

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI
FÜZETEK 22

Cahiers d'histoire de l'art

AKADÉMIAI KIADÓ

BUDAPEST

A TARI
SZENT MIHÁLY-TEMPLOM
ÉS UDVARHÁZ

TANULMÁNYOK

Írta

JUAN CABELLO

DÁVID FERENC

WEHLI TÜNDE

DERDÁK ÉVA

BÉRCI LÁSZLÓ

SEDLMAYR JÁNOS

SZEKÉR GYÖRGY

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI FÜZETEK

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI FÜZETEK
CAHIERS D'HISTOIRE DE L'ART

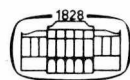
22

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MŰVÉSZETTÖRTÉNETI KUTATÓINTÉZETÉNEK KIADVÁNYAI

Főszerkesztő
AZ INTÉZET IGAZGATÓJA

Szerkesztőbizottság
ARADI NÓRA, MIKLÓS PÁL, POGÁNY Ö. GÁBOR, VAYER LAJOS

Technikai szerkesztő
SZABÓ JÚLIA

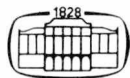
AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST

A TARI SZENT MIHÁLY-TEMPLOM ÉS UDVARHÁZ

Írta

JUAN CABELLO

DÁVID FERENC BÉRCI LÁSZLÓ
WEHLI TÜNDE SEDLMAYR JÁNOS
DERDÁK ÉVA SZEKÉR GYÖRGY

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST

A rajzokat Arnóti Zsuzsanna, Csengel Péter, Pisch Ildikó, Plank Ibolya és Simon Zoltán készítették.
A felvételek Mihalik Tamás, Makky György, Dobos Lajos és Juan Cabello munkái

ISBN 963 05 6514 5

Kiadja az Akadémiai Kiadó
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19—35.

Első magyar nyelvű kiadás: 1993

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1993

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

TARTALOM

Előszó (Dávid Ferenc)	7
Juan Cabello: A tari Szent Mihály-templom kutatása	9
Bevezetés	9
Történeti áttekintés (A Rátót nemzetség Nógrádban)	9
A templom kutatás előtti állapota	20
A templom régészeti kutatása	21
1. Ásatás	21
2. Falkutatás	26
A templom építéstörténete	37
1. A 13. századi templom	37
2. A 14. századi templom	40
3. A 15. századi templom	43
4. A 16. századi templom	47
5. A templom 17—18. századi építkezései	47
Jegyzetek	49
Irodalom- és rövidítésjegyzék	67
Wehli Tünde: A tari Szent Mihály-plébániatemplom fal- képei	73
Jegyzetek	85
Derdák Éva: A tari Szent Mihály-templom falképeinek restaurálása	87
Bérci László: A tari plébániatemplom faszobrászati em- lékeinek restaurálása	91
Sedlmayr János: A tari római katolikus templom helyre- állítás	95
Jegyzetek	99
Juan Cabello: A Tari család udvarháza	100
Az udvarház kutatása	100
1. Az épület belsejében lévő árkok és szelvények	100
2. Az épületen túli árkok és szelvények	107
3. A felszín fölé emelkedő (nyugati) falszakasz	109
4. Kerámialeletek	111
5. Fémeszközök	113
Az erődített udvarház építéstörténete	115
1. A 14. századi udvarház	115
2. A 15. századi erődített udvarház	116
3. Az udvarház a 15. század végén, a 16. század első felében.	118

Jegyzetek	119
Irodalom- és rövidítésjegyzék	123
Szekér György: A tari udvarház boltozatának rekonstrukciója	125
Jegyzetek	129
Képjegyzék	133
Zusammenfassungen der einzelnen Studien	138
Abbildungsverzeichnis	151
Képek (Abbildungen)	156

Olyan kötetet tart kezében az olvasó, amelynek tanulmányosorozata egyetlen kis-méretű falusi templom és a mellette fekvő udvarház feltárását mutatja be. A feltárás szó ezúttal elsősorban a régészet, a falkutatás és a falképfeltárás eszközeit jelenti, bár ugyanezzel a szóval illethetnénk a birtoklástörténetre és a családtörténetre vonatkozó okleveles anyag összegyűjtését is.

A feltárás alapos és sokoldalú volt, ilyen az ismertetése is, mert az a célja, hogy a kicsiny nógrádi falu sokszor átépített templomából önálló karakterű épületeket rekonstruáljon. Ezek, ha anyagukban jórészt elpusztultak is, e rekonstrukció révén újraéledhetnek a tudományos megismerés számára. A feltárás egyik eredménye, az átépítések során egyszerűvé formálódó tari templom történeti részleteinek megismerése és értékelése a templom helyreállításában jutott kifejezésre. A másik eredmény: három különböző korú, nagyságú, szerkezetű és díszítésű templom elkülönítése, elméleti rekonstrukciója és első értékelése ebben a kötetben tárul föl.

A három templom egyike 13. századi falusi egyházaink sorát bővíti. A második egy 14. századi uradalom központi épületeként annak méretében és kialakításában sem jelentéktelen tanúja, amely a szepességi építészet kisugárzását bizonyító és így művészetföldrajzi szempontból is fontos tanulságokat hordozó épület. Különös érdeklődésünkre azonban a harmadik templom számíthat, amelyet Tari Lőrinc építtetett a 15. század első negyedében.

Ritka dolog a magyar középkorban, hogy királynál kisebb rangú embert jól ismerjünk, hogy oklevelek ne csak társadalmi rangját, politikai működését örökítsék meg, hanem olyan cselekedeteit is, amelyek egy személyiség körvonalait rajzolják meg. Még ritkább, hogy egy középkori ember látomásait és személyes vallomását hiteles jegyzőkönyv és az irodalom kettős tükrében szemlélhessük.

Ilyen ember a Rátót nembéli Pásztói Tari Lőrinc, aki Erzsébet és Mária királynők udvarában töltötte fiatalkorát, itt vált udvari emberré és lovaggá, hogy aztán Zsigmond kísérőjeként megtehesse első följegyzett, s valóban lovagi cselekedetét, karddal kelvén ura védelmére annak 1401-ben történt elfogatásakor. A következő években a bárók közé emelkedik, királynéi pohárnok és főkincestárnok akkor, amikor Zsigmond király ajánlólevelével „lelkének ama gyönyörűséges szándékától vezettetve, hogy vitézi tettekben gyakorolja magát” Compostellába és Írországba indul 1408-ban. E zarándokút kegyes cselekedet és vitézi kaland egyszerre, a lovagság kettős indítékának beteljesítése. Átlagon felül művelt ember volt Tari Lőrinc, nem csupán kiváló írástudását bizonyítja fennmaradt sajátkezű levele, de azt is tudjuk, hogy a latinon kívül a görög és a héber nyelvet is bírta, ez korai humanista teológiai érdeklődésének kétségbevonhatatlan bizonyítéka.

Írországban, a legszélső nyugaton (a középkori szerzők az *ob et cadere* = megölni, elpusztítani kifejezésből vezették le az *occidentem*) feküdt a másvilág földi bejárata, melyen behatolt, hogy megbizonyosodjék, „oly láthatatlan, testetlen és szenvedést nem ismerő-e a lélek, mint ezt filozófusok állítják”, vagy szenved-e a purgatóriumban a teológia tanítása szerint? A választ Szent Mihály arkangyaltól, a kereszténység legelső lovagjától kapta meg, s az a hagyományos hittételeket igazolta.

Tari Lőrinc vállalkozása természetesen nem volt példa nélkül álló. Szent Patrik szigetén a 12. század vége óta jártak lovagok, s Lőrinc látomásait is előkészítették. Ezek váza, felépítése s jónéhány részlete megegyezik egy 14. századi magyar lovag (Krizsafán fia György) látomásaival. Ha útja és látomása középkorias módon az eleve megszabottak újraélése volt is, nem hiányoznak belőle a személyére szabott részletek sem. Az egyszer volt Tari Lőrinc az, aki különösen szeretett barátját nem láthatja meg, mert Szent Mihály nem érdemesíti rá, ő az, aki szülőfalujáról s annak Szent Mihálynak szentelt templomáról megemlékezik. Ez a valóban élt figura az, aki csodálkozik, hogy a halottaiért teljesített kegyes cselekedetek s az értük elmondott misék nem voltak elegendők a purgatórium kínjaitól való megmenekülésükre, s ő az, aki kétségeitől megszabadulva „vidám tekintettel, (de) körültekintéssel és mértéktartó beszéddel” időzött Dublin városában. Mint ahogy a történeti Tari Lőrinc az is, aki később Zsigmond kíséretében megjárta Aachent és Konstanzt, aki titkos velencei diplomáciai küldetését az ottani templomok és régiségek megtekintésére irányuló utazásnak álcázta.

Tari Lőrinc pokoljárása az énekmondók szájára került. Ilyen éneket hallott Tinódi Lantos Sebestyén is, aki leírja, hogyan látta Tari Lőrinc Zsigmondot és Cillei Borbálát a pokol tüzes rostélyán kínlódní, s hogy aztán a pokolbéli látomás hallatára Zsigmond hirtelenjében elzalogosította a szepesi városokat, azért, hogy árukból engesztelésül a Zsigmond-kápolnát építtesse fel Budán. A Tinódi-ének már inkább legenda, mint történeti valóság. Méginkább az annak a kiváló latin verselőnek a műve, aki a 16. század elején Tari Lőrincet magyar Odysseusként dicsóíti, világjáróként, aki az Aratát, Jeruzsálem és Róma bejárásával az emberiség történeti dimenzióit, Indiától a nyugati végéig bolyongva pedig földrajzi dimenzióit merítette ki, s aki túlvilági útjával a végső bátorságról is tanúságot tett.

Tari Lőrinc birtokközpontjának rekonstrukciója, erődített udvarházáé és az általa teljesen újjáformált templomé új lehetőséget kínál a történeti alak vizsgálatára, az épületek művészettörténeti értékelésével pedig a harmadik tükör létrehozására tesz kísérletet.

Dávid Ferenc

A TARI SZENT MIHÁLY-TEMLOM KUTATÁSA

Juan Cabello

BEVEZETÉS

A Szt. Mihály-templom kutatását Horváth Aliz építészmérnökkel 1976-ban kezdtük meg, majd 1978-tól magam folytattam és fejeztem be 1980-ban. 1983 és 1985 között módomban nyílt a templomtól délre mintegy 150 méterre, a szomszédos dombon fekvő középkori udvarház kutatására is (*I. kép*). A feltárások során nyomon követhettük egy kisméretű templom változásait, bővítéseit. Ez a folyamat azonban nem választható el az udvarház kiépítésétől.

Taron a Rátót nemzetség ún. nádori ágából kiváló és önállócsodó család vetette meg a 14. század folyamán új birtokközpontjának helyét, ahol lakott, igazgatta birtokait és ahová tagjai temetkeztek. A köznemességből kiemelkedő Tariak közel százötven évig virágzó központja a 15. század utolsó harmadában — a család fiúágon való kihalása után — elveszítette gazdasági és politikai jelentőségét. Ezután mindkét épületen csupán jelentéktelen átalakításokra került sor, melyeket bizonyára a birtokok nagy részét öröklő Guti Ország család rendelt el. Azonban biztosra vehetjük, hogy az új birtokos már nem lakta állandó jelleggel az udvarházat — hiszen ennél jelentősebb központokkal rendelkezett. Inkább feltételezhetjük, hogy ekkor már csak valamelyik, a birtokokat igazgató familiárisa használta az épületet.

Az udvarház és a templom a 16. század közepén osztozott a környék sorsában. A török uralma alá került területen lévő — gazda és lakó nélküli — udvarház lassú pusztulásnak indult, és a környék lakosai apránként elhordták falait. A falu felett emelkedő templomot kegyúr híján szintén a teljes megsemmisülés fenyegette, hiszen a kisszámú közösség anyagi háttér hiányában képtelen volt azt karbantartani.

A 18. század folyamán a rossz állapotban lévő templomot nemcsak „helyreállították”, hanem barokk stílusban átépítették. E munkálatok következményeként alapjaiban változott meg a templomkülső, valamint belső elrendezése is. A kutatás megkezdésekor egy erősen elhanyagolt épülettel álltunk szemben, melynek középkori eredetét csupán néhány részlet árulta el.

TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS (A RÁTÓT NEMZETSÉG NÓGRÁDBAN)

1265-ben V. István ifjabb király a Rátót nembeli Domokos tárnokmester fiának, (Porch) István királynéi lovászmesternek Ágas várát és tartozékait, valamint a pásztói apátság kegyuraságát adományozta, mivel az említett István visszaszerezte IV. Béla híveitől a — Jób pécsi püspök hanyagsága miatt elveszített — várát.¹ Az

adományozás előtt még nem sokkal Porch István Mária (idősebb) királyné tárnokmestere volt. Ezt a pozíciót hagyta ott és állt át V. István pártjára, aki e cselekedetét az (ifjabb) királynéi lovászmester méltóságával jutalmazta.² Az 1265. évi adományt V. István 1270-ben kiegészítette azzal a rendelkezéssel, miszerint a pásztói apátság népei feletti bíráskodást ezentúl csak a Rátót nembeli Porch István gyakorolhatja.³ V. István adománya az első birtok, amelyet a nemzetség ún. nádori ágának egyik tagja, a Nógrád és Heves megye határán húzódó Zagyva völgyében szerzett és melyhez az idők folyamán — amint ezt tapasztalni fogjuk — számos újabb járult.⁴

Az idegen származású nemzetséget Kézai és a Képes Krónika szerint a Nápoly melletti Casertából származó Rátót és Olivér testvérpár alapította. A két lovag Kálmán király feleségének — a szicíliai normann fejedelem, Roger gróf leányának — kísérőjeként került Magyarországra.⁵ Szállásterületül a Veszprém melletti Rátót falut kapták,⁶ ahol később felépítették a premontrei rendhez tartozó nemzetségi monostorukat.⁷ Még a 12. század során kaphatták meg másik törzsbirtokukat — a Vác környéki Rátótot.⁸ A nemzetségnek a többi — a 12. században és a 13. század első felében történt — birtokszerzésére nincs adatunk, de feltehető, hogy számos birtokot nyertek Somogy, Gömör, Borsod, Kőrös, Pozsega és Ung megyékben. Úgy tűnik, hogy a 13. század első felében a nemzetség tagjai megosztották az addig közös tulajdonban lévő birtokokon. A nádori, a gyulafi, valamint a felsőörsi ágakra oszlott nemzetségnek ennek ellenére még a 14. század közepén is számos — Veszprém, Pest, Gömör és Borsod megyei — birtoka maradt közös kezelésben,⁹ de az sem ritka, hogy uradalmi központjaiktól távol eső területeket osztatlanul birtokoltak az egyes tagok. Például a gyulafi ághoz tartozó II. Balduin unokái — kiknek birtokai nagyrészt a Dunántúlon feküdtek — még 1341-ben is kisbirtokosok Borsod és Gömör megyében (Korlát, Csoma, Béna és Musztona),¹⁰ de ugyanezt tapasztaljuk a nádori ág tagjainál is, akiknek a 13. század végén több birtokuk volt Veszprém (Rátót, Pere és Szöllös), Somogy (Pata, Szentgyörgy, Lápa), Kőrös (Nagy-Kemlék vára) és Pozsega megyében (Petne), valamint a Dráván és a Száván túli területeken is (Zagorja, Vodicsa és Stupnicza).¹¹ Ennek ellenére birtokszerzéseikben felfedezhető a többi nemzetséget is jellemző törekvés — a szórt szerzemények helyett lehetőleg egységes birtoktestek kialakítása vagy legalábbis a földrajzilag közel fekvő birtokoknak egyazon kézben való koncentrációja.¹² Amint azt már említettük, a gyulafi ág leszármazottainak birtokai a Dunántúlon összpontosultak — itt építették ki uradalmi központjaikat. A nádori ág, mely számos országos méltóságviselőt adott az országnak,¹³ birtokainak többsége Pest, Heves, Nógrád, Gömör, Borsod, Ung, Zemplén, Szabolcs megyékben feküdt (lásd a 2. kép birtoktérképét).¹⁴

Ennek az ágnak tagjai 1283-ban megosztották birtokaik egy részén.¹⁵ Az ág tulajdonát képező többi birtok felosztásáról nincs tudomásunk, de feltételezzük, hogy a század végén, a 14. század elején ez is lezajlott, hiszen a század közepén már megjelentek az önálló, egymástól anyagilag is független, az ág különböző tagjaitól származó családok.¹⁶ Nem járunk messze az igazságtól, ha kijelentjük, hogy az önállósuláshoz vezető út egyik fontos állomása, amikor a nemzetség egyik tagja hűségért vagy különleges szolgálataiért részesült királyi adományban, mely aztán

az osztály során természetesen nem került felosztásra. Ugyanígy, ennek tarthatjuk a vétel útján szerzett birtokokat is.¹⁷ Tulajdonképpen ilyenek tekinthető Porch Istvánnak 1265-ben szerzett Zagyva menti birtoka, melynek felosztására 1283-ban nem került sor. Mindezzel együtt az egy nemzetséghez tartozó családok tudatában még sokáig élt a közös ős tisztelete,¹⁸ azt számon tartották, alkalomadtán egymás segítségére is siettek. Ilyen kölcsönös segítségnyújtásra került sor 1290-ben. Még 1290 előtt történt, hogy a Rátót nembeli II. Leusták fiai, II. Lóránt és I. (Vak) Dezső, Porch István fiai, Domokos és László, valamint I. Olivér fia, (Weche) Miklós (különben unokatestvérek) elfoglalták és felperzselték a Kacsicsok mátra-szölösi várát és két castellumát, továbbá a Kacsics nemzetséghez tartozó Leustákat 14 emberével együtt levágták.¹⁹ Az akció a nádori ág tagjainak még igen szoros gazdasági és politikai szövetségét, összetartozását mutatja, és még inkább erre vall a konfliktus feloldása. Az egri püspök és Amadé nádor közbenjárására a felek a következőképpen egyeztek ki: a Rátót nembeliek visszaadták Szölös várát, ígéretet tettek a két elpusztult castellum újjáépítésére, valamint 200 márkát fizettek ki kártérítés címén. Az egyezséget három házassággal is megerősítették. A Kacsics nembeli Miklós lányát az egyik hatalmaskodó, Porch István fia, László vette el, míg szövetségeseük, Bebek Benedek leányát II. Miklós.²⁰ Ugyanakkor a Kacsics nembeli Mihály leányát a gyulafi ágból való Lőrinc jegyezte el.²¹

A 13. század végére, a 14. század elejére a nemzetség nádori ágának Pest, Nógrád, Gömör, Heves, Borsod és Szabolcs megyékben lévő birtokai egymással laza láncolatot alkotó uradalmakká alakultak, melyek központjaiban építették fel udvarházaikat. Ilyen központok épültek ki Feleden és Serkén, ahonnan a 20-25 faluból álló uradalmukat igazgatták.²² Kazán már igen korán, valószínűleg még a 13. század második felében létrejött a tíz falut igazgató központ.²³ A 13. század végére feltehetően Pásztón is felépült egy udvarház. Köztudomású, hogy az uradalmi központok létrehozása megkönnyítette a birtok igazgatását, a jobbágyok feletti ítélkezést, továbbá a birtokos családjának lakóhelyet is biztosított.²⁴ Az ezzel egyidőben felépített vagy már meglévő templom átalakításával kialakított kegyúri templom a család dicsőségét, hatalmát hirdette, egyúttal temetkezőhelyül is szolgált.²⁵

A nemzetség nádori ága az udvarházak mellett természetesen számos várat is birtokolt.²⁶ Jellemző gazdasági és politikai erejükre, hogy — miután a királytól Murány és Ágas várát kapták — még a 13. század folyamán felépítették Gedét és Hasznost.²⁷ Az utóbbit valószínűleg a nehezen megközelíthető Ágasvár helyett építették. Porch István és fiai, Domokos, László, Kakas és Lőrinc (Leusták ekkor még kiskorú volt) építési tevékenységéhez köthetjük a pásztói cisztercita kolostor és a Szent Lőrinc-plébániatemplom átépítését is.²⁸

A nemzetség tagjai a 13. század végének, valamint a 14. század elejének politikai harcaiban önállóan, de sokszor egymással szoros szövetségben vettek részt, melyben az egyéni gazdaságpolitikai érdekek legalább olyan súllyal estek latba, mint a közös őstől való leszármazás tudata.²⁹

III. András halála után a nemzetség legtöbb tagja Vencel pártjára állt. Erről tanúskodik az 1301. augusztus 12-én kelt oklevél, melyben Vencel cseh király István fiának, Kakas mesternek a Tisza melléki Várkonyt adományozta.³⁰ István

másik fia, László bán annak a követségnek lett tagja, mely a megüresedett trónra hívta meg a cseh királyt.³¹ 1303. május 5-én Vencel Pásztón a Rátót nembeli híveinél tartózkodott,³² de már 1304-ben a nemzetség tagjai Károly Róbert mellé álltak.³³ 1307 októberében a Rákoson tartott országgyűlésen megjelentek az ország legjelentősebb főurai: Csák Ugrin, Aba Amadé, Borsa Kopasz, Ákos István, valamint a Rátót nembeliek, akik egyöntetűen elismerték Károly Róbert uralmát.³⁴ A Rátótok megjelentek az 1308. szeptember 22-én és november 27-én megtartott koronázó országgyűlésen is,³⁵ továbbá tudomásunk van arról, hogy 1309. június 15-én a budai koronázáson Porch István fia, II. Domokos személyesen is megjelent.³⁶

Feltehetően a nemzetség tagjai már 1298-ban aktívan részt vettek abban a király vezette szövetségben, melynek éle Csák Máté ellen irányult.³⁷ Csák Máté délnyugati terjeszkedése során egymás után hódoltatta vagy üldözte el az útjába kerülő birtokosokat. Ennek során kaparintotta meg a Balassák és Szécsényi Tamás nógrádi birtokait is. Úgy tűnik, hogy a Hevesben birtokos Kompoltiakat és a borsodi Ákos Istvánt, valamint a Rátót nembelieket nem sikerült legyűrnie,³⁸ annak ellenére, hogy az említettek Gömör, Heves és Nógrád megyékben Csák Máté előretörését végeredményben nem tudták megakadályozni. Mi sem jellemzőbb II. Domokos erejére, hogy 1307 körül Csák Máté egyezkedésre kényszerült vele. Az egyezés nyomán túszoikat is cseréltek.³⁹ Az egyezmény részleteiről nem tudunk semmit, de joggal feltételezhetjük, hogy kompromisszumos megállapodásról lehetett szó. Mindenesetre nincs tudomásunk arról, hogy a Rátót nembeliek Csák Máténak behódoltak, vagy akár birtokaikat veszítették volna. Biztosak lehetünk, hogy II. Domokos ellenállási készségét nagyban növelte közvetlen rokonságának támogatása. Unokatestvérei közül II. Lóránt az ország nádori tisztségét is betöltötte, I. (Vak) Dezső, aki borsodi és gömöri ispán, a nagyhatalmú Ákos nembeli István lányának férje volt. Testvérei közül I. László a báni tiszteletet töltötte be, Kakas pedig lovászmester, bodrogi és tolnai ispán volt. E rokonság politikai befolyása és kiterjedt birtokai lehetővé tették, hogy a nemzetség sikeresen ellenálljon Csák Máté terjeszkedésének. A Rátót nemzetség tagjai a későbbiek folyamán is kitartottak Károly Róbert mellett.⁴⁰

A Károly Róbert magyarországi uralmát végképp megerősítő rozgonyi csatában esett el a király oldalán harcoló Kakas. Testvére, II. Domokos 1309 és 1315 között királynéi tárnokmester, majd haláláig (1324 ?) az ország nádora volt.⁴¹ A király 1315-ben Zách Felicián elkobzott birtokaival jutalmazta meg.⁴² Nem sokkal II. Domokos halála után testvére, I. László viszályba keveredett az Ákos nembeli Mikes bánnal. A perpatvar következményeként László kénytelen volt átengedni a Pest megyében fekvő Némedi, Hartyán és Selép falvakat.⁴³ Utoljára 1325-ben hallunk felőle,⁴⁴ és valószínű, hogy nem sokkal később meg is halt.

A Porch István jelentős közéleti pályát befutó három fiától származó családok (a Pásztói, és Kazai, a Tari, valamint az utóbbiból kiszakadt és a 14. század közepén kihalt Dorogiai) tagjai az Anjou-kor folyamán nem játszottak különösebb szerepet. Közéleti felemelkedésük a század utolsó harmadában és a 15. század elején következett be, amikor is számos méltóságviselő került ki közülük. Hasonló pályát futottak be unokatestvéreik (II. Lóránt, I. [Vak] Dezső és Veche Miklós)

leszármazottai, akik a század végén mint Kaplaiak és Jolsvaiak jutottak jelentősebb szerephez. Az Anjouk alatt egyedül I. Lóránt nádor fiai — Paksi Olivér és IV. Leusták — képviselték a hatalomgyakorlók első sorában a Rátót nemzetség nádori ágát.⁴⁵

Feltehetően a 14. század első harmadában Porch István fiai, II. Domokos és I. László, valamint Kakas fia, Kazai Kakas János, továbbá II. Leusták fiai, II. Lóránt és I. (Vak) Dezső, I. Olivér fia, Veche Miklós (két testvére ekkorra már halott), azonkívül I. Lóránt unokái, II. Olivér, IV. Leusták és III. Domokos megosztottak az addig közös tulajdonban lévő birtokokon (lásd a 3. kép, nemzedékrendi tábláját). Az osztozkodás tényét erősíti az 1346. január 4-én kelt oklevél, melyben II. Domokos fia, Domokos a saját és a fiai nevében is tiltakozást jelentett be, hogy a betegen fekvő III. Leusták (nagybátyja) Taron, Dorogon, Dubichanban, Galpochon, Denenben, Guponsban, Potichanban, Sooson, Vayán, Patán és Pásztón fekvő részeit — őket kirekesztvén — rokonának, I. László fiának, (a Tarinak nevezett) Istvánnak és István fiának, Lászlónak eladta⁴⁶ — hiszen a felsorolt birtokokat rendes örökség alá esvén, az ág életben lévő tagjai között kell felosztani.

A felosztott tartozékok birtokában a függetlenedő családok igyekeztek összefüggő birtoktestet kialakítani uradalmi központjuk köré.⁴⁷ A nemzetségi ág tagjainak függetlensége azonban nem akadályozta meg őket, hogy alkalomadtán közösen lépjenek fel másokkal szemben. Ez történt 1349-ben, amikor II. Domokos fia, (Nagy) Domokos, I. Olivér fia, István, II. István fia, IV. László, Kazai Kakas János fiai, László és Domokos pert indítottak Forgács András és Miklós ellen.⁴⁸ A hosszan elnyúló per során, pontosan 1356. április 2-án az egri káptalan maga elé idézte a peres feleket: (Nagy) Domokost Hasznosról, István fiát, IV. Lászlót Tarról, Olivér fiát, Istvánt és unokáját, Lászlót Dorogról.⁴⁹ Az oklevélből világosan kitűnik, hogy a 14. század közepére az ugyanazon ághoz tartozó családfejek kiépítették uradalmi központjaikat, és bizonyára az ott felépített udvarházaikban is laktak.⁵⁰ Természetesen kapcsolataik nem voltak felhőtlenek, hiszen gyakran támadtak nézeteltérések a különböző, még közös tulajdonnak számító szerzemények felosztása körül.⁵¹

A 13. század végén és a 14. század első felében elkezdett birtokosztályok a század második felében is folytatódtak. Most már nemcsak az ág második generációja, hanem a negyediktől és ötödiktől származó testvérek és unokatestvérek is megejtették osztályukat. Azaz, I. László két fia, III. István és Olivér is megosztozhattak közös birtokaikon. 1372-ben Kazai János két fia, László és János osztották fel birtokaikat.⁵² Rá tíz évre Pásztói János (Nagy Domokos fia) és Tari László (I. László unokája) — akik másodunokatestvérek — tették ugyanezt,⁵³ sőt I. Veche Miklós fiai, László és Radnót már 1338-ban megosztottak ősi birtokaikon.⁵⁴ Az osztozkodásokkal egyidőben önálló birtokszerzéseik sem szüneteltek. 1383-ban Kakas László a Nógrád megyei Sulyomot, 1385-ben Chenkelházát,⁵⁵ míg Tari László 1382-ben Kis-Luczint, valamint a század végén az elemekre esett szandai uradalomból Rozsnokot és Terebest szerezte meg.⁵⁶

Rátéekintve az Anjou-kor, illetve a 14. század utolsó harmada méltóságviselőinek névsorára, kitűnik, hogy a Rátót nemzetség nádori ágából származó családok egy

része — néhány évtől eltekintve — folyamatosan jelen volt. Arra is felfigyelhetünk, hogy nem ugyanazokkal a családokkal találkozunk, hanem amint azt már Fügedi Erik is megállapította, „... mintha valamiféle időbeli tagolódás lenne a szerepekben”.⁵⁷ Az Anjouk uralkodásának első negyedében jelentős szerepet vállaló II. Domokos, I. László, Kakas, I. Dezső, II. Lóránt után I. Lóránt leszármazottait, a Paksiakat találjuk meg az ország méltóságviselői között.⁵⁸ Közvetlenül utánuk tüntek fel a Kaplaiak, a Pásztóiak, a Kazaiak s végül a nemzetségi ág legbefolyásosabb tagja, Ilsvai Leusták. Kaplai Demeter először erdélyi, később zágrábi püspök és végül 1378—87 között esztergomi érsek volt.⁵⁹ Öccsei közül Dezső nyitrai ispán,⁶⁰ míg János először orosz vajda, 1385-ben országbíró, 1388 és 1390 között szőrényi bán s végül 1392—93 között újra betöltötte az országbírói méltóságot.⁶¹ A három testvér karrierjét minden bizonnyal hatásosan segítették a rokon Paksiak, de náluk is fontosabb szerepet játszott az anyai ágon rokon Telegdi Tamás esztergomi érsek.⁶² A Kaplaiakkal együtt indult el a közeleti pályán Pásztói János, aki 1381 augusztusában részt vett a Velence, Padua, Aquila és Magyarország között megkötött békeszerződés előzetes megbeszélésein.⁶³ Másod-unokatestvérével, Kakas Lászlóval egyetemben árvai várnagy,⁶⁴ majd 1395 és 1397 között országbíró volt.⁶⁵ Kakas László 1385-ben egyedül töltötte be a pataki várnagyi tisztet.⁶⁶ Azonban náluk is nagyobb politikai befolyással rendelkezett a Kaplaiak unokatestvére, a Zsigmond különleges kegyét élvező Ilsvai Leusták. A Rátót „klán” vezetőjének tekinthető Leusták 1387-től 1392-ig udvarmester, majd 1396-ig (nikápolyi fogságáig) az ország nádora volt,⁶⁷ mellesleg betöltötte Pilis, Sáros, Bars, Nyitra és Beszterce ispáni tisztét is. A Rátót atyafiság politikai és gazdasági befolyásának ugrásszerű változását legjobban a váruradalmak emelkedő száma fejezi ki, amely összefügg Zsigmond birtokpolitikájával.⁶⁸ Amíg 1387-ben csupán négy vár,⁶⁹ addig 1397-ben már 17 vár volt a nemzetség birtokában.⁷⁰ A kezdettől fogva Zsigmond támaszainak számító, a közéletben fontos pozíciókat betöltő és meghatározó politikai befolyással rendelkező, valamint ezen időszakban hatalmas birtokokat szerző nemzetségre nézve katasztrofális következményekkel járt vezetőjük, Ilsvai Leusták elvesztése. (Az 1396. évi nápolyi csatában Ilsvai Leusták fogságba esett, ahol a következő év során meghalt.)⁷¹ Bukásukat azonban nemcsak vezetőjük elvesztése okozta — jelentős mértékben közrejátszott benne a temesvári országgyűlésen 1397 őszén hozott törvény is. A törvény értelmében a pénzért eladományozott (s nem érdemért kapott) vagy elzalogosított javakat minden birtokszerző ellenszolgáltatás nélkül köteles volt visszaszolgáltatni a királynak.⁷² Ezzel egyidőben a Rátót rokonság a kormányzati tisztségekből is kibukott. Pásztói Jánost Szécsényi Frank váltotta fel az országbírói székben, míg Ilsvai Leustákot Bebek Detre követte a nádorságban.⁷³ Annak ellenére, hogy a nemzetség tagjaival a későbbiek folyamán még találkozunk a méltóságviselők között,⁷⁴ Zsigmond uralkodásának első tíz évében élvezett politikai-gazdasági befolyásukat soha többé nem nyerték vissza.⁷⁵ Megjegyezzük, hogy az említett törvény a Pásztóiakat és a Kazaiakat sújtotta leginkább, akik a 15. század folyamán fokozatosan szürkültek bele a középnemesség sorába. A család tagjai közül csupán néhányal találkozunk, akik a papi pályán próbálkoztak meg — kevés sikerrel — az újbóli felemelkedés feltételeinek megteremtésével.⁷⁶ Kegyesztettségüket megpecsételte az 1403. évi

felkelés, amelyben Kaplai János és a Pásztói család a királlyal szemben vett részt. A következmény nem maradt el: 1407-ben a két család kezén már csak egy-egy várat találunk.⁷⁷

A Rátót nemzetség nádori ágának családjai közül egyedül csak a 14. század közepétől önállósult Tari család került el a bukást, sőt a 14. század utolsó harmadától egymás után szerezték birtokaikat (a Porch István fiától, Lászlótól származó családról 1356 és 1380 közötti időről nincs adatunk). Tari László Sirok várát és a hozzá tartozó öt falut (Sirok, Verpelét, Nagyberek, Szajla és a Temes megyei Gyirok) Zsigmond beleegyezésével Domoszlói Miklóstól váltotta ki.⁷⁸ 1389-ben pedig már örök adományul kapta meg,⁷⁹ melyeknek birtokába 1390-ben iktatták be.⁸⁰ Még ugyanebben az évben szerezte meg Drégelyt.⁸¹ Azonban uradalmak eltörpültek az olyan hatalmas birtokok mellett, mint amilyeneket — ugyanabban az időben — Stibor vagy akár Lévai Cseh László szerzett.⁸²

Tari László fiai közül Jánosról keveset tudunk, és az a kevés is hatalmaskodásával kapcsolatos. 1400. január 19-én fej- és jószágvesztésre ítélték.⁸³ Az ítélet következményeit nem ismerjük, de feltételezzük, hogy a család csak komoly anyagi áldozatok árán mentesítette az ítélet alól Tari Jánost, aki 1402 májusában már nincs az élők között.⁸⁴ Könnyen elképzelhető, hogy a másik fiú, a fiatalon a királyi udvarba került Tari Lőrinc kezdeti lépéseit az ország legbefolyásosabb személye, a Tari családdal szoros kapcsolatban álló Ilsvai Leusták vezette.⁸⁵ Az Erzsébet, majd Zsigmond udvarában nevelkedett Lőrinc alapos oktatásban részesült, hiszen a kötelező kardforgatáson túl járatos volt az írás-olvasásban is.⁸⁶ Ismerjük az 1400 körül Tarról keltezt, saját kezűleg írt levelét, amelyet rokonaihoz, a délvidéki Macedoniai család tagjaihoz intézett.⁸⁷ 1401. április 28-án a főurak egy csoportja Budán letartóztatta Zsigmondot. A király védelmére egyedül Tari Lőrinc rántott kardot.⁸⁸ A tusakodásban szerzett sebeiből hosszan gyógyította magát, amire egy 1405-ben kelt oklevél is utal.⁸⁹ Az 1403. évi felkelés alkalmával a Garaiakkal és a Szécsényiekkel együtt a király mellé állt.⁹⁰ A Zsigmond teljes győzelmével lezárult politikai válság következményeként — a büntetlenségüket gyakran pénzen megváltott felkelők kivételével — a lázadók nem kerültek be az újjászervezett politikai hatalomba. Feladatuk az elkövetkezőkben csupán protokolláris aktusokra korlátozódott (szerződéseket és ítéleteket szignáltak) vagy a király kíséretét adták.⁹¹ A régi vezetőréteg tagjainak módszeres leváltása már 1402-ben megkezdődött. Bebek Detre helyett Garai Miklós lett a nádor,⁹² a tárnokmester 1402-től Treutel Miklós,⁹³ Szécsényi Simon erdélyi vajdát először Csáki Miklós és Marcali Miklós, majd 1403-tól az utóbbiakat Tamási János és Szántai Lackfi Jakab, míg Bebek Imre szlavón bánt Bessenyő Pál és Fáncsi László váltotta fel.⁹⁴ Hasonló átrendeződések figyelhetők meg a többi kormányzati és udvari méltósági posztok betöltésénél.⁹⁵ Számos esetben új — a középnemesség soraiból kiemelkedő —, a királyhoz feltétlen hűséget mutató emberek kerültek az ország bárói közé.⁹⁶

Tari Lőrinc 1404—1406 között pohárnokmester, 1407- és 1409-ben királynéi pohárnokmester, 1407—1408 között étekgófogó és fősfár,⁹⁷ közben 1406—1413 között honti, 1407-ben nógrádi ispán volt.⁹⁸ Kérésére Zsigmond 1407-ben Pásztónak Buda kiváltságait adta.⁹⁹ 1408-ban hosszabb zarándokútra indult, melynek során meglátogatta Compostellát és Írországból Szent Patrik

purgatóriumát.¹⁰⁰ Felmerült annak a lehetősége, hogy esetleg útba ejtette a jeruzsálemi Szent Sír is. A több mint két évig tartó út mindenestre nem zárja ki ezt a feltevést sem. A tari Szent Mihály-templom déli kapujának timpanonjában lévő ciprusi Kardrend jelvénye mindenestre arról tanúskodik, hogy Lőrinc — ha Jeruzsálemben talán nem is, de — Ciprus szigetén feltétlenül járhatott. Száz évvel később egy névtelen szerző szerint Tari Lőrinc e helyeken kívül Kréta szigetén, Bariban, Páduában, Rómában és Indiában is járt. Azonban lehet, hogy mindez csak legendájának része.¹⁰¹ Tudomásunk van arról, hogy nyakában ezüsből készült, ékkövekkel díszített ereklyét hordott, mely a kereszt négy forgácsát, Krisztus ruhájának három darabját tartalmazta.¹⁰² Írországi útjáról és a purgatóriumban átélt élményeiről, vízióiról az akkori dublini királyi jegyzőnek (Jacobus Yonge) számolt be. A feljegyzés eredetije nem maradt ránk, csupán Henricus Granebroke canterbury-i szerzetes által 1454-ben készített másolata, mely idővel II. György ajándékaként a British Múzeumba került. A Memorialét tartalmazó colligátumra a múlt század végén bukkant rá Kropf Lajos, aki kivonatos szövegét leköszölte.¹⁰³

Tari Lőrinc 1411-ben érkezett meg Dublinba,¹⁰⁴ ahonnét rövid pihenés után az Ulster tartomány Donegal grófságának déli felében fekvő Angyalok Szigetére indult, hogy Szent Patrik purgatóriumába alászálljon. (A „purgatórium” nem más, mint két szűk bejáttal és terjedelmes járatokkal rendelkező barlang.) Purgatóriumi látogatását — amint azt ő is elmondta — bizonyos vallási kételyei s (talán királya helyett is) a bűnei feletti vezeklés vágya indította.¹⁰⁵

1408. december 12-én Zsigmond és felesége, valamint az ország 22 bárója megalakították a Sárkányos Társaságot.¹⁰⁶ A társaságnak nem lett tagja az 1406-ban posztját vesztett Ders Márton, Rozgonyi Simon (1409-től országbíró), Treutel Miklós (1402. és 1408. november 15-e között tárnokmester),¹⁰⁷ Korógyi Fülöp (felesége Ilsvai Leusták lánya, Ilona volt) és Tari Lőrinc sem. Valószínű, hogy Tari Lőrinc — Detre Mártonnal, Korógyi Fülöppel és Treutel Miklóssal ellentétben — nem a mellőzés következményeként maradt ki az alapítók közül, bár igazi okát nem ismerjük. 1411 után azonban Lőrinc is tagja lett a társaságnak. Erről tanúskodik a tari templom déli kapujának timpanonjában lévő, sárkánnyal övezett címerpajzs. Bizonyos, hogy Zsigmond bizalmát továbbra is élvezte, hiszen 1413-ban a király megbízásából Velencébe utazott, ahol Garai és Cillei tárgyalásait folytatta.¹⁰⁸ A megbízás a Zsigmond és a Signoria között megszakadt közvetlen kapcsolat felújítására szolgált. Zsigmond király titkos követe lévén, utazásának céljaként a velencei templomok és régiségek látogatását adta meg.¹⁰⁹ Az 1414. évi aacheni koronázáson részt vevő magyar főurak között Tari Lőrinc is megjelent.¹¹⁰ Valószínű, hogy urát elkísérte Avignonba és a konstanzi zsinatra is. Véleményünk szerint személyével azonosíthatjuk azt a magyarországi Lőrincet, akit Félelemnélküli János 1418. május 28-án Montbeliardban egy lóval ajándékozott meg.¹¹¹ Életének utolsó pár esztendejét nehéz követni, de a rendelkezésünkre álló néhány adat alapján úgy gondoljuk, hogy a politikai életből lassan-lassan kiszorult. Ennek okát nem ismerjük, de elképzelhető, hogy visszavonulását talán betegség siettethette. Ugyanígy nem tudjuk, hogy a Zsigmond kegyét mindig is élvező Tari Lőrinc ígéretesnek induló karrierje miért nem ívelt magasabbra, illetve meglévő befolyását miért nem használta fel — a Garaiakhoz, Rozgonyiakhoz, Lévai Csehekhez vagy

a Cilleiekhez hasonlóan — birtokai gyarapítására. Az életében szerzett egyetlen váruradalom és néhány falu, amint azt látjuk, jelentéktelen a nagy birtokszerzők teljesítményéhez képest.

1424-ben az oklevelekben feltűnő fia, Ruppert,¹¹² aki a királyi udvarban nevelkedett, a mondott időpontban királyi ember. Még ugyanebben az évben Tari Lőrinc és fia lemondtak a király javára Drégely váráról, helyette Jobbágyit és Püspököt (Szurdok) kapták cserébe.¹¹³ 1426-ban Szajlát, Nagybereket és a siroki vámot Rédei Andrásnak és Demeternek 40 arany forintért zálogosították el.¹¹⁴ 1427 közepén Lőrinc már nincs az élők között, hiszen a május 19-én és június 29-én kelt — birtokügyben intézkedő — oklevelekben csupán fiát, Ruppertet említik meg.¹¹⁵

Valószínű, hogy az elkövetkező éveket Tari Ruppert Zsigmond környezetében külföldön töltötte. Zsigmond 1432—33. évi — Sienában kidolgozott — hadügyi tervezetét és javaslatait Aranyi István és Tari Ruppert hozták Magyarországra.¹¹⁶ 1439-ben Albert király adományaként — az addig zálogként kezén lévő — Sámsonházával növelte birtokait.¹¹⁷

1440. január 18-án — Budán — az országnagyok öttagú küldöttség kijelölését határozták el, hogy Ulászló lengyel királyt meghívják a magyar trónra.¹¹⁸ A magyar küldöttség jelenlétében, március 8-án fogadta el a meghívást Ulászló. A választásról szóló hitlevélre hatvan főpap és nagybirtokos, valamint a megyék képviselőiben ötvenöt köznemes nyomta rá pecsétjét.¹¹⁹ A hatvanhat előkelő között találjuk Tari Ruppertet is. Ruppert az Erzsébet és Ulászló között kitört polgárháborúban végig a király pártján állt. Ezt bizonyítja az az oklevél, amely a két fél megbékélésére irányuló erőfeszítéseket tükrözi. 1441. szeptember 9-én Budán kelt oklevelében Ulászló felszólította Erzsébet királynőt, hogy a béke megkötésére követeket küldjön. Ulászló követnek nevezte ki: Simon egri püspököt és kancellárt, Péter csanádi püspököt, Kusalyi Jakcs Mihály volt erdélyi vajdát. . . és Tari Ruppert hevesi ispánt.¹²⁰ 1443-ban Frigyes császárnál járt V. László kiadatása ügyében.¹²¹ A török ellen vonuló Ulászló Szegeden kiadott oklevelét az itthon maradók pecsétjükkel látták el — köztük Tari Ruppert is.¹²² 1445-ben az országos tanács tagja volt.¹²³ Az interregnum éve alatt neve és pecsétje rendszeresen szerepel az okleveleken.¹²⁴ Tari Ruppert a rigómezei csatában esett el, számos előkelő társával egyetemben.¹²⁵

Nem minden tanulság nélkül való végigtekinteni a két Tari pályafutásán. Úgy tűnik, hogy Lőrinc, aki befolyásos rokonai támogatásával indult el a közéleti pályán, inkább odaadó hűségének, mint tehetségének köszönhette karrierjét. Nagypja és főleg apja szorgalmas birtokszerzéseinek, no meg öröklött vagyonának köszönhetően három, területileg is összefüggő uradalom birtokosa volt, ami eleve a nagybirtokosok soraiban biztosított helyet családjának (lásd a 4. kép birtoktérképét). Az 1404 és 1406 között betöltött pohárnokmesteri poszt révén automatikusan bekerült az ország sorsát irányító bárók közé. Érdekes módon bárói címét egészen közéleti pályájának lezárásáig megtartotta, és csak életének utolsó időszakában váltja fel az oklevelekben az egregius megszólítás.¹²⁶ Élete végéig tagja maradt a királyi tanácsnak.¹²⁷ Feleségét nem ismerjük, de öccse a megyei nemesség köréből házasodott. Nővérét a délvidéki Macedóniai család egyik

tagja vette el. Fia, Ruppert — Zsigmond király udvari embere — megyei ispánságot viselt, számos diplomáciai küldetés végrehajtója, a királyi, majd később az országos tanács tagja volt.¹²⁸ Míg Lőrincet és testvéreit nem füzte szoros rokoni kötelék — a Rátót atyafiságon kívül — az ország előkelő családjaihoz, addig a báró apától származó Ruppert leányai révén rangos rokonságot mutathatott fel. Tari Margit férje Nánai Kompolti János, aki 1451-ben a husziták elleni csatában esett el Losoncnál,¹²⁹ míg második férje Losonci István volt. Másik leányának, Erzsébetnek férje Kusalyi Jakcs András lett, akinek apja és nagybátyja rövid ideig a vajdai méltóságot is betöltötte.¹³⁰ Nővére pedig a rigómezei csatában elesett Tallóci Frank felesége volt.¹³¹

Fura módon fia, Tari György „lefelé” házasodott. Feleségének (Derencsényi Katalin) családja ebben az időben nem volt több, mint egyike azoknak, akik a középnemesség legfelsőbb rétegét alkották. A Derencsényi család egyik tagja, Imre majd csak a század második felében futott be fényes katonai és közeleti pályát.¹³² Az oklevelekben egregiusnak címzett György közel sem örökölte nagyapja és apja tehetségét, szorgalmát. Ruppert halála után villámgyorsan zilálta szét örökölt birtokait. Néhány év alatt birtokainak nagy részét újra és újra zálogba adta, számosat eladott, sőt 11 éven belül — ugyanazon birtokaira — két örökösödési szerződést is kötött, amely halála után több évig elhúzódó pereskedést vont maga után. A gyors, egymást követő eladások, valamint elzálogosítások — melyekkel örököseinek folytonos tiltakozását váltotta ki — mindenképpen állandó és súlyos pénzzavarára utalnak.¹³³ 1454. július 12-én a budai káptalan előtt Tari György és a Pásztóiak kölcsönös örökösödési szerződést kötöttek „... mivel az említettek egy őstől származnak”.¹³⁴ 1459 szeptemberében Mátyás király a tari jobbágyokat felmentette a „Lucrum camerae” alól.¹³⁵ Feltehetően vásártartási és vámmegállító joggal is rendelkeztek.¹³⁶ 1465. február 9-én Tari György 24000 aranyforintért zálogba csapta birtokait Guti Ország Mihálynál, valamint húga fiainál, Nánai Kompolti Miklósnál és Vencelnél.¹³⁷ Pár nappal később, pontosan február 21-én végrendeletet készített, melyben (mivel sem fia, sem lánya nem volt) halála után összes birtokát Guti Ország Mihályra, az ország nádorára és unokaöccseire, Nánai Kompolti Mihályra és Vencelre hagyta. Ezzel a rendelkezéssel egyidőben minden korábbi megállapodását érvénytelennek nyilvánította.¹³⁸ Ez a Pásztóiakkal kötött örökösödési szerződés felrúgását, következésképp az örökségből való kizárásukat jelentette. Tiltakozásuk nem is maradt el. Még ugyanazon év június 17-én Pálóczi László országbíró előtt a leghatározottabban tiltakoztak az ellen, hogy Guti Ország Mihály a birtokot nemesak elfoglalta, hanem jövedelmeit élvezi is.¹³⁹ Annak ellenére, hogy Mátyás korábban megerősítette a februári megállapodást,¹⁴⁰ Pálóczi országbíró azzal ellentétes ítéletet hozott, azaz a Pásztói családnak ítélte a birtokokat.¹⁴¹ Az ezt követő évek azonban azt bizonyítják, hogy a Pásztóiak javára hozott ítéletet soha sem tudták foganatosítani, sőt 1466-ban Guti Ország Mihály és a Kompoltiak viasszaadták Tari Györgynek a birtokokat haszonélvezeti joggal.¹⁴²

Az 1465. február 9-i zálogba adást követő végrendelet közeli időpontja, valamint a haszonélvezeti joggal visszaadott birtokok és a Pásztóiak kizárása az örökösödési rendből olyan gyanús mozzanatok, melyek megtételére Tari Györgyöt — az állan-

dó pénzzavarán túl — csak igen súlyos körülmények kényszeríthették. 1472. október 5-én, Visegrádon kelt oklevelében Mátyás a hűtlenség bűnébe esett, majd a magtalanul meghalt Tari György birtokait Guti Ország Mihálynak és Nánai Kompolti Mihálynak adományozta.¹⁴³ Az oklevél a hűtlenség okát is megnevezi: „... quod alias ipse Georgius oculis euisdam Petri Paztohy, propria sua temeraria presumcione mediante ...”. Azaz: Pásztói Péter szeméinek sajátkezűleg tett kiszűrése által (amibe bele is halt) hűtlenségbe esett, és Heves megye közgyűlése által fej- és jószágvesztésre ítéltetett. Azt, hogy mikor követte el tettét, nem tudjuk, csupán sejtjük.¹⁴⁴ Úgy véljük, hogy az 1465 elején lezajlott zálogügylet, majd a végrendelkezés, s végül a haszonélvezeti jog biztosítása nem más, mint az elkövetett gyilkosság utáni birtokmentési akció. Tettének elkövetése után birtokait olyan személyeknek zálogosította el, illetve olyanokat részesített előnyben az örökségben, akik hatalmuknál fogva és személyes érdeküktől is vezérelve a jószágvesztést, no meg a fejvesztés végrehajtását meg tudták akadályozni. A Pásztóiak kellő hatalom hiányában — hiszen nem valószínű, hogy Péter meggyilkolása miatt lemondtak volna a birtokokról — nem jöttek számításba, és ezért zárattak ki az örökségből. Annál inkább Guti Ország Mihály, az ország nádora, valamint az arisztokratának számító Kompolti Miklós. A mentőövet minden bizonnyal unokaöccse dobta, aki szövetségesül nyerte meg az akkor már vele rokonságban álló¹⁴⁵ Guti Ország Mihályt. Feltételezzük, hogy felesége is aktív szerepet vállalt a birtokok mentésében.

Pár nappal Tari György halála után (1472. szeptember 24. és október 5. között halt meg)¹⁴⁶ özvegye elismerte, hogy Guti Ország Mihály és Kompolti Miklós ígéreteiket betartva verpeléti, tari, pásztói, jobbágyi és siroki birtokainak gabona és bor kilencedét, továbbá lovait, madarait, ökreit, ingóságait, házi eszközeit, a termést, továbbá a siroki várban levő fegyvereket, harci szekereket visszaadták — mivel a felsoroltak náluk voltak zálogban.¹⁴⁷

A Pásztóiak hiába tiltakoztak¹⁴⁸ ősi jogukra hivatkozva, végül is 1475-ben arra kényszerültek, hogy lemondjanak Tari György birtokairól Guti Ország Mihály és Kompolti Miklós javára.¹⁴⁹ 1478. július 18-án hivatalosan is beiktatták őket Tari György birtokaiba.¹⁵⁰ A birtokokat fele arányban öröklő két — egymással is rokon — család 1510-ben kötött egymással kölcsönös örökösödési szerződést.¹⁵¹ A Kompolti család kihalása után birtokaik nagy része, köztük Tar is, a Guti Országokra szállt. Valószínű, hogy a Kompoltiak, és később az Ország család is az — uradalmi központjaik sorában csak másodrangú — tari udvarházat legfeljebb csak karbantartották. Jelenlétüket a templom déli előcsarnokának reneszánsz kapuja is jelzi. 1558-ban az udvarház még állt. Megjegyezzük, hogy nincs tudomásunk az objektum erődítéséről vagy várrá való kiépítéséről, és ezt bizonyította a régészeti kutatás is. Az utód nélkül meghalt Ország Kristóf birtokaiba 1569-ben iktatták be enyingi Török Ferencet és feleségét, Ország Borbálát.¹⁵² A koronára visszaszállt Ország-vagyon felsorolásánál „Tar vára” az erőszakosan lerombolt erősségek között szerepel.¹⁵³

A templom azonban nem pusztult el. A 16—17. századi, a török uralom miatt bekövetkezett átmeneti hanyatlás után a Szent Mihály-templomot barokk stílusban átépítették.

A továbbiakban a birtokközpont világi és egyházi épületeinek régészeti kutatásáról és annak nyomán kibontakozó építéstörténetükről lesz szó, valamint a hagyományos stilisztikai és összehasonlító vizsgálat alkalmazásával — természetesen a történeti háttér figyelembevételével — kísérletet teszünk az objektumok művészettörténeti értékelésére is.

A TEMPLOM KUTATÁS ELŐTTI ÁLLAPOTA

A falu északkeleti szélén, annak legkiemelkedőbb pontján — a Zagyva völgyét határoló Mátra déli lejtőjének egyik nyúlványán — áll a fallal övezett, kváderekből és törtkövekből épült templom. A felületes szemlélő számára is többszöri átépítést, bővítést sejtető objektum egyhajós, keletelt. A templom törtköves, téglalap alaprajzú hajójához négyezeti tér kapcsolódik, amely kelet felől patkó alakú, kváderekből és törtkőből falazott szentéllyel, észak és dél felől pedig törtköves, íves karéjokkal záródik. A hajó nyugati oldalához torony csatlakozik, amely elé oszlopokon álló nyitott porticust emeltek. A tornyot hagyma alakú sisak koronázza. A hajó északi falához csatlakozó sekrestye nyugati kőkeretes ajtajának szemöldökköven évszám látható (1845). A sekrestye északi falában egyszerű, kőkeret nélküli ablak van. A hajó északi falában egy, a déliben három téglalap alaprajzú, szegmensíves lezárású, kőkeret nélküli ablak van. Az északi és a déli karéjok tengelyében, valamint a szentély déli oldalán egy-egy mérmű nélküli, csúcsíves lezárású ablak nyílik. Az ablaknyílások kőkeretein javítások és kiegészítések nyomai fedezhetők fel. A hajó, valamint a karéjok rövid szakaszát lábazati párkány díszíti. A hajó déli falához kapcsolódó előtér falazatában — a málladozó vakolat alól — egy befalazott ajtó körvonalai bontakoztak ki. A külső homlokzatokat az 1950-es évek elején készült, szürke hóbörcsös vakolat borította, amely ekkorra már erősen táskaodott és nagy foltokban hiányzott. Az enyhén kiemelkedő lapos, szürke palatető még csak fokozta a templom előnytelen külsejét (5—6. kép).

A templomba a bejárást a toronyaljban kiképzett, lapos ívvel lezárt, kőkeret nélküli ajtó biztosítja.

A szentélyt és a karéjokat a négyezeti tértől egy-egy félköríves diadalív választja el. A diadalívek élszedése félprizmában végződik. A bejárást a sekrestyébe a karéj nyugati szakaszán álló gótikus (élszedett) kőkeretes ajtó biztosítja. A déli előtér barokk kőkeretes ajtóval csatlakozik a hajóhoz. A szentélyt és a két karéjt negyedgömb alakú kupolák fedik, míg a négyezeti teret és a hajót csehsüveg boltozatokkal fedték le. A hajót fedő boltozatok a belsőben lévő vaskos pillérekre támaszkodnak. A hajó nyugati végében vékony pilléreken álló karzat van. A templom padlóját cementtel borították és a belső homlokzatokat olajfestékkel festették le.

A törtkőből épült, lőrésekkel tagolt kerítőfal nyugati szakaszán képezték ki a jelenleg is működő bejárat nyílást. Ugyanakkor a délkeleti szakaszon egy befalazott, széles ajtót is megfigyelhetünk. A kerítőfal és a templom közötti terület erősen feltöltötték.

1. Ásatás (7. a és b kép)

a) A szentélyben, a négyzetes térben és a két karéjban lévő kutatóárkok
(I—VII. és VIII/b)

Az egész belsőt borító 20. századi, 10 cm vastag cementpadló alatt egy vékonyan elterített, aprószemcsés, sárga színű homokos réteg húzódott. Néhány helyen (I. árok) homokra fektetett, szorosan egymás mellé illesztett, erősen lejárt felületű¹⁵⁴ kőlapokat találtunk. Ez alatt egy szürkésbarna színű, habarccsal és kötőrmelékkal kevert földréteg húzódott, amely azonban csupán a II. és IV. árokban volt meg. A többi árokban a homokos réteg közvetlenül az aránylag magasan lévő sárga, illetve barna színű agyagos altalajon nyugodott.

A szentélyre és a karéjokra merőleges árkokkal (I., IV—V. a—c és a VII. árok) a falak alapozását vizsgáltuk meg. Meglepetésünkre a kőfalazatokat az alapozási szakaszon téglafal váltotta fel, mely számos helyen (60-80 cm-rel is) a cementpadló fölé emelkedett. Máshol (IV. árok), ez a téglafal 10 cm-rel ugrott ki a fal síkja elé. Ehhez az alapozási kiugráshoz csatlakozott a cementpadló. Megállapítottuk, hogy amíg a téglából épült alapozás pontosan követte a szentély falának ívelését, addig a két karéjnál a falak külső síkja felé fordult, sőt, a nyugati sarkok előtt 80-90 cm-rel meg is szakadt. Az alapozás és a falak belső síkjai közötti „üreget” barna színű kevert földdel, valamint törtkővel töltötték ki. A kutatásnak ebben a szakaszában is úgy véltük, hogy itt egy utólagos aláfalazással állunk szemben, amelyet — amint azt a későbbi kutatás is megerősítette — a külső felől végeztek el.¹⁵⁵ A karéjok diadalíveinek alapozását kisebb méretű téglákkal javították.¹⁵⁶

A szentély diadalívétől 110 cm-re nyugati irányban — közvetlenül a cementpadló alatt — egy 45 cm széles, 15 cm magas és 50 cm hosszú, törtkőből összeállított lépcső húzódott, amely vékony habarcsaljzaton nyugodott. A lépcső alatt a már jól ismert — az agyagos altalajra terített — homokos réteg következett (V. árok). A szentély keleti falától 120 cm-re egy 40 cm széles, 170 cm hosszú, téglából falazott — a járószint alá csupán 30 cm-rel mélyedő — oltáralapozás maradványát tártuk fel (V. árok). A téglák méretei megegyeztek az utólagos aláfalazás tégláival (lásd a 6. képet).

Az I/c, illetve a VI/c árkokkal a karéjok keleti sarkaiban álló oltárok téglalapozásait vizsgáltuk meg. A barna színű agyagos, kevert rétegre vékony habarccsal terítettek, majd arra — a cementpadló magasságában — két sor szorosan egymás mellé élére állított téglát helyeztek el.¹⁵⁷

A szentélyhez csatlakozó karéjok diadalíveinek vonalában egy 85-90 cm széles tömör, sárga, bolygatatlan agyagba ágyazott, patakkövekből szárazon rakott alapozás legalsó sorát bontottuk ki (I., III., IV. a, IV. c). A 40 cm-es mélységben húzódó Ny—K-i irányú alapozásokat a szentélynél a már említett téglafalazat váltotta fel (8—9. kép).

A négyezeti tér nyugati végében szintén feltártuk egy szárazon rakott, agyagra fektetett — ezúttal É—D-i irányú — alapozás legalsó sorát (II., III. és VIII. b). Alapozási mélysége, szélessége és a felhasznált kőanyag, valamint a falazási mód nemcsak megegyezett a fentebb leírt, rá merőleges Ny—K-i irányú két párhuzamos alapozással, hanem a négyezeti tér ÉNy-i, illetve DNy-i sarkánál azokkal kötésben is állt (II—III. árok). Ugyanebben a mélységben, az É—D irányú alapozástól nyugatra, szorosán mellette, egy további, szintén É—D-i irányú, 80 cm széles, habarcsba rakott törtköves alapot tártunk fel, melyet a bolygatatlan agyagba mélyítettek be (lásd a templom Ny—K-i metszetét). Megállapítottuk, hogy a habarcsos alapozást valamivel később építették, mint az előtte húzódó száraz falat¹⁵⁸ (10—11. kép). (A kutatásnak már ebben a stádiumában is sejteni lehetett, hogy az alapozások feltehetően egy kisméretű hajó maradványai, melyhez a ma is álló szentély tartozott.)

b) *A hajóban lévő kutatóárkok (VIII. a—c, IX., X. a—b, XI. a—d)*

A cementpadló felszedése után — a szentélyben és a karéjokban is megfigyelt — fűrészelt kőlapokat találtunk, amelyeket a sárga színű homokos rétegre helyeztek (VIII. a). Ez alatt több ponton is (VIII. a, IX., X. b és XI. b—c) egy vékony habarcsaljzaton húzódó téglapadló maradványát bontottuk ki (12. kép), mely a VIII. a és a IX. számú árok területére eső pillérek nagyalakú kövekből falazott alapozásaihoz igazodott (lásd az alaprajzot).¹⁵⁹ E pillérek alapozási mélysége 90-100 cm volt.

A hajó 80 cm mélyen húzódó alapozását ezen a szakaszon apró törtkövekből építették meg, és az az előtte álló pillérekkel kötésben nem állt.

Az említett téglapadló alatt a szürkésbarna színű kevert föld 75—150 cm vastagságban húzódott. E réteg alatt már csak a sárga agyagos altalajt figyeltük meg.

A hajó keleti harmadának tengelyében, a déli kapuval szemben egy törtköves alapozást tártunk fel (VIII. a és VIII. c). A megközelítően kör alaprajzú, oszlophoz tartozó alapozás mélysége 145 cm, átmérője 140 × 100 cm volt.¹⁶⁰ Megjegyezzük, hogy kialakításakor számos sírt semmisítettek meg, melyről a sok bolygatott helyzetű szórt csontmaradvány tanúskodott (13. kép).

A XI. a—b és a XI. d számú árokkal a hajó kétharmadában húzódó É—D-i irányú alapozást tártuk fel. A cementpadló és a téglás járósínt alatt lévő 105 cm széles, habarcsba rakott, apró kövekből álló alapozást a 135 cm mélyen húzódó agyagos altalajra fektették.¹⁶¹ Az alapozás északi végét (XI. d) a hajófalhoz támaszkodó vaskos pillér kialakításakor elbontották (14. kép). Ugyanakkor, a déli hajófalnál (a vele szemben) lévő pillért részben a fent említett alapozásra építették (12. kép). Megállapítottuk, hogy ezen az oldalon a mondott alapozás és a hajó déli fala kötésben állnak egymással. Azt is megfigyeltük, hogy ez az É—D-i falalapozás a tőle nyugatra húzódó hajófallal már nem épült egybe (lásd az ásatási alaprajzot).

A hajó nyugati végében kitűzött árokkal (X. a) egy 95-100 cm széles, törtkövből falazott, É—D-i irányú alapozást tártunk fel. A hajó zárófalának vonalában húzódó alapozást a 150 cm-es mélységben lévő agyagos altalajra fektették. Az

alapozás nyugati oldalához egy 50 cm széles, szintén törtkövből épített falalapozás csatlakozott, melynek alja 135 cm mélyen feküdt. Felmenő falazata megegyezett a torony keleti falával.¹⁶²

Végezetül, megállapíthattuk — figyelembe véve mindazt, amit a belsőben húzó-dó szintekről mondtunk —, hogy a középkori padlószintek a későbbi építési periódusban végrehajtott nagymértékű süllyesztések következményeként semmisültek meg.

c) *A déli előtérben lévő kutatóárkok (VIII. d—e)*

A hajóhoz délről csatlakozó előcsarnokot borító cementpadló és téglapadló¹⁶³ felszedése után egy, a hajó falára merőleges, 200 cm hosszú és 60 cm széles törtköves alapozást tártunk fel (*15. kép*). Alja 130 cm-es mélységben húzódott. A hajó és az alapozás nem álltak egymással kötésben, sőt nemcsak falazási módjuk, hanem habarcsuk is eltérő volt.¹⁶⁴ Ez az alapozás minden bizonnyal egy korábbi kapuzat előtt álló nyitott előtér keleti falának fundamentuma volt. Megjegyezzük, hogy a feltételezett előtér másik alapozását (a nyugatit) a későbbi átépítés során elbontották (lásd az ásatási alaprajzot).

d) *A sekrestyében lévő kutatóárok (XII. árok)*

A cementpadló és a sárga színű homokos réteg eltávolítása után, közvetlenül az élszedett sekrestyeajtó előtt, egy habarcsba rakott, törtköves, 85 cm széles alapozást bontottunk ki, melynek külső íve megegyezett a karéj falának (külső) síkjával. Ehhez az alapozáshoz egy 115 cm széles, É—D-i irányú, ugyancsak törtköves alapozás csatlakozott. Mindkét alapozás alja 85 cm-es mélységben húzódott, és a bolygatatlan talajra fektették.¹⁶⁵ A második, É—D-i irányú alapozás hossza 260 cm. Úgy tűnik, hogy a végét, valamint nyugatra forduló szakaszát elbontották, amikor is egy „L” alakú, ismeretlen funkciójú alapozást építettek hozzá. Az árok nyugati részében csupán sötét színű kevert feltöltés terült el. E szerény maradványok alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy az ajtó előtti karéjhoz csatlakozó alapozás valószínűleg az egykori sekrestye megmaradt részlete.

e) *A templomkülsőben lévő kutatóárkok (I. a—b, IV. a, V. a, VII. d, XIII—XVIII. árkok)*

Az I. a, a IV. a és az V. a árkokkal a szentély és a két karéj alapozásainak külső oldalait vizsgáltuk meg. Ennek során megállapítottuk, hogy a belsőben észlelt téglalapfalazást valóban a külső felől végezték el (*16. kép*). Az utólagosan, szakaszos módszerrel készült alapozáshoz egy 110–115 cm széles, a felmenő falakkal párhuzamos, 180–210 cm mély árkot képeztek ki. A meglazult, rossz állapotban lévő eredeti, feltehetően törtköves alapozást kiszedték, majd azt a fal teljes szélességét átfogó téglafallal pótolták. Megjegyezzük, hogy számos ponton — egészen a lábazati párkányig terjedően — a felmenő falak egy részét is téglaköppennyel látták el. A munkálatok alatt a karéjok és a szentély falait gerendákkal támasztották ki, amelyeknek ék alakú fészkei jól láthatók ma is.

Az aláfalazás után a szentély és a két karéj közvetlen környékét feltöltötték. Így a külső járósínt 25-50 cm-rel magasabbra került, mint a templombelső padlója (lásd a templom Ny—K-i és É—Ny-i metszeit).

A déli karéj és a hajó csatlakozásánál megvizsgáltuk az alapozást (I. b). A hajó törtköves alapozása 30-40 cm-es mélységben húzódott.

A déli előcsarnok oldalánál kitűzött árokkal (VIII. f) meghatároztuk törtköves alapozásának mélységét, amely 120 cm volt. A szentélynél és a karéjoknál tapasztalt feltöltést ezen a szakaszon (a hajó déli oldalánál) nem végezték el, sőt egy 25-30 cm-es szintsüllyesztést tapasztaltunk.

A XIII. árokkal a sekrestye északi oldalát vizsgáltuk át. A sekrestye alapozásának alja 75 cm mélyen húzódott. Alapozási árkának fala enyhén rézsús kialakítású volt. Az árok betöltése sötétbarna színű föld, mely a sárgás agyagos talajjal keveredett. A kutatóárokkal feltártuk egy, a sekrestyére merőleges, törtkőből lazán rakott, elbontott pillérnek alapozását. Feltehetően a pillért egykoron a sekrestye meggyengült északi falának megtámasztására építették. A 35-40 cm-es mélységben kibontott 175 × 195 cm alapterületű alapozás alja 80 cm mélyen húzódott. A pillér, valamint a sekrestye alapozásai kötésben nem állnak egymással.

A hajó déli homlokzata előtt jelöltük ki a XIV. számú árkot. A feltárás során előkerült régészeti jelenségek az alábbiakban összegezhetők. A vékony humusz és a szürke színű, habarcsos réteg eltávolítása után egy 120 × 180 cm alapterületű habarcsba rakott törtköves alapozást tártunk fel, mely a két fal alól szabálytalan formában türemlett ki. Feltételezzük, hogy a hajó nyugati meghosszabbításakor a csatlakozási pontnál statikai megfontolásból szélesebb, lepényszerű alapozást alakítottak ki. Ezt a megállapításunkat erősítette a falkutatás, melynek során átlós támpillérnek nyomát nem fedeztük fel. A templom északi oldalánál, a toronnyal párhuzamos XV. számú árokkal feltártuk az elbontott középkori kerítőfal alapozásának rövid szakaszát. A habarcsba rakott, törtköves alapozás alja 110 cm mélyen húzódott, ahol már csak a bolygatatlan agyagos altalajt figyeltük meg. A 100 cm széles íves alapozás képzeletbeli meghosszabbítása az álló kerítőfalban lévő éles törést metszi.¹⁶⁶ Az alapozás nyugati oldalánál, attól mintegy 60-65 cm-re, egy 80 cm széles másik alapozást is feltártunk, melynek alja 90 cm-es mélységben húzódott. Feltételezzük, hogy csupán a kerítőfal kisebb mérvű bővítéséről van szó, melyre minden bizonnyal a hajó már említett nyugati meghosszabbításakor került sor.

A XVI. számú kutatóárkot a kerítőfal mindkét oldalán jelöltük ki. Az alapozási árkot az erősen bolygatott rétegek miatt megfigyelni nem tudtuk. A fal alapozásának alja 200-210 cm-es mélységben húzódott, mely alatt csak a bolygatatlan barna földet figyeltük meg. A törtköves fal mindkét oldalán az alapozás 20 cm-rel ugrik ki. Az alapozási kiugrás felett levő 75 cm vastag és 200 cm széles szürkésbarna színű habarcsos-törmelékes réteg a templom körüli szintsüllyesztés során került a fal tövébe. A kerítőfal külső oldalánál tapasztalt feltöltés pedig a 19. században kialakított út építésekor keletkezett.

A kerítőfal DK-i szakaszán lévő befalazott középkori ajtónyílás mindkét oldalán húzódó XVII. számú árokkal nemcsak a járósíntet, hanem a nyílás formáját és méretét is sikerült tisztáznunk.

A kerítőfal koronájától mért 340 cm-es mélységben egy keményre járt, sárga színű agyagos felületet értünk el, melyet a középkori járószinttel azonosítottunk. Ez a felület a 10 cm-re kiemelkedő, 85 cm széles törtköves — a fal teljes szélességében húzódó — alapozáshoz illeszkedett. A törmelékkal és kövekkel szárazon befalazott nyílás 205, illetve 280 cm széles. A befalazásból előkerült téglák mérete $28 \times 14 \times 5$ — 6 cm. Külső oldalánál a kerítőfal 120×130 cm alapterületű pillérré szélesedik ki. Az enyhén rézsűs kávak közepén függőleges fészkeket képeztek ki, amelyekben a kapu szárkövei helyezkedtek el. A 25×20 cm méretű küszöbkövet a már említett törtköves alapozásra építették.

A kapu külső felén a középkori járószint a küszöbtől 25-30 cm-rel lejjebb húzódik, melynek tetején egy keskeny szakaszon vékony habarcsréteget terítettek el. Ugyanez a habarcsréteg különben a belső oldalon is megvolt.

A templombelsőben és a külsőben 29 sírt tártunk fel, amelyeknek nagy része bolygatott helyzetű volt, és melléklettel nem rendelkeztek.¹⁶⁷ Azonban néhány kormeghatározó melléklettel bíró sír külön figyelmet érdemel.

11. sír. (VIII. f. árok) Tájolása: K—Ny-i. A váz bolygatott. Mélysége 90 cm. Sírögdröt megállapítani nem tudtunk. A váz hossza 120 cm. Mellkasának bal oldalán, közvetlenül a bordák alatt két ezüstpénz volt.¹⁶⁸

13. sír. (VIII. f. árok) Tájolása: ÉK—DNy-i. Bolygatatlan. A váz hossza 160 cm. Lábszárai között egy ezüstpénz volt.¹⁶⁹

14. sír. (VIII. b. árok) Tájolása K—Ny-i. Bolygatatlan. Felnőtt. A 280×230 — 240 cm alapterületű, 150 cm mély falazott sír belső szélessége 100, illetve alul 50 cm. A sír betöltése: habarcsos, törmelékes sűrű föld. A törmelékbelől egy — feltehetően konzolról letört — tonzúrás faragott fej került elő (lelt. sz. T. 80. 70.). Tonzúráján sárga, arcán és szemén kék színű festés nyomai látszanak. Duzzadt, enyhén nyitott ajkai és erősen hangsúlyos álla van (17. kép). A sír alján koporsó deszkáinak erősen korhadt maradványai feküdtek. A deszka felületén kör alakú fejben végződő, bronz szegecsekből kivert felirat töredéke bontakozott ki. Azonban a deszkamaradványok oly mértékben elmozdultak és elkorhadtak, hogy a szöveget feloldani nem tudtuk.¹⁷⁰ A rossz megtartású váz nagyrészt elporladt. A sír alját tapasztották.

18. sír. (XIII. árok) Tájolása K—Ny-i. A sír nyugati végét a 28. számú sír vágta át, keleti szakasza pedig a sekrestye északi falához támaszkodó pillér építésekor pusztult el. A sírgödör szélessége 35-38 cm, megmaradt hosszúsága pedig 67 cm. A váz bolygatott, hiányos (a lábfej csontjai, a jobb alkar, a medence egy része és a kézcsontok). A koponyatető a medence baloldalán feküdt. Gyermekek. A medencét egy erősen sérült, töredékes és hiányos veretes szíj övezte. A vékony (1,4 cm) bőrszíjra egyetlen szegeccsel ráerősített, négyzet alakú veretektől csupán hat darab maradt meg. A vékony sárgaréz lemezből préselt veretek mélyített mezőit négyzet alakú borda keretezi. A veret közepét szegeccsel ütötték át. A veret hullámosra vágott lehajló peremének sarkain hármasszelel láthatók — közöttük egy-egy félgömb ül. A bolygatatlan veretek közötti távolság 8-9 cm. A felcsatolt öv csatja sárgaréz öntvény. A csattest a bázisnál sarkos, keresztmetszete négyzet alakú. Ovális kerekedő végén a test lapított. A préselt, vékony szíjvégből szintén csak töredék maradt ránk. A feltehetően félkörívesen záródó lemez felületét két párhu-

zamos fonás tagolja. A szíjvég széleit a bőrszíjra ráhajtották, majd alulról egy lemezzel, valamint három szegeccsel rögzítették. Annak ellenére, hogy a csat bázisához csatlakozó lemez megsemmisült, azt — az analógiák segítségével — rekonstruálni tudtuk (18. kép). A bőrszíjat a bázison áthajtott lemez közé szorítottuk, majd három szegeccsel rögzítettük. Az öv rekonstrukciója során figyelembe vettük a váz méreteit. Tizennyolc darab másolat készült, amelyeket a sírban megfigyelt távolság szerint helyeztük el egymástól. Az így kiegészített öv hossza 77 cm lett. Az öv legközelebbi analógiáját a kisházi vár temetőjében tárták fel. Az 1. számú sírban fekvő gyermek övének csatja megegyezik, míg a veretek megmunkálási formája, motívuma igen közel áll a tarihoz. Az övet a 15. század második felére datálta Szabó János Győző. Övünkkel megegyező példányt ismerünk Szabó Kálmán Kecskemét környéki ásatásaiból (Aranyegyháza, 35. sz. sír). Az övet az ásató szintén a 15. századra datálta. Feltehetően használt övek lehettek a Gaál Attila által Bátán (2. számú gyermeksír), valamint Pálóczi Horváth András által Rakacaszenden feltárt (2. sz. gyermeksír) darabok is.¹⁷¹ A rakacaszendi övet az ásató a 14-15. századra datálta.

2. Falkutatás¹⁷²

a) Külső homlokzatok

Szentély. Az 1950-es évek elején készült cementes vakolat eltávolításakor derült ki, hogy minden korábbi vakolat hiányzik a felületekről¹⁷³ (19. kép).

Az „opus quadratum” (öntött kváder) falazási technikával épült, 120 cm falvastagságú, patkóív alaprajzú szentély fala 400-420 cm magasságig volt követhető, ahol is szabálytalan formában szakadt meg (20. kép). E szabálytalanság feltehetően visszabontás eredménye, amely a szentély későbbi magasztásával függ össze. A lábazatot lezáró párkányt a fal síkjáig visszavésték, így annak formáját nem ismerjük. A levésett lábazat alsó harmadában az utólagos téglaláfalazás szabálytalanul záródó szakaszát figyeltük meg.

Az egységes kváderfalat 400-420 cm-es magasságban törtköves falazat váltja fel, amelyet 540 cm magasan két élszedés által közrefogott horonyból álló profilos párkány zárt le. E szabálytalan fal számtalan másodlagosan, építőköként felhasznált faragott követ tartalmaz, melyeknek döntő többségéről megállapítottuk, hogy körtetagozatos boltozati bordák és faloszlop rétegekővei. A kövek profilos oldalait lefaragták. Megjegyezzük, hogy a koronázópárkány köveinél is ezt tapasztaltuk. Azonban profiljuk lefaragása, illetve néhány darabnak a beforgatása már egy későbbi átépítés során történt. A szentély délkeleti homlokzati falából egy román kori kapuzathoz tartozó oszloplábazat, valamint egy oszloptörzs töredéke került elő. Feltehetően szintén román kori darab a harmadik, ismeretlen rendeltetésű töredék is.¹⁷⁴ Az oszloplábazat két domború párnatagját rövid ívelésű horony köti össze, míg az alsó nagyobb párnatag profiljának íve a talplemezre kissé visszahajlik. A lábazat jellegzetes motívuma a párnatagba belesimuló és a talplemezre ráboruló saroklevél.

A szentély tengelyében — a fal emelésével egyidőben — egy csúcsára állított négyzetbe, négy karéból komponált mérműves ablakot helyeztek el. Bélietének profilját két horony által közrefogott ék keresztmetszetű tagozat alkotja. Az ablak elhelyezések a kváderfalat nemcsak megbontották, hanem számos követ erősen megfaragtak. A keretkő és a fal közötti rést törtkővel töltötték ki. A mérművet egy-egy (vízszintes és függőleges) vaspálca fogja össze, melyeknek kőbe süllyesztett végeit ólom rögzíti. Az ablak befalazásából egy egyszer hornyolt boltozati kőborda került elő. A csúcsára állított ablak elhelyezésével egyidőben a szentély délkeleti oldalán egy további ablakot is kiképeztek (habarcsuk, valamint elhelyezési módjuknak azonossága valószínűsíti egykorúságukat). A csúcsíves ablakból hiányzott a mérmű és az osztó is. A 140 × 57 cm belméretű ablak keretköveinek elhelyezésekor a kváderfalat megfaragták (20. kép). Az ablak nyugati kávját, valamint záradékát a mérmű kiemelésekor erősen visszavésték, keleti felét és könyöklőjét pedig téglával javították.¹⁷⁵ Végezetül, a szentélyt a lefaragott párkány feletti 60–80 cm magas, nagyméretű kövekvől falazott emelés zárja le. Ebben a szakaszban nem használtak fel falazókőként faragványokat.

Összegezve a fent elmondottakat megállapíthatjuk, hogy a szentély külső homlokzatának falszöveve három, egymástól élesen megkülönböztethető építési periódus elválasztását teszi lehetővé.¹⁷⁶

Karékjok és a sekrestye. A szentélyhez észak és dél felől egy-egy, közel félkörív alaprajzú karékj csatlakozik. A törtkőből falazott, 80 cm falvastagságú karékjok falazatában számos faragott követ másodlagosan, falazókőként használtak fel (21—22. kép). A lefaragott profilú faragványokról megállapítottuk, hogy körtetagozatos boltozati bordák, amelyek megegyeznek a szentély emelésébe beépített darabokkal. A karékjokat — a szentély párkányának magasságában — azzal megegyező profilú koronázópárkány zárja le. A szentély lábuzatánál alacsonyabban húzódó lábuzati párkányát — mindkét karékjnál — a fal síkjáig faragták vissza. Azonban a karékjok és a hajó csatlakozásánál, a falsíkon túlfutó szakaszokon a profil eredeti formájában maradt ránk, amely a falhoz ferde sikkal kapcsolódó félhenger. A párkány valamivel a hajó falsíkja mögött szabályos formában zárul le. A karékjok alapozását, a szentélyhez hasonlóan, utólagosan aláfalazták, illetve a kiromlott részeket kijavították. A nagy felületeket borító téglajavítások ellenére is megállapítható, hogy a karékjok lábuzatát nem törtkőből, hanem nagyméretű kváderekből falazták. Mindkét karékj tengelyében egy-egy csúcsíves lezárású ablakot képeztek ki. Az ablakok szárköveit és záradékait a mérművek eltávolításakor erősen megfaragták. A déli ablak keleti szárkövét, valamint az északinak a könyöklőjét és környékét téglával javították¹⁷⁷ (23. kép). Itt kell megjegyeznünk, hogy a karékjok és a szentély ablakainak mérműveit a plébánia gazdasági épületének falazatában helyezték el, feltehetően a múlt század második felében (24—25. kép). Ekkor építették át a leégett plébániát (lásd Hist. Domus 65). A két karékj ablakainak formailag is megegyező mérműve csúcsíves, amelyet négykaréjos motívum tölt ki. Csúcsíves része alatt kétosztású, az osztott végek csúcsában háromkaréjos motívummal. A mérmű közepébe egy háromágú liliosomos koronával lezárt várpártázatot komponáltak (26. kép). Az ablakok bélietprofilját pálca és széles horony által közrefogott ék keresztmetszetű tagozat alkotja.¹⁷⁸

Mindkét karéj sarkosan csatlakozik a szentélyhez. Míg az északi karéj íves és sarkos része kötésben áll egymással, addig a délinek csupán alsó harmadában figyelhető ez meg. A csatlakozási pontokon függőleges repedések futnak végig, sőt néhány helyen a szentély és a karéj fala 30 cm-re távolodott el egymástól. A meggyengült sarkokat feltehetően a 18. század végén jelentősen visszabontották, majd újra falazták. Az északi oldalon csak a legfelső 2—4 sor követ cserélték ki, melynek során megsemmisítették a koronázópárkánynak a sarkokon beforduló szakaszát. Ebben az építési periódusban emelték meg a szentély és a karéjok koronáját is. E munkálatok során faragták le, illetve forgatták be a koronázópárkány köveit (a javításnál és a párkány feletti emelésnél alkalmazott habarcs, továbbá a kövek faragási módja megegyezik). A nagyalakú kövekből falazott emelés anyaga, habarcsa és az alkalmazott falazási technika azonos a sarkoknál megfigyelt javításokéval. A déli sarok melletti repedés, továbbá a téglajavítások azt bizonyítják, hogy a karéjok mozgása nem szűnt meg egészen. A karéjok falazatában — hasonlóan a szentélyhez — ék alakú gerendafészek sorát bontottuk ki.

A déli karéj magasításából került elő a román kapuzat béléetének oszloptöredéke, egy ablakpárkány réteggöve, a koronázópárkány darabja és számos vízvezető köcsatorna. Ugyaninnen emeltünk ki egy íves — mindkét oldalán élszedett — konzolt, valamint egy párkány töredékét is.¹⁷⁹

Az északi karéj nyugati végéhez törtkőből falazott sekrestye csatlakozik. Északi falában téglalap alakú jellegtelen ablakot, nyugati falában pedig egy évszamos kőkeretes ajtót helyeztek el, melynek a szemöldökkövén látható 1845-ös évszám a jelenlegi sekrestye építésének idejét adja meg.

A karéj belsejében lévő élszedett kőkeretes ajtó, a — sekrestyében feltárt — karéjhoz csatlakozó alapozás, valamint a padlástérben megfigyelt, a fallal egybeépült falcsonk minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy eredetileg a karéjokkal egyidőben — a mainál kisebb — sekrestye épült meg. Elbontását feltehetően falainak rossz megtartása indokolhatta.

A karéjok és a hajó keleti (befelé forduló) fala közötti 20—40 cm széles rést törtkövekkel töltötték ki.

A templom déli homlokzata (27. kép). A szentély és a karéjok magasságában lezárt hajó déli homlokzatát három, téglából falazott, téglalapalakú, szegmensíves lezárású ablak töri át.¹⁸⁰ Mindhárom ablak másodlagos kialakítású. Az 15,8 m hosszú, törtköves hajófal nyugati és keleti sarkai armírozottak, lábázatát egyszerű — két építési szakaszban kiképzett — íves párkány zárja le. Falszövetét megvizsgálva két, egymástól jól elkülöníthető falazási technikával épült falszakasz volt megkülönböztethető. A karéj után következő 10,3—10,5 m hosszú szakasz törtköves falazatának bizonyos szabályosságot kölcsönöz a 60-80 cm-enként alkalmazott sorkiegyenlítés. Alapozását szabálytalanul rakott apró kövekből alakították ki, amely jelenleg 30 cm-rel emelkedik a felszín fölé. A lábazattól mért 430 cm-es magasságban húzódó koronázópárkány első három darabját lefaragva ugyan, de eredeti helyükön találtuk meg. Az ettől nyugatra eső, illetve a párkány feletti részt már eltérő falazási technikával építették meg. A hajó keleti, észak felé forduló homlokzatát és lábazati párkányát 60-70 cm hosszán lehet követni, ahol is — ma már kibogozhatatlanul — csatlakozik egy korábban épült fal sarkához, illetve a

karéjhoz. Megállapítottuk, hogy a belsőben feltárt észak—dél irányú alapozás és a szabályosan rakott törtköves falszakasz nyugati vége egybeesik.

E fal nyugati végéhez egy 530-570 cm hosszú, szabálytalan törtköves falazat csatlakozik. Lábazati párkányának hornyolt profilja az előzőnél valamivel szélesebb. A jelenlegi téglapárkánynál záródó falazatba számos faragványt építettek be.¹⁸¹ Ebben az építési szakaszban magasították fel a korábbi, szabályosan falazott szakaszt. Funkcióját veszített koronázópárkányát ekkor bontották meg, illetve faragták síkba profilját. Az 530—570 cm hosszú, szabálytalan törtköves falazat koronázópárkányát nem találtuk meg. Úgy véljük, hogy egy későbbi átépítés folyamán a falazat koronáját jelentős mértékben bontották vissza, megsemmisítve középkori párkányát.

A homlokzaton — a későbbiek során elfalazott — gótikus ablak maradványát bontottuk ki. A jelenleg is működő nyugati ablak mellett egy, ma már befalazott, szintén téglából kialakított szegmensíves ablak volt,¹⁸² amelynek könyöklője alatt 80 cm-rel egy 105 cm széles gótikus kőkeretes nyílás maradványát bontottuk ki. Keleti szárköve 140 cm hosszan követhető, míg nyugati oldalát a téglából falazott ablak elhelyezésekor emelték ki.¹⁸³ A középső téglablak könyöklője alatt 50-55 cm-rel helyezkedik el a középkori ablak könyöklőjének töredéke. Az ablaknak csupán könyöklő- és szárindítása maradt meg (28. kép). A két gótikus ablak bélletének profilírozása, szélessége és könyöklőinek magassága megegyezett (lásd a 29. jegyzetet). A középső ablak közvetlen környékének falszöveve élesen elvált a (körülötte lévő) szabályosan rakott faltól — azaz azonos volt a homlokzat nyugati felének (szabálytalan) falazatáéval. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a homlokzaton kialakított két ablak ugyanazon periódus terméke, valamint a középső, szabályosan rakott törtköves falhoz képest másodlagos helyzetű. Bizonyos, hogy a fal keleti felében is volt egy további ablak, amelyet azonban a későbbi építkezések nyom nélkül távolítottak el, feltehetően a jelenleg működő ablak elhelyezésekor. Megjegyezzük, hogy a korábbi, szabályosan falazott falszakaszhoz is tartozhattak ablakok, melyeknek nyomait azonban nem fedeztük fel. Valószínűleg a következő periódusnak az egész homlokzatot érintő átalakítása következményeként semmisültek meg. A falszövetváltásnál a lábazati párkány mindkét oldalon szabálytalan formában megszakadt. Ebben a részben helyezték el az említett középső ablakot, továbbá a csúcsíves lezárású, fejezetes, gazdagon profilírozott, lépcsős bélletű timpanonos kaput. A kapuzat felett egy 50 cm széles, 30 cm mély ék alakú, szélesen ívelődő fészket bontottunk ki. Figyelembe véve az előcsarnokban feltárt alapozást is, amelyről megállapítottuk, hogy egy nyitott előtér falához tartozott, feltételezzük, hogy a kapuzatot egy nyitott, dongával fedett tér védte.

A jelenlegi törtkövből falazott nyeregvetésű előcsarnok a kapu tengelyében helyezkedik el (30. kép). Déli falában egy kimatagos, lapos ívvel lezárt reneszánsz kaput képeztek ki. Az előcsarnok falán számos javítás nyomát lehetett látni. A nyugati falában kialakított jellegtelen ablak másodlagos kialakítású.¹⁸⁴

A homlokzat gótikus ablaknyílás rendszerének megváltoztatásával egyidőben a gótikus kaput is elfalazták, illetve nyugati szárbélletét kiemelték. Helyette, a kaputengelytől kissé nyugatra eltolva, egy sima kőkeretes, szegmensíves ajtót helyeztek el (29, 31. kép). A zárókövén olvasható 1778-as évszám ennek a nagy átalakítás-

nak vagy „helyreállításnak” az időpontját adja meg. A kapu áthidalásának téglaméretei megegyeznek a homlokzaton lévő ablakok tégláinak méreteivel (lásd a 180. jegyzetet).

A „helyreállítás” alkalmával a két karéj, a szentély és a hajó egységes, ugyanazon magasságban kialakított fedélszéket kapott. A tető alatt húzódó 50 cm széles, enyhén íves téglapárkányt egy-egy, téglából-habarcsból kiképzett pálcá kereteli.

A torony. A hajóhoz nyugat felől csatlakozó torony építését a homlokzat középkori jellegét megszüntető 1778-as munkálatokhoz kötjük. A kétszintes, hagymasisakkal fedett tornyot a hajó magasságában gazdagon tagolt övpárkány osztja. Falkoronáját az övpárkánnyal megegyező profilú tagozat zárja, lábazati párkánya pedig egyszerűen két ferde lemezzel tagolt. Emeleti ablaknyílásait félköríves kökeret díszíti, falsíkjaikat visszaugratott függőleges lizénák teszik mozgalmassá. Az oldalrészekben egy-egy kagylódíszes szoborfülke van. A torony alsó részét oromfal zárja le. A bejárást a záróköves, szegmensíves kökeretes ajtó biztosítja. Törtköves falzatában számos másodlagosan elhelyezett gótikus faragvány van (32. kép). A torony és a hajó csatlakozásának déli felében két — az egykori nyugati gótikus kapuzathoz tartozó — gazdagon profilírozott bélletdarabot falaztak be.¹⁸⁵ A nyugati homlokzat övpárkánya alól is számos faragott követ bontottunk ki, többek között egy gótikus falpillér fejezetét, egy pillér és egy ablakszár profilos réteggövedet, valamint egy körablak keretkövedet.¹⁸⁶ A lábazati párkány feletti szakaszon, a déli falban lévő gótikus ablakokkal megegyező szárkő réteggövedet helyezték el.¹⁸⁷ A kapu kőből és téglából kialakított áthidalásában egy levéldíszes fejezet töredékét építették be, mely feltehetően a nyugati gótikus kapuzathoz tartozhatott.¹⁸⁸

1845-ben a torony elé egy nyitott „porticust” építettek. A nyeregtetővel fedett teret két-két dór fejezetes, lábazat nélküli sima oszlop, valamint a háromszögű oromzat teszi mozgalmassá.¹⁸⁹

A templom északi homlokzata (33. kép). A déli oldalon is megfigyelt két, egymástól különböző építési technikával épített falazat a hajó északi homlokzatán is jól elkülönült. Az első 10 méteres szakaszt a szabályos törtköves fal alkotja, melyben 70-80 cm-enként kiegyenlítő sorokat alkalmaztak. Az apróbb kövekből rakott alapozás 40-50 cm-rel emelkedik a jelenlegi felszín fölé. A (lábazati párkánytól számítva) 430 cm magasan záródó koronázópárkánynak épségben megmaradt szakasza a sekrestye padlásterében húzódik.¹⁹⁰ Profilját lemez és hosszú íves horony által közrefogott félhenger alkotja (34. kép). A sekrestyétől nyugatra eső szakaszt nagyrészt eltávolították, illetve profilját lefaragták. A hajót keletről lezáró armírozott sarkot a későbbi átépítések során megbontották, valószínűleg a karéjok építésekor. A padlásterben a párkány alatt megmaradt a külső homlokzatot borító eredeti vakolat nagyobb foltja. A szürkésfehér színű, kemény vakolaton vörös festés nyomait fedeztük fel. A szabályos törtköves falhoz — a déli oldalon tapasztalathoz hasonlóan — szabálytalanul rakott törtköves fal csatlakozik. Ugyanúgy, mint a déli oldalon, a két fal lábazati párkányai formailag alig térnek el egymástól. A homlokzat nyugati felén egy szegmensíves, téglából kialakított ablakot helyeztek el, mely formailag és méreteiben megegyezik a déli falban álló három ablakkal¹⁹¹ (35. kép).

A lefaragott párkány feletti 90 cm széles falszakaszt nagyméretű kövekből emelték. A felette lévő 50 cm-es falat téglából és vakolatból kiképzett íves párkány tagolja, melyet egy-egy pálca zár le.¹⁹² A falzatban számos faragott követ használtak fel másodlagosan. Figyelemre méltó a faloszlop töredék mellett az a néhány körtetagozott boltozati borda, amely a lábazati párkány feletti szakaszból került elő.¹⁹³

b) *A templom belseje (36—37. kép)*

A szentély. A korai kváderfal a diadalív válla feletti sorig maradt meg. A lábazati részen utólagos téglalafalazás figyelhető meg. A külsőben elvégzettekhez hasonlóan nemcsak az alapozást cserélték ki, hanem a lepusztult és rossz állapotban lévő kvádereket is téglával pótolták. Az egykor félköríves lezárású diadalív vállait a síkból 10 cm-re kiugró íves konzolok tagolják. A szentély boltozatát egykoron negyedgömb alakú kőboltozat fedhette.

Korai periódushoz tartozó ablaknyílást vagy annak nyomát nem fedeztünk fel. Ennek ellenére bizonyos, hogy eredetileg volt, azonban a későbbi építkezések során elbontották.

Az első építési szakaszhoz tartozó kváderfal felületén, valamint a fugák között lévő habarcs erősen megégett. Úgy tűnik, hogy a szentélyt tűz rongálhatta meg, amely azonban időben megelőzte a falat borító első freskórteg keletkezését. A keleti és nyugati falszakaszon látható kifestés töredékes, erősen elmosódott.¹⁹⁴ A diadalív belső oldalán látható kulcsát tartó Szent Péter és a mellette álló — már csak töredékesen megmaradt — Szent Pál a szentélyben húzódó már említett töredékekkel egyidőben keletkezett.

A diadalívről és a szentélyről megállapítottuk, hogy jelenlegi formáját több átépítés következményeként kapta. A diadalív déli konzolja feletti rész, valamint a váll alatti szakasz falazási módja és habarcsa alapvetően különbözik egymástól. A diadalív válláig jól faragott kvádereket találunk, míg a felette levő részt már törtekőből falazták. Ugyanakkor a diadalív északi felét a feltételezett középkori járószinttől számított 110 cm-es magasságig visszabontották, majd ugyanazon kváderek felhasználásával újra felépítették. Ennek során egy 46 × 32 cm méretű pastoforiumot képeztek ki a diadalív nyugati oldalán. A téglalap alakú pastoforium felett egy csúcsíves lezárású fülkét is kialakítottak, amelyet azonban befalaztak. Valószínű, hogy sohasem használták, hiszen hát- és belső oldalainak felület-kiképzését nem fejezték be.

A diadalív mindkét oldalán végigfutó élszedés másodlagos kiképzésű (felületének — a kváderektől eltérő — durvább megfaragása bizonyítja), amelyek felül a konzoloknál csúcsban, míg alul — a feltételezett román kori járószint magasságában — egyenesen záródnak. A diadalív déli konzolja feletti fal, valamint az északi oldal újrafalazott szakaszának habarcsa, könyaga és falazási módja megegyezik.¹⁹⁵ A fent említett átalakító munkálatokkal egyidőben a korai szentély boltozatát elbontották. A külsőben is megfigyelt 80-90 cm-es falemeléssel magasították a belső teret. Az így felmagasított szentély boltozatát nem ismerjük, de megmaradt indítása alapján joggal feltételezzük, hogy az negyedgömb alakú lehetett. Termé-

szetesen a magasabban záródó boltozat megépítésekor a kváderfalhoz tartozó, alacsonyabb diadalív váll feletti záródását is elbontották, helyette előttünk ismeretlen formájú, az új térhez igazodó, magasabban záródó ívet képezhettek ki. A korai szentélyt átalakító falazatokat (szentély magasítása, új boltozat, valamint az átépített diadalív) egy fehér színű, mészdús, apró szemcsés sima vakolat borítja, mely alatt — közvetlenül a falon — egy szürkésfehér színű, érdes tapintású vakolat nyomait is megfigyeltük. Ehhez az átépítéshez köthető a szentély déli és a keleti falában elhelyezett két ablak (lásd a külső homlokzatok kutatását). A keleti, csúcsára állított ablak belső, kissé íves áthidalását élére helyezett téglákból alakították ki.¹⁹⁶ Rézsüs kávéit és könyöklőjét az eredeti kváderfal megvésésével formálták meg, melyeken első réteggént egy sárga és vörös színű, feltehetően geometrikus kifestés töredéke húzódik. A kávékat egy későbbi átépítés során téglasorral szűkítették. E szűkítést borító vakolat színe és összetétele megegyezik az átalakított szentély második vakolatának rétegével. A befalazásból egy egyszer hornyolt boltozati kőborda került elő.¹⁹⁷ A szentély déli falában kiképzett csúcsíves, mérműves ablak belső keretköveit a román kori falból kivett kváderekből alakították ki.¹⁹⁸ Záradéknak belső oldalát a szürkésfehér színű, érdes tapintású vakolat borítja. A könyöklő alatti részt téglával javították (38. kép).

A szentély északnyugati szakaszán egy 160 cm hosszú, 30 cm mély és 120 cm magas fülkét bontottunk ki, mely a kváderfalhoz képest másodlagos kialakítású. A fülke alja kb. 100 cm magasan húzódik. A fülke kiképzésekor a diadalív északi oldalának belső, keleti részét 30 cm mélyen kivették. A fülke hátoldalán vörös színű patronos festés töredékét tártuk fel.¹⁹⁹

Az átépített diadalívnek a konzolok feletti záródását egy újkori „helyreállítás” során elbontották és annak helyére deszkákból és lécekből összeállított szerkezetet építettek. Ezzel egyidőben a szentély boltozatának felső harmadát is hasonló fakonstrukcióval pótolták.

A négyezeti tér. A diadalív nyugati sarkaihoz csatlakozó korai hajó falainak 50, illetve 60 cm hosszú szakasza maradt meg. A kváderfalak szabálytalan formában szakadnak meg. A szentély diadalívének konzoljai felett a kváderfalat törtkő falazat váltja fel. Ugyancsak ez a törtköves fal tölti ki a négyezeti térhez északról és délről csatlakozó karéjok diadalívei és a kváderfal közötti részeket is. Ugyanezt a kváderfalat a diadalívektől nyugatra is megfigyeltük, amely a felszín alatt feltárt észak—dél irányú habarcsos alapozásnál ér véget. Az említett két, egymással párhuzamos (északi és déli) kváderfal elérve az észak—déli alapozást, befordulnak, és rövid, szabálytalan csonkokban szakadnak meg.

A diadalív törtköves magasításának a négyezeti tér felé néző oldalán a sarkoknál egy-egy konzolt helyeztek el. A ma már a falsíkgig visszafaragott konzolokon a szentélyhez nyugat felől kapcsolódó négyezeti tér lefedését szolgáló keresztboltozat nyugodott (39. kép). Az északi konzolon tapasztalt nyomok, valamint a későbbi felfalazásból előkerült bordatöredékek alapján megállapítható volt az egyszer hornyolt kőborda mérete.²⁰⁰ A boltozat homlokíve mentén kiforduló vakolatnak íves szakaszát 50 cm hosszán lehetett követni.

A déli karéj diadalívének nyugati válla mellett — 460 cm magasan — egy kifelé-befelé tölcéses kialakítású, kőkeret nélküli, félköríves lezárású ablak marad-

ványát bontottuk ki. Az ablak keleti felét a diadalív építésekor semmisítették meg. Nyugati kávján fennmaradt a sötétbarna alapozásra festett, feltehetően emberpárt ábrázoló freskó részlete²⁰¹ (40. kép). Az északi karéj diadalívétől nyugatra eső kváderfal felületét szintén freskó borítja.²⁰²

A korai hajó elbontott nyugati falának megmaradt csonkjai alapján megállapítottuk, hogy azt eredetileg a fal síkjából 15 cm-re kiugró saroklizenák tagolták.

Amint azt már említettük, a korai hajóból átalakított négyzeti teret kőbordás keresztboltozattal fedték. Egy későbbi falemelés során a boltozatot elbontották, nyugati konzoljait helyükről kiszedték (keleti konzoljait ugyanakkor visszafaragták). Ezután a felmagasított teret téglaboltozattal fedték, melynek indításait a kutatás folyamán bontottuk ki. A csehsüveg boltozatot az újkori átalakítás során, a már ismert módon fa konstrukcióval pótolták. Az élszedett rétegekővekből kialakított diadalívek csúcsíves záradékait szintén fára cserélték ki. Az élszedéseket alul félprizma zárja le. A déli diadalív belső oldalának váll feletti részén egy medaillonban, égő mécesest tartó Okos Szűz félalakjának ábrázolása maradt meg.²⁰³ A diadalívek északi és déli homlokzatait csupán fehér meszelésű vakolat borította.²⁰⁴

A karéjok. Mindkét karéj tengelyében — a külső homlokzatoknál már tárgyalt — csúcsíves lezárású ablak áll (a plébánia gazdasági épületéből előkerült mérműveiről lásd a 23. és 24. számú lábjegyzeteket). Az ablakok csúcsának vonalától induló eredeti kőboltozatok 120, illetve 105 cm hosszán követhetők. A feltehetően erősen megrongálódott negyedgömb alakú kőboltozatokat utóbb elbontották, majd téglából újat falaztak. Az ablakok záradékatól 60-65 cm-el alacsonyabban induló téglaboltozat vállait a törtköves falba ültették be, mely köpenyként követi a kőboltozat megmaradt csonkját (37. kép). A téglaboltozatot borító vakolat fehér, mészdús, sima tapintású és megegyezik a szentélyboltozat csonkján húzódó vakolattal. A két ablak belső, váll feletti kávját virágos ornamentális festés borítja. A téglaboltozatok megépítésekor megsemmisítették a karéjokkal egyidős freskók nagy részét. A déli karéjban megmaradt egy Királyok imádása (töredékes), továbbá egy Jézus bemutatása a templomban jelenet. A keleti részben — közvetlenül a ciklust lezáró széles sáv felett — az alapozó vakolatba egy pártázatos, övpárkányokkal tagolt tornyot, valamint két-két alacsonyabban záródó templomtornyot karcoltak be (41. kép).²⁰⁵ Az északi karéjban egy ikonográfiailag ritka ábrázolásra került sor. A karéj mintkét oldalán (két-két mezőben) öt-öt térdelő és imádkozó szent és világi alakja látható. Sajnos fejüket, valamint a felettük lévő feliratokat az említett boltozat-átalakításkor megsemmisítették. Azonban feltételezzük, hogy az oszlopos, nyitott galérián fohászkodó szentek és világiak sora a templom védőszentje, Szent Mihály felé fordulnak.²⁰⁶ A falazatot borító vakolat a diadalívekre is ráfutott. A diadalíveket lezáró félprizmák alatt 70-75 cm-re megszakadó középkori vakolatrétegek alapján úgy véljük, hogy az egykori járószint is itt húzódhatott.²⁰⁷ Mindkét karéjban — a fal keleti csatlakozásánál — egy-egy oltárt helyeztek el. A téglalapozásra hevenyészve összeállított alépitmény, valamint az oltárlapok hátsó sarkának megfaragása azt bizonyítja, hogy eredeti helyük nem itt volt. Az oltárlapok profilos lezárása két élszedés által közrefogott horonyból áll. Az alépitmény szétszedésekor derült ki, hogy azt részben faragott, másodlagosan felhasznált kővekből állították össze, minden bizonnyal a megelőző periódus elbontott nyílás-

keret-köveinek újrafaragásával. A déli karéjban álló oltár alépítményéből előkerült egy ablak profilos könyöklő-szárkő töredéke, valamint egy szárkő darab is. Az északi karéjban lévő oltár alépítményéből további két, erősen átfaragott kő került elő.²⁰⁸

A két karéj téglaboltozatát — a többi boltozathoz hasonlóan — elbontották és helyükre falécekből összeállított rácsos szerkezet került.

A sekrestye. Az északi karéj nyugati szakaszán nyílik az egyenes záródású, élszedett kőkeretes sekrestyeajtó. Az ajtó küszöbkövét eredeti helyzetéhez képest 15-20 cm-rel magasabban, másodlagos elhelyezésben leltük meg. Eredetileg egy lépcsőfok kapcsolódott a küszöbhez. A sekrestyét egykoron téglából rakott dongaboltozat fedte, amelynek visszabontott vállának csonkját a hajó északi falában bontottuk ki. Megállapítottuk, hogy a boltozat a hajó falához képest másodlagos kialakítású. A sekrestye és boltozatának megépítésekor a korábbi hajó lábazati párkányát teljes hosszúságában a falsíkgig faragták vissza. A levésett párkány, a felszín alatt feltárt alapozás és a padlástérben megfigyelt falcsonk alapján meghatároztuk az eredeti sekrestye kiterjedését.²⁰⁹ A sekrestye lezárását nem ismerjük, bár a korábbi periódushoz tartozó koronázópárkányba bevéselt ferde gerendafészkek arról tanúskodnak, hogy a mainál alacsonyabban záródó félnyeregteretűvel fedték le.

Az elbontott donga válllindítása alatt lapos ívekkel lezárt kettős fülkét vágtak a falba. A fülkék egyik káváját, valamint a válaszfalat egy sírkő elfürészelt darabjaiból alakították ki (*42. kép*). Az egyik töredék felületét átfaragták, de hátoldalának hosszanti szélén felismerhető a sírkő fekvését szolgáló horony nyoma. A másik darab (mely a sírkő felső része) előoldalán viszont megmaradt az ábrázolás, csupán a követ keretező szalagot vésték le.²¹⁰ A görögkereszt alatt két hársfalevél jelenik meg, melyeknek szárai feltehetően egymásba kapcsolódnak. Megjegyezzük, hogy a sírkövet nemcsak szélességében, hanem hosszában is elfürészelték, illetve megfaragták. Így a kereszt jobboldali szára, valamint a hársfalevelek szárainak vége hiányzik. A két darabot összekötő töredék azonban nem került elő.²¹¹

A hajó. Ma három szakaszos csehsüveg boltozat fedi, melyeket a sarkokban és a hosszanti falak mentén álló két-két, kőből és téglából kialakított vaskos pillér támaszt alá. A boltozat eredetileg téglából épült meg, azonban mára csak a pillérfejezetek feletti válllindítások rövid szakasza maradt meg. A szentélyben és a karéjokban megfigyelt átalakításhoz hasonlóan a hajó boltozatait és hevedereit elbontották, majd falécekből összeállított konstrukcióval pótolták, melyet bevakoltak, illetve felülről agyaggal tapasztottak. A faboltozat hűen követi a lebontott téglaboltozat formáját.

A hajó északi és déli homlokzatát a már említett egy, illetve három szegmensíves ablak töri át. A hajóba a bejárást a déli oldalon kiképzett kőkeretes, illetve a nyugati falban álló kőkeret nélküli ajtó biztosítja. A déli falban elhelyezett évszám, kőkeretes nyílás áthidalását téglából falazták. Megállapítottuk, hogy a két ajtónyílás másodlagos kiképzésű. A hajó nyugati végében álló karzat homlokfalát három félköríves nyílás töri át. A karzat a sarkokban álló vaskos pilléreken nyugszik.

Az északi fal keleti végében — kb. 150-155 cm-es magasságban — egy csúcsíves, karéjos lezárású kőkeretes fülkét helyeztek el. A keret külső szélét horony zárja

le,²¹² melyet vörös színű pontsor és egy sötétbarna, keskeny sáv keretez. Feltehető, hogy a fülke a fallal egy időben készült (43. kép).

A hajó északkeleti sarkában álló vaskos pillér alsó felét megbontva csupán a kváderfalat és a hozzá kapcsolódó hajó belső sarkát találtuk meg. Viszont 300 cm magasan a fal síkjából kiugró, alul csúcsban végződő, a nyolcszög három oldalával záródó, a hajó belsejébe nyúló, erősen lefaragott konzolt bontottunk ki. A 100-120 cm hosszan megmaradt konzol felületén roncsolás nyomait fedeztük fel, sőt a síkból kiugró díszítését lecsapkodták. Ennek ellenére megállapíthattuk, hogy a konzol függőleges síkját eredetileg gallér zárta le (44. kép). A felette húzódó, feltehetően levélmotívumos díszítést azonban az említett módon megsemmisítették. A kő-tégla pillér falazatából egy hornyolt, keskeny orrtagos kőborda töredéke került elő.²¹³

A homlokzat tengelyében álló két pillért megbontva megállapítottuk, hogy mindkettő köpenyszerűen fogja közre a hajó belsejébe 80-85 cm hosszan benyúló, a nyolcszög három oldalával záródó pilléreket (45. kép). A nyugati pillért, mint azt már korábban is sejtettük, a hajóban feltárt észak—dél irányú alapozásra ültették rá (a korábbi hajó elbontott nyugati falának alapozása). A pillérek 140 cm magasan záródó lábazatait — a hosszanti és a rövid oldalak találkozásánál — egy-egy élszedés díszíti, melyek alul ferde levágással zárulnak. A lábazat profilját két élszedés által közrefogott horony alkotja. A pillérek három rövid oldalát 360 cm-es magasságban — ma már lefaragott — alul gallérral lezárt, 60-70 cm széles motívum díszítette. Feltehetően felső szélét is gallérral fejezték be. A pilléreket 520 cm-es magasságban 40 cm széles profilos fejezet zárja le. A pillértörzs és a fejezet közötti átmenetet a lábazattal megegyező profil biztosítja. A fejezet felső szakaszáról három — a rövid oldalakon kiképzett — boltozati borda indult, melyeknek csupán rövid csonkja maradt ránk (46. kép). A hosszan hornyolt, rövid orrtagos boltozati kőborda két réteggövé a kő-tégla pillér falazatából bontottuk ki.²¹⁴ Végezetül megvizsgáltuk az északi homlokzatot tagoló négy kő-tégla pillér utolsó, a karzatot is alátámasztó darabját. A keleti sarokban lévő konzollal megegyező állhatott a nyugati sarokban is, amelyet azonban kibontani nem állt módunkban.²¹⁵ A konzolt köpenyként burkoló vaskos pillér alsó harmada teljes egészében másodlagosan felhasznált faragványokból épült meg. Statikai okokból csak hármat emeltünk ki: egy — kapuzathoz tartozó — címerpajzsos konzol töredékét, melynek hasított mezejének heraldikai jobboldalát liliomos korona, míg baloldalát hársfalevél ékesíti,²¹⁶ egy nyílás osztótöredékét,²¹⁷ valamint egy kapuzat váll feletti íves darabját.²¹⁸

A hajó nyugati homlokzatának alsó harmadában számos, a falat megelőző építési szakaszhoz tartozó faragványt helyeztek el. Említésre méltó az északi részből kibontott faloszlop réteggö,²¹⁹ mely eredetileg a hajó sarkában állt, a két körtetagozatos bordatöredék,²²⁰ valamint a délnyugati falszakaszból előkerült átfaragott faloszlop réteggöve.²²¹ Ez utóbbi hátoldalát sokszögűre faragták át és feltehetően az ÉNy-i sarokban álló konzol réteggöveként használták fel. Ugyanebből a falszakaszból bontottunk ki még egy faloszlophoz tartozó réteggövet.²²²

A homlokzat tengelyében kialakított nyílás mai formájában átépített. Befelé szűkülő káváit másodlagosan felhasznált faragványokból képezték ki (körtetago-

zatos bordák, oszlopdobok stb.), melyek két középkori építési periódushoz köthetők (47—49. kép). Megállapítottuk, hogy a homlokzat középső szakaszát — kivéve a sarkok melletti rövid részt — erősen átépítették. Úgy véljük, hogy a falnak ilyen mértékű átépítése a hajó nyugati végéhez csatlakozó torony építésével függ össze (középkori kapuzat elbontása).

A déli homlokzat keleti szakaszában — az északi falban lévő fülkével szemben — egy csúcsíves, kőkeretes, karéjos kialakítású fülkét helyeztek el.²²³ A kőkeret szélét horony zárja le (50. kép). A fal keleti sarkában kibontottuk — az északkeleti oldalon lévő konzollal megegyező — gyámot, melynek felületét, így a díszítését is lefaragták. A megbontott kő-tégla pillér falzatából számos, többnyire a központi oszlophoz tartozó réteggő (51. kép) került elő.²²⁴

A déli középkori kapuzat keleti béléteinek belső oldala elé épített kő-tégla pillérből néhány, barokk ajtóhoz tartozó keretkővet bontottunk ki,²²⁵ melyek eredetileg talán a hajó nyugati falában álltak. 325 cm-es magasságban leltünk rá a középső — kapuzat fölé beépített — gótikus konzolra. A 45-47 cm széles konzol fejezete alul két élszedés által közrefogott horonnyal zárul. A fejezet felső részéről induló három boltozati bordaindításból csupán a csonkok maradtak meg. A 80 cm mélyen benyúló konzol alsó, befejező réteggőve eltér a szokásostól. Mivel az eredeti, csúcsban végződő réteggőkővet a kapu belső áthidalása miatt elhelyezni nem tudták, az előző építési szakasz elbontott faloszlopának — lényegesen rövidebb — konzolját építették be. (Sugarának mérete megegyezett a faloszlopokéval. Erre lásd a 221—222. jegyzeteket.) A félkörív keresztmetszetű figurális konzol felületét a felette lévő ívhez, illetve a sarkokban álló konzolok formájához igazították. Ennek során lefaragták a konzolt lezáró gallért, valamint a bárányt ábrázoló figurális rész nagy részét is, majd a részeket és mélyedéseket habarccsal töltötték ki²²⁶ (52—53. kép).

A kapuzat és a konzol környékét megvizsgálva, a külső homlokzat vizsgálati eredményével megegyező következtetésre jutottunk. Azaz, a korábbi hajó déli falának középső szakaszát a kapu, a konzol és az ablak elhelyezésekor elbontották. Ezt erősíti e szakasznak törtkőves, a korábbi falazattól eltérő textúrája.

Az évszámossal barokk kőkeretes ajtó nyugati kávéjából számos, a gótikus kapu elbontott nyugati bélétehez tartozó faragvány töredékét bontottuk ki.²²⁷ A következő — a nyugati kő-tégla pillér köpenyéből kibontott — gótikus pillért, hasonlóan az északihoz, a korábbi hajó nyugati falának alapozására építették. A pillér három oldalán megmaradt a síkból kiugró levéldíszítés alsó harmada. Az egymáshoz vízszintesen kapcsolódó, feltehetően sorba rendezett öt vastos faágból hurkaszerűen visszahajló levélornamentika nő ki. A díszítést alul gyűrű zárja le. Valószínű, hogy a többi pillérről és konzolról hiányzó díszítés ezzel egyezett meg (54. kép). A pillérfejezet belső szélétől kiinduló homlokívek kiforduló vakolatát 50, illetve 120 cm hosszan lehet követni (55. kép). Az ennek alapján kiszkeresztett boltozat magassága 865 cm, azaz a jelenlegi falkorona legalább 50 cm-rel alacsonyabb, mint az eredeti. A hajó délnyugati sarkában álló kő-tégla pillér falzatát megbontva ugyanazt tapasztaltuk, mint az északnyugati sarokban. A pillérből egy ismeretlen funkciójú, feltehetően barokk faragványt bontottunk ki.²²⁸

A délkeleti részen lévő középkori ablakból szinte semmi, nem maradt ránk azonban a padlástérben — a falboltozat felett — záródásának csúcsíves rövid szakaszát az átépítések során nem bontották el, csupán elfalazták. A középső ablaknak viszont csak könyöklője és szárának 55, illetve 35 cm hosszú darabja maradt meg. (Megjegyezzük, hogy a kőkeret nem fogja át a fal teljes szélességét.) Az ablakok belső kávéit, könyöklőit kő és vakolat alkalmazásával alakították ki.

A karzat padlójától 35 cm-re húzódik a szegmensíves lezárású ablak könyöklője. Annak tengelyében található — a külsőben is megfigyelt — középkori ablak nyugati kávéjának maradványa. A szegmensíves lezárású ablaktól keletre befalazott téglablakot jelenleg a kő-tégla pillér takarja (56. kép).

A hajó padlasterében, a falboltozat feletti szakaszon a belső homlokzaton végighúzódnó fehér színű vakolat és meszelése megegyezik a karéjok felső részét, valamint a szentély boltozatát borító vakolatéval. E vakolaton számos ponton megfigyelhető a hajót ideiglenes jelleggel lefedő famennyezet gerendáinak lenyomata. Ez a mennyezet időben a legutolsó középkori periódus (pillérekén nyugvó kőbordás boltozat) és a csehsüveg boltozatos építési szakasz közé helyezhető.

A hajó homlokzatait 5 vakolat- és meszelésréteg borította.²²⁹ A homlokzatok nagy részét fedő középkori vakolatok a padlástérben szabálytalan formában értek véget. A lábazatok magasságáig — a nagyfokú vizesedés miatt — az összes vakolat elpusztult. A két, egymástól jól elkülöníthető középkori vakolat vizsgálata eredményeként megállapítottuk, hogy a legelső szürkésfehér színű, melyet számos helyen freskó borít, csupán a hajó kétharmadában található meg. Az északi falon egy „Passio”-jelenet, míg a délin csak töredékek láthatók. A felette húzódó sárgásfehér színű vakolat azonban megtalálható az egész hajóban. Felületét csak néhány (a déli oldalon két, míg az északon egy) vörös színű felszentelési kereszt ékesíti.²³⁰

A kerítőfal. Az előzőek során már esett szó a fal keleti oldalán kibontott középkori, valamint a nyugati szakaszon ma is működő barokk kori kapukról. Az ovális alaprajzú, lőrészterű nyílásokkal tagolt középkori kerítőfal és barokk kori bővítése egyaránt történelemből épült. Falazási módjukban azonban lényeges különbség mutatkozott. Amíg a középkori részt kisebb kövekből falazták, addig a későbbi bővítésnél nagyalakú köveket is felhasználtak.

A kerítőfal keleti szakaszán a javított alapozásból egy körtetagozatos borda,²³¹ egy 1777-es évszámmal datált „Corpus” töredékei²³² (57. kép), valamint egy barokk ajtószemöldök került elő.

A TEMPLOM ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE

1. A 13. századi templom (58. kép)

Az öntött kváderfalas 13. századi templom szabálytalan téglányalakú hajójához félköríves diadalívvél elválasztott patkóíves szentély csatlakozott.²³³ A 125 cm falvastagságú szentély belső és külső íve egy 405, illetve 540 cm átmérőjű körívre szerkeszthető rá. A 70-75 cm falvastagságú, 550-617 × 692-720 cm méretű hajót egykoron síkmennyezet, míg a szentélyét negyedgömb alakú kőboltozat fedte. A

hajó nyugati homlokzatát lizénák tagolták.²³⁴ Úgy véljük, hogy a nyugati fal belső oldalán húzódó — szárazon rakott — alapozáshoz sohasem tartozott felmenő fal. Ezt erősítik meg a hajó kötésben álló falai, amelyek a kétféle — az északi és a déli falak szárazon rakott, illetve a nyugati fal habarcsos — alapozásaira épültek rá. Nem zárható ki az a feltevés, miszerint egy építés közbeni részleges pusztulás után a hajó nyugati, szárazon rakott alapozása helyett újat kellett építeni. Elképzelhető, hogy ennek a pusztulásnak a maradványai a szentély falán megfigyelt égésnyomok.

A templomot a hajó déli falában kiképzett három félköríves lezárású, kifelé-befelé tölcséres résablak világította meg. A bejárást a déli falban kialakított kapu biztosította. Tekintettel arra, hogy a román kori hajó északi és déli falát a harmadik építési szakaszban bontották el, és annak köveit, köztük a kapubéllet darabjait felhasználták a karéjok építésekor és a szentély magasításakor, logikusan következik: a román kori kapuzat csak a hajó déli falában állhatott (a hajó nyugati falát a második építési periódusban bontották el). Annak ellenére, hogy pontos formáját és méretét nem ismerjük, a szentély magasításából előkerült faragványok (59–60. kép) lehetővé tették a kapu típusának meghatározását.²³⁵ A befelé szűkülő, két vagy három fejezetes oszloppal lépcsőzetesen tagolt bélletű kapuzat feltehetően félköríves lezárású lehetett. Az oszlopok fejezeit nem ismerjük, de előkerült a párnatagos, sarokleveles, jellegzetesen késő román formát mutató lábazat és oszloptörzsének két töredéke.²³⁶ A 12. század második felében a magyarországi emlékeken megjelenő sarokleveles lábazat²³⁷ a 13. század első felében csaknem minden építkezésen előfordul, mint ahogy szintén széles körben alkalmazták ebben a korszakban a különböző bordatípusokat, valamint a bimbós oszlopfőket is.²³⁸ Éppen ezért ezek az építészeti részletformák önmagukban nem alkalmasak konkrét összefüggések megállapítására, bár erre történtek kísérletek²³⁹ (a későre datált egészen lapos, már-már a talplemezzel egybeolvadó alsó párnatagos lábazatoknál korábbiak kell tartanunk darabunkat, melynek alsó és az oszloptörzset lezáró felső, kisebb párnatagjának ívelése igen közel áll a félkörhöz, valamint a két tag által közrefogott horony is meredekebb). Messzemenően egyet kell értenünk Tóth Sándor megállapításával, amely szerint „Ilyen körülmények között a részletformák izolált vizsgálatával nem juthatunk messzire, és szilárd alapokon nyugvó megállapításokat csak akkor tehetünk, ha egyrészt a nagy összefüggéseket: az építészeti struktúrát és a formai együtteseket, másrészt a szóbanforgó általánosan elterjedt részletformáknak azokat a speciális jegyeit vizsgáljuk, amelyek emlékeinket megkülönböztetik az általános típusajátságoktól”.²⁴⁰ Ezenkívül szembe kell néznünk azzal a problémával is, hogy e hagyományos, széles körben elterjedt részletformák számos esetben szívósan tovább élnek,²⁴¹ számtalan esetben még a 14. század első harmadában is. Azaz, egy-egy emlék építési idejének pontos meghatározása — a részletformák kizárólagos stíluskritikai vizsgálatával — a legtöbb esetben megoldhatatlan feladatot jelent.

A patkó alakú szentéllyel záródó templomokra először Gerevich Tibor figyelt fel, amelyeket a példaként említett három felvidéki objektum (Nyitra, Podolin, Nádasd) alapján jellegzetesen késő román alaprajzi formációnak tartott.²⁴² Valter Ilona az ácsi középkori templom kutatása során összegyűjtötte és térképre vetítette a Kárpát-medence patkó alakú szentéllyel záródó templomait.²⁴³ Megállapította,

hogy ez az alaprajzi formáció zömmel a Felvidéken, a Vág és a Nyitra völgyében fordul elő.²⁴⁴ Alaprajzi elrendezésüket és építéstechnikai sajátosságaikat figyelembe véve, egy korai — a 12. században épült — és egy későbbi — 13. századi — csoportra osztotta fel a templomokat. A korai csoport tagjai nagyrészt a Nyitra és a Vág völgyében koncentrálnak (a mai Magyarország területén csupán 7 ilyen épületet talált, amelyek közül kettő tartozik az ún. korai csoportba). Végül, vizsgálódásainak eredményeként teljes joggal állapította meg, hogy az alaprajzi elrendezés nem kizárólagosan a késő román művészet jellegzetessége.²⁴⁵ Legkorábbi típusaikat Csehországból (10. század), illetve Svájc területéről említi²⁴⁶ — óvatosan kezelve keletkezésük és kapcsolataik kérdését.

Az utóbbi húsz év kutatása nyomán nemcsak jelentősen bővült a Kárpát-medencében feltárt patkó alakú szentéllyel záródó templomok köre, hanem az 1963-ban felvázolt elterjedési területük is módosult.²⁴⁷ Az elmúlt évtized során huszonnégy új objektummal gazdagodott a kép. Ebből tizenhét a mai Magyarország területén, kettő-kettő a Felvidéken és Burgenlandban, s végül egy Erdélyben került feltárra.²⁴⁸ Ebből 9 templom az ún. korai csoportba sorolható. E templomokkal kiegészített térképre rátekintve megállapíthatjuk, hogy azok területi megoszlása jóval kiegyensúlyozottabb képet mutat a korábbi állapotnál (*61. kép*). Az emlékcsoport zömmel a Nyitra és a Vág völgyében, valamint Veszprém, Zala, Nógrád megyékben és a Dél-Alföldön koncentrálnak.²⁴⁹ Meggyőződésünk, hogy az ország közepén és a Tiszántúlon tapasztalható „hiány” minden bizonnyal a terület nagymérvű pusztulásából és nem utolsósorban kutatatlanságából fakad. Egyetértve Valter Ilona megállapításával, miszerint a korai csoport emlékei aránylag nagy számban vannak képviselve a Vág és a Nyitra völgyében, hozzáfűzhetjük, hogy elterjedésük jóval nagyobb területet ölel fel — gyakorlatilag az egész Kárpát-medencét. A templomok már a 11. század folyamán — a félköríves szentéllyel záródó emlékekkel együtt — feltűnnek, és építésük egészen a 13. század utolsó harmadáig folyamatosan tart.²⁵⁰

Eredetüket és európai elterjedésüket vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy ez az alaprajzi elrendezés időben és térben igen széles körben terjedt el. A patkóiv alakú szentéllyel záródó épületek a Svábföldön a Karoling-korban tűnnek fel, és építésük a gótika megjelenésével záródik,²⁵¹ míg a mediterrán vidéken még korábban, az 5—8. század folyamán terjedt el ez az alaprajzi formáció.²⁵² A fenti áttekintés végeredményeként leszögezhetjük, hogy e típus eredete és építészettörténeti kapcsolatai a mai napig sem tisztáztak, bár számos kísérlet történt erre.²⁵³

Legvégül vegyük szemügyre azt a történeti hátteret, mely esetleg segítséget nyújthat a tari Szent Mihály-templom építési idejének meghatározásához. Pásztón már a 12. század közepén-végén felépült a Szent Lőrinc-plébániatemplom.²⁵⁴ Amint azt már az első fejezetben is megemlítettük, 1265-től a terület új ura a Rátót nemzetség nádori ágához tartozó Porch István,²⁵⁵ aki fiaival egyetemben a 13. század végén nagyarányú építkezésekbe fogott. Ennek során a Szent Lőrinc-templomot toronnyal bővítették, ugyanakkor mint a pásztói monostor kegyurai, jelentős áldozatot hozhattak annak átépítésére is.²⁵⁶ A pásztói építkezésekkel párhuzamosan — 1265-ben csak dülönévként előforduló — Hasznoson várat építettek.²⁵⁷ Következésképpen megállapíthatjuk, hogy az egyetlen időszak, amikor Pásztón és

környékén nem folytattak építkezési munkát, az a 13. század első fele. Annak ellenére, hogy az általunk megvizsgált módszerek egyike sem alkalmas pontosabb datálásra, kísérletet teszünk arra, hogy a templom építését szűkebb időhatárok közé helyezzük.

Figyelembe véve mindazt, amit eddig elmondtunk, úgy véljük, hogy a tari Szent Mihály-templom feltehetően a 13. század közepéig, de 1260-70-ig mindenképpen felépült — hiszen kifestésére az utóbbi időpontban került sor.²⁵⁸

2. A 14. századi templom (62. kép)

A második építési szakasz folyamán jelentős mértékben átalakult a templomnak nemcsak a tömege, hanem belső elrendezése is. E munkálatok során elbontották a román kori hajó nyugati zárófalát, és a templomot egy téglalap alaprajzú térrel bővítették ki.²⁵⁹ A 116 cm vastag, törtkőből emelt falaknak bizonyos szabályosságot kölcsönöznek a 60-80 cm-ként elhelyezett kiegyenlítő kősorok. A hajóként funkcionáló teret a tengelyek metszéspontjába állított oszlopra támaszkodó boltozattal fedték le. A 130 cm átmérőjű oszlopról induló²⁶⁰ keresztboltozatos kőbordái²⁶¹ (63. kép) a kéthajós tér sarkaiban és hosszanti falaiban elhelyezett faloszlopokra (64. kép), illetve a kapuzat feletti konzolra²⁶² futottak le. Az ezt követő építési periódus során a déli kapuzat feletti konzolban másodlagosan beépített, bárányt ábrázoló, félköríves kialakítású, gyűrűvel lezárt gyám,²⁶³ valamint a 14. számú sír betöltéséből előkerült — feltehetően fejezethez tartozó — faragvány alapján²⁶⁴ úgy véljük, hogy a félköríves faloszlopokat alakos fejezetekkel látták el, amelyekhez a boltozat kőbordái csatlakoztak. Elegendő információ hiányában azonban nem tudjuk, hogy a központi oszlopra futó kőbordák fejezet beiktatásával vagy anélkül csatlakoztak hozzá (65. kép).

A hajó hosszanti falainak keleti végén kiképzett csúcsíves lezárású, karéjos fülkék is ekkor épültek meg.²⁶⁵ A feltárás során — a nagyarányú szintsüllyesztés miatt — nem találtuk meg a fülkékhez tartozó mellékoltárok alapozását. Azonban nem tartjuk kizártnak, hogy a karéjokban másodlagosan elhelyezett gótikus oltárlapok egykoron a fülkék előtt álltak. Az oltárlapok profiljainak egyszerű volta mindenesetre nem zárja ki e feltevésünket.²⁶⁶

A külső homlokzatokat tagoló íves lábazat 90 cm-es magasságban húzódik. Az ék alakú horonyból és alul hosszú ívvel záródó hengeres koronázópárkány 530 cm magasán záródik (66. kép). A későbbi átépítések folyamán a hajó déli homlokzatának jelentős részét megsemmisítették.²⁶⁷ A hajó homlokzatait vékony festett vakolat borította.²⁶⁸ A teret valószínűleg a déli oldalon kialakított — vájatokból, lemezekből és hengerekből kiképzett — mérműves ablakok világították meg (69. 3. kép).²⁶⁹ A kéthajós térbe nyíló kapuzat helyét nem ismerjük — hiszen a következő átépítés során teljes nyugati falát, továbbá déli homlokzatának nagy részét egy kapuzat és két ablak elhelyezésekor bontották el.²⁷⁰ A másodlagos helyről előkerült két²⁷¹ — egyazon kapuhoz tartozó — réteggő alapján (67–69. 1–2. kép) egy sima, magas lábazatról induló, lemezek által közrefogott hengerből vagy hengerekből és mély vájatokból álló csúcsíves lezárású, fejezet nélküli kapuzatot képzelünk el.²⁷²

Valószínű, hogy a román kori templom tömegét megtartották, csupán déli bejáratát falazták el.²⁷³ A román kori hajóhoz nyugat felől csatlakozó új, kéthajós teret kiemelkedő oromfal kapcsolta össze. A belsőben a két teret valószínűleg diadalív választotta el.²⁷⁴

Végezetül a hajó belsejét kifestették. Ennek maradványa az északi falon látható Passio-jelenet, valamint a tojássoros keretelés.

Ekkor épült meg az ovális alaprajzú, lőrösszerű nyílásokkal tagolt törtköves kerítőfal. Kőkeretes bejárata a délkeleti oldalon, az udvarház felé nyílt.²⁷⁵

A szakirodalom már igen korán felfigyelt a Szepességben összefüggő emlékcsoportot alkotó, egy vagy két pillérrel — esetleg oszloppal — két hajóra osztott, egyazon magasságban boltozott terű templomokra.²⁷⁶ Az egyazon magasságban, keresztboltozatokkal lefedett terek egységes és áttekinthető hatást keltenek. „Szerkezetük kiegyensúlyozott, hiszen aránylag kevés oldalnyomást ad át a határfalakra.”²⁷⁷ A szerkezeti megoldás következtében feleslegessé vált a külső támpillérek megépítése. A hajó keresztboltozatos lefedése csak a diadalívvel összekapcsolt két tér találkozásánál változik meg, ahol pontosan a diadalív tengelyébe esne. A keresztboltozat két félmezejét háromszög alaprajzú mezőkkel helyettesítették, aminek következményeként a boltozatra nehezedő erőt a sarkokban álló oszlopokra vezették le.²⁷⁸

A kéthajós templomok eredetével és keletkezésével kapcsolatban számos — sokszor egymással ellentétes — nézet született. Divald Kornél 1905-ben megjelent munkájában²⁷⁹ öt kéthajós templomot tárgyalt részletesen.²⁸⁰ Az esetek többségében korábban épült templomok síkmennyezettel fedett hajóinak (utólagosan) kéthajós, boltozott térré alakítását a 14. századra keltezte.²⁸¹ Foerk Ernő már tíz kéthajós szepességi templom felmérési rajzát közölte,²⁸² valamint megállapította, hogy azok külön provincializmust képviselnek a magyarországi gót építészetben. Rados Jenő a szepességi kéthajós templomokat külső hatás nyomán létrejött, tipikusan helyi jellegű alakulatként fogta fel. Döntő többségük már a 13. század folyamán felépült, s kéthajóssá való átalakításuk a 14—15. század fordulóján következett be.²⁸³ Később ezt a típust fejlesztette tovább Csehország, Ausztria és Szászország.²⁸⁴ Mencl a cseh építészetben az 1360—70-es években megjelenő kéthajós templomtípusnak²⁸⁵ a Szepességben való elterjedését (sziléziai közvetítéssel) a husziták 1430—33. évi támadásához köti.²⁸⁶ A kiégett, részben elpusztult szepességi templomok felújítását, kéthajóssá alakításukat 1435—1450 közé helyezi.²⁸⁷ Gerevich László a kéthajós terekben a csarnoktemplom előkészítésének fontos állomását látja,²⁸⁸ kihangsúlyozva, hogy a két — egyazon magasságban boltozott — hajó technikai megoldását a világi építészet reprezentatív termék kialakításával teremtette meg.²⁸⁹ E térkialakítási formának legkorábbi — egyházi vonatkozású — példáit a Toulouse-ban és Párizsban álló Szent Jakab-templom alaprajzában fedezhetjük fel,²⁹⁰ továbbá a velük egy időben épült avignoni kéthajós kihallgatási terem térrendezésében (VI. Kelemen pápa palotájának déli szárnyán helyezkedik el).²⁹¹ Gerevich László véleménye szerint, a Szepességben elterjedt típus a cseh építészet hatására alakult ki.²⁹² Ennek az egyszerűsége, világosságra és egységesítésre törekvő stílusnak a terjesztésében fontos szerepet vállalt a koldulórendi építészet is.²⁹³

A kéthajós típusnak egyik legkorábbi közép-európai megjelenése (14. sz. közepe) az óbudai klarisszák templomhajójának nyugati végében — fallal elválasztott — egy központi pillérrel két hajóra tagolt tere.²⁹⁴ Még ilyen megoldású a szécsényi ferences kolostor 1370-es évek táján épített sekrestyéje és a felette lévő oratórium is.²⁹⁵ A koldulórendek építészete meghatározó szerepet játszott a Szepességben is, ami minden bizonnyal összefüggésbe hozható a 14. század második felében Felső-Magyarországon meginduló városfejlődéssel²⁹⁶ és ennek nyomán kibontakozó építészeti fellendüléssel. Az ausztriai és a csehországi rendi építészeti egységesítő törekvéseinek hatására fejezték be a lőcsei Szent Jakab-templomot. Ebben az időszakban építették fel a minoriták templomát,²⁹⁷ amely feltehetően már 1375 előtt készen állhatott.²⁹⁸ Figyelemre méltó és meggyőző Viktor Kotrbának az a feltevése, miszerint a Szepességben mintegy 30 emlékből álló, összefüggő csoportot alkotó templomok építését a lőcsei építőműhely tevékenységével hozza kapcsolatba. Mennel ellentétben Kotrba meggyőzően bizonyítja, hogy a többségükben korábban felépült terek kéthajós átépítése a 14. század utolsó harmadában, illetve a 15. század elején következett be, a lőcsei építőműhely kisugárzásának következményeként.²⁹⁹

Annak ellenére, hogy közvetlen kapcsolatot nem állapíthatunk meg, a szepességi templomokkal megegyező téralkotás és boltozati rendszere alapján Tar joggal sorolható a lőcsei építészeti kör nyomán megalakuló műhelyek tevékenységéhez.³⁰⁰ A másodlagos helyekről előkerült ajtó- és ablaknyílás-kerettörödékek profiljainak formai megoldása alapján,³⁰¹ valamint a kéthajós templomokról eddig elmondottakat figyelembe véve feltételezzük, hogy a tari kéthajós teret az 1370-es évek végén vagy a 80-as évek elején építették fel.

A datálás megerősítéséhez nyújt további segítséget a sekrestye északi falában álló ikerfülkéből kibontott két, egymáshoz tartozó sírkőtörödé.³⁰² A szalagkerettel határolt, görögkeresztet és alatta — feltehetően összefonódó szárú — hársfalevelet ábrázoló törödé a sírkő felső (*70. kép*), míg a másik (amelynek hát- és előoldalát erősen megfaragták) az alsó része. A felső darabon lévő két hársfalevél nem sisak vagy címerpajzs tartozéka, hanem inkább gondolhatunk a Rátót nemzetség szabadon álló jelvényére, amely ebben a megjelenési formájában aránylag korai heraldikai bázist jelent. A 14. század elején a keret nélküli sírköveket fokozatosan váltják fel a kereteltek, melyeken aztán megjelennek a különböző alakú kereszttek, majd a század második felében a címerpajzsok is.³⁰³ Annak ellenére, hogy törödéünkön a nemzetség jelvényét hagyományos módon komponálták, keletkezését mégis a 14. század hetvenes éveinek végére tesszük. E meggyőződésünkben nemcsak a román kori épület átalakításának (kéthajós tér, két mellékoltár) ideje, hanem az építető vagy építetők lehetséges köre is megerősít. A családot alapító és birtokközpontját Taron berendező Tari István, aki a század negyvenes éveiben valószínűleg felnőtt férfi volt — hiszen az oklevelekből is ez derül ki — a hetvenes évek végét már nem élte meg. Annyi bizonyos, hogy a Zsigmondtól 1388-ban zálogadományként elnyert Sirok várát és tartozékait kiállító oklevélben csupán fia, László szerepel.³⁰⁴ Nem tartjuk kizártnak, hogy az általa elkezdett építkezéseket már László fejezte be. Talán a sírkövet is ő állíttatta az „új” templomban eltemetett apja sírjára.³⁰⁵

3. A 15. századi templom (71. kép)

A harmadik építési szakaszban tovább bővítették nyugati irányba a templom hajóját.³⁰⁶ E munkálatok során elbontották a kéthajós teret lefedő boltozatot. Ugyanakkor a nyugati zárófal elbontásával a teret egyharmaddal meghosszabították.³⁰⁷ Az így kialakított téglalap alaprajzú hajót a belsőbe vont, a nyolcszög három oldalával záródó pillérekre, illetve konzolokra (a sarkokban és a déli kapu felett) támaszkodó, egyszer hornyolt kőbordás hálóboltozattal fedték le (72. 1—2., 77. 2—3. kép). A 40 cm széles és 75-85 cm hosszban benyúló pillérek és konzolok (560 cm-es magasságban záródó, 50-57 cm magas) fejezeteinek és 160 cm magas lábazatainak profiljait élszedések által közrefogott hornyok alkotják. A pillértörzsek három oldalát (350 cm magasan) három sorba rendezett, rövid ágakból kinövő, keskeny hornyokkal érzékeltetett befelé csavart levélmotívum tagolja.³⁰⁸ A déli falon megfigyelt homlokívnyomat alapján a középkori boltozat az eredeti járószinttől 8,7 m-es magasságban záródott.³⁰⁹ A déli homlokzatot három mérműves ablak tagolta, amelyeknek csúcsban végződő, lemezek által közrefogott, vájalt profilú mérműveit (73. kép) egy körbe komponált négy karéj alkotta. A mérmű alul osztóval elválasztott két karéjos nyílással záródott.³¹⁰ A hajó nyugati homlokzatát eredetileg egy mérműves körablak törhette át³¹¹ (74. kép). A szabálytalanul falazott törtköves bővítés lábazatának szélesen ívelő párkányát a 14. századi hajó keskenyebb párkányának magasságában képezték ki. A kutatás során koronázópárkányt nem találtunk, de feltételezzük, hogy az eredetileg a mainál valamivel magasabban záródó falat profilos párkány díszítette.³¹²

A belső homlokzatok felületét borító meszelt vakolatot csupán néhány felszentelési kereszt szakítja meg. Valószínű, hogy a külsőt is vakolattal látták el.

Az átépítés nyomán egy jól áttekinthető, egységes tér jött létre. Az új hajó hálóboltozatának oldal-, valamint a tetőszerkezet függőleges irányú nyomásából adódó erővonalak felfogására az általánosan használt külső táмок helyett belső pilléreket építettek. Ezzel a szellemes megoldással nem csak a beboltozandó fesztáv csökkent, hanem a szerkezet oldal- és függőleges irányú nyomásának levezetésében az oldalfalak is részt vesznek.³¹³ Ugyanakkor megszüntették azt a külső támpilléreknél oly gyakran előforduló jelenséget, hogy azoknak a falaktól való eltávolodásával, a boltozat számos esetben beomlással fenyegetett.

Az egységes téralkotásra való törekvés következményeként nemcsak a szerkezet, hanem az épület külső megjelenése is megváltozott. A külső táмок helyett alkalmazott belső pillérek között gyakran kápolnákat helyeztek el.³¹⁴ Ez a megoldás már igen korán megjelent a franciaországi román építészetben,³¹⁵ hogy majd legtisztábban Dél-Franciaországban bontakozzon ki.³¹⁶ Ilyen belső támpilléres megoldású Albi katedrális, melynek pillérei között oldalkápolnákat alakítottak ki,³¹⁷ valamint az avignoni St. Didier- (1343—47), a Villeneuve-les-Avignon apát-sági templom (1322—33) és a carcassonne-i St. Vincent-templom (14. század első fele).³¹⁸

Közép-Európában minden bizonnyal Peter Parler használta először ezt a megoldást, amikor is a prágai St. Vid templom szentélyét tagoló támpillérek közé kápolnasort helyezett el. De hasonló megoldású Schwäbisch-Gmünd (1351) és

Salzburg ferences templomának szentélye is (15. század első fele).³¹⁹ E megoldás első magyarországi alkalmazása a csatkai pálos templom építkezésénél történt. A Kont Miklós által 1351 körül alapított templom hajóját befelé vont pillérsor tagolta.³²⁰ Az 1321 után épült bakabányai (Pukanec) Szt. Miklós-templom hajójának északi oldalához 1400 körül keresztboltozatokkal fedett mellékhajó épült. Ennek során az elbontott északi hajófal helyére a főhajó belsejébe nyúló pillérsort építettek, melyekre a mellékhajó kereszt-, illetve a főhajó ma már ismeretlen szerkezetű boltozatát ültették (a jelenlegi boltozat 1506-ban épült).

Ezt a belső támpilléres szerkezetet használták fel a kolozsvári Farkas utcai templom (1486), valamint a dési templom átépítésénél is (16. sz. eleje),³²¹ bár ezekre már a bajorországi 15. századi késő gótika volt hatással.³²²

A belső támpilléres hajó kialakításával egy időben elbontották a román kori hajó északi és déli falát. Helyükre egy-egy félköríves, negyedgömb alakú kőboltozattal fedett „karéjt” építettek. A „karéjok” tengelyében elhelyezett — a hajó ablakaitól eltérő profilú — csúcsíves lezárású ablakok mérműveit pálcák által közrefogott, szélesen vájatolt, egy körbe komponált négy karéj alkotja. A mérművet alul osztóval elválasztott két karéj zárja le.³²³ A körbe komponált négy karéj egy áttört, háromágú liliomos koronával lezárt „pártázatot” foglal be (75—76. kép). A korabeli analógiák alapján megállapíthatjuk, hogy egyáltalán nem ritka a címereknek vagy azok részleteinek ablakmérműbe való befoglalása.³²⁴

Az elbontott román hajó helyén egyszer hornyolt kőbordás keresztboltozattal fedett négyezeti teret képeztek ki (77. 1. kép). Ez a négyezeti tér a „karéjokhoz” csúcsíves, negyedgúlában végződő élszedéses diadalívvel kapcsolódik. Az északi „karéj” nyugati szakaszán elhelyezett, élszedéssel keretezett, egyenes lezárású kőkeretes ajtó biztosította a bejárást a tégladongával fedett sekrestyébe (72. 3. kép). A „karéjokat” és a felmagasított román kori szentélyt íves párkány, míg a „karéjok” lábázatát hengeres tagozat zárja le (79. kép). A felmagasított szentély keleti tengelyében egy csúcsára állított négyzetbe komponált négykaréjos mérművel ékesített ablakot (80. kép), déli falában pedig egy négykaréjos, csúcsívben végződő mérműves ablakot helyeztek el (76. 2. kép). Feltételezzük, hogy a „karéjok”, a szentély, valamint a hajó által közrefogott négyezeti tér — bár erre semmiféle bizonyítékkal nem rendelkezünk — eredetileg kiemelkedett. Síkjaik találkozási vonalai mentén húzódhattak azok a vízvezető köcsatornák (78. kép), melyek a barokk kori felfalazásból kerültek elő.³²⁵ Végezetül a két „karéjt” gazdagon kifestették.³²⁶

A gótikus Magyarországon merőben szokatlan kereszt alaprajzú elrendezés³²⁷ tulajdonképpen az antik, pontosabban észak-itáliai hagyományokhoz nyúl vissza.³²⁸ A négyezeti térhez kapcsolódó két „karéj” az általánostól eltérő módon záródik. Az esetek többségében egyenesen záródó keresztházak mellett a félkörívesen formált „karéjokat” is (redukált) keresztházként foghatjuk fel. Ez utóbbiak a Rajna vidékén meglehetősen gyakorisággal fordulnak elő (St. Aposteln Kölnben, a szintén kölni St. Martin és a Neuss-i St. Quirin), de találni belőlük a Németalföldön és Franciaország területén is (tournai katedrális, St. Macaire stb).³²⁹ Az ilyen típusú templomoknál a keresztházak általában a négyezeti tér magasságában záródnak, de ismerünk néhányat, amelyeknél a kapcsolódó keresztház alacsonyab-

ban húzódik (a kölni Sta Maria in Kapitol, vagy a gótikában befejezett noyoni katedrális).³³⁰ Ez az alaprajzi elrendezés azonban nemcsak a román kor kizárólagos terméke, hanem hatása a gótikus építészetben is nyomon követhető (marburgi St. Elisabeth, 1230—70).³³¹ Ugyanakkor bizonyos, hogy a 14. századtól ilyen alaprajzi elrendezéssel már nem épültek templomok. Úgy véljük, hogy a tari Szent Mihály templom kereszt alaprajzú elrendezése mögött az építető személyes rendelkezése, kívánsága rejtőzik.³³²

A templomba a bejárást a hajó nyugati és déli falában kialakított kapuk biztosították. A nyugati fal középső szakaszát a 18. század utolsó harmadában átépítették, melynek során kiemelték a középkori kaput, annak rétegekőveit a barokk torony és a pillérek építésénél falazókőként használták fel. A kutatás során előkerült néhány faragvány segítségével azonban módunk nyílt a kapu szerkezeti felépítéséről és formájáról alapvető információkat szerezni.³³³ A lemezek és a hornyok által közrefogott körtetagozatos, befelé szűkülő, szoborfülkés béllet, konzolos, csúcsívben záródó timpanon zárta le (81. kép). Címerpajzsos konzoljainak egyikén a Tari család címerét faragták ki (82. kép). A hasított mező heraldikai bal oldalán egy háromágú liliomos korona, míg jobb oldalán hársfalevél látható.³³⁴ A béllet profilos tagozatainak függőleges szakaszát a váll magasságában levélornamentikás fejezetek választják el a csúcsíves résztől. A kutatás során nem került elő a timpanon vagy töredéke, bár az oltár alépitményéből kibontott, a felismerhetlenségig szétfaragott kő talán egyik darabja lehet.³³⁵

A déli kapuzat azonban (83. kép) — a nyugati béllet kivételével — „in situ” került elő. A mély hornyokkal és gazdag profilírozással (lemezek és hornyok által közrefogott pálca és körtetagok) kiképzett, befelé szűkülő bélletét csúcsívesen záródó timpanonos kapuzat zárja le. A sima lábazati részből — egymástól részsűkkel elválasztott — kannelúrákkal tagolt rövid törzs emelkedik ki, melyről a gyűrűkben végződő pálca és körtetagozatos béllet indul. A tagozatok a váll magasságában keskeny gyűrűkkel kapcsolódnak a három sorban rendezett, púpos hátú, gyűrt szélű levelekből álló fejezetekhez. A fejezeteket lezáró sima, enyhén íves fejlemezre támaszkodik a csúcsíves záródású bélletív. A timpanonkö alsó szélét keretező pálca a bélletív belső tagozatához kapcsolódik. A timpanont tartó íves konzolok belső oldalait legalább három függőleges pálca tagolja, melynek felső lezárását a kő erős csonkolása miatt nem ismerjük. A kapuzat belső, íves áthidalásának élét horonysor díszíti.³³⁶ A timpanonmező alsó felében két, egymás felé döntött háromszögletű címerpajzsot faragtak (84. kép). A heraldikai bal oldalon lévő pajzs négyelt mezőiben hársfalevelet és háromágú liliomos koronát helyeztek el. A pajzsot sárkány övezi. A (csőr)sisakdísz köpüs hársfalevélben elhelyezett pávatoll forgó zárja le. A szaggatott szélű sisaktartó hosszan omlik a timpanon sarka felé. A másik oldalon lévő címernek vékony szalaggal keretezett pajzsát pólya szeli át. A pajzs felett szintén liliomos koronával díszített csőrsisak helyezkedik el, melyből egy „unicornis” (egyszarvú) nő ki. A lágyan tekeredő sisaktartó kitölti a timpanon alsó szakaszát. A két sisak (a „karéjok” tengelyében álló ablakok mérműveiben is látható) egy háromágú liliomos koronával lezárt „pártázatot” fog közre. A sárkány felett, a timpanon felső részén a ciprusi Kardrend³³⁷ jelvényét, egy hegyére állított kardot faragtak ki, amelynek pengéjét „S” alakú

szalag fonja át. A másik oldalon — az „unicornis” háta felett — az ún. Pikkelyrend (Schuppen) jelvényét helyezték el.³³⁸ A timpanonban látható címerek és jelvények nemcsak a templom kegyurának és feleségének személyét képviselik, hanem lehetővé teszik az építkezés idejének meghatározását is. A négyelt címerrel megegyező darab került elő néhány évvel ezelőtt a kispánai vár feltárásakor. A 15. század közepére datált, a kút tartozékaként meghatározott vörösmárvány lap egyik oldalán a Kompolti család kiterjesztett szárnyú sast ábrázoló címerpajzsa, míg mellette egy négyelt pajzsban átlósan elhelyezve egy-egy hársfalevél, illetve liliomos koronás címer látható.³³⁹ Ez utóbbi címert a kispánai várral foglalkozó szerző tévesen a Kompolti és a Tariak egyesített címereként oldotta fel.³⁴⁰ Véleményünk szerint a két címer mögött Kompolti János (1410—1451) és felesége, Tari Margit személye rejtőzik, azaz a kiterjesztett szárnyú sast ábrázoló a Kompoltiakat, míg a négyelt címer a Tari családot képviseli. Megjegyezzük, hogy a korábbi Rátót nembeli személyek címereiben (a 13—14., de még a 15. században is) csupán a hársfalevél, valamint az általánosnak mondható pávatoll forgó szerepel.³⁴¹ A kispánai kövön és a tari timpanonban lévő négyelt címer nem más, mint a család legkiemelkedőbb tagjának, Lőrincnek azon igyekezete, hogy a többi Rátót nembelítől összetéveszthetetlenül megkülönböztesse magát és családját. Ennek legegyszerűbb módját választotta: a címerbővítést. A címerpajzsot övező sárkány arról tanúskodik, hogy az építető a Sárkányrend tagja volt. Az 1408 decemberében alapított rend első tagjai sorában — amint azt már említettük — nem szerepel Tari Lőrinc,³⁴² aki írországi útjáról csak 1411 végén érkezett vissza Magyarországra. Figyelembe véve halálának évét (1426),³⁴³ úgy véljük, hogy Tari Lőrinc e két időpont között lett a rend tagja³⁴⁴ — következésképpen a templom építését is erre az időpontra kell helyoznünk. A heraldikai jobb oldalon lévő pajzsra feltehetően feleségének címerét faragták ki. A magyar anyagban ismeretlen címer eredetét minden bizonnyal Németországban vagy Ausztriában kell keresnünk.³⁴⁵ Végezetül megállapíthatjuk, hogy a két kapu szerkezeti felépítésében hűen követi a Magyarországon általánosan elterjedt kaputípust — a tengelybe állított egyes kaput.³⁴⁶ A nyugati kapuzat szoborfülkés megoldása a Parler építkezések hatására a Szepességben a 14. század utolsó negyedében megjelent figurális díszű kapukkal mutat közelebbi rokonságot.³⁴⁷ Főként az 1392-ben befejezett iglói kapuzatra gondolunk, de ilyen megoldású az 1395 körül felépített mátraverebélyi templom déli kapuja is.³⁴⁸ A tari templom déli kapuzatáról azonban hiányzik a szoborfülke — figurális díszítése a timpanonra korlátozódik. A mindkét kapu oszlopfőin végigfutó levélornamentika — mely megoldás ismeretlen Nyugat-Európában — a hazai emlékananyag hatására utal.³⁴⁹

A munkálatok befejezéseként a templom 14. századi kerítőfalát nyugati irányban kibővítették.³⁵⁰

Összegezésül elmondhatjuk, hogy Tari Lőrinc 1411 és 1426 között családját és személyét méltóképpen dicsőítő és reprezentáló templomot épített, melynek befejezéseként a déli kapuzat timpanonjában elhelyezett saját és feleségének címerei, valamint kitüntetései³⁵¹ hivatottak tudtul adni országnak-világnak a megrendelő nevét és a társadalomban elfoglalt magas pozícióját.

4. A 16. századi templom

A család kihalásakor (1472) a birtoktesten többen is megosztottak.³⁵²

A 16. század elején még sor került egy kisebb méretű átépítésre, melynek során a déli kapu elé zárt előcsarnokot alakítottak ki. Az előcsarnok déli falában egy kimaprofilos, íves lezárású reneszánsz kökeretes ajtót helyeztek el (85. kép).³⁵³ Ezzel egy időben a gótikus kapuzat timpanonját fehér színű alapozáson húzódó vörös geometrikus kifestéssel látták el — eltüntetve a címereket és a jelvényeket.

5. A templom 17—18. századi építkezései

A falu a 16. század közepétől a Nógrád és Heves megyei községek többségének sorsában osztozott. 1559. december 3-tól a szultáni hárs-birtok része, és közigazgatásilag a hatvani livához tartozott.³⁵⁴ 1635-ben négy, 1675-ben csupán három portát írtak össze.³⁵⁵ Azonban 1680 körül a Bossányiaknak már 47, illetve a Huszár családnak 7 jobbágytelke volt Taron.³⁵⁶ A Canonica Visitatio 1697. évi feljegyzése szerint „... Tar habet templum catholicum ...”,³⁵⁷ de állapotáról semmit sem közöl. A Historia Domus arról tudósít minket, hogy a 18. század első éveiben építették fel a plébániát.³⁵⁸

Úgy vélem, hogy a 17. század végén építhették újjá a török hódoltság korában elhanyagolt, tető és boltozat nélküli templomot, hiszen nem valószínű, hogy a kisszámú közösség olyan anyagi helyzetben volt, hogy az épületet — akár az alapvető karbantartási munkák elvégzésével — megóvhatta volna a részleges pusztulástól.

A hajó leszakadt boltozata helyett síkfödémet építettek, valamint a leromlott falkoronákat kijavították.³⁵⁹ A déli és északi „karéj” kőboltozatai szintén beomlottak, és feltehetően a négyezeti tér is erősen megrongálódott. A „helyreállítási” munkák során a két „karéjt” — a beomlott kőboltozatok helyett — téglával boltozták. A szentély és a „karéjok” falkoronáit is újrafalazták. A négyezeti tér kiemelkedő falait visszabontották a szentély és a két „karéj” magasságáig és minden bizonnyal síkmennyezettel fedték le.³⁶⁰ Végül a tereket egységes fedélszékkel borították. Minden jel arra utal, hogy a középkori nyílásrendszert ekkor még megtartották. Ugyanakkor a hajó nyugati végében egy téglából falazott ablakot képeztek ki, mely az ekkor épült karzat megvilágítására szolgált. Megjegyezzük, hogy a „karéjok” új boltozatait borító vakolat felhordásakor pusztították el a falakon húzódó középkori freskók felső részét. Középkori ablakainak váll feletti káváit virágos ornamentális festéssel látták el. Ez a virágos ornamentális festés távoli rokona a Szabolcs-Szatmár megyében több helyről is ismert, a 17. század elején-közepén készült reneszánsz kifestéseknek (Vámosatya, Csaroda, Nyírmihálydi, Ófehértó).³⁶¹

1759-től — tíz éven keresztül — a plébániát a füleki ferencesek igazgatták.³⁶² 1769-ben már Lőrincz József volt a plébános.³⁶³ A 18. század utolsó harmadában — a déli barokk kökeretes ajtón lévő évszám tanúsága szerint — 1786-ban a templomot barokk stílusban építették át (86. kép). Ennek során nemcsak a temp-

lom középkori térfoglalását változtatták meg, hanem homlokzatait tagoló gótikus nyílásrendszerét is eltüntették. Hajóját téglából falazott csehsüveg boltozatokkal fedték le, melyek a gótikus belső pillérek köré épített vaskos, profilos fejezetpárkányban végződő pillérekre támaszkodtak. Az elfalazott déli kapu helyén a már említett évszámok kökeretes ajtót helyezték el. Ugyanakkor a hajó nyugati végéhez kétszintes, hagymasisakos tornyot építettek. Ekkor bontották el a nyugati középkori kapuzatot és a körablakot. Kőveiket a torony falában, valamint a barokk pillérekben helyezték el. Valószínű, hogy a kapu helyén szintén elhelyeztek egy kökeretes nyílást.³⁶⁴ A hajó mérnöves ablakai helyén három szegmensíves lezárású, téglából falazott ablakot alakítottak ki. Ugyanilyen ablak került a hajó északi falába is. Feltételezzük, hogy a szentély és a „karéjok” lábazati párkányait is ekkor vésték le.

A kerítőfal nyugati szakaszát jelentős mértékben kibővítették, és az eredeti középkori bejáratát elfalazták.³⁶⁵ Ezzel egy időben a kibővített fal nyugati végében képeztek ki egy bejárati nyílást.

1804-ben új sekrestyét építettek.³⁶⁶ Lengyel Miklós plébános idején, 1843-ban javították ki a templom falait, ablakait, ajtóit, valamint felújították a felszerelést. A torony elé négy oszlopon nyugvó, timpanonnal lezárt nyitott előteret építettek.³⁶⁷ A sekrestye nyugati falában egy évszámmal (1845) ellátott kökeretes nyílást helyeztek el. 1857-ben új kőoltár készült,³⁶⁸ valamint bizonyos mértékű tereprendezést is végeztek.

A század második felében a fedélszék és a hajó csehsüveg boltozatai annyira megrongálódtak, hogy azoknak lebontása elkerülhetetlenné vált. Ezen munkálatok során elbontották a boltozatokat, azoknak csupán a váll feletti rövid, 100-150 cm hosszú szakaszait tartották meg. A boltozatok helyén olyan favázás, könnyű szerkezetet készítettek, mely a korábbi (csehsüveg) boltozatok formáját tartotta meg. A szentély boltozatának felső harmadát is ilyen konstrukcióval pótolták.³⁶⁹

Végül, a század elején egy további jelentősebb javításra került sor (1901), amikor is a szentélyt, valamint a „karéjokat” téglával aláfalazták.³⁷⁰

JEGYZETEK

(a jegyzetekben rövidített irodalomhoz lásd az Irodalom- és rövidítés jegyzéket)

¹ ÁUO. IX. 548., *Wertner* 1892. II. 285. (Ágasvár tartozékai: Bárkány, Kutasó és Tar falvak.)

² ÁUO. XI. 388., *Kristó* 1979. 27.

³ *Békeffy* 1898. I. 62., *F. V.* I. 277. 1272-ben Kun László megerősíti V. István adományát. *F. VI.* 2. 50—54.

⁴ 1272-ben Láposd falut kapta meg. *F. VIII.* 7. 361.

⁵ *Karácsonyi* 1901. III./1. 8., *Képes Krönika*. 46. fej. „... Ezek után Kálmán király idejében jöttek Apulia országból Olivér és Rátold.” *Kristó* 1988. 142.

⁶ ÁUO. XII. 383., *Karácsonyi* 1901. III./1. 3.

⁷ *Csánki* 1890—1913. III. 248.

⁸ *Karácsonyi* 1901. III./1. 3., *Makkai* 1958. I. 72. (Vácrátót első okleveles említése 1219), *Karácsonyi* 1901. II. 516., *Bártfai Szabó* 1938. 62.

⁹ *Karácsonyi* 1901. III./1. 5—6.

¹⁰ A. IV. 148., *Karácsonyi* 1901. III./1. 6.

¹¹ *Karácsonyi* 1901. III./1. 16—17.

¹² *Kristó* 1977. 157.

¹³ A nádori ág első ismert tagja I. Leusták, aki 1190-ben vajda, míg fia (?), Rátót 1203-ban somogyi ispán volt. Rátót unokája (?), I. Domokos 1238—40 között a tárnokmesteri tisztséget töltötte be. Fiai közül I. Loránt (a Paksi család őse) hosszú pályafutása során (1247—77 között) nádor, főasztalnok, országbíró, tótországi és macsói bán is volt. Porch István (1265—77 között) királynéi lovászmester és a trencsényi ispán tisztségét viselte. Porch István a Pásztói, a Kazai, a Dorogi és a Tari család őse, míg a másik két testvéréről csupán annyit tudunk, hogy I. Olivér a Putnoki és II. Leusták az Ilsvai, a Kaplai, a Feledi, valamint a Lóránfti család őse volt. (Lásd a nemzedékrendi táblát.) *Karácsonyi* 1901. III./1. Leszámazottaik majdan országos méltóságviselők lesznek és számosan közülük jelentős szerepet fognak játszani az ország életében. Pl. Ilsvai Leusták 1392—96 között a nádori méltóságot is betöltötte (in: Hóman—Szekfű 1934. II. 339.). Paksi Olivér 1336—57-ig királynéi udvarbíró, 1347—52 között tárnokmester (in: *Fügedi* 1970. 141.). Unokatestvére, Paksi Leusták az 1351-től 1362-ig tartó pályafutása során asztalnokmester, szlavón és dalmát-horvát bán (in: *Fügedi* 1970. 142, 144). Kaplai Demeter pályafutása csúcspan, 1378—87 között esztergomi érsek. Kaplai János 1392-től 93-ig országbíró (in: *Fügedi* 1970. 149.).

¹⁴ A nemzetség nádori ágának birtokai a 13. század második és a 14. század első felében: (az első évszám a szerzés vagy első említése, a második pedig a birtoklás megszűnését jelenti) Pest megyében: Rátót (1283—1325), Kis-Némedi (1325), Váchartyán (1325-ig), Duka 1295-től. Nógrád megyében: Kutasó (1265), Sárkány (1265), Megyer (1294), Láposd (1277). Ma dülő Megyer határában. Heves megyében: Mátraszele (1304—1321), Pásztó (1265), Tar (1265), Hasznos (1265-ben még Tar határszéle), Födemes (1331), Bátor (1283), Poroszló (1299). Gömör megyében: Feled (1283), Gortvató, Kaplavára (1312 után), Györkfalva, Újfalva (1326 előtt), Harmacz, Aszó, Rima-föld (1294—1347), Baracza, Jechke (1345), Zsór, Mihályfalva (1320 előtt), a romos murányi vár és tartozékai (1321), Jolsva vára és tartozékai (1327 után), Gede vára (1281 előtt), Putnok, Pogony, Málé, Pokaj, Igal, Dénesfalva, Csintalan (1280 és utána), Püspöki, Velkenye (1336-tól), Sajnánemedi (1293), Hét (1304), Béna (13. század vége?). Borsod megyében: Kaza (1283), Királyd (1293), Disznós (1329), Horvát (1329), Mucsony (1275), Damak (1282), Dusnok (13. század vége), Igriczi (1288), Arló (13. század vége), Domogyó, Dövény, Németi, Nyárad és Velezd (az utóbbiak 13. század végi szerzemények). Szabolcs megyében: Halász (1280), Csege (1299-ig), Ohat, Árkosd, Hodos, Syle (mind 1299 előtt—1299). Zemplén

megyében: Kövesd, Semjén, Homoki (puszta), Boz (ismeretlen), úgy tűnik, hogy 13. századi szerzemények. Ung megyében: Szürte (1281 előtt). Körös megyében: Nagy Kemlék vára és tartozékai (1271). Somogy megyében: Pata, Szentgyörgy (1283—1345), Lápá (1283). Pozsega megyében: Petne, Golgova (1282 előtt), Aravicha (1278), Gramacsnik nevű föld a Száva mellett. A Száván túl, az Unna mentén: Vedicsa (1268), Ped vár és Stupnicza (1265), melyeket 1287-ben Apostogra cserélték. Veszprém megyében: Rátót (12. század vége), Szőlös (1296), Pere (1290 előtt). Dráván túli területen: Zagorja (13. század második fele), Új-Udvar (1265 előtt). (In: *Karácsonyi* 1901. III. 1/16—17., *Ila* 1976. 100—101, 110, 121—122, 189—190, 192—194., *Győrffy* 1966. 746, 771, 777, 789, 791—792, 794, 816., *Fügedi* 1977. 135, 146—147, 187.)

¹⁵ ÁUO. XII. 382., *Wertner* 1892. II. 285. I. Domokos unokái, II. Lóránt és I. Vak Dezső, akik Leusták fiai, II. Domokos és László, akik Porch István fiai, I. Radnót és Veche Miklós, akik I. Olivér fiai, valamint Máté, aki I. Lóránt fia (testvérei közül ekkorra már II. Rátót nem élt, III. Rátót pedig gyermek lehetett) megosztottak birtokaikon. Ennek során Máté kapta a Somogy megyei Lápát, az összes Pozsega megyei birtokot, valamint Nagy-Kemlék várát, a Veszprém megyei Rátótot, Halászt Szabolcsban és a Zemplénben fekvő Kövesdet.

¹⁶ *Kristó* 1979. 149.

¹⁷ Csere útján szerezte II. Domokos 1299-ben Poroslót, melyért Hódost, Sylest, Chegét, Árkosdot és Buchteföldjét adta (In: *Wertner* 1892. II. 288.) Vétel útján szerezte meg I. László 1294-ben Megyert. (In: *F.* VII. 3. 102—108.)

¹⁸ Ez fejeződött ki a közös temetkezőhely létrehozásában (nemzetiségi monostorok) valamint az ősi birtokok közös igazgatásában.

¹⁹ *Karácsonyi* 1901. II. 274., *Wertner* 1892. II. 288.

²⁰ *Karácsonyi* 1901. II. 274., *Wertner* 1892. II. 288., *Makkai* 1954. 45.

²¹ *Karácsonyi* 1901. II. 274., *F.* VI. 1. 70., *Wertner* 1892. II. 288. Hasonló vállalkozás lehetett a Somogy megyei Basal falu elfoglalása, amelyet 1302-ben adtak vissza a Geur nembelieknek (in: *A. I.* 45.). A vállalkozásban részt vettek: II. Lóránt és testvére, Dezső, I. Olivér fia, Miklós, továbbá Porch István fiai, Domokos, László.

²² *Ila* 1976. I. 189.

²³ *Győrffy* 1966. 746. (Pásztón feltehetően már laktak a 13. század végén.)

²⁴ *Fügedi* 1981. 341.

²⁵ *Fügedi* 1981. 341. (A templom a család temetkezőhelyeül szolgált. A kegyuraság többek között mellékoltárok alapításában is kifejeződött.)

²⁶ Jolsva tartozékát, Murány várát 1271 előtt adományozta V. István Miklós országbírónak (in: *Fügedi* 1977. 168.).

²⁷ Gere várát a Rátót nemzetség még 1281 előtt építette fel, míg Hasznos várát 1265 után (in: *Fügedi* 1977. 135, 139.)

²⁸ *Valter* 1975. 21, 55. (Az apátság szentélyét sokszögűvé alakították át, valamint kőbordás boltozattal fedték le. A Szent Lőrinc-templomon is lényeges átalakításokat végeztek. Ekkor építették nyugati tornyát. Valószínű, hogy az északi oldalon feltárt hatszögű kápolna is ebben az időben készült el.)

²⁹ I. Olivér fia, János utolsó említése 1282. (*F.* VIII. 6. 132.). Másik fia, Veche Miklós leszármazottai között a 14. század folyamán egyetlen tisztségviselővel sem találkozunk. Harmadik fia, I. Radnót 1283 körül halhatott meg. I. Lóránt fiai közül II. Rátót 1266 előtt halt meg. Mátét és a kisebbik (III.) Rátótot utóljára 1296-ban említik meg az oklevelek. Máté fia II. Olivér, a későbbi királynéi udvarbíró és tárnokmester akkor még kiskorú volt. III. Rátót fia, IV. Leusták, a majdani asztalnokmester, feltehetően meg sem született. II. Leusták fiai, II. Lóránt (1272—1275 között) Dunán inneni nádor, 1277-ben országbíró volt. I. Vak Dezső borsodi és gömöri ispáni tisztséget töltött be (1275—1308 között). In: *Hóman—Szekfű* 1934. II. 176. t. és 240. (Lásd a nemzedékrendi táblát a 34. oldalon.) Porch István fiai: Domokos, László, Kakas, Lőrinc, aki a hódtavi csatában esett el, és III. Leusták, aki a 13. század végén még csak kiskorú.

³⁰ *F.* VI. 2. 302. (Kakas 1392-ben lovászmester.)

³¹ *A. I.* 53. (1303. február 26-án. A Képes Krónika és Thuróczy szerint II. Domokos ment Csehországba. (In: *Képes Krónika*. 188. fejezet., *Thuróczy* 1978. 222.)

³² *Sebestyén* 1926. 31.

³³ 1304. augusztus 24-én II. Lóránt és Kakas Károly Róbert és az osztrák herceg közötti szövetségre felére függesztik pecsétjükét. (In: *Karácsonyi* 1901. III/1. 13.)

³⁴ *Kristó* 1978. 21—22., *Karácsonyi* 1901. III/1. 13. (Az országgyűlésen részt vettek: II. Domokos, I. László és I. Vak Dezső.)

³⁵ *MTT* IV. 177. Ezen az országgyűlésen Veche Miklós is részt vett. A november 27-i gyűlésen azonban csak II. Domokos és II. Lóránt jelentek meg.

³⁶ *Kristó* 1978. 23.

³⁷ III. András szövetséget kötött Aba Amadéval, Rátót Domokossal, Ákos Istvánnal, Balassa Demeterrel, valamint Pál komáromi, mosoni és győri ispánnal (in: *Kristó* 1973. 110.).

³⁸ *Kristó* 1973. 66 és 73.

³⁹ *Kristó* 1973. 63. A megegyezésről egy 1318. évi oklevélből szerezhetünk tudomást (János nyitrai püspök kiközösítő oklevele). A Domokosnál lévő túsok kiváltására Csák Máté adót vetett ki (in: *Kristó* 1973. 72—73).

⁴⁰ 1317. november 3-án visszafoglalták Komárom várát. A királyi seregben ott találjuk Vak I. Dezsőt is. II. Lóránt és Vak I. Dezső II. Leustáknak (Porch István testvére) fiai (in: *Kristó* 1973. 200.), László tótországi bán (in: *ÁUO*. X. 264).

⁴¹ *Hóman—Szekfü* 1934. II. 312., *Képes Krónika* 196. fej. („... Ebben a csatában odavesztek a királyi familiárisai közül Porch István fia, Kakas...”).

⁴² A. I. 385.

⁴³ *Karácsonyi* 1901. III. 1.14 és 16., *Bártfai Szabó* 1938. 62.

⁴⁴ 1325. február 24-én Péter fia, Tepsen, apósának, I. Lászlónak és fiának (Olivérnek) Harkány nevű birtokának felét Rátót bizonyos részéért cserébe adta (in: *A*. II. 178.).

⁴⁵ II. Lóránt és Vak I. Dezső személyére lásd a 29. jegyzetet, míg a Paksiakra a 13. jegyzetet.

⁴⁶ *Bártfai Szabó Lászlónak* a gyöngyösi levéltárban lévő hagyatékából, Vay cs. levéltár (jelzet nélkül) és *Radvánszky Béla* fasc. 3. nr. 4. (Nem lévén III. Leustáknak utóda, halála után öröklött birtokait a legközelebbi rokonok örökölték volna, azaz testvérének (Domokos, László és Kakas) leszármazottjai. E birtokrészek feltehetően egykor az ág közös birtokában lehettek.)

⁴⁷ 1336-ban a Putnoki család Pusztá-Újlak, Kövesd és Oláhtelek falvakból álló uradalmukat elcserélték a Putnok melletti Sajóüpuszpöki és Velkenye falvakért (in: *Karácsonyi* 1901. III/1. 14—19.). 1331 május 12-én jelentette az egri káptalan, hogy Baranyi Miklós és felesége Fedémest 8 márkáért eladták László fia Olivérnek (Dorogi család). Ugyanazon év május 26-án a váci káptalan jelentette, hogy Olivér 12 márkáért megvette Simon fia László fedemesi birtokrészét (in: *Békeffy* 1898. I. 252.). 1366-ban a Pásztóiak megosztottak Selyp birtokon Selpi Vitéz Jánossal, Selpi Domokossal és másokkal (in: *Iványi* 1931/b. 82.). 1369-ben Tari István szerzett Bars megyében birtokot, Chathát és Geent (in: *Zichy Okmánytár*. 372.).

⁴⁸ F. IX. I. 707.

⁴⁹ A. VI. 446—447., *Békeffy* 1898. I. 183.

⁵⁰ „... magistrum Dominicum dictum Nogh in possessione Haznus vocata, Ladislaum filium Stephani in possessione sua Toor... Oliverri in possessione Dorogh...” (in: *A*. VI. 446—447.).

⁵¹ Az 1370-es években Kazai Kakas László figyelmezteti fiait, hogy Domokos fia János (Pásztói) és Tari István fia László egy nagy darab földet Tarhoz és Hasznoshoz csatoltak (in: *Békeffy* 1989. I. 184.). 1390. március 12-én Budán kelt oklevelében Kaplai Dezső (Vak I. Dezső leszármazottja) eltiltotta Ilsvai Leusták (II. Lóránt leszármazottja) ajtónállómestert és Tari Lászlót, hogy Pata és Szentgyörgy birtokait Bálint (Alsáni) pécsi püspökkel elcseréljék (in: *Békeffy* 1898. I. 272.). Olivér leánya és özvegye 1370-ben Tari Lászlóval és a Kazaiakkal álltak perben, mivel azok elfoglalták a fedemesi szőlőket (in: *A*. II. 458., *Békeffy* 1898. I. 264.).

⁵² Többek között Pacsán, Dorogon, Pásztón, Laposdon, Selpén, Devényben, Bátorban, Kolchván, Fedemesen és Rátóton lévő részeit (in: *Békeffy* 1898. I. 89.).

⁵³ 1382. június 15-én (in: *Békeffy* 1898. I. 265.).

⁵⁴ *Borovszky* 1909. 58—59.

⁵⁵ 1383. május 7-én Mária királyné adományozta Sulyomot, majd 1385-ben Chenkelházát kapta meg (in: *Békeffy* 1989. I. 25.).

⁵⁶ 1382. november 26-án Erzsébet királyné Kis-Luczint adományozta el a Tariaknak (in: *Békeffy* 1898. I. 265.). A Kazaiak 1371-ben osztozkodtak (in: *F*. IX. 6. 166—167.).

⁵⁷ *Fügedi* 1974. 176.

⁵⁸ Érdekes, hogy a Paksiak majd csak jó száz év elteltével képviselték magukat újra László személyében az országos méltóságviselők között, aki 1483—87 között tárnokmester volt. In: *Fügedi* 1970. 107. (Paksi Olivér és Leusták pályafutására lásd a 13. lábjegyzetet.)

⁵⁹ *Fügedi* 1970. 149. (Kaplai Demeter 1368—76 között erdélyi, 1376—78 között zágrábi püspök. 1378—87 között esztergomi érsek volt.)

⁶⁰ *Engel* 1977. 34. 73.

⁶¹ *Fügedi* 1970. 149. (oroszb vajda 1382—84 között). Kaplai János a szörényi bánzáság után rövid ideig besztercei ispán is volt. (In: *Hóman—Szekfü* 1934. II. 272. 339.)

⁶² Telegdi Tamás 1350—58 között csanádi, 1358—67 között kalocsai érsek, 1367—78 között esztergomi érsek volt.

⁶³ *MTT* IX—X. (1861). 33—34.

⁶⁴ *Engel* 1977. 34.

⁶⁵ *Hóman—Szekfü* 1934. II. 339.

⁶⁶ *Békeffy* 1898. I. 246.

⁶⁷ *Engel* 1977. 34 és 36.

⁶⁸ *Engel* 1977. 31—40.

⁶⁹ 1387-ben az Ilsvai család birtokában két várat: Jolsvát és Gedét találjuk. Jolsva második várat 1327 után építették, míg Gedét 1281 előtt. (In: *Fügedi* 1977. 146—147.) A Kaplai család Kaplát birtokolta (épült 1326-ig). (In: *Fügedi* 1977. 187.) A Pásztói család Hasznos várat bírta. Porch István és fiai 1265 után építették. (In: *Fügedi* 1977. 139.) A Tari család birtokában Sirok vára volt, amely 1389-től az övék. (Építette az Aba nembeli Bodon ág 1320 előtt.) (In: *Fügedi* 1977. 138.)

⁷⁰ 1397-ben az Ilsvaiak kezén találjuk Jolsvát, Gedét, Bajmócot, Füleket, Keselyűköt, Hrussót, Ugródot. A Kaplai család birtokában Kapla, Beszterce, Sóllyomkő, Lietava, Hriccsó, Rajec, a Pásztóiak birtokában Hasznos és Szanda várat találjuk. A Tariaké ekkor Sirok és Drégely vára. (In: *Engel* 1977. 211—213.) 1387. április 13-án Zsigmond király a Pásztói család tagjainak adományozta a hűtlenségbe esett Siklósi Miklós Siklós nevű várát, amelyet azonban nem tudtak megtartani. In: *Békeffy* 1989. I. 270. A várat végül is Zsigmond a ténylegesen birtokló Garai Miklósnak adta, mely ellen hiába tiltakoztak. (In: *ZsO.* I. 3970.)

⁷¹ *Hóman—Szekfü* 1934. III. 199.

⁷² *Engel* 1977. 39. (A Kaplaiaknak Sóllyomkőt, a besztercei várakat és Szepsi mezővárost kellett visszaadni.)

⁷³ *Engel* 1977. 39—40.

⁷⁴ *Engel* 1977. 73. (Kaplai Dezső királynéi tárnokmester 1407—1412 között.)

⁷⁵ Ez részben Ilsvai Leusták fiára is vonatkozott, akinek azonban az apja által szerzett hatalmas birtokok nagy részét sikerült megtartani, de politikai befolyása nem volt. Halálakor még 5 váruradalmat birtokolt, melyek ekkor a királyra szálltak. Megjegyezzük, hogy a Kaplaiaknak nem sikerült Gedét és Jolsvát megszerezni. (In: *Engel* 1977. 74.) Ilsvai György 1412-ben királynéi asztalokmester, 1409—1415 között királynéi pohárnokmester. 1427-ben Zsigmond leváltja zólyomi ispáni tisztségéből is. (In: *ZsO.* II. 6924.)

⁷⁶ Pásztói János országbíró fia, László 1394—95 között küküllői főesperes, 1424-ben prépost. Unokája, István 1461-ben egervári prépost, míg másik unokája, Lukács 1445-ben egri kanonok volt. A bárónak induló Kakas László pataki várnagy, fia, Miklós 1387-ben szerémi püspök, testvére, László esztergomi kanonok, 1414-ben szentgyörgyi prépost volt. (In: *Békeffy* 1898. I. 246.) Pásztói Gyulával mint Stibor familiárisával találkozunk, apósa Turóci Benedek, Stibor surányi várnagya. Gyula fia, János 1436-ban Borbála lovászmestere volt. (In: *Engel* 1977. 77.)

⁷⁷ A Pásztóiak kezén Hasznost, a Kaplai család kezén csupán Kaplát hagyta meg Zsigmond. (In: *Engel* 1977. 212—213.)

⁷⁸ *ZsO.* I. 786., *Békeffy* 1989. I. 270.

⁷⁹ *ZsO.* I. 1065., *Békeffy* 1989. I. 271, 280.

⁸⁰ *ZsO.* I. 1465., *Békeffy* 1989. I. 273, 281.

⁸¹ *ZsO.* I. 1464. Az 1390. április 25-én kelt oklevélben Zsigmond utasítja a váci káptalant, hogy Ilsvai Leustákat és Tari Lászlót a kezükön lévő Drégely és Litva várába iktassák be. A várak megszerzése nem lehetett könnyen, hiszen értük két értékes Somogy megyei birtokot (Pata és Szentgyörgy) adtak át

Alsai Bálintnak, aki viszont az Abaúj megyében fekvő Zywne birtokot adta cserébe a királynak a két várért (in: *ZsO.* I. 1367 és az 54. jegyzet). Tari László 1393-ban hevesi ispán volt. (In: *Havassy* 1986. 28.)

⁸² A Tari család birtokában lévő két váruradalom, Sirok és Drégely összesen 12 faluval rendelkezett, 29 000 kat. h. területtel. Ugyanakkor Stibor váruradalmainak száma 9 volt, melyekhez 140 helység tartozott (439 000 kat. h.). Lévai Cseh László uradalmainak száma 3, 48 helységgel (120 000 kat. h.). Ilsvai Leusták 4 váruradalommal és 60 helységgel (164 000 kat. h.) rendelkezett. (In: *Engel* 1977. 215—216.)

⁸³ *ZsO.* II. 51. Bebek Detre nádor ítéletében fej- és jószágvesztésre ítélte Tari Jánost, akinek parancsára — még 1396 márciusában — familiárisai elhurcoltak és fogságban tartottak két sági jobbágyot. A jobbágyokat csak kezességre engedték szabadon. Ugyanebben az évben szintén megtámadtak két sági jobbágyot, akik közül az egyiket meg is ölték.

⁸⁴ 1402. május 1-jén kelt oklevelében az egri káptalan tanúsítja, hogy János özvegye (Domoszlói Zsófia) a felsorolt okleveleket, valamint Tari Lőrinc feleségének ruháit visszaadta. (In: *ZsO.* II. 191., *Békeffy* 1898. I. 323.)

⁸⁵ Egy 1390. február 17-én kelt oklevelben Kaplai Dezső fiai, Domokos, László, István és Leusták tiltakoztak amiatt, hogy Zsigmond Drégely és Lythwa várakat Ilsvai Leustáknak, Tari Lászlónak, valamint Putnoki Jánosnak és Lászlónak adta. (A fenti két péla jól mutatja a rokoni összefonódásokat.) (In: *ZsO.* I. 1367.)

⁸⁶ *Kropf* 1896. 718. A British Múzeumban talált kézirat másolatban közli Zsigmond király védelvét, amelyet Tari Lőrinc számára adott ki. „Magnificus vir Laurentius Ratholdi de Pastethe, Magister Dapiferorum et supremus dispensator, ex generosa sanguinis propagine de senioribus Regnorum nostrorum baronibus exortus, et in nostra aula regia a puericia suae aetatis nutritus et cognitus, in nostrisque prospera successibus et adversis fidelis inventus et constans.” (A védelelet 1408. január 10-én kelteztek Szentgyörgy várában.)

⁸⁷ 1400 körül (október 28. előtt) „... in Tar...” A levelet Macedóniai Miklóshoz, Simonhoz és Ferenchez írta, melyben arra kéri őket, hogy nővére fiát — testvérüket — dorgálják meg ezen csalárdésá-guk miatt, amelyeket nővére kárára elkövetett. (In: *ZsO.* II. 762.)

⁸⁸ *Turóczi* 1978. IV. cap. 9.

⁸⁹ 1405. november 24. Buda. Zsigmond Tari Lőrinc pohárnokmester kérésére átírta azokat az okleveleket, amelyek Sirok várának adományozását és Tar Lászlónak beiktatását tartalmazzák. Az oklevél felsorolja mindazon érdemeket, amelyeket a királyi család iránti hűségével szerzett („... vir magnificus Laurentius de Thar...”). (In: *Békeffy* 1898. I. 280—291.) „... Ezenfelül nevezett nagyságos Lőrinc ispán hűséges és jutalomra érdemes szolgálatai közül, melyeket először a felséges fejedelemaszszonynak Erzsébetnek a szülöttjének Máriának... egyedül Lőrinc az igazság bajnoka... midőn fogságba estünk... a szemünk láttára testén öt olyan súlyos sebet kapott...”. A sebek gyógyítására költött pénzösszeg oly nagy volt, hogy „... oly nagy kiadásokba verte magát, hogy vagyona nagy részét ráköltötte...” „Egyik sebe azonban, mely kettéhasított orra hegyén volt látható, még most is felismerhető.” (In: *Békeffy*: 1898. I. 278—285.)

⁹⁰ *Engel* 1977. 42—43.

⁹¹ *Engel* 1977. 44—45.

⁹² *Fügedi* 1970. 132.

⁹³ *Fügedi* 1970. 132. (Szécsényi Frank — aki szintén a király mellé állt — 1397—1408 között országbíró.)

⁹⁴ *Fügedi* 1970. 133.

⁹⁵ *Fügedi* 1970. 134—43. (Bebek Imre és Eberhard dalmát-horvát bánok, közvetlenül utánuk Fáncsi László és Bessenyő Pál. 1403-tól Szécsényi Simon az ajtonállómester, 1404 és 1406 között Gere Márton asztalnokmester, Cseh Péter pedig 1404—1414 között lovászmester volt.)

⁹⁶ A köznemességből emelkedett ki pl. Bessenyő Pál, Ders Márton, Fáncsi László vagy Perényi Péter, aki Nagy Lajos idejében familiárisként kezdte meg pályafutását. (In: *Fügedi* 1970. 26.)

⁹⁷ *ZsO.* II. 5899. (étékfogó és fősáfár), *Fügedi* 1970. 138. (pohárnokmester).

⁹⁸ *Zichy Okmánytár.* V. 434., *Engel* 1977. 178, 181., *ZsO.* II. 6739. (1409 tavaszán két társával együtt ő hívja össze Gyarmatra Nógrád és Hont megyék közgyűlését.)

⁹⁹ *ZsO.* II. 5450.

¹⁰⁰ *ZsO.* II. 5899. (Az 1408. január 10-én kelt védlevelében Zsigmond védelmet és átutazási engedélyt kért a Szent Patrik purgatóriumához és Szent Jakab sírjához zarándokló Pásztói Lőrinc étekfogómeister és fősfár, valamint kíséréte számára. A védlevél szerint Lőrincet lelkének szépsége vezette, amikor a hadi dolgok gyakorlása és fejlesztése céljából különböző országot akar bejárni. (In: Magyar Ritkaságok 21—22.) Indulásának legkorábbi időpontjára lásd *ZsO.* II. 6739.

¹⁰¹ Magyar Ritkaságok 23.

¹⁰² *Horváth* 1937. 171., *Kropf* 1896. 722.

¹⁰³ A colligátum könyvtári jelzete: Royal M. S. 10. B. IX. . . . , a Memoriale címe: Prohemia memoriale super visitatione Domini Laurencii Ratholdi militia et Baronis Ungarie factum de purgatorie sancti Patricii in insula Hibernie. Közli: *Kropf* 1896. 717—730.

¹⁰⁴ *Kropf* 1896. 717—730.

¹⁰⁵ A Memoriale negyedik víziójában találkozik Mihály arkangyallal, „. . . kinek tiszteletére (Taron) templomot emeltem. . .”. (Kropf Lajos fordításában.) Ue. a rész Boronkai Iván fordításában: „. . . Mihály vagyok a te pártfogód, akinek tiszteletére épült a templom a te faludban, amelyben születél is.” (In: Magyar Ritkaságok 238—239.) Lőrinc előtt elvonulnak halottai, szülei, rokonai, barátai és gyermekei — egyetlen kivétellel. (In: Magyar Ritkaságok 239—240.) Lőrinc pokoljárását többen is feldolgozták. Tinódi Lantos Sebestyén: „Zsigmond király és császárnak krónikája és Lött Dolgai Renddel irattattak.” „. . . Egy tüzes kádferedőt ott látott volt, Zsigmond császár hogy benne feredett volt. . . . Szép menyecskéket és szép ruhásokat Kiknek Zsigmond megmérte köldekeket. . .”. (In: *Szilády* 1981. III. 357—58.), *Calderon de la Barca*: „El purgatorio de San Patricio” című drámájában dolgozta fel a purgatóriumi legendakört. Feltehetően a Toledóban őrzött első spanyol nyelvű verziót ismerhette (*Juan Pérez de Montalbán*: *Vida y purgatorio de San Patricio*.) In: *Obras completas de Calderon de la Barca*. Tom. I. 599. Madrid. 1959.

¹⁰⁶ *Baranyai* 1926. 561—691 és 681—719. Zsigmond nagy számban vett fel új, sokszor külföldieket a rendbe. Pl. V. Henrik angol királyt, Witold litván fejedelmet. 1418. március 10-én kelt oklevelében Zsigmond (Konstanz) Chapi Andrásnak engedélyt adott, hogy címerébe a sárkányt felvehesse. (In: *Mályusz* 1984. 67.) Az Avignonban időző Zsigmond 1416. február 16-án utasítást adott, hogy Aragon, Castiilla, Navarra királyait, valamint az Aragon király fiát 30 nemessel együtt felvegyék a sárkányos társaságba. (In: *Áldásy* 1927. 104—105.)

¹⁰⁷ *Fügedi* 1970. 106.

¹⁰⁸ *Mályusz* 1984. 92.

¹⁰⁹ *Óváry* 1890—1901. I. 256. (1413. január 20—28. között tartózkodott Velencében.)

¹¹⁰ 10. sire Laurent de Ront de Pasto. . .” Közölve: *Deutsche Reichstagskarten*. 7. Bd. München 1878. 249. (Az adatokért *Engel Pálnak* tartozom köszönettel.)

¹¹¹ *Petit* 1897. 612. (Itt köszönöm meg Kovács Éva szívességét, aki rendelkezésemre bocsátotta az adatot.)

¹¹² 1424. december 16-án kelt oklevelében Zsigmond elengedte Lőrincnek és Ruppertnek 1600 forintnyi tartozásukat, valamint azt az összeget, amellyel kiváltották Domszlói Demeter özvegyénél elzálogosított Vepelét birtokukat. „. . . nobilis Rupertus aulicus nostre . . . filius videlicet egregii Laurencii de Tar, ab adollescencie sue tempore in aula nostra regia educatus. . .” (In: *Békeffy* 1898. I. 233 és 302.)

¹¹³ *Békeffy* 1898. I. 233. (1424. december 16. Buda.)

¹¹⁴ *Békeffy* 1898. I. 234. (1426. augusztus 20. Buda.)

¹¹⁵ A magtalanul meghalt Nagylaki János birtokait Nagymihályi Albert vránai perjelnek adományozta a király. A birtok azonban Tari Ruppertnél és Csáki Györgynél volt zálogban. (In: *Sztáray* II. 252—254 és 256—260.)

¹¹⁶ *Mályusz* 1984. 108. és 233. (Aranyi János jogász volt és Zsigmond legbizalmasabb tanácsadóinak egyike.) A megbízólevél: F. X. 7. 477. („. . . fidelis nostri delecti, egregii Rupertus de Tar et Stephanus de Aran, a nobis plennisini infermati. . .”) Tari Ruppert és Aranyi János 1433. január 21-én indultak el Sienából. A tervezetről bővebben lásd: Magyarországi történeti kronológiája, 1981. I. 253—254. Megjegyezzük, hogy a tervezet a Tari Ruppert által kiállítandó lovasok számát 50 főben állapítja meg. (In: *Mályusz* 1984. 146.)

¹¹⁷ *Békeffy* 1898. I. 235.

¹¹⁸ *Szabó* 1917. 17—18., *Gr. Teleki* 1852—1863. I. 172.

¹¹⁹ Fügedi 1970. 157., Mályusz 1958. 31.

¹²⁰ Horváth 1861. M. T. T. IX—X., Gr. Teleki 1852—1863. X. 104.

¹²¹ Gr. Teleki 1852—1863. X. 123. (1443. október után.) Az 1444. április 18-án kelt dekrétumban is szerepel név szerint a felsorolt nemeselek között. (In: Gr. Teleki 1852—1863. I. 315.) Az 1444. augusztus 4-én tartott tanácskozáson, a királyi tanács tagjaként szerepe volt a török elleni hadjárat megindításáról szóló határozat meghozatalában. (In: Gr. Teleki 1852—1863. I. 407—409., Fraknoi 1889. 3. 371—72.)

¹²² Tari Rupperten kívül itthon maradt Szekcső Herceg Pál, Guti Ország Mihály, Hédervári Lőrinc és mások.

¹²³ Gr. Teleki 1852—1863. X. 181.

¹²⁴ Gr. Teleki 1852—1863. X. 180—181. (Az 1445. december 8-ra meghirdetett országgyűlést 1446. február 9-re halasztották. Az aláírók között megtaláljuk Rozgonyi Györgyöt, Garai Lászlót, Ujlaki Miklóst, Tari Ruppertet stb.) 1447. április 15-én Giskra János Körmöcbányáról tájékoztatta Eperjes városát a Bujákon tartott tanácskozásról, amit a kormányzóval és társaival folytatott („... mit dem gubernatorium, her Jorge von Rozgon, Rupert von Thar... und ander drey...”). (In: Iványi 1931./a. II. 143.)

¹²⁵ Bonfini Decades III. liber VII. 341. „... Universa hic Pannoniae nobilitas occubuit... Ladislaus, Thomas Zeech (Szécsi László és Tamás), Franciscus Banus (Tallóci Frank), Joannes Zechel Corvini (íj. Hunyadi János) ... Stephanus Banfi ... Robertis Char (Tari Ruppert)...” (Rigómező, szeptember 17—19.)

¹²⁶ Kubinyi 1973. 753—757. (Fügedi az első csoportba a magnificus-nak nevezett bárókat, míg a második csoportba a volt méltóságviselőket és az ispánokat sorolja. Ez a két csoport együtt adja a királyi tanács tagjait és számítanak báróknak.) Engel bővíti a kört, mégpedig a vagyoni helyzet alapján. Így számos család is ide sorolható, aki sohasem töltöttek be országos méltóságot. (In: Engel 1968. 337—358.)

¹²⁷ Fügedi 1970.9. („Mintha az előkelők csoportja azokból állna, akik a királyi tanács tagjai, de nem viselnek országos tisztséget.”)

¹²⁸ Az oklevelekben általában egregiusnak címezik. Egy 1462. évi oklevélben pedig: „... vero con-dam Ruperti de Thar...”. In: Békeffy 1898. I. 341.

¹²⁹ 1435—38 között Kompolti Pállal együtt pohárnokmester, 1450—51 között ajtónállómester volt. (In: Fügedi 1970. 137—38.)

¹³⁰ Kusalyi Jakcs László és Mihály 1440—41 között pár hónapig erdélyi vajdák voltak. (In: Magyarország történeti kronológiája. I. 1981. 260.)

¹³¹ 1970. 110, 112, 116, 117, 166. Máté és Péter nevű testvéreivel együtt 1444-ben szlapon és dalmát-horvát bán, 1436—38 között egyedül, 1444—45 között Tallóci Mátéval és Hunyadi Jánossal szörényi bán. Losonciak családjában is számos országos tisztségviselővel találkozunk. Losonci Dezső 1438—1440 között erdélyi vajda. In: Fügedi 1970. 108. Losonci László 1457—59 között asztalnokmester. (In: Fügedi 1977. 120.)

¹³² Derencsényi Imre 1487—90 között jajcai bán (89-től Csulai Móré Lászlóval), 1493-ban (Both Jánossal) dalmát-horvát és szlapon bán. (In: Engel: 1977. 110 és 112., Fügedi: 1970. 118.)

¹³³ 1454. június 23-án Szurdokpüspököt 2000 aranyforintért Báthori Miklósnak adta el, valamint halála esetén lobogi birtokát is neki ígérte. (In: Érszegi 1983. 22—23.) 1456. január 4-én terebesi birtokrészét és a Hasznos patakon levő malmot 132 aranyforintért Pásztói Jánosnak adta el. (In: Békeffy 1898. I. 235.) 1464. augusztus 1-jén terebesi birtokát, összes rétjeivel 200 aranyforintért Sági Jánosnak eladta. (In: Békeffy 1898. I. 237—238.) 1463. október 9-én Tar birtokot és vámját, a Mátra erdőt és más jövedelmeket feleségének, Derencsényi Katalinnak adta zálogba 1500 aranyforintért. (In: Békeffy 1898. I. 236.) 1463. november 30-án a Pásztói és a Kazai család tagjai tiltakoztak az ellen, hogy György birtokait unokaöccseinek (Kompoltiak) zálogosította el. (In: Békeffy 1898. I. 237.)

¹³⁴ Bártfai Szabó 1905. 23., Békeffy 1898. I. 230 és 333. Tari György birtokai: Hevesben Pásztó 1/3 része, Tar a várral, Sirok vár, Sirokjalja, Nagyberék, Szajla, Rácfalu, Rozsnok, Terebes, Verpelét. Nógrádban: Jobbágyi, Lucin, Sámsonháza a romos várral, Bárkány, a dorogi részek. Pest megyében: Rátóti részek. Csongrád megyében: Gér, Demény, Rétkert. Temes megyében: Monostor, Kétfalu és Turegyház. A Pásztói család birtokai: Pásztó, Hasznos a várral, Tepke, Bárkány, Nagy és Kis Sarló, Vadna, Rátót. A szerződés Pásztói János, Jakab fiai, László és János, valamint Tari György között jött létre. (Ebben a szerződésben találkozunk először „... Thar castro...” kifejezéssel. Feltehetően felértékelés miatt került be a vár megnevezés.)

¹³⁵ *Békeffy* 1898. III. 346—349. Tar egy 1472. október 5-én kelt oklevélben mint oppidum szerepel. (In: *Békeffy*: 1898. I. 372—374.)

¹³⁶ *Csánki* 1890—1913. I. 56.

¹³⁷ *Bánffy oklvt.* II. 66., *Békeffy* 1898. I. 238. A következő birtokok: Sirok vára és falu, Verpelét, Nagyberék, Rácfalu, Szajla, Rozsnok, Tiribes, Püspök, Jobbágyi, Lucin, Sámsonháza, dorogi és rátóti részek, Pásztó 1/3 része, Tar falu a hozzátartozó Mátrával, a tari, a siroki, a nagybereki vár, a Zagyván és a Tarnán álló malmok. Kikötésként szerepel, hogy ha ő vagy utódai kifizetnék a zálogösszeget, a birtokba vevő köteles a birtokokat visszaadni. Abban az esetben, hogyha Tari György magtalanul halna meg, Gutí Ország Mihálynak és a Kompolti fiúknak joguk van a birtokokat magukhoz váltani, a másoknál lévő zálogbirtokokat is. Így a feleségénél zálogban lévő Tart és Jobbágyit.

¹³⁸ *Békeffy* 1898. I. 238., *Békeffy* 1898. I. 349.

¹³⁹ *Békeffy* 1898. I. 239. Pásztói László felmutatta azokat az okleveleket, amelyek szerint az elzálogosítás jogtalan (az 1382. évi és az 1456. évi osztályoslevelek).

¹⁴⁰ *Békeffy* 1898. I. 361. (1465. március 26-án)

¹⁴¹ *Békeffy* 1898. I. 352.

¹⁴² *Békeffy* 1898. I. 241. és III. 365—367. (1472. szeptember 24-én Pásztói László eltiltotta Tari Györgyöt attól, hogy Sirok várát tartozékaival együtt elzálogosítsa.)

¹⁴³ *Békeffy* 1898. I. 372. Az eladományozott birtokok: Sirok vára, Sirok váralja, Verpelét, Nagyberék, Rácfalu, Szajla, Rozsnok, Terebes, Püspöki, Bárkány (Kis és Nagy), Jobbágy, Lucin, Sámsonháza, Tar, Pásztó 1/3 része, Tapazd pusztja, Ágasvár és Fejérvő várhelyek, a dorogi és rátóti részek, a nagybereki és a terebesi malmok, a siroki és a tari váмок, Tar várhoz tartozó Mátra.

¹⁴⁴ *Bártfai Szabó* 1905. 23. 10—17. Az 1466 végén vagy 1467 elején keletkezett proscriptio névlajstromának negyedik helyén találjuk meg Tari György nevét: „... Item Georgius filius Ruperti de Thar mutilator hominis...”. Feltehetően ez utalás Pásztói Péter szemeinek „kitolására”. Tettét valószínűleg 1464 végén követhette el.

¹⁴⁵ *Békeffy* 1898. I. 246. Kompolti Miklós fia, János, valamint Gutí Ország Mihály lánya, Katalin összeházasodtak.

¹⁴⁶ Az 1472. szeptember 24-én kelt oklevél mint élő személyről beszél, míg az október 5-én íródott levél már a meghalt György birtokairól intézkedik.

¹⁴⁷ *Békeffy* 1898. I. 243. Az oklevél kelte 1472. október 11.

¹⁴⁸ *Békeffy* 1898. I. 243. 1472. október 25-én Pásztói László az egri káptalan előtt tiltakozott Mátyás király adományozása ellen.

¹⁴⁹ *Békeffy* 1898. I. 245. 1475. május 22-én a Pásztóiak Mátyás előtt mondtak le igényeikről, és ígéretet tettek, hogy a birtokokkal kapcsolatos okleveleket semmisnek tekintik.

¹⁵⁰ *Békeffy* 1898. I. 245.

¹⁵¹ *Békeffy* 1898. I. 246. Az osztálylevelében „Tar curia”-ként szerepel.

¹⁵² *Békeffy* 1898. I. 246.

¹⁵³ *MKA.* Fasc. 15. No. 3 és Fasc. 18. No. 17. A felsorolt várak között Hollókő és Szécsény. 1558—59-ben Tar még állt.

¹⁵⁴ A fűrészelt lapok méretei: 13,4 × 12 × 2,4 cm.

¹⁵⁵ A fal tégláinak mérete: 32-34 × 15-16 × 5 cm.

¹⁵⁶ A felhasznált téglák méretei: 15 × ? × 3-5 cm.

¹⁵⁷ A téglák méretei: 27-29,5 × 14,8 × 6 cm.

¹⁵⁸ Habarcsa sárgásfehér színű, mészdús és finom tapintású. (A mélységi méreteket a cementpadló színjétől adtuk meg.)

¹⁵⁹ A téгла méretei: 20 × 15 × 7 cm.

¹⁶⁰ Az oszlop alapozásának habarcsa fehérszürke színű, folyami kavicsokkal elegyített, nagyszemű mészrögöket tartalmazó anyag.

¹⁶¹ Habarcsa megegyezett a IX., a XI. a, és a XI. d. árkok szakaszaiban húzódó hajófalak alapozásaiban lévő kötőanyagával. Mindhárom alapozást apróbb törtkövekből építették meg.

¹⁶² Az első alapozás habarcsa szürkésfehér színű, mészrögös, míg a másodiké szürkésárga színű, finom (szítált) folyami kavicsokkal kevert.

¹⁶³ A téglák méretei: 25 × 14,8 × 5,3-5,7 cm.

¹⁶⁴ A hajó alapozását lapos, aránylag jól faragott kváderekből falazták. A sorokat gondosan rakták. A rá merőleges alapozás szabálytalan rendben falazott törtköves fal. A hajó falazóhabarcsa szürkésárga színű folyami kavicsokkal kevert, mészrögös. A törtköves alapozás habarcsa szürkésfehér színű, finomszemcsés.

¹⁶⁵ Habarcsuk szürkésfehér színű, finom szemcséjű, mészrögös — közel áll a X./a számú árokban feltárt első alapozás kötőanyagához.

¹⁶⁶ A helyreállítás során felfalazták az elbontott középkori kerítőfal alapozását.

¹⁶⁷ 1. sír. (I. árok.) Tájolása K—Ny-i. A sírgödör betöltése: szürkésbarna színű, kevert föld. A gödör teljes szélességét nem ismerjük, hiszen a cementpadló felső részét megsemmisítette. Oldalfalai rézsűs kiképzésűek. Alján egy erősen hiányos, bolygatott helyzetű váz feküdt. Csupán a hosszúcsontok és a koponyatető maradt meg. Melléklet nem volt.

2. sír. Tájolása K—Ny-i. A sírkamra hossza 250 cm, szélessége 75-85 cm, mélysége 75 cm. Falait törtkőből falazták, alját homokos habarccsal simították. A sír betöltése: kevert, sárgásbarna színű föld. Alján egy bolygatott helyzetű, hiányos váz feküdt. Melléklet nem volt.

3. sír. Tájolása: DK—ÉNy-i. A váz hiányos, erősen bolygatott.

4. sír. (II. árok.) Tájolása K—Ny-i. A váz erősen bolygatott, hiányos. A sírgödör falai párhuzamosak. Északi és déli oldalát az 5., illetve a 6. számú sírokkal átvágták. A gödör betöltése: szürkésbarna színű, téгла-habarcs törmelékkel keverve.

5. sír. Tájolása: K—Ny-i. A váz bolygatott, erősen hiányos. A sírgödör falai párhuzamosak. Betöltése: szürkésbarna színű föld, téгла-habarcs törmelékkel keverve.

6. sír. Tájolása: K—Ny-i. A váz erősen hiányos, bolygatott. A sírgödör falai párhuzamosak. Betöltése: szürkésbarna színű föld, téгла-habarccsal keverve.

7. sír. Tájolása: K—Ny-i. A sírgödör hossza 250 cm, szélessége 45-85 cm, mélysége 145 cm. Oldalfalai enyhén rézsűs kialakításúak. A váz erősen bolygatott, hiányos. Melléklet nincs. A gödör betöltése: erősen kevert, sárgásbarna színű föld. A sírgödör beásásakor a szárazon rakott alapozást megbontották.

8. sír. Tájolása: K—Ny-i. A sírgödör mélysége 135 cm. Betöltése: szürke, kevert föld. Alján a koporsó famaradványait is megfigyeltük. A váz erősen bolygatott, hiányos. Börruhájának csekély foszlányai maradtak ránk. A sírgödör északi végén egy korábbi sírt tártunk fel (9. sz.).

9. sír. Tájolása: K—Ny-i. A sírgödörben vázra nem bukkantunk. Feltehetően a 8. számú sír kialakításakor semmisült meg. Betöltése: szürke színű, kevert föld, melyből néhány lekoptatott felületű téгла töredéke került elő.

10. sír. Tájolása: K—Ny-i. A cementpadló alatt 20-25 cm-rel húzódik a törtkőből falazott sír. Csupán keleti szakaszát bontottuk ki. A falazott sírban váz nem feküdt.

12. sír. (VIII. f. árok.) Tájolása: ÉK—DNy-i. Mélysége 115 cm. Bolygatott. Melléklete nem volt.

13. sír. (VIII. c. árok.) Tájolása K—Ny-i. A gödör mélysége 70-80 cm. Alján erősen bolygatott váz feküdt — csupán koponyája maradt meg. A sírgödör betöltése: habarcsos, törmelékes föld.

16. sír. (VIII. c. árok.) Tájolása: ÉK—DNy-i. Bolygatott. Mélysége 90 cm. Sírgödört megállapítani nem tudtunk.

17. sír. (VIII. c. árok.) Tájolása: Ny—K-i. bolygatott. Mélysége: 110 cm. Melléklete nem volt.

19. sír. (XIII. árok.) Tájolása: K—Ny-i. A sírgödör hossza 186 cm, szélessége 42-50 cm, mélysége 85 cm. A váz bolygatatlan, felnőtt. Melléklete nem volt. Lábszárai között erősen elkorhadt koporsó maradványait figyeltük meg. Kezei a medence felett összekulcsolt helyzetben nyugodtak.

20. sír. (X. árok.) Tájolása: K—Ny-i. Bolygatott, erősen hiányos. Melléklete nem volt.

21. sír. (X. árok.) Tájolása: K—Ny-i. Bolygatott, erősen hiányos. Melléklete nem volt.

22. sír. (X. árok.) Tájolása: K—Ny-i. Bolygatott, erősen hiányos. Melléklete nem volt. Feltételezzük, hogy ez utóbbi három sírt az É—D-i irányú alapozás kialakításakor semmisítették meg.

28. sír. (XIII. árok.) Tájolása: É—D-i. A sírgödör hossza 110 cm, szélessége 40-45 cm, mélysége 70-75 cm. Gyermekek. A váz hiányos, bolygatott. Melléklete nem volt. A koporsómaradványok alapján megállapított koporsó méretei: 80 × 35 cm.

29. sír. (XI. a—d árok.) Tájolása: K—Ny-i. A sírt az É—D-i irányú alapozásba mélyítették be. A területén álló karzattartó pillér miatt a sírt kibontani nem állt módunkban.

30. sír. (XI. a—d árok.) Tájolása: K—Ny-i. A nagyméretű kövekből falazott sír mélysége 195 cm, hossza 160 cm és szélessége 50-60 cm. A fal szélessége 30-40 cm. A sírban váz nem feküdt. Betöltése

szürke színű, törmelékeny föld. A téglás járósínt mindkét sír fölött áthúzódott. Az erősen lejárt felületű téglák mérete $20 \times 20 \times 5,2-5,5$ cm.

¹⁶⁸ I. Lajos-dénár (V. 434 = *CNH.* II. 9. 137. 1382), valamint V. László-dénár (V. 523 = *CNH.* II. 182. 1455). A meghatározásért Székely Györgynek tartozom köszönettel.

¹⁶⁹ II. Ferdinánd-dénár (*CNH.* III. 40/58. 1541).

¹⁷⁰ A bronz szegecskből álló felirat 16-17. századi temetkezési szokásokra utal. (In: *Apor* 1975. 127.) Hasonló koporsós temetkezés került elő Vámosatyán. (*Cabello—Lukács* 1981. 131.)

¹⁷¹ *Szabó* 1938. 65. és 72. 360. kép., *Szabó J. Gy.* 1970. 59., *Gaál* 1979. 117-123., *Pálóczi Horváth* 1984. 121-122. és 130.

¹⁷² *Horváth Aliz* falkutatási dokumentációját a feldolgozás folyamán, figyelembe vettük. (Falkutatási dokumentáció. 1978. OMV Tervtár.)

¹⁷³ Megjegyezzük, hogy ez a megállapítás az összes külső homlokzatra érvényes. Ez alól kivételt jelent az a 2 m^2 -i vakolat, amely a sekrestye padlasterében maradt ránk.

¹⁷⁴ A lábazat (lelt. sz.: T.80.21.) belső sugara 7 cm, magassága 16,7 cm, talplemezének magassága 9 cm. A faragvány $32 \times 21,7$ cm alapterületű. A feltehetően román kori darab (törött felületű) harmadik oldala 15 cm hosszú. A lemezzel kapcsolódó félköríves párnatagok egymással tompaszöget bezáró oldalai 18,6, illetve 17,5 cm hosszúak. Hátsó oldala törött felületben végződik (lelt. sz.: T.80.22.). Az oszloptörzsből előkerült egy 25 cm hosszú töredék. Ovális keresztmetszetének sugara 7 cm — megegyezik a lábazati darab belső sugárméretével (lelt. sz.: T.80/23.).

¹⁷⁵ A déli ablak méretei: a könyöklő szélessége 57 cm, vállának magassága 96 cm, legnagyobb magassága 140 cm (lelt. sz.: T.80.20.). A helyreállítás során visszahelyezett mérmű — egy körbe komponált, osztóval választott, háromkaréjos motívummal zárul. Profilja két horony által közrefogott ék keresztmetszetű tagozat.

¹⁷⁶ A kváderfal habarcsa sárgásfehér színű, igen kemény. A törtköves falazat habarcsa finom szemcséjű, szürkésfehér színű, mésrögökkel kevert, míg a koronázópárkány feletti fal habarcsa szürke színű, szitált homokkal kevert.

¹⁷⁷ Az északi ablak mérete: könyöklője 100 cm, vállának magassága 150 cm, legnagyobb magassága 230 cm. A déli ablak mérete: $104 \times 151 \times 233$ cm.

¹⁷⁸ A több darabban előkerült mérmű leltári száma: T.80.30—35. A déli karéj ablakába visszahelyezett mérmű leltári száma: T.80.68. A 19. század második felében leégett plébánia helyreállításakor a kiemelt mérművek közül kettőt a gazdasági épület falában, egyet pedig — amely összetörött — a falkoronában helyeztek el.

¹⁷⁹ A kőcsatornák lelt. sz.: T.80.1—1/d. A darabok hosszúsága változó (24,5-45 cm között). Hosszanti irányba 7,3 cm mély, 17 cm átmérőjű horony fut végig. A román kapu bélletének oszloptöredéke sérült. Lelt. sz.: T.80.65. Sugara 6,5 cm, hosszúsága 20 cm. A párkány lelt. sz.: T.80.85. Profilját két élszedés által közrefogott horony alkotja. Teteje lefaragott. Magassága 21,6 cm, hosszúsága 49 cm, szélessége 17 cm. Feltehetően a karéj koronázópárkányához tartozik. Az ablakkönyöklő lelt. sz.: T.80.16. Széles, hosszanti élszedés tagolja. Hossza 45 cm, szélessége 22 cm, a konzol lelt. sz.: T.80.8. A konzol mindkét oldalán végigfutó élszedés negyedgúlában záródik. Magassága 30 cm, szélessége 28 cm, hossza 40 cm. E két utóbbi faragvány minden bizonnyal az udvarházból került ide.

¹⁸⁰ A keleti ablak méretei: a könyöklő szélessége 97 cm, a váll magassága 167 cm, legnagyobb magassága 176 cm. A középső ablak méretei: $88 \times 170 \times 194$ cm. A nyugati ablak méretei: $90 \times 172 \times 185$ cm. A téglák méretei: $33-35 \times 6-7,1 \times 16,1-17,5$ cm.

¹⁸¹ Kapubéllet szárának rétegekőve. Lelt. sz.: T.80.11. Rézsús bélletének gazdag profilját lemezek és mély hornyok által közrefogott három körtetagból álló tagozat alkotja. A külső körtetag alul gyűrűvel lezárt leveles fejezetben végződik, amely felett a stószfuga felületén a szoborfülke hátának íves kiképzése jól kivehető. Fejezeit rövid fatörzsből kinövő, sorban rendezett levelek alkotják. Magassága 37 cm, vastagsága 70 cm. Feltehetően a nyugati falban egykor állt kapuzat része. Ugyanazon kapuzathoz tartozik a 2 db íves bélletű rétegekő. Lelt. sz.: T.80.14. és 77. Profiljuk megegyezik a 11. számú kőével. Ablak könyöklő- és szár-indítása. Lelt. sz.: T.80.24. Profilját lemezek által közrefogott horony alkotja. Magassága 48 cm, vastagsága 34 cm. Megmaradt könyöklőrésze pedig 38 cm. Valószínűleg a hajó déli falában álló három gótikus ablak egyikének darabja. Ablakmérmű töredékek. Lelt. sz.: T.80.27—29. Egyazon ablakhoz tartozó mérmű darabjai. Minden bizonnyal az előbb említett déli ablakokhoz

tartozik az egy körbe komponált négykaréjos mérmű. Csúcsíves részét osztóval választott három karéj zárja le.

¹⁸² Az ablak méretei: szélessége 116 cm, a váll magassága 169 cm, legnagyobb magassága 195 cm. A befalazásban elhelyezett gótikus faragvány alapján az ablak kialakítását a 17. század végi építkezéshez köthetjük.

¹⁸³ A gótikus ablak profilját lemezek által közrefogott horony képezi.

¹⁸⁴ Az előcsarnok falának habarcsa sárga színű, mészrögös. A kapu előtti járószint eredetileg 25-30 cm-rel feljebb húzódott.

¹⁸⁵ Leírásukat lásd a 27. lábjegyzetben.

¹⁸⁶ A körablak réteggövének lelt. sz.: T.80.7. Hát- és előoldala íves. Hosszúsága 93,8 cm, vastagsága 35 cm, magassága 33,6 cm. A fejezetkő lelt. sz.: T.80.55. A fejezetet alul két élszedés által közrefogott horony zárja le. A hatszög három oldalával záródó faragvány homlokoldalából három — egyszer hornyolt — bordaíntás csonkja maradt meg. Magassága 45,5 cm, hosszúsága 118 cm, szélessége 57 cm. Konzol réteggöve. Lelt. sz.: T.80.56. Magassága 45 cm, hosszúsága 85 cm, szélessége 56 cm. A fejezet és a réteggő belső oldalát nem faragták meg. Feltehetően sarokban álló konzol darabjai.

¹⁸⁷ A hajó déli falában egykoron elhelyezkedő három ablak egyikéhez tartozó réteggő. Profilját lemezek által közrefogott horony alkotja. Magassága 40,5 cm, hosszúsága 59,5 cm, vastagsága 33 cm. Lelt. sz.: T.80.78.

¹⁸⁸ Megállapítottuk, hogy a torony alsó szintjének 20-30%-át építőköként felhasznált faragványokból emelték.

¹⁸⁹ *Historia Domus* 39. („... ennek a plébánosnak az idején helyreállították a templomot, falait, ablakait, ajtóit, felszereléseit és építettek egy kis előcsarnokot 4 oszloppal. . .”). A bejegyzés 1843. évi.)

¹⁹⁰ Csupán a később felépült sekrestye fedélszékeének gerendafészkéi szakitják meg.

¹⁹¹ Az ablak méretei: szélessége 100 cm, vállának magassága 170 cm, legnagyobb magassága 180 cm. A téglák mérete: 29,4-29,8 × 5,8-6 × 18 cm.

¹⁹² A homlokzat habarcsai:

a) A szabályos törtkőves falazatban fehéresszürke színű, apró folyami kavicssal kevert, mészrögös habarcsot találtunk.

b) A szabálytalan törtkőves falban használt habarcs finom szemcséjű, sárgásszürke színű, mészdús.

c) A 18. század végi „helyreállítás” során felhasznált habarcs szürke színű, szitált homokkal kevert.

d) A homlokzat délnyugati végén befalazott téglablak falazóhabarcsa szürkésfehér színű, kavicsos homokkal kevert, mészdús.

e) A 19. századi sekrestye és a porticus habarcsa kevés mésszel elegyített sárga színű.

¹⁹³ A hajó északi falából, közvetlenül a lábazat felett bontottuk ki a nyolc körtetagos bordatöredéket. Lelt. sz.: T.80.37, 38, 39, 41 a—b, 42, 43, 46 a—b, 47. Szélességük 15 cm, magasságuk 27 cm, míg az orrtag szélessége 3 cm.

¹⁹⁴ A freskók ikonográfiai vizsgálatát Wehli Tünde művészettörténész végezte el. Keletkezésüket a 13. század 70—80-as éveire teszi. Stílusa ausztriai kapcsolatokra utal. Vö. 73—87. o.

¹⁹⁵ A habarcsanyag megegyezik a karéjok, a szentélymagasítás, valamint a hajó szabálytalan törtkőves falszakaszának kötőanyagával.

¹⁹⁶ Téglaméretek: 29 × 15 × 4-4,8 cm.

¹⁹⁷ A szentély keleti tengelyében elhelyezett élére állított mérműves ablak befalazásából előkerült hornyolt kőborda méretei: szélessége 19 cm, magassága 21,5 cm, orrtagjának szélessége 5 cm. A töredék hosszúsága 48 cm. Hátoldalát erősen megfaragták. Oldalán kereszt alakú mesterjegy. Lelt. sz.: T.80.86.

¹⁹⁸ Az ablak méretei: könyöklő szélessége 57 cm, vállának szélessége 96 cm, legnagyobb magassága 140 cm.

¹⁹⁹ A fülkét a 18. század végi „helyreállítás” során falazták el.

²⁰⁰ A borda lelt. sz.: T.80.36. Szélessége 26 cm, hosszúsága 42 cm. Magasságát megállapítani nem tudtuk, mivel a válltól hiányos. A kiforduló vakolat alapján orrtagjának szélessége 7-8 cm.

²⁰¹ Az ablak méretei: könyöklő szélessége 80-86 cm, vállának magassága 82 cm, legnagyobb magassága 120 cm.

²⁰² A töredékes freskó elmosódott rajza alatt az ábrázolás témáját megállapítani nem lehet.

²⁰³ Feltehetően az északi karéj diadalívének belső oldalát a Balga Szűzek díszítették.

²⁰⁴ A diadalívket minden bizonnal ikonográfiailag összefüggő jelenetek boríthatták, melyekből ma már csak töredékek láthatók.

²⁰⁵ Hasonló bekarcolásokat találtak pl. a gyulafehérvári székesegyház északi mellékapsziséban. A rajz a székesegyház 16. századi képét jeleníti meg. A 14. század végén megjelenő bekarcolások a 18. század első harmada után megritkulnak. (In: *Entz* 1952. 131—132.)

²⁰⁶ Wehli Tünde a kifestést az 1430-as évekre helyezi, amelyek ikonográfiailag az egykori német festészethez kapcsolódnak.

²⁰⁷ A vakolat és meszelésrétegek: 1) sárga meszelés szürke színű vakolattal, 2) több rétegű fehér meszelés, 3) szürke vakolat, 4) kétrétegű fehér színű meszelés, amelyek közvetlenül a kövön húzódtak.

²⁰⁸ Az alapozásból előkerült bélyeges téglák méretei: 29,9-30 × 15 × 5,2 cm.

Az alépítményből kibontott faragványok: ajtószár réteggöve. Lelt. sz.: T.80.66. Hossza 59 cm, vastagsága 30 cm, szélessége 35 cm. Profilja: lemezek által közrefogott horony és félhenger. Lábazati réteggö, melynek lelt. sz.: T.80.67. Hosszúsága 44 cm, szélessége 34 cm, vastagsága 36 cm. Az erősen roncsolt profilt lemezek által közrefogott horony és félhenger alkotja. A profil ferde síkkal záródik. A stószfuga felületén egy kereszt alakú mesterjegy. Feltehetően szintén innét került elő a törmelékben talált csücsíves ablak (?) váll feletti íves töredéke. Lelt. sz.: T.80.15. Az erősen roncsolt profillemek és hornyok által közrefogott félhenger. Vastagsága és szélessége 30 cm. A reneszánsz nyílásosztó réteggö profilja: két sima és lemezek által közrefogott szélesebb lemez. Lelt. sz.: T.80.80.

²⁰⁹ A középkori sekrestye 465 × 250 cm alapterületű lehetett.

²¹⁰ Lelt. sz.: T.80.4. és 5. A 4. számú kő hosszúsága 62,5 cm, szélessége 36 cm, vastagsága 18 cm. Az 5. számú kő hosszúsága 66 cm, szélessége 47 cm, vastagsága 15 cm. A sírkő szélét keretező szalag szélessége 6 cm. A görögkereszt szárának hossza 24 cm. Anyaguk riolittufa.

²¹¹ A rekonstruált sírkő szélessége (a szalagkeret belső szélétől) 52 cm, míg becsült hosszúsága 150-150 cm.

²¹² Az északi fal fülkéjének mérete: szélessége 44 cm, vállának magassága 44 cm, legnagyobb magassága 74,2 cm, a fülke mélysége 40,2 cm.

²¹³ A hajó ÉK-i sarkában álló pillérből kibontott kőborda egyszer hornyolt. Orrtagja hiányzik, erősen csonkolt. Oldalának felületén „ \neg ” alakú mesterjegy van. Lelt. sz.: T.80.51.

²¹⁴ Az egyik kőborda oldala erősen megfaragott, így teljes szélességét megállapítani nem lehet. Lelt. sz.: T.80.52. Orrtagja szintén hiányzik. Oldalának felületén kereszt alakú elhelyező jel van. A másik kőborda lelt. sz.: T.50.53. Szélessége 19 cm, magassága 22 cm, orrtagjának szélessége 5 cm. Felületén fehér színű meszelés nyomai látszanak.

²¹⁵ A feltételezett konzol minden bizonnal a barokk kori karzat falában helyezkedik el, amelyet megbontani statikai okokból nem lehetett.

²¹⁶ Lelt. sz.: T.80.12.

²¹⁷ Lelt. sz.: T.80.58. Az osztótöredék szélessége 12,9 cm, vastagsága 22,5 cm, a tokhorony magassága 2,5 cm.

²¹⁸ Lelt. sz.: T.80.13. Egy kapu váll feletti íves töredéke. Erősen roncsolt, csupán körtetagjának részlete vehető ki. Feltételezhető, hogy a nyugati gótikus kapuhoz tartozott.

²¹⁹ A faloszlop lelt. sz.: T.80.76. Magassága 30,5 cm, sugarának átmérője 18 cm. Stószfugájának felületén szerkesztési vonalak és egy „ \neg ” alakú mesterjegy.

²²⁰ Az első körtetagozott borda lelt. sz.: T.80.44, a—b. Erősen csonkolt. Magassága 28 cm, hosszúsága 44 cm, szélessége 15 cm, orrtagjának szélessége 3 cm. A másik borda lelt. sz.: T.80.45, a—b. Erősen csonkolt. Magassága 22,5 cm, szélessége 15 cm, hosszúsága 23 cm.

²²¹ A sarokban álló faloszlop lelt. sz.: T.80.79. Magassága 67,8 cm, sugara 19,5 cm. A stószfuga felületén lévő szerkesztési vonalak 90°-ot zárnak be egymással. Hátoldalát másodlagosan megfaragták és a hatszög három oldalával záródó síkokat képeztek ki. Bizonyos, hogy a hajó belsejébe vont pillérek vagy konzolok valamelyikében használták fel.

²²² Lelt. sz.: T.80.3. Magassága 27 cm, sugarának átmérője 18,4 cm. Stószfugájának felületén András-kereszt alakú mesterjegy, valamint kereszt alakú elhelyező vonalak.

²²³ A déli fülke méretei: szélessége 44 cm, vállának magassága 42,4 cm, legmagasabb magassága 63,4 cm. A fülke mélysége 45,2 cm.

²²⁴ Az első kő lelt. sz.: T.80.9. Sugarának hossza 35 cm, magassága 28 cm. Stószfugájának felületén kereszt alakú mesterjegy. A második kő lelt. sz.: T.80.10. Erősen töredékes. Magassága 21,5 cm.

²²⁵ Említésre méltó a két szárkő darab. Lelt. sz.: T.80.71. Magassága 45 cm, keresztmetszete 23,5 × 23,5 cm. Előoldalának belső szélén ékalakú horony fut végig. A másik réteggő lelt. sz.: T.80.82. Magassága 59 cm. Keresztmetszete 23 × 23 cm. Előoldalának belső szélén ékalakú horony fut végig.

²²⁶ Lásd a konzolról készült felmérést (72. kép.).

²²⁷ A déli kapuzat nyugati béléthez tartozó darabok: A T.80.17—19 és a 25. lelt. számú töredékek. A T.80.74. szám alatt beletárolt darabok a függőleges részt lezáró fejezet töredékei, amelyeket a helyreállítás során visszaépítettek.

²²⁸ Ismertlen rendeltetésű nagyalakú kő, amelynek egyik felületén néhány — ma már olvashatatlan — felirat töredéke látható. Lelt. sz.: T.80.72.

²²⁹ A feltárás sorrendjében: fehér színű meszelés, alatta szürke vakolat. Többrétegű fehér meszelés, alatta szürke, majd fehér vakolat. E két utóbbi a 17. század végi, illetve a 18. század második felének építési szakaszaiban jöttek létre. Közvetlenül a törtkőves falazaton sárgásfehér és szürkésfehér színű középkori vakolatok húzódnak.

²³⁰ A déli homlokzaton megfigyeltük, hogy a szürkésfehér színű vakolat a visszabontás vonalában szakad meg. A beépített kapuzathoz illeszkedő új falazatot sárgásfehér színű, vékony vakolat borítja. Bizonyos, hogy ebben a periódusban a hajó belső homlokzatát ezzel a vakolattal látták el.

²³¹ A körtetagozatos kőborda lelt. sz.: T.80.90. Orrtagja hiányzik. Szélessége 13,5 cm.

²³² A három darabban előkerült szobrot Sedlmayr János tervei alapján egészítették ki és restaurálták. Lelt. sz.: T.80.88—89. A barokk szemöldökkövön két ék alakú párhuzamos horony fut végig. Lelt. sz.: T.80.91. A templom falazatának törtkövei, valamint a faragványok kivétel nélkül a jól meghatározható helyi építőköből, dáciittufából készültek. A kőzet kőbányája a község mellett fekvő ún. „Fehérbánya”. Ez a dáciittufa a Mátra—Cserhát környékére jellemző középső miocén riolittufa szintből való. Erre lásd: „Kutatási jelentés a tari műemléktemplom és kastélyrom közelemeinek kőzeteiről”. Bp. 1982. BME Ásványtani és Földtanszék (OMF Adattár).

Végezetül megjegyezzük, hogy csupán az egyes periódusok rekonstruálása szempontjából fontos szerkezeti elemeket és faragványokat említettük meg. A kutatás során előkerült kővek jegyzékét lásd az OMF Adattárban (in: „A tari templom régészeti kutatása. 1980.”).

²³³ Lásd a templom É—D-i belső metszetét, melyből világosan kitűnik, hogy a későbbi átépítések során elbontották a román kori diadalív záródását. A hajónak csupán nyugati és keleti sarkainak rövid szakasza maradt meg. A felmenő falazat 400-450 cm-es magasságig eredeti. A szentély — a boltozat kivételével — a román kori kváderfal.

²³⁴ A szentélyt díszítő lábazati párkány kiképzését nem ismerjük — feltehetően a 17—18. század folyamán vésték le. A lizénák vastagságát sem tudtuk megállapítani, de az semmiképpen nem haladhatta meg a 25-30 cm-t.

²³⁵ A szentély magasításából kibontott három faragvány közül kettő feltétlenül a román kori kapuzat része.

²³⁶ Méretüket és leltári számukat lásd a 174. lábjegyzetben.

²³⁷ Gerevich 1938. 153—154. (Pl. Esztergom, Pécs, Gyulafehérvár), Entz 1958. 72—77. (1250-es évek.)

²³⁸ Gergelyffy 1959. 245—276., H. Gyürky 1963. t. III./3., Tóth 1967. 172—174., Lux 1916. 28—29., 198. t. 7. (Kutatatlan templomaink közül ilyen sarokleves lábzaotot találunk a tornaszentjakabi templom déli kapuzatának bélétozlopán. A szakirodalom a 13. század első felére datálja. Lásd: Genthon I.: Magyarország művészettörténeti topográfiája. (Kézirat az OMF Könyvtárban.), Györffy 1966. 745—746. (1273-ban IV. László visszaadja Thekus fiainak a vásárolt birtokot, melyet még V. István vett el tőlük. A tornai ispánságot viselő Thekus fiai tornai uradalmukat kerekítették ki a 13. század második harmadában a Borsod megyében fekvő 9 faluval, közötté Szent Jakabbal.)

²³⁹ Gerevich 1938. 154., Gergelyffy 1959. 265.

²⁴⁰ Tóth 1967. 175—176., Marosi 1980./a. 304. („... aligha vonhatók le stiláris következtetések a lépcsőzetes, oszlopbéleto portáltípus elterjedéséről, lévén igen elterjedt építészeti részletforma.”)

²⁴¹ Marosi 1980./b. 142—144., Entz 1983. 3. 182. (Pl. a tordai, a marosvásárhelyi vagy a szászkopácsi erődtemplom levélíves fejezetekkel ellátott, oszlopos béléto, párnatagos, vízszintes lezárású, tagolt lábzaotú oromzatos kapui, amely a 14. század második felében épültek fel.), Marosi 1975. 29—31., Lukács—Cabello 1981. 133—135.

²⁴² Gerevich 1938. 31.

²⁴³ Valter 1963. 282—288.

²⁴⁴ Valter 1963. 288.

²⁴⁵ Valter 1963. 288. (Tudniillik, a korai típusnál a hajó hosszúsága közel áll a szélességéhez. A szentély diadalív nélkül kapcsolódik a hajóhoz és a bejárat általában a nyugati oldalon helyezkedik el. A 13. századra datálja a téglalap alaprajzú, nyitottabb hajóújakat, amelyeket diadalív kapcsol a szentélyhez. A két 12. századi: Gellértegyháza és Ács. Sopronhorpács, Gercse, Herencsény, Szt. Benedek, Felsőörs a 13. században épültek.)

²⁴⁶ Valter 1963. 288., Cibulka 1958. 20.

²⁴⁷ Valter Ilonának cikke megírásakor (1963) a terület kutatlansága miatt számos szempontot nem állt módjában figyelembe venni.

²⁴⁸ Gyöngyöspata (12. sz.), vö. Kovács 1971. 85., Barátka (12. sz.), vö. *Habovštiak* 1961. 3. X. 132—137., Balatonakali—Ságpusztá (12—13. sz.), vö. *Palágyi* (Rég. Füz. sor. I. No. 22.) 1969. 55., Rakacaszend (12. sz. közepe), vö. *Pálóczi-Horváth* 1984. 123., Sarvaly (12—13. sz. fordulója), vö. *Holl—Parádi* 1982. 20—22., Podhorany—Sokolniky (12. sz. eleje), vö. *Habovštiak* 1966. 2—12., Szer I. (10—11. sz. fordulója), vö. *Trogmayer* 1973. 2—3., Szőreg (12. sz.), vö. *Trogmayer* 1980. 153—155., Zirc (12. sz. első fele), vö. *Koppány* 1972. 233. 11. kép, Csengele (13. sz. első fele), vö. *Horváth* 1976/77. 91—125., Csácsbozsok (13. sz. második fele), vö. *Vándor* 1976. 199., Kéttornyúlak (13. sz.), vö. *Koppány* 1967. 120—133., Apácatorna (13. sz. második fele), vö. *Koppány* 1967. 120—133., Szóc—Dabas (13. sz. második fele), vö. *Koppány* 1963. 106., Firtos (13. sz.), vö. *Dávid* 1981. 14. és 136., Szenttamás (Kisbucsa) (13. sz. eleje), vö. *Molnár* 1981. 189—191., Mezöcsát—Csicska (11—12. sz.), Révész László szíves szóbeli közlése, Kimle (13. sz.), Valter Ilona szíves szóbeli közlése, Boncodfölső (13. sz.), vö. *Valter* 1985. 89., Bruckneudorf (Királyhida) (13. sz.), vö. *Valter* 1985. 90., Stoob (Csáva) (13. sz.), vö. *Valter* 1985. 247.

²⁴⁹ *Horváth* 1976. 91—126. (A szerző egy Dél-Dunántúli csoportot tételez fel, amelynek tagjai Szer I., Szőreg és Gellértegyháza.)

²⁵⁰ Lásd a 248. jegyzetet, valamint *Holl—Parádi* 1982. 20—22. (Parádi szerint a patkó alakú szentélyek először a 11. század során tűnnek fel a körtemplomoknál.)

²⁵¹ *Schmidt—Lipp* 1981. 350—356. (A 8. század első felében épült fel a burgfeldeni Szt. Mihály, a 9. században Bronweilerben a Szűz Mária és a 11. század végén a „Nikolauskapelle”).

²⁵² *Caballero-Zoreda* 1978. 323—364. (Az olaszországi Vicenzában a Szűz Mária-templom a 6. század második felében épült fel. A szerző szerint a patkó alakú szentélyek Spanyolországban szír (a 2. században épült fel a Damaszkusz melletti rahle-i templom), valamint bizánci és arab hatás következményeként terjedtek el. Ilyen pl. San Cugat del Valle öskeresztény és vizigót templom, amely a 6. század végén, a 7. század elején, és a Santa Maria de Melque, amely a 7. század végén, a 8. század elején épült fel.)

²⁵³ Horváth Ferenc felveti a bizánci eredeztetés lehetőségét, amelyet azonban nem látunk bizonyítottan. In: *Horváth* 1976. 91—125., *Nagy* 1958. 559—560. (A szerző elfogadja Gerevich Tibor felfogását, bár nem tartja kizártnak, hogy a későbbi kutatás nyomán az változni fog.)

²⁵⁴ F. I. 2. 82., *Valter* 1975. 54—55.

²⁵⁵ *ÁUO*. IX. 548.

²⁵⁶ *Valter* 1969. 4. 226—231.

²⁵⁷ Lásd a 8—9. oldalt.

²⁵⁸ *Lukács Zsuzsa* szíves szóbeli közlése.

²⁵⁹ A tér északi és déli falának hossza 11, illetve 10,3 m, rövid oldalainak hossza 8,75 és 8,5 m.

²⁶⁰ A központi oszlop rétegeköveit bontottuk ki a hajó délkeleti sarkában álló vastkos barokk pillérből. Véleményünk szerint ez már a faragványok harmadik helye, hiszen a tárgyalt periódus utáni építési szakaszban az oszlopot elbontották. Elképzelhető, hogy rétegeköveit először a barokkban megújított nyugati falban helyezték el.

²⁶¹ A következő periódus során elbontott boltozat kőbordáit a nyugat felé meghosszabbított hajó falaiban helyezték el. Erre lásd „A templom régészeti kutatása” című fejezetben az északi hajófal leírását.

²⁶² Lásd „A templom régészeti kutatása” című fejezetben a hajó belső homlokzatainak leírását.

²⁶³ Lásd a konzol felmérési rajzát (a templom kelet—nyugati belső déli metszete).

²⁶⁴ „A templom régészeti kutatása” című fejezetben a 14. számú sír.

²⁶⁵ Lásd „A templom régészeti kutatása” című fejezetben a hajó belső homlokzatainak leírását.

²⁶⁶ Két élszedés által közrefogott horony. Ui. profilt alkalmaztak a következő periódus belső pillérei-nek lábazatainak és fejezeteinek.

²⁶⁷ Lásd a templom külső homlokzatainak felmérési rajzát. (A magasságot a jelenkori járászinttől mértük.)

²⁶⁸ Ma már csupán az északi homlokzatnak a sekrestye padlásterébe eső szakaszán látható.

²⁶⁹ A feltételezett két ablak helyét nem találtuk meg. Feltételezéseink szerint a következő periódus munkálatai során semmisültek meg. Profilját lásd a 15. számú kövön, amely az oltár alépítményéből került elő. Erre lásd a 208 jegyzetet.

²⁷⁰ Lásd az ásatási alaprajzot, valamint a déli homlokzat felmérési rajzát.

²⁷¹ Lásd a 208. jegyzetet.

²⁷² Mivel csak ez a két réteggő került elő, lehetetlen megállapítani a kapubéllet mélységét és magasságát. Pl. profilja megegyezik a türi ref. templom nyugati, félköríves lezárású kapubélletének formai megoldásával. (In: *David* 1981. 16. 10. kép.)

²⁷³ Ez azt bizonyítaná, hogy az új kéthajós tér megépítése után a teljes román kori rész a szentély funkcióját látta el.

²⁷⁴ Tudniillik, a hajó koronázópárkánya magasabban húzódik, mint a román kori fal felső lezárása.

²⁷⁵ Ezt a nyílást a kutatás során bontottuk ki.

²⁷⁶ A kutatástörténetre lásd *Kotrba* 1969. 306—332.

²⁷⁷ *Sedlmayr* 1985. 1190.

²⁷⁸ *Sedlmayr* 1985. 192—193. (E feltevést bizonyítja a 37. számú borda, amely e hármass mező csomópontja.)

²⁷⁹ *Divald* 1905. 2—53.

²⁸⁰ *Divald* 1905. 18. (Dénesfalva), 53. (Zsegra, Nagyszalók, Szepesszombat, Poprád).

²⁸¹ *Divald* 1905. 54. (A korábban épült templomok szentélyei eredetileg is boltozottak, míg hajóik általában síkmennyezetek voltak.)

²⁸² *Foerk* 1915. (Dénesfalva, Odorin, Kakaslomnic, Zsegra, Mateóc és Malompatak). Ez utóbbit nem mérték fel.

²⁸³ *Rados* 1934. 6—7.

²⁸⁴ *Rados* 1934.

²⁸⁵ *Mencl* 1957. 13—14. (A Csehországban megjelenő kéthajós tér hamarosan hatást gyakorol Szilézia és Ausztria építészetére.)

²⁸⁶ *Mencl* 1968. 10—12.

²⁸⁷ *Mencl* 1968. 12. (A husziták támadása után 30 templomot alakítottak át kéthajóssá.)

²⁸⁸ *Gerevich* 1970. I. 130.

²⁸⁹ *Gerevich* 1970. I. 130., *Balogh* é. n. 529., *Gerevich* 1956. 45—72. (E téralkotási formában az alacsonyabb mellékhajók többé már nem vezetik le lépcsőzetesen a falak oldalirányú nyomását, hanem a hajók magas boltzatainak erővonalait a tér oldalfalain, illetve a belső pillérekön vezetik le.)

²⁹⁰ *Gerevich* 1970. 130.

²⁹¹ *Entz* 1973. 100—101.

²⁹² *Gerevich* 1956. 45—72.

²⁹³ *Entz* 1973. 100—101., *Marosi* 1971. 6.

²⁹⁴ *Bertalan* 1967. 269—272., *Marosi* 1982. 246.

²⁹⁵ *Marosi* 1983/a. I. 66—67.

²⁹⁶ *Marosi* 1979. 28—29.

²⁹⁷ *Marosi* 1983/a. I. 65., *Kotrba* 1969. 306—332.

²⁹⁸ *Kotrba* 1969. 330.

²⁹⁹ *Kotrba* 1969. 306—332., *Marosi* 1979. 29.

³⁰⁰ *Kotrba* az emlékcsoport legkorábbi példájának a szepesbélaei templomot tartja, amely az 1370-es évek első felében épült. Leibic, Menhard, Kakaslomnic, Szepesdaróc, Szepesszombat, Zsegra, Felka 1400-ig, míg a többiek a 15. század elején épültek fel. Csehországban aránylag későn, a 14. század második harmadában jelenik meg ez a térforma (Treben — Ágostonosok, Sebešlav — St. Vitus Kórház hosszanti csarnoka stb.)

³⁰¹ *Várnai* 1955. 363—371. (Az egy lemeztagnár közbeiktatásával alakított, vályúzatokkal kísért körteprofilú Várnai a 14. század végére datálja.) *Mencl* 1951—52. 265. t. 6. (A szerző a bordát a 14. századra datálja.)

³⁰² Lásd a 34. o.

³⁰³ Itt köszönöm meg Varga Livia és Lővei Pál szívességét, akik rendelkezésemre bocsátották „A művészet története Magyarországon” második kötete számára írt kéziratukat (ebben a 4–10. o.). A szerzők a címerpajzsot mutató kereszties sírlapokat — korai példák alapján — az 1360–70-es évekre datálják.

³⁰⁴ Lásd a 69. számú jegyzetet.

³⁰⁵ A sírkökhöz tartozó sírgödöröt nem tudtuk azonosítani. A legkézenfekvőbbnek tűnő 14. számú falazott sír minden bizonnyal későbbi kialakítású. Kiképzésekor a központi oszlop alapozásának egy részét elbontották. A benne lévő temetkezés módja is a 16–17. századra utal. (In: *Apor* 1978. 127.) A koporsókat a 16–17. században ezüst vagy aranyfejú szegekkel verték ki.

³⁰⁶ A hajót 405 cm-rel hosszabbították meg nyugati irányban.

³⁰⁷ A meghosszabbított hajó hosszfalai 13,65, illetve 14,05 m. A különbség abból adódik, hogy a román kori hajó és a kéthajós tér tompaszöveget zárnak be egymással.

³⁰⁸ A díszítésnek csupán alsó fele maradt ránk, míg a felette levő részt feltehetően a 18. századi átépítés során vésték le. A díszítés szélessége 65 cm. Ez alól kivételt képez a déli kapu feletti konzol, melynek utolsó réteggöve a 14. századi kéthajós tér egyik figurális konzolja.

³⁰⁹ A magassági méreteket a rekonstruált középkori szinttől adtuk meg.

³¹⁰ A 656 cm magasán záródó ablak rekonstruált mérete: 345 × 120 cm.

³¹¹ A körablakhoz tartozó mérműtöredékek nem kerültek elő.

³¹² Amint azt már említettük, a koronázópárkányt valószínűleg a barokk átépítések során bontották el.

³¹³ *Sedlmayr* 1985. 192–193.

³¹⁴ *Entz* 1973. 100–101. (Ilyen megoldást találunk a soproni ferencesek káptalantermében, ahol a kéthajós tér boltozati bordái belső támpillérekre futnak le.)

³¹⁵ *Gerevich* 1959. 510. (Orange-i katedrális stb.)

³¹⁶ *Gerevich* 1959. 510.

³¹⁷ *Karlínger* 1927. 147. (Már 1282-ben elkezdték építeni. Hajóját a 14. században fejezték be.)

³¹⁸ *Gerevich* 1959. 531., *Schürenberg* 1934. 94–95.

³¹⁹ *Entz* 1973. 104.

³²⁰ *Marosi* 1983/b. 85.

³²¹ *SPS* 2. 581., *Dümmerling* 1943. 4–5., *Entz* 1942. 5–8., *Marosi* 1983/c. 124–125.

³²² *Marosi* 1983/c. 124–125.

³²³ A sokáig egymás mellett párhuzamosan élő két stílusirányzat profilmegoldásai a 14. század második felétől egymást váltják — kölcsönösen átvéve elemeket —, s végül összeolvadva jelennek meg. Pl. Taron egyazon alakban egyesül a pálcatag a vájatolt profilozással. (In: *Gerevich* 1959. 532.) Ilyen profillal készültek az Országház u. 26. számú ház kapujában lévő ülőfülkék is. In: *Czagány* 1959. 35. 22. kép.

³²⁴ Egy 16. századi utazó szerint Visegrádon olyan címerekkel díszített ablakokat látott, amelyeken az 1392-es évszám volt látható. De hasonló megoldásúak a vajdahunyadi vár azon ablakai, melyeknek mérműveibe (valamint néhány vakmérműbe is) a Hunyadi- és a Szilágyi-címereket komponálták. (In: *Möller* 1913. XXII. t. 2–3, XIV–XV. t.) A kispánai várban került elő Kompolti-címeres, vakmérműves faragvány, amely eredetileg a bejárati kapu felett állhatott. (In: *Pámer* 1970. 311. 396. kép.) A munkácsi plébániatemplom szentélyének déli ablakában, a kávézáradék fölött Szilágyi Erzsébet koronából kinövő, kecskés címere látható. (Entz Géza szíves szóbeli közlése nyomán.)

³²⁵ A 30–35. leltárszámú faragványokból összeállított ablakmérmű az északi, míg az egészben előkerült darab (lelt. sz. T.80.68.) a déli karéjban állt egykoron.

³²⁶ A magunk részéről úgy véljük, hogy az északi karéjban terdeplő világiak között a karddal övezett lovag talán éppen Tari Lőrincet személyesíti meg. A mögötte sorakozók feltehetően a család tagjai lehetnek. Délen „Jézus bemutatása a templomban” és egy „Királyok imádása” jelenet látható.

³²⁷ Tudomásunk szerint a tari Szent Mihály a korszak egyetlen ilyen elrendezésű temploma Magyarországon.

³²⁸ *Marosi* 1972. 63–64.

³²⁹ *Lasteyrie, de* 1929. 283., *Buchewiecki* 1952. 195. és 205.

³³⁰ *Lasteyrie, de* 1929. 284–285.

³³¹ Entz 1973. 75.

³³² Az indíttatást feltehetően Lőrinc kétéltedése, továbbá zarándokútja adhatta — hiszen utazásai során számos ilyen templomot láthatott. Az alaprajz Lőrinc ingadozó hitének és elkötelezettségének megerősítését hivatott a világ számára tudtul adni.

³³³ Lásd a 181. jegyzetet.

³³⁴ A 12. számú faragvány. Lásd a 216. jegyzetet.

³³⁵ Lásd „A templom régészeti kutatása” című fejezetet, 27. o. Lelt. sz.: T.80.6.

³³⁶ A kapu technikai vizsgálata során számos szabálytalanságra figyeltünk fel. A bétletív csúcsíves részét összefogó ék alakú zárókövet nem a helyére (a kapu függőleges tengelyébe) építették be, hanem attól kissé eltolva. Így olyan benyomásunk támadt, mintha a kapuzat összerakásakor egy réteggel kevesebbet használtak volna fel. Azaz, végeredményben a tervezettnél keskenyebb kaput valósítottak meg. A timpanon íves hátának durva, utólagos megfaragása helyszíni, pillanatnyi rögtönzésre vall.

³³⁷ A rend jelvényét nyakláncon hordták, amint azt egy lilienfeldi sírkő is bizonyítja. (In: *Weingarten* 1959. 139. kép), de megtaláljuk Perényi János sírkövén is. (In: *Chergheő—Csoma* 1888. 298.) Ugyanez a jelvény megtalálható Odalcius von Fladnitz (†1385) sírkövén. (In: *Lind* 1892. 73.)

³³⁸ Ilyen rendjelet találunk R. von Walsee (1450) és Jorg Perchheimer (†145?) sírkövén. (In: *Lind* 1892. 91., *Lind* 1879. XLIII.)

³³⁹ *Pámer* 1970. 309.

³⁴⁰ *Pámer* 1970. 309. („... a Rátót nemzetség címerében szereplő hársfalevelet a Kompolti család címerével egyesítette, ezt az ábrázolásban a sas elhagyásával (?) csak a korona jelképezi. Ez utóbbi címer Tari Margitnak Kompolti Jánossal kötött házasságára utal...”) A szerző figyelmen kívül hagyta a heraldika szabályait, amely aztán téves végeredményhez vezetett. Tudniillik, egy feltételezett címeregyesítés során a Kompoltiak kiterjesztett szárnyú sasának feltétlenül át kellett volna kerülnie a közös címerbe — ami ebben az esetben nem történt meg. A Kompoltiak címerében szereplő ötágú koronának csupán rangjelző és díszítő szerepe van, ami a 15. század folyamán igen kedvelt motívumnak tartható. Végeredményként elmondhatjuk, hogy két egymástól független címerrel állunk szemben, amelyek a Kompolti, illetve a Tari családot képviselik. (In: *Áldásy* 1923. 8—10.)

³⁴¹ Pl.: A Miklós alországbíró (1238) és Olivér tárnokmester (1347) pecsétjein látható pajzson hársfalevél látható. Ettől eltér Roland nádor 1255. évi pecsétje, melynek pajzsában kettős kereszt és sarkában egy-egy hársfalevél van. A Képes Krónika miniatúráján a két testvér pajzsába egyetlen hársfalevelet festettek. Sisakdíszé szintén hársfalevél, melyből pávatoll forgó nő ki. Ugyanilyen címert találunk Kazai Kakas László 1395. évi sírkövén, Ilsvai Leusták nádor (1393 és 1396) és Pásztói János országbíró pecsétjén (1395). Pásztón, a Szent Lőrinc-plébániatemplom déli kápolnájában lévő ülőfülke szemöldökkövén szintén csak hársfalevelet faragtak ki. (In: *Tóth* 1939. 43—49., *Csoma* 1900. 12., *H. G. D.*:1890. 24—30., *Valter* 1975. 59., *Bárczy* 1897.)

³⁴² *Baranyai* 1926. 579., *Fügedi* 1970. 69.

³⁴³ Tari Lőrinc utolsó okleveles említése 1426. augusztus 20. Egy 1427. május 19-én kelt oklevélben már csak fia, Ruppert szerepel. (In: *Sztáray* II. 252—254.)

³⁴⁴ A Sárkányrend később másokkal is bővült. Pl.:1418. március 10-én Chapi András engedélyt kap, hogy címerébe a sárkányt felvehesse. (In: *Baranyai* 1926. 588., *Fejérpataky* 1883. 116—118.) Baranyai szerint ezek az ún. másodosztályos tagok. Az alapítást követően nem sokkal Zsigmond számos külföldi főurat is kitüntetett. Ilyen aktusra került sor 1416. február 16-án Avignonban, amikor is Zsigmond utasítást adott, hogy az aragoniai királyt és két fiát, valamint a castilliai, a navarrai és leóni királyokat 30 nemessel egyetemben vegyék fel a Sárkányosok társaságába. (In: *Áldásy* 1927. 104—105.) Az írásos emléken túl jónéhány sírkő tanúskodik a rendjel eladományozásáról. Azonban ezeken az emlékeken a sárkány nem a címerpajzsot övezi, hanem pusztán csak jelvényként van jelen. Ilyen pl. Perényi János terebesi sírköve (1458) vagy az említett kishánai kőlap, amelynek egyik sarkában látható a sárkány. (In: *Csergheő—Csoma*: 1988. 298., *Pámer* 1970. 309.) Külföldön többek között Jorg Perchheimer (145?) schöndorfi, Rupprecht von Walsee (1451) sausensteini sírkövén találunk sárkányt. (In: *Lind* 1879. XLIII. és *Lind* 1892. 91.) Említésre méltó még a nürnbergi ún. Kettel-emléktábla, amelyet 1509—1520 között állítottak fel. A táblán a Sárkányrend jelvénye mellett további 16 különböző, többek között a „Pikkely” és a Kardrend jelvényét is megtaláljuk. (In: *Zahn* 1972. 5. No. 13. Ab. 3.)

³⁴⁵ A Rátót nemzetségben korábban soha nem fordult elő a Ruppert név. A magyarországi névadásban eredetileg ismeretlen név azt bizonyítja, hogy Ruppert anyja feltehetően idegen — a név alapján német — származású lehetett. Sajnos, személyére nézve az oklevelek mélyen hallgatnak.

³⁴⁶ Gerevich 1956. 45—60.

³⁴⁷ Marosi 1983./b. 1. 81.

³⁴⁸ Jakubik 1961. 167—174.

³⁴⁹ Dercsényi 1943. 92—93. Kiragadott példaként Mátraverebély, Edelény vagy Marosvásárhely vártemplom kapuzatainak növényi ornamentikás fejezeit említhetjük meg.

³⁵⁰ Erre azért volt szükség, mivel a 14. századi kerítőfal által bezárt terület szűknek bizonyult.

³⁵¹ A 14—15. század során számos olyan világi és egyházi épületről van tudomásunk, amiken az építető elhelyezte címerét. Csupán néhány példát ragadunk ki: a 13. században épült herenycsényi templom északi kapujának timpanonjában egy — felismerhetetlenségig kopott — sisakdiszes címert helyeztek el 1350 körül. (In: *Nógrád megye műemlékei* Bp. 1954. 214.) Sokáig a nagyőri Czöbel-kúriában őrizték a beckói timpanont, amelynek mezejébe a Stibor család címerét faragták. A timpanon feltehetően a várkapolna kapuját díszítette. (In: *Dr. Ethey—iffj. Csemegi* 1943. 77., 2., *Kodonová* 1984. 66—67.) De említhetnénk a cseszneki várból való (ma a Nemzeti Múzeumban) szemöldökkövet, amelyen Garai Miklós és a Cilleiek egyesített, valamint Garai János és mazóviai Hedvig címerei láthatók (1424). A tövisi templom nyugati kaputimpanonjában a Hunyadi család címere látható. — Itt köszönöm meg Wehli Tünde értékes adatait, amelyekre volt szíves felhívni figyelmemet.

³⁵² Erre lásd a 18. o.

³⁵³ A kimatagozatos kapu szemődökének kettős ívű lezárása egyedülállónak mondható. A kő felületének megmunkálási módja azonban közel áll a pásztói Szent Lőrinc-templom északi falába elhelyezett, szintén kimatagos kökeretéhez.

³⁵⁴ Fekete—Káldy-Nagy 1962. 536. 1562—64 között a falu jövedelme 17,620 akcse volt. (In: *Velics—Kammerer* 1886. II. 193.)

³⁵⁵ *Nógrád megye műemlékei*. Bp. 1954. 418.

³⁵⁶ *Nógrád megye*... 418.

³⁵⁷ *Nógrád megye*... 418.

³⁵⁸ *Historia Domus*. 104. („...s csak a 18-ik század kezdetén állíttatott a nagy nevű s boltog emlékeztető Telekessy István egri püspök által, ki a török legyőzése után sokat szenvedett egyház megyéjét... fáradhatatlan adakozás által...”)

³⁵⁹ E munkálatok során a boltozat számos kőbordáját használták fel falazókőként.

³⁶⁰ A visszabontott négyezeti tér, a szentély és a két „karéj” falkoronájából több, a 15. századi periódushoz tartozó faragvány került elő. Ilyenek pl. a vízelvezető csatorna darabjai, az egyszer hornyolt boltozati bordák stb.

³⁶¹ *Cabello—Lukács* 1981. 130—131.

³⁶² *Historia Domus*. 28.

³⁶³ *Historia Domus*. 26.

³⁶⁴ A 71. és 82. számú barokk szárkövek, melyek egy barokk pillér javításából kerültek elő.

³⁶⁵ Ekkorra már az erődített udvarház elpusztult.

³⁶⁶ *Historia Domus*. 37. („...sacristia Eccae noviter erecta est sumpotibus propriis Ecclesiae...”)

³⁶⁷ *Historia Domus* 39. („... Tempore hujus (Lengyel Miklós plébános)... propileum parvum portale 4. columnav. Eadem occasione reparata turris scandulis et colore...”)

³⁶⁸ *Historia Domus*. 78. („... Először is kívülről a szentély háta megett feltorlaszolt s belül örökös penészt okozó földet elhordatván, a falhoz ragasztott régi rossz fa oltár helyett kőből ujat...”)

³⁶⁹ *Historia Domus*. 80. („... Miután az éjszakai zivatarok által megingatott a templom fedele a kötés nélküli falakat annyira meg repesztette, hogy lehetett félni a két Főiv (gurt) leszakadásától... szükségessé vált először az elrontott fedélnek fele részét leszedni... az igen magas cupolaboltozatot lebontani... a két meghasadt gurt-ívet középen megnyitni s újonnan erősen bebótozni...”) Annak ellenére, hogy nem említi meg a feljegyzés az összes elvégzett munkát, sőt a felhasznált anyag milyenségét sem — a kifizetett munkadíjak világosan utalnak a boltozat favázás kialakítására: „... Császár Albert Aszodi kőmivesnek fizetődött az egész munkáért 154 fr. 60 kt. Anyagokért, ajtó ablak igazításáért 212 fr. 40 kr. Az ács munkáért mind anyaggal fizettem 750 forintot öe.” Hasonló favoltozatos megoldást ismerünk a Somogy megyei Tabon, a Heves megyei Szücsön. Ez utóbbiról tudjuk, hogy téglaboltozatát a 19. század második felében favázásra cserélték ki.

³⁷⁰ *Pigay* 1904. XXXVI. 85.

IRODALOM- ÉS RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

- A.
- Anjou-kori Okmánytár. I—VII. Budapest. 1878—1920. (Szerk.: Nagy Imre—Tasnádi Nagy Gyula)
- Acta Arch. Hung. Acta Archaeologica Hungaricae
- Áldásy 1923. Áldásy Antal: Címertan — Budapest. 1923.
- Áldásy 1927. Áldásy Antal: Zsigmond Király és Spanyolország. 1927.
- Apor 1975. Apor Péter: Metamorphosis Transylvaniae. Bukarest. 1975.
- Arch. Ért. Archaeológiai Értesítő
- ÁUO. Árpád-kori Új Okmánytár. I—XII. Pest, Budapest. 1861—1874. (Szerk.: Wenzel Gusztáv)
- Balogh é. n.: Balogh Jolán: A késő-gótikus és a renaissance-kor művészete. (In: *Magyar Művelődéstörténet. II.* Budapest. é. n. 509—584. Szerk.: Domanovszky Sándor)
- Bánffy oklvt. Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonci Bánffy család történetéhez. I—II. 1908—1928. Budapest. (Szerk.: Varjú Elemér és Iványi Béla)
- Baranyai 1925. Baranyai Béla: Zsigmond király ügynevezett Sárkányrendje. *Századok.* 1925—1926. 561—591., 681—719.
- Bárczay 1897. Bárczay Oszkár: A heraldika kézikönyve. Budapest. 1879.
- Bártfai Szabó 1905. Bártfai Szabó László: Proscriptio I. Mátyás korából. *Turul.* 1905. 23. 10—17., 63—76.
- Bártfai Szabó 1938. Bártfai Szabó László: Pest megye történetének okleveles emlékei. 1002—1599. Budapest. 1938.
- BBÁMÉK Béri Balog Ádám Múzeum Évkönyve
- Békeffy 1898. Békeffy Remig: Pásztói apátság története. I—III. Budapest. 1898.
- Bertalan 1967. Bertalan Vilmosné: Óbudai klarissza kolostor. In: Budapest Régiségei. XXIV. 1967. 269—272.
- Bonfini Bonfini, Antonio: Historia Pannonica sive Hungaricarum Rerum Decades (Kiadta: Sambuco. J. 1690. Widenfeldt)
- Borovszky 1909. Borovszky Samu: Borsod vármegye története. Budapest. 1909.
- Buchweiecki 1952. Buchweiecki, Walther: Die gotischen Kirschen Österreichs. Wien. 1952.
- Cabello—Lukács 1981. Cabello, Juan—Lukács Zsuzsa: A városatyai ref. templom kutatása. *Építés- és Építészettudomány* XIII. 1—2. 1981. 103—136.
- Cabellero-Zoreda. 1978. Cabellero-Zoreda, Luis: La forma en herradura hasta el siglo VIII. y los arcos de herradura de la iglesia visigoda de Santa Maria de Melque. Madrid. AEA. 1978. 323—364.
- Calderon de la Barca Calderon de la Barca, Pedro: El purgatorio de San Patricio. In: Obras completas de Calderon de la Barca. Tom. I. Madrid. 1959.
- CDH. Fejér, G.: Codex diplomaticus Hungariae ac civilis I—42., Budae. 1829—1844.

- CNH.
- Chergheő—Csoma 1888.
- Cibulka, 1958.
- Com. Arch. Hung.
Csánki
- Csoma 1900.
- Czagány 1959.
- Dávid 1981.
- Dercsényi 1943.
- Divald 1905.
- Dümmerling 1941.
- H. Gyürky 1963.
- EMÉVK
Engel 1968.
- Engel 1977.
- Entz 1942.
Entz 1958.
Entz 1973.
Entz 1982.
- Érszegi 1983.
- Dr. Ethey—ifj. Csemegi. 1943.
- F.
- Fekete—Káldy-Nagy 1962.
- Fejérpataky 1803.
- Foerk 1915.
- Fraknói 1889.
- Fügedi 1970.
- Fügedi 1974.
- Réthy, L.: *Corpus Nummorum Hungariae I—II*. Budapest. 1899—1907.
- Chergheő Gábor—Csoma József: A Perényiek középkori síremlékei. *Arch. Ért.* 1888. 295—303.
- Cibulka, Josef: Velkomoravský kostel v Modré u. velehradu a začátky křestanství na Morave. Praha. 1958.
- Communicaciones Archaeologicae Hungariae
Csánki Dezső: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. I—III. V. Budapest. 1890—1917.
- Csoma József: A nemzetségi címerek tanulmánya. Budapest 1900. (*Értekezések a tört. tud. köréből*. XIX. 3.)
- Czagány István: A középkori grafikus stílus emlékei a budai várnegyed területén. *Budapest Régiségei* XIX. 1959. 35—54.
- Dávid László: A középkori Udvarszékhely művészeti emlékei. Bukarest. 1981.
- Dercsényi Dezső: Nagy Lajos és kora. Budapest. 1943.
- Divald Kornél: Szepesvármegye művészeti emlékei. Budapest. 1905.
- Dümmerling Ödön: A Ferencesrend középkori csücsíves stílus építészetének emlékei Magyarországon I—3. Budapest, 1941—1944.
- H. Gyürky, Katalin: Die St. Georg-Kapelle in der Burg von Veszprém. *Acta Arch. Hung.* XV. 1963. 341—408.
- Egri Múzeum Évkönyve
Engel Pál: A magyar világi nagybirtok a XV. században. Egyetemi Könyvtár Évkönyvei. 1968. 337—358.
- Engel Pál: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban. Budapest. 1977.
- Entz Géza: A dési református templom. Kolozsvár. 1942.
- Entz Géza: A gyulafehérvári székesegyház. Budapest. 1958.
- Entz Géza: A gótika művészete. Budapest. 1973.
- Entz Géza Antal: Egy 13. századi kaputípus továbbélése Erdély építészetében a 14—15. században. *Művészettörténeti Értesítő*. 1982. 3. 182—190.
- Érszegi Géza: Adatok Szeged középkori történetéhez. In: *Tanulmányok Csongrád megye történetéből. VI.* Szeged. 1983. 13—52. (Szerk.: Blozovich László)
- Ethey Gyula—ifj. Csemegi József: A Stibor család építkezése. *MM és ÉEK*. 1943. ÉB. I. 1—7.
- Fejér, Georgius: *Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac civilis*. I—XI. Buda. 1829—1830.
- Fekete Lajos—Káldy-Nagy Gyula: Budai török számadáskönyvek (1550—1600). Budapest. 1962.
- Fejérpataky László: A Chapy-czímer és a Sárkányrend. *Turul*. 1883. I. 116—119.
- Foerk Ernő: A budapesti Királyi Állam felső Építő Ipari Iskola 1914. évi szüneti felvételei. Budapest. III. 1915.
- Fraknói Vilmos: A várnai csata előzményei. *Hadtörténelmi Közlemények*. 1889. 3. 371—373.
- Fügedi Erik: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Budapest. 1970. (Történeti statisztikai kötetek).
- Fügedi Erik: Uram királyom. Budapest, 1974.

- Fügedi 1977. Fügedi Erik: Vár és társadalom a 13—14. századi Magyarországon. Budapest. 1977.
- Fügedi 1981. Fügedi Erik: Kolduló barátok, polgárok, nemesek, Budapest. 1981.
- Gaál 1979—1980. Gaál András: Későközépkori leletek Tolna megyéből. BBÁ-MÉK VIII—IX. Szekszárd. 1979—1980. IX—X. 133—224.
- Genthon Genthon István: Magyarország művészettörténeti topográfiája. (Kézirat az OMF Könyvtárában)
- Gerevich 1938. Gerevich Tibor: Magyarország románkori emlékei. Budapest. 1938.
- Gerevich 1956. Gerevich László: Buda szerepe a magyarországi gótikus építészetben és az európai stílusáramlatokban. *Budapest Régiségei*. XVII. 1956. 45—72.
- Gerevich 1959. Gerevich László: Közép-európai királyi műhelyek a XIV. században és a későgótika. *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények*. II. 3—4. 1959. 491—534.
- Gerevich 1970. Gerevich László: A gótika korának művészete. (In: *A magyarországi művészet története* I. 101—184. Szerk.: Fülep Lajos Budapest. 1970.)
- Gergelyffy 1959. Gergelyffy, András: L'église abbatiale cistercienne de Bélapátfalva. *Acta Historia Artium*. IV. 1959. 245—275.
- Györfly 1966. Györfly György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Budapest. 1966.
- Habovštiak, 1961. Habovštiak, Alojz: Zaniknuté románske stavby na Baratke pri Leviciach. *Vlastivedny časopis*. 1961. 3. X. 132—137.
- Habovštiak; 1966. Habovštiak, Alojz: Untergangene Kirche und Friedhof in Sokolníky. Nitra. 1966.
- Havassy 1986. Havassy Péter: Heves megye középkori tisztségviselői. *Studia Agriensia* 6. Eger. 1986.
- H. G. D. A Ratold nemzetség címere. *Turul*. 1890. 24—30.
- Holl—Parádi 1982. Holl, Imre—Parádi, Nándor: Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. *Fontes Archeologici Hungariae*. Budapest. 1982.
- Hóman—Szekfű 1934. Hóman Bálint—Szekfű Gyula: Magyar Történet. II. Budapest. 1934.
- Horváth 1976/77. Horváth Ferenc: Csengele középkori templom. *Móra Ferenc Évkönyv*. 1976/77. I. 91—125.
- Horváth 1937. Horváth Henrik: Zsigmond király és kora. Budapest. 1937.
- Horváth 1861. Horváth Mihály: Magyar regeszták a bécsi császári levéltárból (1118—1605). MTT IX., X. 1861.
- Ila 1976. Ila Bálint: Gömör megye. I. Budapest. 1976.
- Iványi 1931./a. Iványi Béla: Eperjes szabad királyi város levéltára (1245—1526). I—II. Szeged. 1931.
- Iványi 1931./b. Iványi Béla: Gr. Teleki család gyömrői levéltára. Szeged. 1931. (Összeállította: Iványi Béla)
- Jakubik 1961. Jakubik Anna: A mátraverebélyi templom. (Történeti és Építéstörténeti adalékok.) *Művészettörténeti Értesítő*. 1961. 167—175.
- Karácsonyi 1900—1901. Karácsonyi János: A magyar nemzetiségek a XIV. század közepéig. I—III. Budapest. 1900—1901.
- Karlinger 1927. Karlinger, Hans: Die Kunst der Gotik. Berlin. 1927.
- Képes Krónika Képes Krónika: Ford. Geréb László. 1978. Budapest. (A ford. alapja: Szentpétery Imre kritikai szövegkiadása: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. 1937. I. 239—505. Budapest.)

- Kodonova 1984. Kodonova, Maria Beckovský výtvarný okruh v neskorej gotike. ARS. I. 1984. 51—77. Bratislava.
- Koppány 1963. Koppány Tibor: Balaton-Felvidék románkori templomai. VMMK 1. 1963. 81—114.
- Koppány 1967. Koppány Tibor: Középkori templomok és egyházas helyek Veszprém megyében. VMMK 6. 1967. 117—150.
- Koppány 1972. Koppány Tibor: XI. századi királyi udvarház maradványa Zircen. VMMK 11. 1972. 139—140.
- Kotrba 1969. Kotrba, Viktor: Dvoudlní gotické kostely na Spiši. Monumentorum *Tutela*. 5. Bratislava. 1969. 306—332.
- Kovács 1971. Kovács Béla ásatási beszámolója a gyöngyöspatai régészeti kutatásról. *Régészeti Füzetek* sor. I. No. 24. 1971. 85.
- Kristó 1973. Kristó Gyula: Csák Máté tartományúri hatalma. Budapest. 1973.
- Kristó 1978. Kristó Gyula: A rozgonyi csata. Budapest. 1978.
- Kristó 1979. Kristó Gyula: A feudális széttagolódás Magyarországon. Budapest. 1979.
- Kristó 1988. Kristó Gyula: Az Árpád-házi uralkodók. 1988. Budapest.
- Kropf 1896. Kropf Lajos: Pászthói Rátholdi Lőrincz zárandoklása. *Századok*. 1896. 716—730.
- Kubinyi 1970. Kubinyi András: Recenzió Fügedi E.: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása (Bp. 1970) című tanulmányáról. *Századok*. 1970. 753—757.
- Lasteyrie 1929. Lasteyrie, de R.: L'architecture religieuse en France à l'époque romane. Paris. 1929.
- Lind 1879. Lind, Karl: Die Lesensteiner Capelle in Garsten. II. *Mitteilungen der K. K. Central-Comission* NNF. V: 1879.
- Lind 1892. Lind, Karl: Sammlung von Abbindungen Mittelalterlicher Grabdenkmahle. Wien. 1892.
- Lux 1916. Lux Kálmán: Árpádkori építészeti maradványok Óbudán. MM és ÉEK. 1916. 193—199., 2.2—2.6.
- Magyar Ritkaságok Tar Lőrinc pokoljárása. Budapest. 1985. (Gondozta és szerkesztette V. Kovács Sándor)
- Makkai 1954. Makkai László: Nógrád megye története 1848-ig. 35—83. (In: *Nógrád megye műemlékei*. I. 59—169. Budapest 1954. Szerk. Dercsényi Dezső)
- Mályusz 1958. Mályusz Elemér: A magyar rendi állam Hunyadi korában. Budapest. 1958.
- Mályusz 1984. Mályusz Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon. Budapest. 1984.
- MKA Magyar Kamara Archivuma
- Marosi, 1971. Marosi, Ernő: Stiltendenzen und Zentren der Spätgotischen Architektur in Ungarn. *Kunsthistorisches Jahrbuch der Universität*. Graz. VI. 1971.
- Marosi 1972. Marosi Ernő: A román kor művészete. Budapest. 1972.
- Marosi 1975. Marosi Ernő: Magyar falusi templomok. Budapest. 1975.
- Marosi 1979. Marosi Ernő: Építési korszakok — építészettörténeti szakaszok a magyarországi gótikában. *Építés- és Építészettudomány*. XI. 1—2. 1979. 23—24.
- Marosi 1980./a. Marosi Ernő: Megjegyzések a 13. századi Magyarországi építészet kronológiájához. *Építés- és Építészettudomány*. XII. 1980. 1—4. 299—334.
- Marosi 1980./b. Marosi Ernő: Magyarországi művészet a 12—13. században. *Történelmi Szemle* 1980. 1. 124—149.

- Marosi 1982. Marosi Ernő: Építészet. (Művészeti kultúra I. Lajos korában.) In: Művészet I. Lajos király korában. (Katalógus) Budapest. 1982. 243—256.
- Marosi 1983/a. Marosi Ernő: A késői klasszikus gótika Magyarországon. (In: A művészet története Magyarországon. I. Szerk.: Aradi Nóra Budapest. 1983. 56—68.)
- Marosi 1983/b. Marosi Ernő: Magyarország, a közép-európai gótikus művészet egyik központja. (In: A művészet története Magyarországon. I. Szerk.: Aradi Nóra Budapest. 1983. 69—91.)
- Marosi 1983/c. Marosi Ernő: A késő gótika a 15. század végén és a 16. században. (In: A művészet története Magyarországon. Szerk.: Aradi Nóra Budapest 1983. 122—143.)
- Mencl 1951—52. Mencl, Václav: Tvary klenebních zeber v české gotické architektuře. *Zprávy památkové péče*. XI—XII. Praha. 1951—52. 268—281.
- Mencl 1957. Mencl, Václav: Onze cents années d'Architecture en Tchécoslovaquie. Prague. 1957.
- Mencl 1968. Mencl, Václav: Gotické stavebná kultura Spiša. *Vlastivedny časopis*. XVIII. 1. 1968. 3—14.
- Molnár 1981. Molnár László: A középkori Szenttamás falu (Zala) templomának leletmentése. *Műemlékvédelem*. 1981. 3. 189—191.
- MM és ÉEK A Magyar Mérnök és Építészet Egylet Közlönye.
- Möller 1919. Möller István: A Vajda-Hunyadi vár építési kora. Budapest. 1919.
- MTT Magyar Történelmi Tár. (A történeti kútfők előmozdítására kiadja a Magyar Tudományos Akadémia történelmi bizottsága.) Pest, Budapest, 1855—1934.
- Nagy 1958. Nagy Emese: A középkori Gercse község temploma. *Budapest Régiségei*. XVIII. 1958. 563—583.
- Óváry 1890—190. 1. Óváry Lipót: Az MTA történelmi bizottságának levélmásolatai 1890. — 190. 1.
- Pálóczy Horváth 1984. Pálóczy Horváth András: A rakacaszendi református templom. *Com. Arch. Hung.* 1984. 1. 9—143.
- Pámer 1970. Pámer Nóra: A kishánai vár feltárása. *Magyar Műemlékvédelem* (1967—1968). Budapest. 1970. 295—313.
- Petit 1897. Petit, Ernest: Itinéraires de Philippe le Hardi et de Jean sans Peur, ducs de Bourgogne (1363—1419). Paris. 1897.
- Pigay 1904. Pigay István: Tari plébánia rövid története. *Egri Egyházmegyei Közöny*. XXXVI. 1904. 84—86.
- Rados 1934. Rados Jenő: Szepességi gót kéthajós templomok. Budapest. 1934. (*Régészeti Füzetek*)
- Schmidt—Lipp 1981. Schmidt, Erhard—Lipp, Barbara: Forschungen und Berichte der Archäologie des Mittelalters in Baden-Württemberg. Band 7. Stuttgart. 1981.
- Schürenberg 1934. Schürenberg, Lisa: Die kirchliche Baukunst in Frankreich. Berlin. 1934.
- Sebestyén 1926. Sebestyén Béla: A magyar királyok tartózkodási helyei. Budapest. 1926.
- Sedlmayr 1985. Sedlmayr János: A tari r. k. templom építészeti elemzése és helyreállítása. *Építés- és Építészettudomány*. XVII. 1—2. 1985. 185—206.
- SPS Supis Pamiatok na Slovensku. 1—3. Bratislava. 1968.
- Szabó 1917. Szabó Dezső: Küzdelmek a nemzeti királyságért. Budapest. 1917.

- Szabó 1970. Szabó János Győző: Pártaövek a kispánai vár temetőjéből. *EMÉVK VIII—IX*. Eger. 1970—71. 59—89.
- Szabó 1938. Szabó Kálmán: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Budapest. 1938.
- Szilády 1881. Szilády Áron: Régi magyar költők tára. III. Budapest. 1881.
- Sztáray Sztáray A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára. I—II. Budapest. 1887—1889. (Összeállította: Nagy Gyula)
- Gr. Teleki 1852—1863. Gr. Teleki József: A Hunyadiak kora Magyarországon. VI./1., X—XII. Pest. 1852—1963.
- Thuróczy 1978. Thuróczy János: A magyarok krónikája. Budapest. 1978. (Fordította: Horváth János)
- Tóth 1967. Tóth Sándor: XIII. századi építőműhely Veszprémben. *VMMK*. 6. Veszprém. 1967. 163—177.
- Tóth 1939. Tóth Zoltán: A Ráthold nemzetség címeréhez. *Turul*. 1939. 43—49.
- Trogmayer 1973. Trogmayer Ottó: Szer monostora. *Művészet*. 1973. XIV. 8. 2—4.
- Trogmayer 1980. Trogmayer Ottó: A Szeged-szöregi román kori templom feltárása. *Műemlékvédelem*. 1980. 3. 153—156.
- Valter 1963. Valter Ilona: Az ácsi református templom feltárása. *Arch. Ért.* 1963. 282—289.
- Valter 1969. Valter Ilona: Műemléki feltárások és helyreállítások Pásztón. *Műemlékvédelem*. 1969. 4. 226—231.
- Valter 1975. Valter Ilona: Pásztó, a középkori mezőváros. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. 1975. 53—63.
- Valter 1985. Valter, Ilona: Romanische sakralbauten West-Pannoniens. Eisenstadt. 1985.
- Vándor 1977. Vándor László: A csácsbozsoki r. k. templom kutatása. *Zalai gyűjtemény*. 6. 1977. 199—218.
- Várnai 1955. Várnai Dezső: Budavári középkori boltozatok bordáinak formai fejlődése. *Budapest régiségei*. XVI. 1955. 363—371.
- Velics—Kammerer 1890. Velics Antal—Kammerer Ernő: Magyarországi török kincstári defterek. I—II. Budapest. 1886—1890.
- VMMK Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei
- Weingarten 1959. Weingarten, Josef: Die Kunstenkmahler Südtirols. III. Innsbruck—Weien—München. 1959.
- Wertner 1892. Wertner Móz: Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. 1—2. Temesvár. 1891—1892.
- Zahn 1972. Zahn, Peter: Die Anschriften der Friedhöfe St. Johannis, St. Reclus und Wöhrd zu Nürnberg. München. 1972.
- Zichy Okmánytár: A zichi és vásoneői gróf Zichy-család idősb. ágának okmánytára. I—XII. Pest, Budapest. 1871—1931. (Szerk.: Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál)
- ZsO. Zsigmondkori Okmánytár. I—III. Budapest. 1951. (Összeállította: Mályusz Elemér)

A TARI SZENT MIHÁLY-PLÉBÁNIATEMPLOM FALKÉPEI

Wehli Tünde

A tari Szent Mihály-plébániatemplomban végzett régészeti feltárások és restaurálási munkák¹ a középkori Magyarország falfestészeti emlékeinek számát is gyarapították. A templom középkori falképei a romanika és a gótika több periódusából származnak, az újabbak a barokk festészet emlékei. Valamennyi falkép igen töredékes, ennek ellenére kvalitás és ikonográfia szempontjából rendkívül értékes.

A román kori falképek a 13. századi templom későbbiekben is megtartott falain kerültek elő. A legnagyobb, román kori periódusba tartozó falképtöredék a szentély hengerfalán maradt fenn (89. kép). A stílus és az ikonográfia szempontjából legjobban értékelhető töredéket a szentély keleti ablaka melletti délkeleti falrész őrzi. Ezen egy sárga nimbuszos, hullámos barna hajú, barna tunikát viselő álló férfialak maradványai láthatók. E figurától balra, az ablak közelében, a férfi nyaka magasságában egy fekete vonallal rajzolt fehér — nyak-, párna- és lemeztagból álló — oszlopfő, továbbá a hozzá tartozó oszloptörzs részletei bontakoznak ki. A férfi másik oldalán egy barnás oszloptörzs foltja észlelhető. Az oszloppár által közrefogott háttér felső része a férfi balján fennmaradt foltok szerint szürkés kifestést kapott, a csípőtől lefelé pedig világosbarnát. Az utóbb említett barna sáv fölött egy párhuzamos elrendezésű, hullámosan vezetett vonalakkal álló felület helyezkedik el. Ez a hullámvonalas díszítésű felület az alatta levő barna színfolttal együtt a szomszédos oszlopfülkében is folytatódott. Ezen az oldalon a színfoltok egy másik barnás öltözetű álló férfialak körvonalait sejtetik. A szentély keleti ablakától északra további három barnás oszloptörzs és a fülkéket kitöltő okker háttér színfoltja vehető ki.

A leírt falképtöredékekből arra következtethetünk, hogy a tari templom legkorábbi szentélyének hengerfalára íves lezárású fülkék alá az álló apostolok alakjait helyezték. Az apostolsor minden bizonnyal a 12—13. században Magyarországon is szokásos szentélyprogram részét képezte. A boltozat mandorlában trónoló, evangelista szimbólumokkal körülvelt vagy angyaloktól tartott Maiestas Domini ikonográfiájának kiegészítője volt. Kérdés, hogy miképpen helyezték el a 12 apostol alakját a szentélyben. A hengerfalon ugyanis — figyelembe véve az oszlopközök szélességét és számolva egy esetleges keleti résablakkal is, aminek két oldalán szimmetrikusan helyezkedhettek el az apostolok — legfeljebb tíznek az elhelyezésére nyílt lehetőség. A 11. és 12. apostol a szentély nyugati falán állhatott vagy pedig a diadalívre került.

A vékony és egyenetlen vakolatrétegre al secco technikával festett, ma már csak néhány színfoltból ismert falkép stílusára alig lehet következtetni. Csekély fogódzót az apostolfej és a hozzá tartozó törzs derékrésze, valamint az ablak melletti

oszlopmaradvány nyújt. Ezek alapján a rajzos-lineáris jellegén kívül a kevés tompa szín használata jellemezte a falképeket. Keletkezési idejük leginkább a 13. század harmadik negyedére tehető. A magyarországi emlékanyonon belül a délnémet orientációjú süvetei szentély apostolaival állíthatók párhuzamba.²

A diadalív déli oldalán, a bélieten, közvetlenül a párkány alatt fehér keretezésű kék mezőben két álló férfialak töredéke bontakozik ki (*90. kép*). A bal oldali attribútumáról, a kulcsról ismerhető fel Péter apostol.³ Vöröses tunikáját az alapszín sötétebb tónusú rajza tagolja. Kék rajzú kulcsa fehérrel festett. A kulcs egykori formagazdagságáról a fej és a toll díszítésének maradványai ma is tájékoztatnak. Az apostol baljában könyvet tarthatott. Legalábbis a bal váll alatt egy kis folt könyv lapjaiként értelmezhető. Az apostol jobb vállának beállítása és a felső kar mozdulata alapján háromnegyed fordulatan helyezkedhetett el, a szentélyből kifelé fordulva. A beállítást egyfelől a párbaállítás szándéka, másfelől a helyszüke indokolhatta. Pál apostolnak csupán a Péteréhez hasonló nimbuszát őrzik csekély színfoltok. A testet csak a ruha barnásvörös foltjai jelzik. A kompozíció a szentélyben lévő falképeknél vastagabb és gondosabban elsimított vakolatrétegre került. Technikája szintén *al secco*. A falképet a világos, homogén színfelületek harmóniája mellett a dekoratív vonalvezetés jellemzi. A vonal, amennyiben körvonal szerepét játssza, lendületesen és folyamatosan vezetett, amikor feladata a ruha redőinek jelzése, szaggatott, rövid egységekből áll. A falkép a 13. század második felére keltezhető. Stílusa eltér a szentélyben lévőétől. Legközelebb talán a jáki bencés apátság templom déli toronyaljára falképeihez áll, a szorosabb kapcsolat lehetősége nélkül. A diadalív falképe nem igazodhatott a szentély programjához, nyilván attól teljesen függetlenül készült. Önálló kép lehetett, esetleg szemben, a diadalív északi oldalán helyezkedhetett el egy vele összefüggő, a templom tituláris szentjét vagy a templom patrónusának védőszentjét ábrázoló kompozíció. A szentély és a diadalív falképeinek időbeli viszonyát a stíluskritika eszközeivel ez esetben nem tisztázhatjuk. Logikailag azonban a szentély falképei készítési kor szempontjából megelőzik a diadalív festményeit, legfeljebb egyidejű lehet a két emlék.

A 13. századi templom déli hajófalából későbbi diadalívvé alakított keleti falcsónk is őriz román kori falképmaradványt. Ennek sárgás háttére előtt egy kis, a hajó nyugati fala irányában lépő, fekete cipőt és hosszú vöröses ruhát viselő emberi alakja alatt széles keretsáv zárja le a kompozíciót (*91. kép*). A keretsávot sarkukra állított és egymásba illeszkedő vörös és szürke négyzetekből álló sor alkotja. A négyzetek közötti kis háromszög alakú mezők fekete kockaháló díszítésűek.⁴ A falkép stílusa, főleg élénk, világos koloritja, valamint festéstechnikája alapján az apostolfejedelmek festőjének kezétől származik. A téma meghatározásához a töredék nem nyújt kellő fogódzót. Így a téma vizsgálatánál egyedül a román kori templomhajók kifestési szokásaiból lehet kiindulni. Ezeket figyelembe véve a déli hajófalán leginkább újszövetségi, krisztológiai jelenetek vagy a templom védőszentje életének feldolgozása képzelhető el. A tari templom déli hajófalán ezek közül leginkább a Jézus gyermeksége témakör egyes jeleneteivel számolhatunk. A töredék e képsor első jelenetéből, az Angyali üdvözlétből a lépő angyal lábát tartotta fenn. A 13. századi Angyali üdvözlétek Gábrriel főangyala nem nagy lendülettel érkezik Máriaához, hanem visszafogott, lépő mozdu-

lattal. Az általános szokástól eltérően ekkoriban gyakran visel cipőt, és ruhája is lehet színes.

A diadalív és a déli hajófal említett falképtörödékéhez további 13. századi maradványok is tartozhatnak. Ebbe a körbe illenek az északi hajófal román kori falmaradványán, a szószer hangvetője és mellvédje között előkerült sárgás és vöröses színfoltok, és végül a déli hajófal nyugati tölcserablakának festményei is. Ezen az ablakon (a jobboldali rézsűs falon) igen vékony és egyenetlen vakolatréteg fölött szürke háttéren fehér vonallal meghúzott keretben fehérrel rajzolt, egymással szembeforduló emberpár formái vehetők ki (92. kép). E figurák jelentése ismeretlen. A román kori templom átalakításának feltehetően ezek a falképek estek a legkorábban áldozatául, mert a déli ablakokat a 15. században megkezdett bővítés alkalmával elbontották. A 13. századi hajó északi és déli falát a töredékek alapján két sávban jelenetes falfestmények borították, alattuk pedig ornamentális lábazati zóna feltételezhető.

A kis méretű falusi plébániatemplomok közé tartozó tari templom egész belsőre kiterjedő kifestése szokatlan igényességre vall. A templomot nyilván azt követően festették ki, hogy V. István király 1265-ben a Ratold nembeli Domonkosfia Istvánnak adományozta Tart.⁵ Evvel egyidejűleg — az éppen ez időben kibontakozó tendenciát követve — igyekezett kegyúri hatáskörét a falu plébániatemplomára kiterjeszteni; kifestéséről gondoskodott, majd 1277 körüli halálakor ide is temetkezett. A tari templom újabb falképekkel való gazdagítására feltehetően Tari István életében,⁶ a 14. század második felében bekövetkező, a hajónak nyugati irányban történő meghosszabbítását jelentő építkezések után került sor.⁷

A 14. századi templomhajó déli falán, a jelenlegi templom kelet felőli első pillérpárja között maradt fenn egy igen töredékes és kopott falkép (93. kép). Ennek bal oldalán, kék háttérből egy építészeti elem emelkedik ki. Ez tulajdonképpen egy rózsaszínnel és okkerrel festett és fehérrel modellált függőleges fal, melyet vízszintesen hátrafelé (balra) rövidülésben rajzolt hasábok tagolnak. A hasábokat hátul egy függőleges fal köti össze. Az épületelem fülke, illetve baldachin jellegű. Eredetileg egy a későbbi építkezések következtében pillér alá került kompozíció jobb oldalát zárta le. Az épületelem előtt ma is kivehető egy kicsi, rózsaszínnel festett, plasztikus nimbuszú fedetlen női fej. A töredék nem nyújt kellő támpontot a falkép témájának meghatározásához.⁸ Az épületelem másik oldalán barnás és rózsaszín színfoltokból egy okkeres, faerezet utánzatos gerendaféle bontakozik ki. E gerendától vagy oszloptól jobbra egy balra lépő figura alakja maradt meg deréktól lefelé. A rózsaszín, térdig érő ruhát és barnás harisnyát viselő férfi a kezét maga előtt összekulcsolni látszik. E töredékből sem következtethetünk az egykorú témára.⁹ A töredékek nemcsak a falkép ikonográfiájának meghatározásához nyújtanak kevés támpontot, a stílus elemzését sem biztosítják. Annyi azonban megállapítható, hogy a vékony és egyenetlen vakolatra al secco technikával festett képek világos tónusúak voltak és lágy modellálással készültek. Legmeghatározóbb részletük a kubusos elemeket felhasználó perspektivikus hatást keltő fal. Ez az itáliai eredetű típus a 14. század 60—70-es éveinek prágai festészete közvetítésével, illetve más hasonló, ma kevésbé ismert udvari központok művészetének kisugárzása következtében Közép-Európában több évtizeden keresztül népszerű volt. A Taron

fennmaradthoz legközelebb álló megoldásokat a lengyelországi Toruń, Okonin és Nowe Miasto Lubawskie 1380—1390 között készült falképei nyújtják.¹⁰ A lengyelországi párhuzamok megengedik a magyarországi falképnek a 14. század utolsó negyedére, esetleg utolsó évtizedére való datálását.¹¹

Feltehetően a déli hajófal szóban forgó falképével egyidős az északi hajófalnak az a festménytöredéke, amely a szószék hangvetője és mellvédje között, részben a 13. századi falfestésrétege fölött került napfényre (*94. kép*). Ezen a helyen is egy merész rövidülésben ábrázolt, de szélesebb gerendák helyett keskenyebb, deszkaszerű elemekkel tagolt épületrész látható. Az épületelem egykori gazdagságát a rózsaszín kvádert utánzó díszítés, a keskeny fekete ablakok jelzik. A színek ezen a falképrészleten épebbek, mint a déli falon, ezért a rózsaszínek, okkerek és feketék élénkebbek, erőteljesebbek. Lehetséges, hogy ez az épületrész egy festett fülke maradványa, mely az álló alak környezetét, háttérét nyújtotta. A festett építészeti fülke, benne szoborszerű álló alakokkal, a 14. század közepén alakult ki, és Közép-Európa fal-, táblakép- és kódexfestészetében egészen a 90-es évek végéig kimutatható.¹² A tari templom északi hajófalára festett fülke legközvetlenebb párhuzamai az előbb említett toruńi Mária-templomban és Nowe Miasto Lubawskie-ben maradtak fenn.¹³

A déli és az északi hajófal e nagyobb összefüggésbe nem tartozó képeit rövidesen újabb falfestmények követték. Ezek sem tartalmi, sem kompozicionális szempontból (pl. a képek alsó szegélye a korábbiakénál jóval alacsonyabban van) nem igazodnak a korábbi képekhez. A nyugat felől a második pillérközbe is átnyúló falkép a megmaradt festékfoltok alapján háromsávós volt. A sávok közül a középső a legépebb. Ezen a Keresztvitel, a Krisztus a kereszten és a Levétel a keresztről kompozíciók mellett egy további, esetleg a Krisztus sírbatételét vagy feltámadását ábrázoló kép töredékei láthatók (*95. kép*).

A passió ciklus három jelenete a tari templom nagyobb méretű és tartalmi szempontból is a legkevesebb problémát jelentő falképtöredéke. Ennek ellenére az egyenletesen sima vakolatrétegre al secco technikával festett képek színei meglehetősen kopottak. A felső festékréteg csupán egy-két kisebb, jelentéktelen felületen — pl. a Levétel a keresztről kompozíción Krisztus vércseppekkel borított lábfején, Nikodémusz fogóján és a keresztfán — maradt meg. Az eredeti koloritra a ma látható színfoltok alapján legfeljebb csak következtetni lehet. Az égre utaló képi háttér világoskék volt, a talajsávot okkeres-zöldes szín jelezte. Az emberi test fedetlen felületei világos rózsaszín és okker színezést kaptak, Krisztus haja sötétbarna volt. Az egyik katona barna rövid ruhát és cipőt, okker harisnyát viselt, fehér pajzsát vörös ornamentika díszítette. A szent asszonyok ruháit barna és fehér foltok jelzik. Evangelista Szent János ruhája rózsaszín lehetett, Krisztus ruhája és perizóniuma okkerrel modellált fehér, a kereszt pedig okker, a fa erezetének utánzatával. A nimbuszok plasztikusak voltak. Az elmondottak alapján a világos, inkább tompa, mint élénk színek a természetes látvány benyomását és az atmoszférára látszatát igyekeztek elérni. Ez a törekvés az 1400-as évek sajátja. A nyúlánk, karsú figurák kedvelése, az elegáns, visszafogott, nem túlhajtott, hanem érzelmentes mozgások ezt a kort jelzik. A képek levegős térhatását a szereplőknek a háttérhez viszonyított nagy mérete mellett a folyamatos, szalagszerű, jelenettagoló

elemeket nélkülöző komponálási mód is felerősíti. A jelenetek azonban a tagolóelemek hiánya ellenére sem folynak egymásba, mert azok az egyes jelenetek megkomponálása következtében önálló, zárt egységeket alkotnak. Ez különösen a Keresztvitel-képből (96. kép) lendületesen kilépő és Krisztus felé visszaforduló alaknak a következő téma szent asszonyainak statikus tömbjével való találkozásánál mérhető le. A poroszló jelenléte, a keresztet vivő Krisztus beállítása oly módon, hogy a kissé meggörnyedt vállra átlósan fektetett kereszt karjai a váll mögé kerüljenek, a 14. század végén népszerű Keresztvitel-típus átvétele mellett szólnak. A ciklus festőjének tehetségét jelzi, hogy a redukált tér ellenére a Krisztus a keresztben kompozícióját (95. kép) az 1400-as évek művészi igényeinek megfelelően jelenetszerűvé oldotta fel azáltal, hogy Krisztust alig emelte a többi szereplő feje fölé, és a kereszt szára körüli, amúgy a régi kompozíciókra emlékeztető, kis számú szereplőt laza csoportokba rendezte. A Levétel a keresztől kompozíció (97. kép) elmosódottsága olyan mértékű, hogy a szereplők azonosítása is gondot okoz. Krisztus és Mária arcának érintkezése és a szögkihúzás motívuma azonban sejteti, hogy ezen a képen a Levétel a keresztől hagyományos motívumai az 1400 körüli művészet frissebb, jelenetszerűbb, teátrálisabb megoldásaival keveredtek. A Krisztus levételét a keresztől megcsonkító újabb kori pillér másik oldalán a passiósorozat egy olyan jelenetben folytatódhatott, mely architektonikus háttéri környezetet igényelt. A kép felső szegélye alatt csonkán látható két kis rózsaszín-okker színezésű nyeregtetős épületrész a ciklus előző képét is figyelembe véve egy Krisztus sírbatételéhez vagy a Feltámadt Krisztus ábrázolásához tartozott¹⁴ (98. kép).

A passióciklust fönt egy fehér felhőszerű motívumokkal díszített barna sáv zárta le (98. kép). Ez a szegélydísz a 14. század közepén alakult ki, majd a 15. század második negyedének végéig nagy népszerűségnek örvendett. Tarhoz térben és időben közel, Maconkán is előfordul.¹⁵ Az alsó szegélyt sötétbarna háttér elé festett, fehér szalaggal keretezett, fehér rozettasor alkotja (99. kép). A rozetták közeit vörössel, zölddel és okkerrel töltötték ki. Ehhez hasonló szegélydísz e templomban máshol is található, mégpedig a szószék hangvetőjétől részben eltakarva, a festett fülke maradványai fölött¹⁶ (100. kép). A fekete, fehér és rózsaszín négyzetekből és a téglalapokból prizmaszerűen összeállított keretsávot nem a minta vagy a szín, hanem a fehér szegély és a prizmás szerkezetet kissé feloldó, belső tagolást nyújtó fehér szalagkeret rokonítja a passióciklus keretsávjával.¹⁷ A lábazati zónát függőlegesen vezetett, ék alakban többször megtörő és vízszintes sávokkal is több helyen átvágott széles barna, rózsaszín, zöld, okker, fekete s fehér sávok képezik (99. kép). A mustrás vagy redőzött függőnymotívumos, kő- és márványburkolat utánzatos lábazati részek kialakításához képest a tari megoldás ritkának mondható. Egyedülállóan azonban nem nevezhető, mert Tartól nem messze Maconkán, a szentély keleti ablakának rézsűjében — tehát ugyancsak kevésbé jelentős, másodlagos helyen — ez a díszítőelem tűnik fel.¹⁸

Az északi hajófal kifestésre alkalmas felületének nagyságát és az egyes jelenetek méretét figyelembe véve egy 12 jelenetes passióciklussal számolhatunk. Az ilyen terjedelmű passiósorozatok a 14. század utolsó évtizedeiben jelennek meg Magyarország templomaiban (pl. Zsegra, Gecelfalva, Svábóc stb.). A tari falképek közvetlen kapcsolatai a felső festékréteg hiánya miatt nem pontosíthatók. A kompozíciók

formái, arányai, a figurák típusai nagyjából az 1400 körüli évek felső-magyarországi festészetének körébe, Nógrád, Borsod, Abauj, Gömör és Rimavölgy emlékei közé utalják a tari passióciklust. E falképek készítettője Tari László udvari lovag (†1393)¹⁹ lehetett, bár 1400 táján már Tari Lőrinc megbízásával is számolhatunk.

A tari plébániatemplom legfiatalabb középkori falfestményei többségükben a 15. században — Tari Lőrinc életében²⁰ — épített, a szentélyhez csatlakozó karéjokba és az azokhoz kapcsolódó falrészekre kerültek. A képeket jó, eldolgozott vakolatra, al secco technikával készítették.

A déli karéj hengerfalán egy épületraajz és három festett sáv maradványai jöttek felszínre. Az épületraajz, mely egy falakból és tornyokból álló kompozíció, nem egy építész munkáját előkészítő vázlat, hanem egy festő fantáziaszülte alkotása (*41. kép*). A festő ezt az épületegyüttest esetleg egy nagyobb kompozíció háttérébe kívánta beilleszteni, vagy pedig — és ez a valószínűbb — pusztán kedvtelésből rajzolta fel a kifestéshez már előkészített vakolatra.

A déli karéj három festett sávjából a felső kettőn egy Jézus gyermeksége ciklus jelenetei kaptak helyet, az alsó mező ornamentális lábazati zóna volt. A helyenként megmaradt zöld—fehér—vörös sávokból képzett függőleges tagolóelemek szerint az egyes képek különböző nagyságúak voltak. A két képsáv közötti választóvonal „m” minusculája alapján a képeket értelmező feliratok kísérték. A felső képsor a bal felső sarokban fennmaradt angyalfej, szárny és hátranyúló lábat elfedő tunikavég elhelyezése alapján egykor Angyali üdvözlethez tartozott (*101. kép*). Ezt egy Jézus születése kompozíció követhette a felső sávban, mely nyomtalanul eltűnt.

Az alsó képsor bal szélén egy hatalmas méretű felszerszámozott ló látszik (*102. kép*). A középkori képalkotási módtól eltérően a lovat nem ábrázolták teljes alakban. Nyilván helyszűke miatt a fejétől a nyereg hátsó széléig fért az állat a képre, ahol is a keretdísz függőleges irányban lezárta a kompozíciót. A ló törzse fölött kis sisakos férfifejek bukkannak fel, följük kis zászlók és lándzsák magasodnak (*101. kép*). Az előtérben lovagoló monumentális lovas a középkori magyarországi festészet emlékein általában a Szent László-legenda nyitóképein követi kis harcosok csoportja (pl. Liptószentandrason, Rimabányán stb.). Azt, hogy itt mégsem a László-legenda feldolgozásáról van szó, egyfelől az üres nyereg, másfelől a lótól nem messze, vele szemben elhelyezett trónus és a rajta ülő alak maradványai bizonyíthatják (*103. kép*). A súly viseléséhez megfelelően beállított láb, a térd fölött valaminek a tartására emelt jobb kéz egyértelművé teszik, hogy ezen a helyen egykor a Gyermekeit tartó Mária trónolt, tehát a töredékek egy Királyok imádása kompozícióhoz tartoztak. A Királyok vonulása és Királyok imádása kompozíció az itáliai festészetben egészült ki a királyok kíséretét alkotó zászlós-egyveres harcosok csoportjával. Bartolo di Fredi²¹ és Gentile da Fabriano²² nagy tájképi háttérbe helyezett, melléktémákkal gazdagított táblaképei nyújthatták azt a képi forrást, amelyet a tari képek festője ismeretlen közvetítéssel használt fel.

A ciklus következő képe egy kompozíció jobb alsó sarkában fennmaradt fabútor, esetleg asztalka láb részének maradványa alapján Jézus bemutatása a templomban lehetett.

A Jézus gyermeksege képsort a Szent család hazatérése Egyiptomból jelenet zárta le (104. kép). A Máté evangéliumában röviden említett téma (2,20) képzőművészeti feldolgozása az 1370-es évek ikonográfiai újítása. A 14. század utolsó évtizedeitől ugyanis a krisztológiai és mariológiai ciklusok nemcsak megsokasodnak, hanem új témákkal is gyarapodnak. E változások elsődleges célja, hogy Mária és Jézus elsősorban a dogmatikában megfogalmazott alakját a földi történet egyes eseményeivel, illetve azok kiszínezésével humanizálja, emberközelbe hozza. A programadó e cél érdekében részben az evangéliumok eddig kiaknázatlan soraira, részben apokrif írásokra támaszkodtak. Az újításoknak köszönhetően a Jézus gyermeksege hagyományos Angyali üdvözlés, Jézus születése és Királyok imádása kompozíciói közé beékelődnek a Krisztus körülmelése, a Menekülés Egyiptomba és a 12 éves Jézus a templomban jelenetek, valamint az újabbkeletű, ciklustól részben önállósuló, a Szent családot előtérbe állító témák, pl. a Mettercia, a Mária olvasni tanítja Jézust és végül a Szent család hazatérése téma változatai. Az utóbbi kompozíció 1370 körüli alapformáján Mária a kis kosarát fogó gyermek Jézussal áll. Podolin 14. század második felére keltezett falképén Mária kézenfogva vezeti a kosarát szorongató gyermeket, előttük egy kissé félrehúzódo, minden bizonnyal Józseffel azonosítható fiatal férfi áll.²³ Ezekhez a képekhez képest a tari kompozíció tartalmi és formai szempontból kiérlelt. Mária és József egyenrangú félként közrefogva, szeretetről, gondoskodásról tanúskodó mozdulatokkal vezetik gyermeküket.

A tari templom szóban forgó falképén szürkés háttér előtt, barnás talajon lépkednek a szűkös térhez viszonyítva monumentális szereplők. József keskeny vállú, vékony derekú, törékeny testalkatú, könnyed mozgású, szinte tánclépésben haladó figura. Fehér galléros, derékban övvel megkötött, térdig érő barna ruhája kevésbé redőzött, és a lány modellálásnak köszönhetően vastagabb textil hatását kelti. A lány stílusú művészet e jellegzetes figurájához az egyházaslibercei templom szentélyének apostolai hasonlíthatók. A gyermek Jézus kissé mereven áll. Öreges arcának előrajz szintjén fennmaradt formáit a lány tónusú színek valamelyest oldhatták. Jézus fehér ruháját barna vonalak modellálják. A nyak és a karöltő türkiz díszítése eredetileg kék lehetett.²⁴ Mária derékban előrehajló felsőteste, a gyermekét gyengéden támogató, könyökben anorganikusan kifordított karjai, túlproporcionált, affektáló mozdulatú keze, ujjai és végül a deréktől a lábfejre zuhanó, majd a földön szétterülő kékesszürke ruharedők a lány stílusú művészet kvalitásos emlékei közé emelik a tari falképeket. A lány stílus elemei a déli karéj más részein is szembetűnnek. Az 1420-as évek második felének fiziognómiai vonásai ismerhetők fel például a kis harcosok közül az elsón. A szem és a száj formája mellett a tömör, szájra boruló és azon túl nyúló bajusz és a dús, kissé elcsavart szakáll bizonyítja ezt. A Madonna térde két oldalán kúposan felemelkedő, majd aláhulló redőzuhatag is ilyen stílusigazodást tanúsít. A térd körüli sajátos redőforma ugyancsak Egyházaslibercei templomában tűnik fel, az apostolok palástján.

A déli karéj jelenetes sávjai a sötét és az okker különböző árnyalataival készült kőarchitektúrát — falburkolatot — utánzó konzolos-lizénás tagolású lábazati zónán nyugszanak. A lizénák közötti téglány alakú mezőket balról az első konzolpár közötti rész tanúsága szerint fekete-fehér stilizált növényi ornamentika töltötte

ki (102. kép). Az északi karéj lábazati díszítése a délihez hasonlított. Az eltérést csupán az jelenti, hogy ezen az oldalon a képek alatti párkány a türkiz sáv tanúsága szerint egykor kékes lehetett, továbbá a konzolok alatti, téglány alakú mezők jobbról a harmadik minusculás töredékei szerint egykor feliratosak voltak. A párkánnyal lezárt, konzolos-lizénás lábazati sáv típusa itáliai hatásra honosodhatott meg a cseh, illetve a közép-európai művészetben. A karlštejni falképek függönnyel kombinált (Mária-kápolna, Apokalipszis-kompozíció lábazati sávja²⁵) és festett oszlopos, színes téglány alakú és körformájú mezőkkel tagolt (uo. a IV. Károlyt ereklyék átvétele és elhelyezése közben megörökítő falkép alatt²⁶) változatának többszörös szűrőt feltételező késői, leegyszerűsített megoldása ismerhető fel Taron.²⁷

Az északi karéj díszítési rendszere részben követte a déliét. Itt is két jelenetes sáv — vagy esetleg egy, amely a két sáv méreteinek megfelelő magasságú volt — nyert teret a lábazat fölött. A rendelkezésre álló felületet okker és vörös sávok két-két szélesebb és közepén, az ablakot is befoglalva egy keskenyebb mezőre osztották. A négy szélső mezőben térdelve imádkozó alakok látszanak, többségükben deréktól vagy térdtől lefelé maradtak meg (105., 106. kép). Balról jobbra haladva az első fülkében hat figura térdel. A szélső, profilban ábrázolt, kezét imára kulcsoló nimbuszos szent. A feje fölötti „(be)atii p” felirattöredék is alátámasztja ezt (107. kép). Az előtte térdelő öt, ugyancsak hosszú palástfélét viselő személy szintén a szentek táborába tartozhat. Sőt, az ezekkel való hasonlóság alapján a következő képmezőben további négy térdelő szentre következtethetünk. Az utóbbiak sorából azonban az ablak felőli szent háromnegyed fordulatot beállításával és tunikából, palástból álló öltözetével kiválik (108. kép). Az ablaktól jobbra eső első képmezőn a sort egy ugyancsak háromnegyed fordulatot, tunikát és palástot viselő szent nyitja meg (110. kép). Mögötte öt világi személy következik. Közülük kettő férfi, kettő pedig nő. Az első világi férfit nemcsak háromnegyed fordulatot beállítása, hanem öltözetének megkülönböztető gazdagsága is kiemeli a sorból. Bő palástja alatt sodronyínget visel, melynek derekára kardot kötöttek és egy botfélét is helyeztek az imádkozó kezek mögé (109. kép). Az utolsó mezőt négy szerzetesi öltözetű férfi foglalja el.

Kérdés, hogy kiket és milyen téma keretében ábrázoltak a tari templom északi karéjában. Nyilvánvaló, hogy szenteket és világi személyeket helyeztek el egy központi alak köré. A világi szereplők a korabeli szokások ismeretében a templom építtetői vagy a falkép készíttetői lehetnek. Az 1420-as években Tari Lőrinc bővítette a templomot a két karéjjal, és ő lehetett a falképek megrendelője is. Így minden bizonnyal őt ábrázolták a falkép kiemelt lovagjában (esetleg a zarándokbottal egyénítve őt), mögötte pedig felesége és fia (Rupert) vagy testvére (János) imádkozhat a családjával.²⁸ A szentek hieratikus rendben sorakozhattak fel a hengerfal két oldalán, helyet adva maguk között a család védő- és segítő, továbbá speciális okokból megkülönböztetett tiszteletben részesített szentjeinek is. A mennyben lakó szentek és a földi személyek imájukkal egy a kompozíció tengelyébe — nyilván a boltozat ablaknyílás fölötti részére — helyezett szent felé fordultak imájukkal. A kompozíció jelentésének kulcsát ez a szent szereplő adhatná meg. Hiányát csak feltételezésekkel lehet pótolni. Erre több lehetőség kínálkozik.

Az egyik lehetőség szerint az alapséma és az alapgondolat a Köpenyeges Madonnán nyugszik. Lehet, hogy a térdelő alakok fölé egy Köpenyes Madonna magasodott, de a kompozíció készítési korát figyelembe véve a képtípusnak egy olyan derivátumával is számolhatunk, amelyen Mária az Utolsó ítéletben neki tulajdonított oltalmazó szerepet egy szentnek adta át. Taron Szent Mihály indokoltan vehette át ezt a szerepet. Mihály főangyalnak itt azon felül, hogy az Utolsó ítéletkor ráruházott ítélet végrehajtói és az elhunytakat oltalmazó feladatkörén túl ő a templom szent pártfogója is volt, speciális, személyesebb vonatkozása is lehetett. Ennek lehetőségét Tari Lőrinc életének egy irodalmi szinten megörökített epizódja veti fel. Az írószági Szent Patrik purgatóriumában tett látogatásakor a zarándoklatot megörökítő forrás szerint egy szép ifjú jelent meg Lőrinc előtt, aki az ő szülőfalujában álló templom patrónusa lévén védőszentjének és a zarándoklat során kísérőjének, Szent Mihálynak nevezte magát.²⁹ Miután úgy tűnik, hogy Tari Lőrinc az 1409—1411 közötti zarándoklatát követően³⁰ fogott hozzá a már álló és Szent Mihály titulust viselő templom átépítéséhez,³¹ nem kizárt, hogy a kompozíció valamiféleképpen összefügg a zarándoklattal. Ebben az esetben Tari Lőrinc személyes élménye, Szent Mihály tisztelete öltött volna képi formát oly módon, hogy az északi karéj szereplői Szent Mihály közbenjárását kérnék.³² Ennek alapján a kompozíció az eszkatologikus Utolsó ítéletek körébe tartozna. Egy másik megközelítés viszont ellene mond ennek az értelmezési lehetőségnek. Ha ugyanis figyelembe vesszük, hogy az ablak két oldalán térdelő, viselet és beállítás segítségével megkülönböztetett személy Máriával és Keresztelő Szent Jánossal is azonosítható (*108.*, *109. kép*), akik a boltozatra helyezett trónoló Úrral (és esetleg más mellékalakokkal, pl. angyalokkal) együtt egy Deesis kompozíciót alkottak, Taron egy egyénibb megfogalmazású teofánikus Utolsó ítéletábrázolással számolhatunk.

Az északi karéj falképeinek felső festékrétege szinte teljesen eltűnt. Az egykori koloritra csupán néhány, a vakolatba beszívódott festékfolt utal. A sárga, türkiz és barna foltokon túl az ablaktól balra térdelő, Máriaként értelmezett nőalak ruhája őriz olyan összefüggő festett felületet, melynek a lágy stílus jellegzetes szürkéslila színe mellett a korszak térdelő és ülő alakok esetén alkalmazott voluminózus hatásra törekvő, dús, apró ráncokból formált redőzete is érvényesül. (*108. kép*). A széles és hosszú redők, melyek a talajsávot elérve megtörnek és ott ékalakban végződnek, a tari templom északi karéja mellett az egyházaslibercei templomot is jellemzik. Mindkét falképre jellemző a talajsávon vízszintesen elnyúló ékalakú redővégek egymásbahatolása, szinte halmazszerű ábrázolása.³³ A bal oldali szent állban széles, lapos arca, a duzzadt szemhéj és a kerek szemgolyó az 1420-as évek sajátja. A többször említett Egyházaslibercsén kívül más emlékeken is feltűnik.³⁴ A kompozíció többi részének értékét a feltűnően ép előrajz emeli. A precíz és részletező, szinte a rajz műfajának határait is súroló előrajzolás a lágy stílusú művészet egyik ismertetőjegye.

A 15. század első negyedének végén a két karéjjal egyidejűleg a hozzájuk csatlakozó szerkezeti elemeket, az íveket is kifestették. Ezekre a kor gyakorlatának megfelelően a tartalmi szempontból másodlagos, kiegészítő témák kerültek. Így a déli karéj ívének keleti oldalán, közvetlenül az ívkezdet fölött, a téglányalakú, lesarkított mezőben egy háromnegyedalakos nő látható, a korona és a mécses

az okos szűzek egyikével azonosít (*110. kép*). Mivel az északi ívhez hasonlóan a déliben is a lábazati részről indulhattak a képmezők, a térkihasználás is feltételezi, hogy a déli fülkében mind az öt okos és mind az öt balga szűz elfért. Így a feltételezett teofánikus Utolsó ítélet mellett az eszkatologikus ítéletábrázolás egy változata is jelentkezett a templomban. Az északi karéjba nyíló ív is festett volt. A jelenlegi szószék feljárója mellett került napvilágra egy szögletes-karéjos keretelésű medaillon, melyben egy koronás személy mellképének töredéke ismerhető fel. E személy talán az ószövetségi próféták közé tartozó Dávid király lehet (*107. kép*).

A karéjokba vezető ívek béléletének stílus szempontjából legtanulságosabb festett részét a déli karéj okos szűze kínálja. Ovális, telt arca, magas, domború homloka, nagy kerek szeme, erős orra és duzzadt szája, fejhez simuló tömör, sárgával festett hajfonata az 1425 körüli művészetbe illik. Megjegyzésre méltó e nőalak ruhája. Ez nem kortalan tunika és palást, hanem feltehetően a készítés kor divatjához közelebb álló szűk felsőrészű, a nyak és a karöltő mentén színes szegéllyel díszített könnyű, lágy kelméből készített bő ujjú és vastagabb anyagból készített, ezért egyenletesen elosztott merev redőkből áll.

Értékelhető ornamentális részletekben az északi karéj íve bővelkedik (*107. kép*). A medaillonok formája, valamint a medaillonok és a keretsáv által közrefogott, mélyvörös háttér, a könnyű ecsetvonásokkal feltett fehér növényi indával a magyarországi falfestészetben gyakran jelentkeznek a 14. század utolsó negyedétől. Modernebb az a két kis töredék, mely a medaillon közelében (*107. kép*) és a szószék hangvetője közelében került elő. Ezek egyike fekete alapon fekete-fehér, a másik pedig bordón zöld-fehér akantuszleveles andaornamentikával díszített. A kevés színnel festett vagy grisaille akantuszlevél a 15. század első negyedében jelentkezett a falfestészetben, és felhasználási területe a szerkezeti elemekre korlátozódott. A típus — a tari templomban és a beckói várban³⁵ való megjelenése előkelő megrendelői igényt jelez.

A román kori templom északi hajófalából keleten megtartott és később hasznosított szakaszára egy Fájdalmas Krisztus ábrázolás került (*111, 112. kép*). Krisztus egy igen széles, fehér alapon fekete áttört kőrácsot utánzó, sablonnal készült keretben áll. Ez a kerettípus 1400 után terjedt el, és ennek magyarországi változataihoz — pl. az etrefalvihoz, keszthelyihez, gyöngyöspataihoz vagy a budai királyi várban előkerülthöz³⁶ — viszonyítva is, a tari igen részletgazdag megoldású. Az ezen belüli vörös keretelésű okker mezőn Krisztus tenyérrel kifelé fordított, kis- és gyűrűsujját könnyedén behajlító áldó jobbja maradt meg a passió szögének véres nyomával. A fedetlen váll és a test jobb oldalán végigfutó, majd a kissé előrelépő jobb lábfejre bukó, sűrűn redőzött és lágy esésű palást arra utal, hogy a Fájdalmas Krisztusnak a bő, hosszú lepelbe burkolt, az 1410-es évektől népszerű variánsát festették meg Taron. Csupán az kérdéses, hogy miképpen fért el a tégigényes kompozíció az eleve oly keskeny és a keret céljaira túlságosan is igénybevett falsávon.

A töredékes és kopott állapota ellenére is kitűnő minőségű ábráról árulkodó falkép minden bizonnyal a két karéj képsorával egy időben, de azok programjától függetlenül készült. A Fájdalmas Krisztus a 15. század első évtizedeinek egyik népszerű misztikus-eucharisztikus jelentésű, magánáhitatot szolgáló képe volt. Magyaror-

szágon azonban ez a téma a hasonló funkciójú pietákkal, a koporsóból kiemelkedő imago pietatisokkal, a Veronika kendőjével és egyéb kultuszképekkel szemben elvontabb tartalmánál fogva nem lett különösebben népszerű.³⁷ A képtípus tari templom belüli megjelenése tehát igényes szellemi-megrendelői háttérrel feltételez.

A Tari Lőrinc idejére keltezhető falfestés a régi, román kori szentélyt sem hagyta érintetlenül. A megnagyobbított szentélyablak rézsűjébe színes, ornamentális kifestés került. A szentély hengerfalát ekkor rózsaszínes átfestés után patronnal nyomott minta díszítette. A hajó felszentelési keresztjei is most készülhettek.

Tari Lőrinc a 15. század első negyede magyarországi arisztokráciájának műveltség tekintetében nyilván kiemelkedő képviselője. Bizonyára tanult ember, aki a szabad művészetek anyagának elsajátítása után olvasmányok segítségével és utazásai során is gyarapította ismereteit. Szent Patrik purgatóriumában tett zárandoklátának leírása a sztereotip fordulatok mellett a dogma időszerű kérdései iránti érdeklődésen túl a humanista gondolkodás és műveltség elemeit is tartalmazza. Az utóbbi körbe vonható minden bizonnyal a Szent Mihály-kultusz. A sokféle funkciót betöltő angyal Tari Lőrinc alvilágbeli kíséretét vállalva az antik hagyományon alapuló, Dante Vergiliusának, az Apokalipszis ennek hatására János evangelistát kísérő angyalának a vezető szerepét veszi át, miközben maga Tari Lőrinc is azonosul — legalábbis részben — a vezetett személyekkel.³⁸

A tari templomnak nemcsak a háromkaréjos szentélye készült egyéni, a korban szokatlan elgondolás alapján, mert a templomnak ezeken az újabban épült részein a falképek is a kor gyakorlatától eltérően egy világi személy, Tari Lőrinc egyéni vallási gondolatokon és személyes tematikai ismereteken is nyugvó speciális igényű programadásával számolhatunk. Az 1425 körüli falképek egykor nyilván egységes, zárt programot alkottak. A déli karéj Krisztus megtestesülését kifejtő Jézus gyermeksege képsora ószövetségi ígérteit és bizonyítékát az északi karéjba nyíló ív béléteinek ószövetségi prófétái nyújtották. Az északi karéj személyesebb vonatkozásokkal átítatott általánosabb jelentésű teofánikus Utolsó ítéletét a kor szokásainak megfelelően a déli karéj elvontabb eszkatologikus Utolsó ítélete (az okos és balga szűzek csoportja) egészítette ki. Ahol lehetséges volt, a hagyományos képsort új témák gazdagították. Jelentős ebből a szempontból a Szent család hazatérése Egyiptomból szerepeltetése. Figyelemre méltó a Királyok imádása kompozíció is, melynek képtípusát az internacionális gótika itáliai változata formálhatta. A 15. század első fele divatjának megfelelően az oltár közelében helyet kapott egy magánáhitat céljaira is alkalmas misztikus-eucharisztikus ábrázolás is. A programadó a lehetséges témák közül a legelvontabbat, a ritkán kívántat, a Fájdalmas Krisztust választotta.

A tari templom 15. századi falképei szervezen illeszkednek az 1420-as évek derekának falfestészetébe. Olyan képek ezek, amelyek a lágy stílusú falfestészetnek azt a stílusfokát képviselik, amit a táblaképfestészetben Kolozsvári Tamás garam-szentbenedeki oltára, a kódexfestészetben pedig a váci ötvöscéh szertartáskönyve jelez. Stílusjegyei alapján az észak-magyarországi — szepességi, gömöri, rimavölgyi, lipitói, borsod-abaúji, nógrádi — emlékanyagba helyezhető. Szorosabb összefüggésben a Mátraalja vidékének emlékeivel áll. A közeli Egyházaslibercével

kimutatható szorosabb szálak mellett lazább szálak fűzik Tart Mátraszöllőshöz, Gyöngyöspatához és esetleg a vidék más emlékeihez, pl. Maconkához. Az utóbbi emlékek minőség szempontjából a tari képek alatt állnak. Nyilván egy az 1400-as évektől ezen a területen működő olyan műhely alkotásai, amely időnként egy-egy alkalmi megrendelést teljesítő művész — ilyen a tari falképeké — korszerűbb, vagy egyénibb stílusának elemeit is feldolgozta.

A tari templom középkori kifestésének tárgyalását lezárva, néhány olyan falfestménytöredékről kell rövid említést tenni, amely középkori lehet, de a készítés kora nem pontosítható. Ezek közé tartozik az északi karéj ívének a keleti felén, a négyezetre néző oldalán fennmaradt töredék. Ezen fehér alapon okker és barnásfekete színnel festett inda kanyarog, amit keskeny, tagolatlan, elszáradt levélre emlékeztető formák díszítenek. Ez a díszítés a 15. század közepétől kezdődően egy évszázadon keresztül többször felbukkan.³⁹ Bizonytalan korú az északi hajófal fülkéjét körülvevő vörös pontsoros kifestés is. Ennek datálása több évszázad között is ingadozhat.

A Tari Lőrinc életében és kezdeményezésére történő építkezések és falfestési munkák befejezése után semmi nyom sem utal arra, hogy a 17—18. századig jelentős változás állt volna be a tari plébániatemplom falképállományában. Ekkor azonban, nyilván kisebb átépítések és renoválás kapcsán, a templombelső néhány részét is kifestik. Ebből a periódusból származnak az északi (*113. kép*) és a déli karéjok ablakainak ornamentális festményei. Az északi ablak felső záradékában sárgás, a déliben pedig fehér alapon fekete körvonalrajzon belül fekete inda kanyarog. Az inda az ablak csúcsából ágazhatott el két irányban, és nyilván a parkányig futott. Csomókkal tagolt szárából szív alakú levelek és stilizált tulipánok bontakoznak ki. A 17—18. században Magyarország egyes területeinek templomait elborítják a fehér alapon geometrikus vagy növényi ornamentikájú falképek és festett asztalosmunkák. Többségüket az élénk színvilág és a merevebb kompozíciós mód és formaadás jellemzi. A tari templom 1700 körüli festményei elegáns és könnyed formáikkal, ünnepélyes monokromiájukkal ritkának mondhatók a népművészet e szférájában.

A tari falképek rövid leírása és elemzése remélhetőleg bizonyította, hogy a Tari család temploma a középkori Magyarország falfestészete történetének fontos láncszemeit őrizte meg. A kopott és töredékes felületek további alaposabb értékelése újabb leletek előkerülésétől vagy a középkori Magyarország falfestészete történetének immár időszerűvé vált szintézisétől várható.

¹ Ezekről a feltáró régészek és restaurátorok adnak számot. A kézirat lektorálását Marosi Ernőnek köszönjük.

² Süvetéről: *Tóth M.*; Árpád-kori falfestészet. Bp. 1974. 85 sk. — *Dvoráková, V.—Krása, J.—Stejskal, K.*; Středověká nástěnná malba na Slovensku. Praha—Bratislava 1978. 131 sk. és 7. kép (a továbbiakban: Středověká nástěnná malba).

³ 1980-ban és 1983-ban még láthatók voltak a fehér haj és szakáll foltjai is.

⁴ A négyzetsort vízszintes irányban egy fekete párhuzamos vonalak közé zárt fehér sáv metszi át.

⁵ *Karácsonyi J.*; Magyar nemzetségek története a XIV. század közepéig. III/1. Bp. 1901. 9. — Az építkezéstről: *Cabello, J. A.*; A tari Szent Mihály-templom építéstörténete. Művészet Zsigmond király korában 1387—1437. I. Tanulmányok. Szerk. *Beke L.—Marosi E.—Wehli T.*. Bp. 1987. 283. (a továbbiakban: Művészet Zsigmond korában).

⁶ A Tari család öseként számon tartott Tari Istvánról: *Engel P.*; Zsigmond bárói. Művészet Zsigmond korában. I. 451 sk. és családja: 457.

⁷ *Cabello, J. A.*; i. m. Művészet Zsigmond korában. I. 283 skk.

⁸ Egy Angyalí üdvözet vagy Királyok imádása Máriajának a fejét és a trónus egy darabját őrizte meg a falképtörédek.

⁹ Az oszlop formájából és a jobbra álló, lépő mozdulatú, kezeit egymással szembefordító férfi jelenlétéből egy Krisztus ostorozása kompozíció is következhetne. Ezt a megoldási lehetőséget alátámasztaná az a baloldali színfolt, amely 1980-ban emberi alak körvonalait sejtette. Noweban ismert egy olyan Krisztus ostorozása kompozíció, melynek tengelyében áll az oszlop, tőle balra, de elég távol a hozzákötözött és kicsavarodott testű Krisztus. Az oszlop másik oldalán, Krisztussal szimmetrikus elhelyezésben az ostorozó alakot festették meg (l. *Domasłowski, J.—Karlowska-Kamzowa, A.—Kornecki, M.—Malkiewiczówna, M.*; Gotyckie malarstwo ścienne w Polsce. Poznań 1984. 495. o. 179. kép.), (a továbbiakban: Gotyckie malarstwo).

¹⁰ Gotyckie malarstwo. 162, 164, 167, 168. kép.

¹¹ A falképek megrendelőjeként Tari István fia, László is számításba jöhet. Róla: *Engel P.* i. m. Művészet Zsigmond korában. I. családja: 457.

¹² A típus legkorábbi közép-európai példája a táblaképfestészetből a Kladsko Madonna (Csehország, 1350 körül), l. *Dějiny českého výtvarného umění I/1.* Szerk. *V. Chadraha.* Praha 1984. 274. kép (a továbbiakban: *Dějiny českého umění*), a kódexfestészetben a Hedvig-kódex (Szilázia, 1353 körül), l. *Die Parler und der schöne Stil 1350—1400. 2. Bd.* Köln 1978. Taf. III.

¹³ L. 10. jegyzet, i. m. 164. és 167. kép.

¹⁴ Amennyiben Sírbatétel kompozíció volt, régies típussal számolhatunk. Ha viszont Feltámadt Krisztust ábrázolt, megoldása a kassai Szent Erzsébet-templom hasonló témájú falképéhez hasonlíthatott.

¹⁵ *Prokopp, M.*; Italian Trecento influence on murals in East Central Europe, particularly Hungary. Bp. 1983. Fig. 83. Maconkán a tari északi hajófal szószerék-hangvetője alatti festett fülkemaradvány részletformái is feltűnnek (l. uo. Fig. 85.) (a továbbiakban: *Prokopp*, Italian Trecento).

¹⁶ A két rész közti eredeti viszony a jelenlegi helyzet alapján megítélhetetlen.

¹⁷ A fehér keretező szalag fellazítja a szegélydísz szerkezetét és ezáltal elkülöníti a tari bordúrt az Esztergomtól Csetnekig mindenütt előforduló olaszosabb alaptípustól. A fehér szalag hangsúlyos szerepe köti össze ezt a szegélydíszet a passió alatt levőkkel és ez a körülmény engedi meg annak feltételezését, hogy a két falképtörédek eredetileg összetartozott.

- ¹⁸ L. *Prokopp*, Italian Trecento. Fig. 83.
- ¹⁹ Engel P. i. m. Művészet Zsigmond korában. I. családja, 457.
- ²⁰ Engel P. i. m. Művészet Zsigmond korában. I. 451 skk., 457.
- ²¹ 1388-ból. Siena, Accademia.
- ²² 1423-ból. Firenze, Uffizi.
- ²³ Středověká nástěnná malba, 53. kép.
- ²⁴ Egyházasliberese: Středověká nástěnná malba, 114. kép és MTA MKI fotótára. A tati templomban a türkiz felületek a kék vakolatba beszívódott foltjait őrzik, akár Ludrován vagy Egyházasliberescsén.
- ²⁵ Friedl, A.: Mistr Karlštejnské Apokalypsy. Praha 1950. 27. kép.
- ²⁶ Dějiny českého umění I/1. cols. 314 sk. 33. kép.
- ²⁷ Egyszerűbb változata a közeli Maconkán maradt fenn. L. *Prokopp*, Italian Trecento. Fig. 83.
- ²⁸ Engel P. i. m. Művészet Zsigmond korában. I. Családja. 457.
- ²⁹ „Mihály vagyok, a te pártfogód, akinek a tiszteletére épült a templom a te faludban, amelyben születél is.” Boronkai Iván fordítása. Tar Lőrinc pokoljárása. Szerk. V. Kovács S. Bp. 1985. 238. és Fig. 42. — Marosi Ernő ezen a helyen egy Altichiero-típusú kompozíció lehetőségével is számol.
- ³⁰ Engel P. i. m. Művészet Zsigmond korában. I. 452.
- ³¹ A tati templomnak erről az építési szakaszáról: *Cabello, J. A.* i. m. Művészet Zsigmond korában. I. 293 sk.
- ³² Hasonló kompozíciót őriz a lengyelországi Lad temploma, melyben Nagy Kázmér térdel hozzátartozói körében, a szent túloldalán pedig cisztercita szerzetesek foglalnak helyet. Ez a kompozíció egy templomalapítás aktusát megőrkítő votivkép az 1370-es évekből. L. *Prokopp*, Italian Trecento. 135 sk. és Fig. 42. — Marosi Ernő ezen a helyen egy Altichiero-típusú kompozíció lehetőségével is számol.
- ³³ Středověká nástěnná malba. 114. kép.
- ³⁴ Pl. a szombathelyi ferences templom Szent Erzsébet-falképén, melyet a 15. század első negyedére keltezhetünk. L. *Prokopp*, Italian Trecento, 186. Fig. 118.
- ³⁵ *Kodonová, M.*: A beckói (Beckov) uradalom művelődéstörténeti jelentősége a késő gótika korában. — Művészet Zsigmond korában. I. 330. és 82. kép.
- ³⁶ *Prokopp*, Italian Trecento. Fig. 86. — Műemlékvédelem XXII(1978) 75. — *Prokopp*, Italian Trecento, 118. Fig. 120. — A Budapesti Történeti Múzeum Művészet Zsigmond király korában c. kiállításon, katalóguson kívül. A felsorolt emlékek a 14. század vége és a 15. század első negyede között keletkeztek.
- ³⁷ A tati templom képével két közel egykorú emlék maradt fenn: a fonyódi Fájdalmas Krisztus szobor (Művészet Zsigmond korában. II. Katalógus, Sz. 65, 306. o. képe is közölve a Sz. 65. számon) és a szliácsi falkép (l. *Biathová, K.*: Maliarska prejavý strédověkého Liptova. Bratislava 1983. 31. kép). A két festészeti emléknél valamivel későbbi lehet, de még a 15. század első feléből származhat a kassai Szent Mihály-kápolna északi falán fennmaradt fülkeszobor. Bajor, illetve ausztriai hatásról tanúskodhat a soproni Szent György-templom félalakos Vir dolorum szobra, melynek 1424-es készítését írott forrás tanúsítja (*Balogh J.*: A soproni Szent György-templom középkori szobrai. Soproni Szemle (1964) 215 sk. és 10. kép).
- ³⁸ A Krisztusnak és Máriának az utolsó ítéletben feltételezett funkciójáról és e funkció más szentire ruházásáról l. újabban: *Büttner, F. O.*: Imitatio pietatis. Berlin 1983.
- ³⁹ Zólyomban, a passióképek hátterét hasonló indadisz alkotja. Ezek a képek 1450 előtt készültek (l. Středověká nástěnná malba, kép a 171. oldalon.). Több példát hoz a Gotyckie malarstwo c. kötet is (pl. 123., 195. kép).

A TARI SZENT MIHÁLY-TEMPLOM FALKÉPEINEK RESTAURÁLÁSA

Derdák Éva

A templom helyreállítását megelőző falkutatás során kerültek elő a különböző korú és technikájú falképek. Előkerülésükkor azonnal meg kellett kezdeni az ideiglenes rögzítésüket, részben, hogy ne potyogjanak le a felületről, részben, hogy leragasztással megvédjük, hisz a képek restaurálása csak az építészeti helyreállítás után folytatódott.

A hajó északi falán található falkép vakolata közepesen jó kötésű, erősen hiányos, feltáskásodva került elő. A vakolat kanálhátas besimítású, fényes sima felületű, szitált homokkal készült, mészdús, a glóriáknál plasztikusan megmintázott (114, 115. kép). Napi varratnak nincs nyoma. Az északi fal töredékei a fülke festésének kivételével egy periódusból valók. A nagyobb összefüggő felület is szétszabdalt, hiányos és roncsolt, a festés viszont helyenként meglepően jó kötésű, a felső epidermisz is ép.

A festői „építkezés” egyértelműen leolvasható, nyomomonkövethető: széles ecsettel felvitt, szétterített alapszín, modellálás, kontúrozás. Különösen jól látható ez a keresztlevétel jelenetén, a Krisztus-alak lábának megfestésén (117. kép). A festékréteg helyenként jó üveges kötésű, freskópáncélos (CaCO_3). A kép készültekor a vakolat helyenként még nedves lehetett, a földfestékekhez kevert mésztej és szentjánosfehér alakította ki a helyenkénti freskós kötést. A világosabb ruhák színei és a testszínek megfestésénél több fehéret használt a mester, így ezek jól megmaradtak a festéskor utolsónak felvitt csúcspényig, míg a sötét tónusú színeknél a testesen felvitt festék erősen megkopott. A sötét színek erős lekötést igényelnek. A mester ecsetkezelésére a vastagon, testesen felhordott festés, a festői úsztatás és a vonalas rajzosság egyaránt jellemző.

A kép egészében, megjelenésében azonban vonalas, sikhathatású. Ez volt a benyomásom a feltárás, tisztítás után, s ezt a retusálás végéig szem előtt szándékoztam tartani. Igyekeztem a retusált részeken is a vonalakat pengeélesen megtartani, a sík felületeket pedig hullámozás nélkül kiretusálni. Kopott felületek esetében ez mindig nagy nehézséget jelent. Törekedtem arra, hogy a retusálás látványban a háttérben maradjon és az eredeti festésre kerüljön a hangsúly, az legyen a szembetűnő. A nagymértékű formai hiányok miatt nem törekedtem az eredeti állapot visszaállítására ott sem, ahol az eredeti állapot teljes bizonyossággal megállapítható volt. Vagyis eredeti állapotként a feltárt, letisztított felületet vettem alapul, nem kíséreltem meg visszaretusálni addig az állapotig, amikor a mester a munkát befejezte. Vállaltam a töredékességet és a kopottságot is a bemutatásnál, de fő szempont volt az is, hogy az egész képpé összeálljon. Így retusáltam az általunk kitömített szigetekre, és sok esetben az eredeti festékhiányokat is kiegészítettem, amennyiben

azok zavaróak voltak, egyértelműségük viszont nem volt kétséges. Sokszor etikusabb ugyan az a fajta esztétikai kiegészítés, amikor csak a tömítésekre vonalkázunk, ebben az esetben azonban ez kevésnek bizonyult volna.

A Passió-jeleneten belül a két legnagyobb felületi hiány esetében festészeti kiegészítést nem alkalmaztunk, pigmenttel színezett breplasztá-homok (műanyag alapanyagú „glett”) keverékével a régi felülettel egy szintbe hoztuk, kitömítettük, színét pedig a vakolat alapszínéhez igazítottuk. Az eredeti vakolat kisebb folytonossági hiányait a konzerválás után kitömítettük. A mélyrétegekhez meszes homokos 3:1-es vakolatot használtunk, a sekély hiányokat mészkőpor-szítálfhomonokplextol keverékével tömítettük.

A női alakok mindegyikét bíborszínű palástba öltöztette a festő, a hosszú drapériák földről visszahajlóak, több helyen láthatjuk a belső világos bélést. A köpenynek sajnos csak az elsőként felfestett alapszíne maradt meg, a modellálás lekopott, eltűnt. Úgy gondoltam, hogy önkényes lett volna a palástokat személyekhez tartozóan értelmezni. Így viszont zavaró, hogy a térben közeli és távolabbi személyek a most már azonos színűre kopott drapériák miatt egy síkba kerülnek.

A katonák valószínűleg mind a szokásos csúcsos cipőt viselik, ez egy helyen maradt meg „lenyomatként” a környező szín kontúrájában, egy esetben pedig szőrsaru-bocskor viseletet láthatunk (*116. kép*), ez teljes épségében, szépségében megmaradt.

Nem konkretizáltam a katonák sisakját sem, bár az egyiknél talán kiegészíthető lett volna az ismert analógiák alapján.

A két oldalsó szentélykaréjban biztos kezű, nagy festői gyakorlattal rendelkező mester dolgozott. Az előrajz nemcsak egyszerűen formát jelölő, körülhatároló, hanem formát érzékeltető és plasztikailag is teljesen megjelenik (pl. a ruha vagy fejforma, arcrészletek, kéz stb.). Gömbölyű, jó minőségű ecsettel rendkívül biztosan húzta meg az előrajz vonalait. Karton használatára semmiféle nyomot nem találtunk, ha volt is, úgy használta, mintha ott sem lett volna, a vonal lendületes, életteli. A festő teljes figyelmével koncentrált az előrajzra, a kezek térbeliségét mesterien látatja, ábrázolásukkal gondolatokat közöl. A botot tartó kéz csuklóban is bemozduló biztos fogásával a „magam is irányítója vagyok a dolgok történéseinek, nemcsak részese” gondolatot közli számomra. A ruhák ráncai is a textil vastagsága, súlya szerint alakulnak, a látványból kiindulva festi azokat. A szentélykaréjok képeinek mestere frissebb szellemet, más szemléletet képvisel, mint a hajó falainak festője. Lazúros építkezéssel és fedőtechnikával dolgozik. A gyermek Krisztus arcának megfestésénél megvan valamennyi réteg: előrajz — vakolatszín — csúcscsúcs (átfordult ólomfehér), teljesnek tűnik a kép. Sajnos használta az ólomfehéret mint legvilágosabb szint, érthetetlen, miért nem a jól bevált oltott meszet vagy annak szentjánosfehér változatát használta. A fedőfestés továbbfejlesztéséről — a kész állapotról — sajnos csak feltételezéseink lehetnek. A malachit színt (a röntgendiffrakciós vizsgálat szerint átalakult azurított) temperásan, testesen használva lefedte az előrajzot, majd erre vörössel rajzolt — ennyi az, ami Krisztus ruhadíszének alapján a fedőtechnikájáról megállapítható. (A festékek vizsgálatát Kriston László fizikus — Kriminálisztikai Intézet — végezte.)

Az északi karéj konzolokkal elválasztott egyik betétmezőjében olvashatatlan, festéssel készült feliratnyomokat találtunk (118. kép). Fotótechnikai vizsgálatokkal próbálkoztunk felerősíteni a meglévő nyomokat. Azt gondoltuk, hogy a felirat készültek a pigment kötőanyagának egy része beszívódhatott a vakolatba, UV fényvel megvilágítva lumineszkálásra számítottunk. Gelbhell, OG 3-as, és GG 14-es szűrővel készítettünk felvételeket — hiába.

A napi varrat elkülöníthető. Maga a kép igényesebben megoldott, mint a vakolat, amelyik mostanra porózussá, morzsalékonnyá vált. Az oldalsó szentélykarékban két középkori vakolatréteg van. Az első az építéshez kapcsolódik (rajta a déli karéjban a száraz vakolatra rajzolt templom került elő), a másodikat a festés számára készítették. Ez a második vakolat igényesebben besimított, fényes felületű. Igazán jó freskókötés azért nem alakulhatott ki, mert magát a falazatot nem készítették elő, így az a freskókötéshez szükséges vízutánpótlást nem biztosította. A festővakolat rövid időn belül kiszáradt, még mielőtt a testes fedőfestések páncélkötése (CaCO₃) is létrejött volna. Maga az előrajz azonban és annak lazúros továbbfejlesztése beszívódott a nedves vakolatba. Ilyenfajta szép, üvegesen futó vonal csak nedves technikában érhető el, száraz vakolaton akadozik az ecset (lásd a lábazati festés vonalait). A kép alsó széle és a konzolos lábazati festés találkozásánál végigkövethető a falképvarrat.

A falképek feltárásakor mészréteg nem fedte a felületet, mint más esetekben lenni szokott — közvetlenül a képrétegre vakoltak. A boltozat átalakításakor, az újrvakolás előtt nyilván leverték a mozgó, feltáskásodott részeket, ezzel magyarázható a falképek töredékessége. Sajnos még egy villanyvezeték is átvágta az amúgy is töredékes képet.

Citromsavas tisztítás után az eredeti vakolat üregeit kiinjektáltuk (plextol B 500 vizes diszperziójú ragasztóanyaggal). A töredékek rögzítése után a restaurálásban szünet következett. A nagy felületek kiegészítő vakolását az OMF egri építésvezetőségének munkásai cementes kiegészítéssel oldották meg, amivel sajnos nem érthetünk egyet. Továbbá azzal sem, hogy egy szintbe hoztak különböző korból való vakolatrétegeket, olyan helyeken, ahol léptetésbeli megkülönböztetést javasoltam volna.

Mi a képen belüli vakolathiányokat kőporos-plextolos-oltottmeszes finomtömítéssel láttuk el, majd konzerváltuk a felületet paraloid híg, majd töményebb acetonos oldatával.

Retusnál a megkülönböztető vonalkázó eljárást alkalmaztam, amit megpróbáltam illeszkedővé fejleszteni, és a kép síkjában tartani, nem akartam, hogy síkban előbbre kerüljön, mint az eredeti kép síkja. Ezzel szerettem volna elérni, hogy az eredeti festékréteg legyen a hangsúlyosabb a retushoz képest, az vonzza a néző tekintetét, ne pedig a kiegészítés. Retusáláshoz Rowney aquarelle és Rowney akrill festéket használtunk.

A román kori szentély apostolfiguráinak (120. kép) vakolata vékony, ez a szentély első, közvetlenül a kőfalazatra került vakolata. Durva besimítású, rücskösre hagyott felület. Színei természetes földfestékek: okker világos, vörös, fekete stb. Kontúros, vonalas jellegű a festésmód, all secco a technika. A töredékfoltok hiányai kipikkelés jellegűek. Ezeket a hiányokat tisztítás után kőpor, oltott mész,

homok és plextol keverékével tömítettük, mindig a környező felülethez igazítva a pótlást. Ahol rücskösebb, rusztikusabb volt a középkori vakolat, ott mi is illeszkedőre „mintáztuk” a kiegészítő anyagot, ahol pedig a felület úgy kívánta, tükörsima lett a tömítés. Annyira töredékesek a képek, hogy retusban is csak a minimális hozzátételre vállalkozhattam, csak az általunk kiegészített vakolathiányokra retusáltunk, a már leírt technikával.

A román kori szentély gótikus ablakának díszítő falképei két rétegűek: van egy alsó, márványt utánzó, fröcskölt festés, és e fölött egy következő vakolaton rossz megkötésű díszítőfestés, zöldeskék és vörös színezéssel (119. kép).

A Péter-Pál töredék festése nedves vakolatra készülhetett, tükörsima a jó minőségű alap. A szentélyfülke festése rózsaszínű alagra felvitt fekete, sablonált patron minta, mészfestés technikájú (121. kép). Igényesen kivágott, szépen megszerkesztett sablonminta a szenvedő Krisztus kép szélmotívuma. Száraz felületre, vastag alámeszelésre készült a szentélykaréj felső ívének virágindás töredéke, valamint a hajó északi falának fülkefestése.

A TARI PLÉBÁNIATEMPLOM FASZOBRAÁSZATI EMLÉKEINEK RESTAURÁLÁSA

Bérci László

A középkori tari templom egykori belső díszítéséből és berendezéséből napjainkra csak töredékek maradtak meg. Néhány kőfaragvány, kőszobrászati emlékanyag és a feltárt falfestmények bizonyítják, hogy a tari templomot, többi középkori templomunkhoz hasonlóan, gazdagon díszítették. Adataink sajnos azonban ezekre az alkotásokra vonatkozóan nincsenek, még az oltárok számát sem ismerjük.

Az 1696-os Canonica Visitatio Tar használatban lévő katolikus templomát említi. Ez azt jelzi, hogy a török háborúk befejeztével, még a XVII. században a templomot újból misézésre alkalmassá tették.

A Historia Domus 1870-es feljegyzése szerint a templomnak „eredetileg”, tehát a XVII. sz. végén három oltára volt: a főoltárt Mária tiszteletére szentelték, a két mellékoltár pedig a Szt. Mihály, ill. Szt. Rókus, Sebestyén és Rozália titulust viselte. A Historia Domus és más írásos adatok szerint az épületet 1781-ben Lőrincz József renováltatta. Ekkor készült a ma is álló szószék. A templom új titulusa miatt a szentélyben Szt. Mihály-képet helyeztek el, amely a régi egri székesegyházból származott.

1900 táján készült az új neobarokk főoltár, amelyre Tury György által fedett Szt. Mihály-kép került.

A templom berendezései közül a szószék és a Jézus megkeresztelése mellékoltár tekinthető értékes műtárgynak régisége és műrészletei alapján.

A mellékoltár és a szószék restaurálása során számos érdekes megfigyelést tettünk. Ezek egyrészt műtárgytörténeti ismereteinket gyarapították, másrészt nyomon követhetővé vált a különböző korszakok ízlésváltozása is. Ez utóbbi elsősorban az átfestések színikiválasztásánál mutatkozott meg.

A korabarokk korszak értékes emléke a jelenlegi mellékoltár (123, 124. kép). A kisméretű oltár felépítménye egyszerű. A stipes nélküli magassága 320 cm, szélessége 200 cm, a legnagyobb mélysége 40 cm. A mensán nyugvó predellát két oldalról az oszlopszék zárja le, amelyen szépen faragott csavart oszloppár nyugszik (125. kép). Az oszlopok alsó hengeres bázisát egy-egy puttófej díszíti. Az erősen plasztikus oszlopfő akantuszlevelekkel díszített kompozit típusú fejezet. Az oszlopok mögött, a predellán álló retabló felülete tagolatlan. Közepén olajfalevelekkel szegélyezett, íves záródású oltárképkeret helyezkedik el. Az oszlopokon és a retabló felső peremén nyugszik a golyvás főpárkánnyal egybeépített zárófejezet, amelyet középen tört oromzat zár le.

A főpárkány golyváit minden oldalról 1-1 rozetta, a középső mezőt pedig egy akantusszal körülfont kartus tölti ki. Az oltár bizonyos fokú aránytalansága, ill. a zárófejezetek erőteljessége arra enged következtetni, hogy az oltár két oldalán

álló Szt. István- és László- szobrok mögül hiányzik az áttört faragású szárnyornaments. Maradványok hiányában ennek formáját rekonstruálni nem lehet. Az analógiák figyelembevételével az oltár jellegéből adódóan azonban elképzelhető, hogy a szintén elpusztult és csak archív fotóról ismert, cserhátsurányi oltár szárnyornamentséhez hasonló volt.

Az oltár eredeti színezését a feltárás során tisztáztuk. Az építményt teljesen egységesen, alapozás nélkül, durva szemcsézetű, kék temperával fedték.

A predella középső betétjében vörös tulipánból kiindulva hullámos vonalú szimmetrikus levélornamentikát, az oszlopszékbetétekben pedig jellegzetes „S” alakú levelekből álló díszítőfestést tártunk fel. Az ornamentális faragványok és a szobrok eredeti színezése csak részben volt megállapítható. Az azonban bizonyítható, hogy az oszlopféjeketek, puttószárnyak és a predella szélő profilszegélye aranyozott volt. A kartusok, rozetták, a csavart oszlopok, valamint a képeret egyes részein ezüst nyomok kerültek elő. A királysobrok felületén az első rétegbeli színezést nem sikerült egyértelműen feltárni.

Ha figyelembe vesszük a már ismertetett 1870-es Historia Domusból származó adatot, miszerint a templomnak három oltára volt, akkor valószínűnek látszik, hogy a XVII. században ez volt a Mária tiszteletére szentelt főoltár. Ikonográfiai- lag elképzelhető, hogy a két magyar szent király, Szt. István és Szt. László alakja egy Mária-ábrázolással együtt szerepelt. A rétegszám, továbbá a legalsó fémszínezésnyom töredék jellege azt bizonyítja, hogy a szobrok az oltár eredeti tartozékai.

A tari oltár készítésének idejét a jellegzetesen örvénylő akantuszlevelek, a csavart oszlopok formája, továbbá a tört oromzat szerkezete alapján a XVII. század utolsó negyedére tehetjük. Ezt erősíti meg az a tény is, hogy a szomszédos község, Mátraszőlős katolikus templomának három, 1669-ben készített oltára bizonyos részleteiben hasonlóságot mutat.

Nagyon fontosnak tartom a durva szemcsézetű, alapozás nélküli kék színezés azonosságát, továbbá a predella tulipánmotívumának hasonlóságát. A mátraszőlősi Szt. Miklós-oltár predelláján előkerült gránátalmás, tulipános festés egyedinek számított, mivel az ország mai határain belül ez volt az egyetlen ilyen típusú emlék. A tari oltáron feltárt festett ornamentikák azonban azt mutatják, hogy hasonló jellegű díszítés felbukkanására még számítani lehet.

Az oltárt először a XVIII. században újították fel. Ekkor az egyszínű kék temperafestésre vörös, kék, sárga és zöld színekből álló márványozás került. Az ornamentals, szobrok fémszínezett felületét fáig lekaparták, majd újraalapozták, -aranyozták, -ezüstözték. Ez utóbbi felületét zöld, vörös és sárga színű lazúrral díszítették. A próbafeltárás során azt tapasztaltuk — a mélyedésekben megmaradt eredeti maradványok alapján —, hogy az újraszínezés az eredetit követte. Sajnos nem ez történt a két kartussal, mert az ott szereplő címert vagy feliratot nem ismételték meg, csupán az újraezüstözött felületet egyszínű zöld lazúrral átkenték. Ez az aranyozó gyakorlat sajnos mind a mai napig létezik. Ennek lényege az, hogy az alapozás nélküli, nehezen eltávolítható színezést átfestik, de az aranyozás megismétlése már nem így történik. Az arany-ezüst alá ugyanis többrétegű, gyakran igen vastag enyves krétaalapot visznek fel, ez viszont igen sérülékeny, a klímaváltozásra nagyon érzékeny.

Az első átfestés során az oltár színvilága részben módosult, vagyis teljesen új elem az építmény márványozást imitáló festése, de a faragványok és a szobrok színezése, új anyaguk ellenére, az eredetit tükrözte. Szerencsés véletlen folytán az oltár első átfestésének időpontját, a már említett mátraszőlősi oltárok restaurálása kapcsán viszonylag pontosan datálhatjuk. A néhány évvel korábban restaurált mátraszőlősi oltároknál is ugyanilyen márványozó átfestést találtunk. A két márványozás karaktere, színvilága és a festéstechnika oly nagy mértékben megegyezik, hogy egy és ugyanazon mester vagy műhely munkáját véljük felismerni. Érdekes továbbá az a hasonlóság, amelyet az ornamentelek esetében tapasztaltunk. Itt is lemosták az eredeti fémszínezést és alapozást, de nem olyan alaposan, mint a tari oltáron. A gondosan feltárt eredeti töredékek alapján teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy a fémszínezés és a lazúr színek teljesen az eredeti színezés másolatának tekinthetők.

A mátraszőlősi első átfestés időpontját a szószéken feltárt 1761-es renoválási dátum adja. Így tehát a tari oltár első felújítása 1760 körül történt, továbbá megerősíti az eredetivel megegyező lazúr színek használatának műhelygyakorlatát. A tari templom berendezésének XVIII. századi felújítására, ill. bővítésére az 1780–81-es munkálatok alkalmával került sor. Ekkor készültek a ma is álló szószék és a padok.

A szószék stílusát tekintve klasszicizáló, gyenge kvalitású provinciális munka (*126. kép*). Az eredeti márványozó festés stílusa és technikája is teljesen különbözik a mellékoltáron feltárt színezéstől. A hazai viszonylatban közepes méretűnek számító szószék a barokk szerkezeti hagyományokat követi. A három oldallapból álló szószékkosarat lent félgömb alakú „cseppentő”, azaz csepp formájú konzol zárja, ananász díszítéssel (*127. kép*). A hangvető felett volutákból álló ún. kupolát füzérral díszített váza koronázza. A szószékkosár középső mezőjében a Magvetőt ábrázoló dombormű látható.

A szószékkosár szerkezeti elemeinek sík felületét eredetileg temperával különös, kavicsszőnyegre emlékeztető márványozással szürkés színűre festették. A profilok általában vörös színűek, a faragványok pedig eredetileg aranyozottak voltak.

A szószékkosár és a hangvető közötti hátfalat deszkaborítás fedte, középen egy aranyozott rozetta díszítéssel. A szószék bontásakor a hársfa faragvány hátlapján egy pad oldallaprajza került elő (*128. kép*). Ez az asztalosrajz hozzávetőlegesen megegyezik a jelenlegi padok oldallapjának kontúrájával. Nagyon valószínű, hogy a szószék építése közben került ide ez a műhelyvázlat, amit a megrendelőnek mutattak be. Tehát nyilvánvalóan a padokat a szószékkal egyidőben, egyazon műhely készítette. Ez azért is érdekes, mert ilyen típusú asztalosrajzok restaurálás során ritkán kerülnek elő. (1967 óta az Országos Műemléki Felügyelőség Faszobrászrestaurátor Csoportja egy alkalommal talált hasonló rajzot elbontás során a gyöngyöspatai főoltárnál.)

Az 1871-es felújítás, ill. bővítés során nagyon valószínű, hogy nem nyúltak a Szent István- és Szent László- szoborral díszített oltárhoz, mivel az Egerből hozott Szt. Mihály-festményt csak a szentély falán helyezték el.

A XIX. században a mellékoltár és a szószék barokk színezését átfestették. Ez nyilvánvalóan ízlésváltozással magyarázható, mivel a feltárás során előkerült XVIII. századi festékréteg igen jó állapotban volt. Az oltár és a szószék szerkezeti

elemeit, tehát az egykor márványozott felületet egységesen kékesszürke olajfestéssel kenték át, a faragványok aranyozását „átmetálozták” (hamis arany lapokkal vonták be). A Szt. István- és László- szobrok lazúrozott drapériáit a XVIII. századi színezést követő, de annál sötétebb színekben szintén átfestették. Valószínűnek látszik az is, hogy az oltárképet ekkor cserélték ki. A mellékoltár jelenlegi képe ugyanis Krisztus megkeresztelését ábrázolja (124. kép). Ez a téma pedig nem hozható összefüggésbe az eredeti titulussal. Az új oltárkép kvalitását tekintve nem jelentős mű, de olaszos jellege, ábrázolási módja az egri székesegyház 1838—40 között Michelangelo Grigoletti és Giovanni Busato által festett mellékoltárképeivel mutat hasonlóságot. Restaurátori tapasztalataink szerint az oltárépítmény egyszínű fehér vagy kékesszürke átfestése a klasszicizmus kései szakaszára jellemző. Mivel az oltárkép stílusa is ide sorolható, ezért ezen felújítás a templom 1845-ös klasszicista bővítése (előcsarnok, sekrestye) munkálataival hozható összefüggésbe.

A templom 1900-ban történő belső felújítása volt a legjelentősebb és a legdurvább kivitelezésű. Ekkor helyezték át az egykori főoltárt a déli karéjba. Biztosra vehetjük, hogy több korábbi eredeti, ill. XVIII. századi műtárgyat elbontottak. Erre utalnak azok a templom lomtárában talált, klasszicizáló vázák, amelyek a szószék oromatán álló díszítménnyel azonosak. Az átfestések rétegszáma is megegyező. Mivel ezek számára a szószéken nincs hely, így egy megsemmisített 1781-es bútorzat tartozékai lehettek.

A Thury György-képpel díszített kisméretű neobarokk főoltár felállításakor valamennyi belső bútorzatot, a padok kivételével, vastag fehér olajfestéssel befestették, a faragványokat pedig rossz minőségű bronzporral átkenték.

A legutolsó átfestés felülete a restaurálás megkezdésekor nagyon erősen szennyezett volt, a bronzporozás pedig teljesen megfeketedett.

A mellékoltár és a szószék szerkezeti részei fenyőből, a faragványok hársfából készültek. A faanyag erősen rovarfertőzött volt, az ornamentikák helyenként teljesen elporladtak. Az oltár restaurálásánál komoly elvi probléma merült fel. Az eredeti XVII. századi festékréteg bemutatatható állapotban csak az oltár építészeti elemein maradt fenn, mivel a faragványokon, valamint a két királysobron az 1761-es lazúrozás alatt csak nyomokban mutatkozott az eredeti színezés. Továbbá jó minőségű és állapotú márványozás fedte a korabarokk ornamentális festést.

Végül is kompromisszumos megoldás született, vagyis az oltárépítményen a XVII. századi színezés, a szobroknál és az ornamenseknél pedig az eredeti követő XVIII. századi lazúrozás került bemutatásra. Így e megoldással megközelítőleg az oltár XVII. századi állapotában jelenik meg.

A szószék restaurálásánál ilyen jellegű nehézségek nem jelentkeztek. Itt a két olajfestést és metálozást, ill. bronzporozást eltávolítottuk, tehát az eredeti állapotot állítottuk vissza. A felállításnál azonban az eredetihez képest két szerkezeti módosítás történt. A szószékfeljáró meredekségét és a korlát kapcsolódását a kosárhoz a szentély járószentjének megváltozása miatt kénytelenek voltunk módosítani, a szószékkosár és a hangvető közötti hátfalat — az előkerült falképtörédek bemutatása érdekében — nem helyeztük vissza. A mellékoltárt — a tervező elgondolása szerint — téglából készített stipesre állítottuk fel, az apszis és a déli karéj találkozási pontja előtt.

A TARI RÓMAI KATOLIKUS TEMPLOM HELYREÁLLÍTÁSA

Sedlmayr János

Falusi templomaink legnagyobb része több építési periódusból ötvöződött egygé. A tömegeket, tereket és részleteket egybeolvasztó átalakításnak, fejlődésnek egyik kiemelkedő példája a tari r. k. templom, amely az 1200 körüli egyhajós román templomocskából jó néhány bővítés után, a XIX. században nyerte el mai formáját.¹

Építészettörténeti szempontból mindegyik középkori periódusa figyelmet érdemel. A félköríves szentélyű egyhajós román kori templom a XII—XIII. századi, magas igényű kis egyházak egyik tipikus példája, kőkváderes falazatával, negyedkupolával fedett szentélyével, fafödémés hajójával és kifestett belső terével. A XIV. században nyugat felé kibővített hajója a Felső-Magyarországon gyakoribb, középpilléres hajók formai és szerkezeti megoldását követi.² A XV. század első negyedében tovább nagyított, belső támpilléres hajó tere szintén magas igényű alkotás volt: e megoldással a középkorban a legkiválóbb városi templomoknál találkozunk. Teljesen egyedi a két oldalirányú félköríves karéj, amely a gótikus templomoknál alig-alig fordul elő. A barokkban kapta nyugati tornyát, hevederívekkel és csehsüvegboltozatokkal fedett belső terét, amellyel már igen sok XVIII. századi falusi templomnál találkozunk. A XIX. századból való a nyugati portikusz és az átépített sekrestye tömege, valamint a barokk boltozatokat helyettesítő lécszerkezetű belső térlefedés.

A többször bővített, egyedi és általános megoldásokat tartalmazó műemlék helyreállítására 1978—82 között került sor. Az igen rossz állapotú épület helyreállítási tervét részletes falkutatás és régészeti feltárás után készítettük el. Felmérését és a helyszíni kutatások első fázisait Horváth Alice, az OMF területi főelőadója kezdte el, megindítva ezzel a templom restaurálását.³

A helyreállítási terv legfőbb célkitűzései a következők voltak:

- a több periódusból származó összes értéket kiemelve úgy kell megtartani, hogy a különböző korú részletek az emlék egységes megjelenésében zavart ne okozzanak;
- az épület külső megjelenésében a bántóan jelentkező palafedésű tető elbontásával olyan új tetőformát tervezni, amely a szentélyfejet (a keleti apszist, a román hajót és a két oldalkaréjt) formailag részben elkülöníti, de anyagával egybe is kapcsolja a magasabbra emelendő gótikus hajó tetőformájával;
- a homlokzatokon az egyértelműen jelentkező és kiegészíthető középkori részleteket, falazatokat úgy bemutatni, hogy az épület megjelenésében ezek csak értelmezzék a műemlék fejlődését, de egyik kor se kapjon elsődlegességet;

- a belső térben a feltárható és bemutatható maradványok gazdagítsák a templomot, de a külsőben előirányzott módon minden kor értéke érvényesülhessen; a meglévő szép berendezés restaurálva maradjon meg;
- a szükséges új hozzátétek ne zavarják az épület külső és belső megjelenését: a templom távoli és közeli képe ne változzék sokat. Megszokott belső képe pedig a falképre restaurálás, az új liturgikus tér, a szintek változtatása ellenére is lehetőleg hamar elfogadhatóvá váljék és használatában elégítse ki az új liturgia követelményeit;
- az épület műszaki állagát a tartós fennmaradás érdekében a leg gondosabb munkával gyökeresen helyre kell hozni, hiszen a korábbi rossz beavatkozásokkal, mint például túlzott szintsüllyesztésekkel, valamint a régen aktuális tatarozás elmaradásával a műemlék állaga siralmasan leromlott;
- végül a körítőfal helyreállításával, a cinterem és külső terep rendezésével, a templomdombra vezető alig járható lépcső megújításával, kertészeti munkával a műemléknek kulturált környezetét terveztük visszaállítani, amely újabban szintén előnytelenül megváltozott. A környezetrendezést tehát az egész épületeggyüttes helyreállításának szerves részeként irányoztuk elő.

Az építészeti és kertépítészeti terveket 1979—82 között az OMF Egri Építészeti vezetősege valósította meg.⁴ A munka a torony helyreállításával, a sisak teljes felújításával és a torony homlokzatainak helyreállításával kezdődött. Ezután készült az 1980-as és '81-es években a tetőzet szakaszos megújítása, amely az épület külső megjelenésében lényeges, szerintünk előnyös változást hozott.

A tetőszerkezet helyreállításához kapcsolódott a lécszerkezetű „faboltozatok” hibás részeinek cseréje és a boltozati felületek rögzítése, valamint a felső hőszigetelés. Ezt követte belsőben a barokk pillérek megbontása és a bentlévő késő gótikus falpillérek bemutatása. A hajó és szentélyfej homlokzatainak helyreállítása kapcsán több középkori ablakot és a déli bejáratot visszaállítottuk, felhasználva a részletek kiegészítésében a másodlagos helyen megtalált középkori faragványokat is. A legtöbb munka 1982-re maradt, amikor a megindult falképre restauráláson kívül a templom belső burkolása és a szakipari munkák elvégzése készült el. Kívül a körítőfal állagbiztosítását és kiegészítését, a felvezető lépcsőt, illetve a teljes környezetrendezést szintén ekkor végezték el.

A feltárt, több periódusból származó falképek restaurálása két ütemben készült. Így 1981—82-ben a részletes feltárást és rögzítéseket végezték, míg a képek retusálása az építészeti helyreállítás befejezése után, 1984-ben lett kész.

A déli előcsarnokban egy kisebb kő- és dokumentációs kiállítást állítottunk fel. Ennek célja egyrészt a fel nem használható kőfaragványoknak értelmezett formában való belső elhelyezése volt, másrészt az illusztrációkkal a látogatók tájékoztatását kívántuk szolgálni. A több periódusú műemlék fokozatos kialakulásáról alaprajzzal, külső és belső nézetekkel tablókön tájékoztatást adtunk a kutatás eredményéről, az építészettörténeti megállapításokról.

A helyreállítási munka a templom és a környezet egészére kiterjedt: szinte nincs egy tenyérnyi része, amelyet változatlanul meghagyhattunk volna.⁵ A műemléki értékek kiemelése mellett hangulatának megőrzésére is nagyon vigyáznunk kellett. A helyreállítás utáni végeredmény természetesen itt is — mint a legtöbb műemlék

esetében — több kor alkotásának együttes megjelenítéséből tevődött össze. Az eddig látható értékek mellett további adalékokat jelentettek a kutatásból származó részletek, a tudományos feltárások és a levont építészeti eredmények. Az épület új megjelenéséhez hozzájárult még a kutatás során talált kőrészletek visszahelyezése, az „in situ” maradványok bemutatásának módja, valamint a funkcionális szükségességből tervezett új részletek is.

A templom külső képében változást jelent több középkori elem bemutatása. A keleti szentélyben például a román kori lábazon és a falfelületen kívül egy négyzetes, káró formájú kőrácsos gótikus ablakot nyitottunk meg. Az oldalsó karéjokban és a román kori szentély oldalán egy-egy, összesen tehát három kőrácsos ablakot helyeztünk vissza. Megnyitottuk és visszaállítottuk a XV. század eleji, a Tari család címerével díszített déli kaput, valamint a hajóban előkerült ablakok alsó szakaszát és a lábazonokat.

Az említett részletek visszaállítása mellett lényeges változást jelentett az új tetőforma is. A szentélyfejet így szinte védőtető jellegű, szép ívelésű kúpfelületek fedik, a késő gótikus hajót pedig magasabb nyeregű emeli ki. A párkányok feletti ereszek erőteljesebb kinyújtásával nemcsak a falfelületeket védjük meg jobban, hanem nagyobb árnyékhatással az egész tető újszerűségét is hangsúlyoztuk.

A belső tér megjelenését ugyancsak megváltoztatta a kelet felé emelkedő szintek visszaállítása. Ezek nivója most a hozzájuk tartozó térrészek egykori szintjének felel meg, de ez a lépcsőzés természetesen egyetlen korban sem lehetett meg. Most így a nivó a keleti román kori szentélyben a legmagasabb. Ennél alacsonyabb a szint a karéjokban és a mai liturgikus térben. A hajóban a késő középkori padozatsíkot állítottuk helyre, amely a barokk időben is változatlan maradt. A szintek visszaállítása mellett a belső tér megjelenésében változást jelent néhány középkori ablak, a déli kapu megnyitása, a hajóban a késő gótikus belső támpillérek bemutatása a barokk pillértesteken belül. Az előkerült belső támaszokat és a falkonzolatokat ugyanis a barokk pillérek éléinek „felnyitásával” mutattuk be, miáltal a csehsüvegek alatti falpillérek tömege és formája megmaradt. A két különböző korú szerkezet együttes bemutatása természetesen nemcsak itt, hanem számos más helyen is előfordult már. Ez a magyar műemlékvédelem tudatos törekvése, miáltal a későbbi értékek megőrzése mellett több elfedett, rendszerint középkori építészeti elem ismét napvilágra kerül.

A belső tér megjelenéséhez hozzátartozik a deszkából és lécekből összeállított faboltozat, amely a nehéz és szerkezetileg megindult barokk csehsüvegboltozatok és hevederívek helyett készült. A faszerkezetű, lécrácsos „álboltozatot” mint érdekes szerkezetet és mint látványos térelhatárolást mutattuk be. A korhadat elemeket új anyaggal pótoltuk és az egészet konzerváltuk, valamint dróthuzalokkal az új tetőszerkezethez rögzítettük. Alsó vakolását elhagytuk, tudva, hogy a lécek formája előbb-utóbb úgyszólván kirajzolódik. A faboltozat látható alsó felületét fehérre festettük, hogy a teret e technikai érdekességgel kevésbé változtassuk meg.

A templombelső új képéhez hozzátartozik még az új liturgikus tér, a román kori hajó közepére helyezett oltár, a sedes és ambo, az oldalra elhúzott, szépen restaurált kora barokk oltár. A tari templom számos átalakítás, pusztulás, bontás,

változtatás, de a mindenkori megújulás és a mostani helyreállítás után beszédesen szól történetéről, a felemelkedett nemesi Tari család gazdagságáról és arról is, hogy egy nagyobb középkori templom miként olvad be egy átlagos falusi barokk templomba. Értékei azonban részben átmentődnek, és ezeket a mostani helyreállítással ki kívántuk emelni. Ugyanakkor hangulati értékeit is meg akartuk őrizni. Mindezt a helyreállítás révén még korunk funkcionális és műemléki követelményeivel is ötvözni kívántuk, és remélhetően e törekvésünk megfelelő eredménnyel járt (129—135. kép).

JEGYZETEK

¹ Sedlmayr János: A tairi r. k. templom építészeti elemzése és helyreállítása. (*Építés—Építészet* 1985/2)

² Dr. Rados Jenő: Szepességi gót kéthajós templomok. (*Technika* 1934/4)

³ A helyreállítási munka résztvevői: kutató régész és falkutatás: Juan Cabello, tudományos előkészítés, falkutatás: Horváth Alice, tervező építész: Sedlmayr János, statikus: Vándor András, építész munkatárs: O. Walsa Márta, kertépítész és környezetrendezési terv: Kiss József, elektromos tervező: Gléz Dezső, festőrestaurátor: Bécsi János, farestaurálás: az OMF Farestaurálási Csoportja, kivitelezés: az OMF Egri Építésvezetőisége az OMF Központi Műhelye, Négyessy Zoltán építésvezető, Kovács András művezető, Muka István, az OMF Központi Műhelyének vezetője, műszaki ellenőr: Mezősi József, fotók: Mihalik Tamás.

⁴ Pénzügyi adatok: régészeti és falkutatás: 84 000,— Ft, helyreállítási munka 5 967 000,— Ft

⁵ A műszaki átadás időpontja: 1982. november 11.

A TARI CSALÁD UDVARHÁZA

Juan Cabello

A templomdombot széles, árokszerű út választja el a tőle délkeletre emelkedő dombháttól, melynek nyugati szélén épült fel az észak—déli hossz tengelyű udvarház. Ennek egy rövid — mintegy 12,5 méter hosszú — erősen lepusztult, romos falszakasza 8 méter magasan emelkedik (*136. kép*) a felszín fölé.¹ Az elbontott falaknak itt-ott előbukkanó maradványai egy téglalap alaprajzú épület körvonalait sejtették. Az 1954-ben megjelent műemléki topográfia az említett romról a következőket írja: „... A kat. templom szomszédsága és régisége is ellene mond újabb templom feltevésének, viszont várnak sem látni nyomát. A rom feltehetően inkább lakás célját szolgáló épület lehetett — talán későbbi időkből (barokk?).”²

Az 1976. év nyarán végzett terepbejárás és szondázás alkalmával előkerült nagy mennyiségű, a 15—16. század jellegzetes anyagát képviselő kerámia és néhány gótikus faragvány³ minden kétséget kizáróan bizonyította a rom középkori voltát (*136., 139., 140. kép*). Feltételeztük, hogy az objektum a 15. század második felében keletkezett oklevelekben szereplő „tari várral” vagy annak egyik épületével azonosítható. Az 1983—85 között elvégzett régészeti ásatás messzemenően igazolta feltevésünket. A feltárás eredményeként sikerült tisztáznunk a kétosztatú pincével bővített erődített udvarház építési idejét, alaprajzi elrendezését (*149. kép*). Az előkerült faragványok, valamint a második szintig álló falszakasz értelmezésével az együttes elméleti rekonstrukciójára is kísérletet tehattünk.⁴

A rövid ideig tartó 1983. évi feltáráskor a területet — az álló falszakasszal párhuzamosan futó, É—D-i irányú — kutatóárokka l vágtuk át. Az 1984—85. évi munkálatok során az árok, valamint az álló falcsontk figyelembevételével jelöltük ki a további kutatóárkokat és szelvényeket (*141. kép*), melyekkel azonban csupán az udvarház területének mintegy 70%-át sikerült feltárni.

AZ UDVARHÁZ KUTATÁSA

1. Az épület belsejében lévő árokok és szelvények⁵

Az I/a számú árok északi szakaszával és a 3. számú árokkal, továbbá az I/a és II. számú szelvényekkel az É—D-i tájolású udvarház I. északi helyiségét tártuk fel (*142. kép*). Az ezen a szakaszon végighúzódo rétegek vizsgálata és értelmezése értékes információkkal szolgált az erődített udvarház keletkezésével és pusztulásával kapcsolatban.

A 180-190 cm-es mélységben lévő fekete, agyagos altalajon egy 2—4 cm vastag habarcsos-homokos építési réteg húzódott, amelyet az udvarház falának alapozási árka szakított meg. Azonban a felette húzódó 20 cm vastag szürkésbarna színű töltött földréteg, valamint a 2—4 cm-es habarcsos, ugyancsak építési réteg a felmenő falazathoz szorosan csatlakozott. Ez feltétlenül a fal és a két utóbbi réteg keletkezésének egyidejűségét bizonyította, ugyanakkor az először említett — közvetlenül az agyagos altalajon húzódó — habarcsos-homokos réteg korábban keletkezett. Úgy véljük, hogy az alapozási árok által megszakított habarcsos-homokos réteg feltehetően egy, az erődített udvarház helyén álló korábbi épület építési rétegeként értelmezhető. A második építési rétegen húzódó 20-25 cm vastag, sárgásszürke színű agyagos döngölt föld pedig már az erődített udvarház 1. számú helyiségének járósintje volt. Ez utóbbit egy 20-25 cm vastag, sárgásbarna színű, helyenként vörösre átégetett pusztulási réteg borította. E felett már csak a két — vékony, szürke színű, kavicsokkal és habarccsal kevert — egymástól földszávvá elválasztott köves omlásréteg húzódott. E két omlásréteg az épület boltozatainak és falainak beomlásakor keletkezett. Az alsó rétegből előkerült és összetartozó röviden hornyolt boltozati kőbordák és vállkövek⁶ véleményünk szerint a földszinti helyiség boltozatához tartozó szerkezeti elemek (138. és 143. kép). Ehhez a boltozathoz sorolhatjuk a szondázás során, szintén az alsó omlásból előkerült röviden hornyolt kőbordát és a címerpajzsos boltozati zárókövet is (140. kép).⁷ A földszint leszakadt boltozatán végighúzódó szürke színű, kavicsos, habarcsos réteg — melynek felszíne több szakaszon hamus és égett volt — valószínűleg a boltozat feletti feltöltéssel, valamint az emelet padlójának maradványával, míg a rajta lévő omlás már az emeleti boltozat leszakadt mezőivel azonosítható. Az utóbbi rétegből — a földszinti boltozat bordáitól eltérő méretű — hosszan hornyolt kőbordák,⁸ továbbá számos más jellegű faragvány is felszínre került. Ezek közül figyelemre méltók az ablakszárkő-töredékek⁹ (144—145. kép), melyeknek lemezek által közrefogott hornyokból alakított profilja formailag megegyezik a terepbejárás során talált szemöldökkővel (139. kép). Ugyaninnen kerültek elő a profilos párkánytöredékek is.¹⁰ A faragványok felületét többretegű fehér meszelés borítja. Végezetül, a két omlásréteget legfelül egy szürke színű, habarccsal kevert földszávvá, valamint a vékony humusz zárta le. Megjegyezzük, hogy a szürke színű habarcsos réteg már az udvarház falainak módszeres elbontása során keletkezett.¹¹

A helyiség délnyugati sarkában feltártunk egy 180 × 150 cm alapterületű, íves tüzelőalapozást. A törtkőből és téglából kialakított alapozásnak csupán 10-20 cm magas szakasza maradt meg, melynek szélét nagyobb méretű kövekből rakták ki.¹² Az osztófalban, annak is nyugati szakaszán — a kályhaalapozás előtt — képezték ki a félkörívesen záródó tüzelőnyílást.¹³ Az enyhén rézsús kávájú nyílás környéke kormos volt, a kövek felülete erősen megégett. A járósint felett 25-35 cm-re húzódott a szenelőnyílás padkája. E nyíláson át — a szomszédos helyiségből — fűtötték ki a sarokban álló kályhát. A saroktól 40 cm-re a nyugati falba bemélyedő 105 cm széles, 130 cm magas, félköríves lezárású fülke feltehetően a tüzelőteret növelte meg. Falmagba bemélyedő hátoldalát szintén félkör alakúra képezték ki. A helyiségbe egykoron a keleti falban kiképzett — előttünk ismeretlen formájú — kőkeretes ajtón lehetett belépni (148. kép). A befelé enyhén szélesedő kávájú

nyílás mérete 168, illetve 148 cm, a külső síkban elhelyezett 25 cm széles küszöbkö magassága 27 cm, míg a kőkeret elhelyezését biztosító fészkek 24×26 cm. A helyiség járószintjét a belépőtől 15-20 cm-rel mélyebben, a küszöbkö aljának magasságában alakították ki. E külső bejárat előtt számos szürke színű, élesen metszett peremű, tál alakú kályhaszemet találtunk.

A 990×740 cm alapterületű helyiségnek 135-145 cm széles falai kb. 150 cm magasan maradtak meg. A helyiséget délről lezáró, a főfallal kötésben épült osztófal szélessége 110 cm,¹⁴ amelynek keleti végében egy 120 cm széles, párhuzamos kávájú, kőkeret nélküli, feltehetően fatokos megoldású ajtó nyílt a 2. számú helyiség felé.

Az I/a számú árok középső szakaszával, valamint a III/a és a IV/a számú szelvényekkel az 1. helyiséghez délről kapcsolódó 2. számú helyiséget tártuk fel.

A helyiség területén megfigyelt rétegek abban különböztek az 1. helyiség szakaszán lévőktől, hogy itt a leszakadt kőbordás boltozatokat tartalmazó rétegek helyett egy apróköves, habarcsos, szürke színű földréteget tártunk fel, melyet vékony hamus és habarcsos — helyenként égett — sáv választott ketté. Ezek a rétegek feltehetően a leszakadt síkfödémekkel és a felettük lévő feltöltésekkel (?) hozhatók összefüggésbe. E rétegeket legfelül a falak elbontása során keletkezett szürke színű habarcssáv és a humusz zárta. Az agyagos altalaj és a vékony sárgás-szürke agyagos járószint között húzódó habarcsos sávot pedig a helyiség építési rétegeként határoztuk meg. A III/a számú szelvény keleti felében két újkori beásás semmisítette meg a fenti rétegeket.

Az 530×660 cm alapterületű helyiség nyugati sarkában tártuk fel a 150×150 cm területű, lekerekített sarkú, feltehetően nyitott tüzelőberendezéshez tartozó, égett felületű tüzelőteret (*149. kép*). Szerkezetét az alábbiakban összegezhettük: az agyagos altalajra 8-10 cm vastag, agyaggal kevert sötétbarna színű földet terítették el, melybe törtköveket ágyaztak. A törtköves felszint egy 5-15 cm vastag agyagtapasztás zárta le, melynek felső 8-10 cm-es rétege vörösre égett át. A tapasztásban számos fehér anyagú cserpet helyeztek el. A tüzelőnyílás oldalához illeszkedő tüzelőfeneket nagyalakú kövek szegélyezték. Környékén a padló átégett és hamus volt. A tüzelőfenék megújított részéből néhány vörös anyagú téglá, számos fehér anyagú, jól korongolt, vékonyfalú, bordázott oldalú cserép, valamint több szürke anyagú, tál alakú kályhaszem töredéke került elő. Az osztófalban kialakított tüzelőnyílásnak a 2. számú helyiség felé eső oldalán kőkeret elhelyezésére szolgáló fészkeket képeztek ki. A fészkek és környékük erősen megégett.¹⁵ A szobába nemcsak az osztófalban kiképzett ajtón át lehetett belépni, hanem a külső felől is — a keleti főfalban elhelyezett, szintén ismeretlen formájú — kőkeretes ajtónyíláson keresztül. Az enyhén rézsús kávájú nyílás belső szélessége 170 cm, külső szélessége mindössze 120 cm, míg a fal külső síkjában elhelyezett 25-30 cm széles küszöbkö magassága 30 cm volt. A kőkeret befoglalására alkalmas fészkek mérete 25×10 cm. A kávákban kialakított függőlegesen mély hornyok feltehetően vasrostély perselyeként szolgáltak. A falak alapozása itt is csak a bejárat nyílások előtt ugrott a falsík elé.

A helyiséget délről lezáró — a főfalakkal kötésben álló — 150 cm széles, kétrétegű osztófal, valamint a nyugati fal belső oldalát két vakolatréteg is borította, melyeken számos fehér színű meszelés húzódott.

Közvetlenül az osztófal mellől egy hosszán és két röviden hornyolt boltozati kőborda került elő,¹⁶ amelyek megegyeztek az 1. számú helyiség területén feltárt (hosszán, illetve röviden hornyolt) boltozati bordák méreteivel (137. kép). Az osztófal közelében még további két faragott követ találtunk, mégpedig egy ablak élszedett szemöldök- és szárkőtöredékét (146. kép).¹⁷ A tüzelőnyílás előtt egy reneszánsz kandallóhoz tartozó rozettás konzol (150. kép), egy profilos szárkő,¹⁸ valamint egy ablak kökeretének gyémántmetszéses oszloplábazata¹⁹ is felszínre került.

Az V—VI. számú szelvényekkel az udvarház déli részén húzódó pincébe vezető lejáratot tártuk fel. A pince 1. számú helyiségéhez csatlakozó, az épület keleti falára merőleges pincelejárát eredetileg szabálytalan ívű dongával boltozott, rampás megoldású volt. A 150-155 cm-es magasságból indított boltozatnak egy rövid szakasza ma is áll (151—152. kép). A donga kiszervezett belső magassága 190-200 cm. A rampás lejáratot a beomlott dongaboltozat töltötte ki. A pince északkeleti végéhez érkező lejártnak 76 cm széles, törtkövekből rakott pofafalai szabálytalan vonalban épültek meg. Az alsó bejárati nyílás felé enyhén összetartó, 690 cm hosszú falaknak egymástól való távolsága felül 194 cm, alul 156 cm volt. A felső, 173 cm széles bejárat küszöbkövébe — 45-50 cm-re egymástól — egy-egy mély horony mélyedt, amelyek feltehetően a hordók és más nehezebb tárgyak leeresztését megkönnyítő gömbfák (ún. korcsolyák) befoglalására szolgáltak. Az ismeretlen lezárású kökeretes ajtónyílás szárkőveinek alsó rétegekőveit a helyükön tártuk fel (a déli szárkő magassága 53 cm, az északié pedig 32 cm). A kövek sarkai lekerekítettek, illetve felületük erősen megkopott, következésképpen könnyen elképzelhető, hogy eredetileg keskeny élszedés díszítette (152. kép).

A pince 1. számú helyiségébe a bejárást a rampás lejárát végén — a főfal síkjában elhelyezett — félköríves lezárású kökeretes ajtó biztosította. Eredeti helyén tártuk fel a kökeret északi szárának két rétegekővét. A szárkő belső oldalán jól megfigyelhető volt az ajtópipát befoglaló csaplyuk. A déli szárkő hiányzott a helyéről, de bizonyos, hogy a bejárat előtt heverő élszedett szárdarabok ehhez a nyíláshoz tartoztak.²⁰ A kövek méreteit figyelembe véve a bejárat 90-95 cm széles lehetett. A felső küszöb és a pince járószíne közötti szintkülönbség 312 cm.

A déli pofafal és a pince keleti fala kötésben álltak egymással. A 200-205 cm széles keleti falról induló pinceboltozat fészkének pontos helyét és annak formáját, méreteit a fal belső oldalának nagymértékű pusztulása miatt megállapítani nem lehetett. Ellenben a pinceboltozat felett elkeskenyedő főfal (76-78 cm-re) eredeti szélességében maradt ránk. A 2. számú földszinti helyiség déli, 50 cm széles fala a sarkon támpillérszerűen kiszélesedett (60 × 35 cm). A mellette szorosan húzódó — a pincét észak felől lezáró — 95 cm széles fal, amely a rampás lejárát északi pofafalával együtt épült meg, a fent említett 50 cm-es faltól határozottan elválik. Azonban az egymással párhuzamosan futó falakat 30—50 cm-re a 2. számú helyiség járószintje felett már összeépítették (153. kép).

A szelvényvel az 1. számú pincehelyiség rövid szakaszát is feltártuk. Közvetlenül az omlásréteg alatt húzódott az égett, hamus felületű, barna színű földes járószint (143. kép).

A felső bejárat előtti külső szakaszon a vékony hamuréteg alatt egy vastag, sűrű szürke színű, habarcsos-köves pusztulási réteget tártuk fel. A küszöbkő aljához

igazodó vízszintes, vékony, lejárt felületű járósínt alatt — közvetlenül a sötétbarna színű agyagos altalajon — a habarcsos építési réteg húzódott.

A lejárati déli fala melletti részen a rétegvizonyok lényegesen különböztek a fent leírtaktól. A szelvény keleti szélétől 70 cm-re — a bejárat vonalában — egy 38 cm átmérőjű cölöplyukat bontottunk ki, amely 35 cm-rel emelkedett az altalaj szintje fölé. A szelvény nyugati szakaszán még egy 56 cm átmérőjű cölöplyukat tártunk fel. A két cölöplyuk közötti távolság 445 cm volt. Az első cölöplyukhoz igazodó sárga színű homokos járósíntet az udvarház keleti falának közelében egy sárga színű, habarccsal kevert földréteg váltotta fel. A két cölöplyuk közötti szakasz rétegeit egy igen széles újkori beásás semmisítette meg. A pince falától 150 cm-re lévő két cölöplyukban minden bizonnyal az épület és a pincelejárati falaira támaszkodó faépítmény tartóoszlopai állhattak. A cölöpök felett húzódó vékony faszenes, helyenként vörösréteggel átégett réteg az épület pusztulását jelezte. A pusztulási rétegen lévő köves omladék és a szürke színű, habarccsal kevert réteg, melyek a visszabontott falakon is áthúzódtak, már az udvarház pusztulására utaltak.²¹

A pincelejárati északi fala mellett egy másik, szintén az épület, illetve a lejárati falaira támaszkodó kő- és faszerkezetű építmény nyomait tártuk fel. A felső bejárati nyílás síkjában egy 55 cm széles, törtkőből épült falalapot tártunk fel, mely merőlegesen csatlakozott a lejárati északi falához. Megállapítottuk, hogy a falak nem álltak egymással kötésben. A keskeny és nem túl mély alapozás arra enged következtetni, hogy az egykoron nem nagy teher hordására készült. A kb. 270-300 cm hosszú alapozás magasságában (a III/b szelvényben) egy 37 cm átmérőjű cölöplyukat bontottunk ki, mely az épület keleti falától 220 cm-re helyezkedett el. Az észak felé nyitott helyiség belsejében végighúzódnak a faszenes réteg már a pusztulást jelentette.

Az utóbbi építmény belsejében — közvetlenül a faszenes réteg alatt — négy nagyméretű, szorosan egymás mellé helyezett téglalap alakú kőtáblát bontottunk ki (V—VI. szelvény és 7. árok nyugati vége).²² A fekete agyagos altalajon húzódó 40-50 cm vastag sötétbarna kevert földbe ágyazott, összesen 435 cm hosszú és 220-240 cm széles, valamint 15-20 cm vastag kőlapokat vékony habarcsaljzatra fektették. A lapok sarkai lekerekítettek, szélein 5-6 cm széles, 7-10 cm mély hornyot képeztek ki. Az első kőlapot egy 75 cm átmérőjű szabálytalan alakú lyukkal törték át. Az altalajba is 42 cm-re bemélyedő lyuk íves alját habarccsal kenték ki. A második kőlap egyik sarkában, az előző mélyedéssel közel szemben, egy 20 × 15 cm átmérőjű, 10 cm mély perselyt alakítottak ki. Ugyanezen a lapon még egy mélyedést találtunk, amelyet azonban nem fejeztek be. A harmadik kőlap külső harmadában szintén kiképeztek egy 85 cm átmérőjű lyukat, melynek habarcsos alját az agyagos altalajba mélyítették (154—155. kép).

Véleményünk szerint a fent ismertetett négy „kőtábla” nem más, mint egy szőlőprés alapozása, melynek felmenő faszerkezetét nem ismerjük. Comenius „Orbis Pictus” művének 1685. évi lőcsei kiadásában²³ lévő présábrázolás alapján (156. kép.) azonban szerkezetünket a következőképpen képzeljük el: a kőlapok szélén végigfutó hornyokba feltehetően deszkák illeszkedtek, melyek az ún. présláda vagy valamilyen fadóbozó rögzítésére szolgáltak. Az első és a harmadik kőlapot áttörő mélyedések egyikében talán a présszerkezet orsója, míg a másikkban dézsa állhatott.

A kipréselt mustot a nyitott oldal elé állított edényekbe favályú vezette. A perselyszerű mélyedés valószínűleg a szerkezet függőleges tengelyét foglalta be.

A VII/a számú szelvényvel a 2. számú helyiség és a pince délnyugati sarkának csatlakozását tártuk fel. A nyugati főfal és az osztófal belső oldalának nagy részét kibányászták — csupán 220 cm-es mélységben találtuk meg és tudtuk meghatározni teljes szélességüket. Az újkori beásást sárga földdel kevert habarcsos-köves törmelékkel töltötték fel. A beásáson túli rétegződés a máshol is megfigyelt köves omlásból állt. Közvetlenül a humusz alatt húzódott az épület fő- és osztófala, melyeken több falelválást is megfigyeltünk. A 2. számú földszinti helyiség 50 cm széles déli falának sarkát — a túlsó sarokhoz hasonlóan — itt is támpillérszerűen képezték ki (170 × 50 cm). A fal déli oldala mellett húzódó és attól külön épült 90-95 cm széles, a pincét észak felől lezáró fal a saroknál délnek fordult. A külső oldalánál, vele párhuzamosan futó, de tőle határozottan elváló 100 cm széles nyugati főfal a támpillérszerű sarokhoz csatlakozott, azonban nemcsak felmenő falazatuk, hanem alapozásuk sem épült egybe. A nyugati főfalnak ez a szakasza bizonyosan később épült, mint a 2. számú földszinti helyiséget délről lezáró, a sarkoknál támpillérek által erősített keskeny fal, valamint a két földszinti helyiséget nyugatról határoló főfal. Azonban ugyanúgy, mint azt a keleti oldalon is megfigyeltük, a három, különböző időben épült fal a 2. számú földszinti helyiség járószintje felett már összeépült.

Az egymáshoz kibogozhatatlanul kapcsolódó falak építésére vonatkozóan több megoldás is kínálkozik. Elsősorban egy építkezés közbeni termódosítás lehetőségére gondolunk. Feltételezésünk szerint eredetileg csupán egy kétosztatú emeletes épületet terveztek. Azonban az emeletes részhez egy további, alapincézett szárny megépítését is megkezdték. Ily módon az udvarház végül is — egymástól ugyan időben is jól elkülönülő két fázisban — háromsztatúnak épült fel. E feltevésünket támasztja alá az emeletes épület déli falának sarkait erősítő támpillérek, valamint az e falnál határozottan később épült — de a munkálatok bizonyos fázisában az említett támpilléres fallal már egybeépített pincének az északi és nyugati fala. Nem zárható ki az a feltevés sem, miszerint az alapincézett tér egy későbbi építési szakaszban — akár 50 vagy 100 évvel a kétosztatú, emeletes épület befejezése után — jött létre. Ebben az esetben a járószint fölé emelkedő három fal összeépítésének előfeltétele a már álló kétosztatú épület támpilléres déli falának visszabontása volt. (Megjegyezzük, hogy erre a műveletre statikai okokból is rákényszerülhettek.) Végezetül megemlítjük azt a lehetőséget — bár erre utaló nyomokat nem fedeztünk fel —, amely az udvarház részleges pusztulását, majd azt követő újjáépítését tételezi fel. Mindezeket figyelembe véve, valamint tekintettel az udvarház felmenő falainak csekély maradványaira, ma már lehetetlen eldöntenünk, hogy a felmerült megoldások közül eredetileg melyik is valósult meg.²⁴ A szelvényből előkerült egy élszedett ajtószár réteggöve.²⁵

Az I/a számú árokkal az épület pincéjét is megvizsgáltuk. A 20-30 cm-es humusztakaró alatt egy igen vastag, nagyrészt újkori szemetet tartalmazó szürke színű, apró kövekkel kevert réteg húzódott. Alatta egy 70—124 cm-es köves omlásréteg következett, mely közvetlenül a hamus, égett járószinten húzódott. A 2. számú földszinti helyiséget és a pincét elválasztó falat kb. 140 cm-es mélységben

tártuk fel. Ettől a faltól 450 cm-re délre egy 172 cm széles, szintén kelet—nyugati irányú falat bontottunk ki, amely 120-130 cm mélyen húzódott. A pincét osztó következő fal ettől 260 cm-re és 120 cm-es mélységben került elő. Az épületet a 270 cm széles fal zárta le, amely 60-70 cm mélyen került elő. A 2. és 3. osztófal közötti szakaszon, 180 cm-es mélységben, egy világosbarna színű, habarccsal kevert réteg húzódott, mely közvetlenül a fekete, agyagos altalajon feküdt. A 3. osztófal és az épületet délről lezáró (270 cm széles) fal közötti szakaszon a fekete, agyagos altalaj 90 cm-rel feljebb húzódott. Ezen egy vastag sötétbarna színű, habarcsos réteg nyugodott. A kutatásnak ebben a fázisában is már következtetni lehetett arra, hogy a pince három — különböző magasságokban kialakított járószinttel rendelkező — helyiségre tagolódott.

A VIII. számú szelvényvel a pince 2. és 3. számú helyiségeit tártuk fel.

A pincének ezt a felét igen vastag újkori szemét töltötte be. Az újkori szemét alatt egy vastag, köves omlásréteg következett, mely közvetlenül az égett, hamus, helyenként faszenes, barnás színű földes járószinten húzódott. A szelvény déli, kb. 200 cm hosszú szakaszán az omlásrétegben aránylag kevés törtkővet találtunk. E rész kivételével jól megfigyelhető volt a leszakadt boltozat (donga) habarcsba rakott köveinek maradványa. A hamus, égett járószint alatt már csak a fekete, agyagos altalajt figyelhettünk meg. A pince falainak erősen lepusztult koronái 60-80 cm-es mélységben kerültek elő. A főfalak (keleti, nyugati, déli) 205, 212 és 280 cm szélesek voltak. A pincét három helyiségre tagoló két osztófalát 250, illetve 270 cm-es mélységben bontottuk ki. A pince 1. és 2. számú helyiségeit elválasztó fal nem állt kötésben a főfalakkal. Megállapítottuk, hogy az említett osztófal a két helyiséget lefedő dongaboltozat megépítése után készült el. A falban a hossztengetlytől kissé eltolva alakították ki a két helyiség közötti átjárást biztosító rézsűs kávájú ajtónyílást. Nyugati kávéjában három, másodlagosan elhelyezett faragványt helyeztek el (157—158. kép). Kettőről megállapítottuk, hogy azok egy élszedett kökeretes nyílás rétegekövei.²⁶ A 250 × 530 cm alapterületű 2. számú helyiség járószintje 20-25 cm-rel lejjebb húzódott, mint az első. A helyiség hossztengetlyében egy (alul) 92 cm, illetve (felül) 146 cm széles közlekedőt képeztek ki, mely a teret két 60-75 cm magas padkára osztotta. A közlekedőt, valamint a padkákat a fekete, agyagos altalajba mélyítették be. A helyiség két oldalán húzódó padkák feltehetően hordók tárolására szolgáltak.

Az első két helyiséget fedő dongaboltozat fészket 205-230 cm magasan és 20-25 cm mélyen képeztek ki a nyugati, illetve a keleti főfalokban. A vízszintes fészkek felett 40-45 cm-el a felmenő falazat csupán 105 cm széles volt. (Ezt a pince felé eső 107 cm-es faltól elváló falazatot figyeltük meg a VII/a számú szelvényben is.) Feltételezve a dongaboltozat szabályosságát, a pincénél egy 440 cm körüli belmagassággal számolhatunk. Ez azt jelenti, hogy a pince feletti helyiség padlója legalább 170-180 cm-rel feljebb húzódott, mint a mellette északra lévő — síkmennyezettel fedett — 2. számú földszinti helyiség járószintje.

A pince 2. számú helyiségét délről lezáró, a pince belső falával kötésben álló osztófal 140 cm szélesre épült meg. A fal nyugati végét kibányászták.

A délről kapcsolódó 3. számú pincehelyiség (149 × 645 cm) járószintje 175 cm-rel feljebb húzódott, mint a két másik, dongával fedett tér padlója. A helyiség járó-

szintjét szintén a fekete, agyagos altalajon képezték ki. Vékony, barnás színű földes padlóját erősen lejárták. Az épületet délről határoló vastag törtköves falat — előttünk megmagyarázhatatlan okokból — közvetlenül az agyagos altalajra építették (159. kép). Így az alapozás alja és a helyiség járószintje közel egyazon szintre került. A helyiség nyugati és keleti falának alsó szakasza nem állt kötésben a pince második osztófalával. Elérve azonban az első két helyiséget fedő dongaboltozat fészkei feletti szintet, a falak már egybeépültek (160. kép). A teret eredetileg minden bizonnyal síkmennyezettel fedték le. Tekintettel arra, hogy nem állt módunkban megvizsgálni a helyiség keleti és nyugati falainak, valamint a főfalaknak egymáshoz való viszonyát — így ebben a kérdésben ma már nehéz állást foglalni. A falak nagymérvű pusztulása miatt nem ismerjük a pince feletti szintek és helyiségek számát, mint ahogy a bejárati nyílás vagy nyílások helyét sem tudtuk meghatározni.

2. Az épületen túli árkok és szelvények

Az I/b, a 2., a 4—5., a 7. és a 9. számú árkokkal, valamint az I/b, a III/b, a IV/b és a VII/b számú szelvényekkel az épületet övező árkot tártuk fel, illetve az árok és a fal között húzódó rétegviszonyokat vizsgáltuk meg (141., 143., 144. kép).

Az épülettől 200—420 cm-re húzódó, 170—280 cm széles — a fekete agyagos altalajba mélyített — árok meredek falait rézsűsen, illetve padkásan képezték ki. A 180—208 cm mély és alul 64—68 cm széles övezőárok ovális alakú.²⁷

Az I/b árokban sikerült megfigyelnünk a partokat határoló, feltehetően fonott és tapasztott sövénykerítés nyomait. Az árok szélein húzódó kerítés ezen a szakaszon leégett — ennek nyomai jelentkeztek a metszetfalban. Megállapítottuk, hogy az épület kelet felé nyíló három bejárata előtti szakaszon nem az árok, hanem helyette minden bizonnyal palánkkerítés védte az udvarházat, melyben egy vagy két kaput helyezhettek el. Megjegyezzük, hogy a feltételezett palánkkerítésnek vagy bejárati nyílásnak nyomát nem találtuk. Azonban egy ilyen megoldás felvetésére a 7. sz. árokban tapasztalt jelenségek vezettek. A pincelejárát és a 2. számú helyiség bejárata merőleges kutatóárokban már nem találtuk meg az övezőárok nyomát. Helyette a préstől induló faszenes, égett járószintet figyeltük meg, melyet egy újkori beásás szakított meg. E beásás alatt már csak a szántás nyomaira bukkantunk. Az övezőárok és az udvarház fala közötti rövid szakaszon — az alapozási kiugráshoz igazodva — a fekete agyagos altalajon egy vékony (15-20 cm) szürke színű, köves és habarcsos, illetve barna kevert feltöltés húzódott, melynek felszíne számos helyen hamus és átégetett volt.

Hasonló jellegű járószintet találtunk az övezőárok külső oldalánál. Az övezőárkot sötétbarna színű, habarcsos, agyaggal kevert földdel töltötték fel, melyet a járószint magasságában egy 20—40 cm vastag szürke színű, habarccsal kevert — a felszínen több helyen is faszenes, hamus — réteg zárt le. Ez utóbbi keletkezése valószínűleg az udvarház pusztulásához köthető.

A 2. és 9. számú árokban feltártuk az épület alapozási árkát. A 220-230 cm-es mélységben húzódó alapozás törtkövekből és patakkövekből épült meg, melyet a

fekete agyagos altalajra terített vékony habarcsaljzatra fektettek (161. kép). A 2. számú árokban feltárt alapozási szakaszban egy 80 cm hosszú, 16-18 cm átmérőjű, függőleges cölöp maradványát bontottuk ki, mely kb. 10-12 cm-rel magasodott a felszín fölé. A cölöp feltehetően építési állvány szerkezeti elemének alsó vége lehetett.

Az 1/b és az 5. számú árokban feltártuk egy 191 × 120 cm alapterületű, öntött kváderfalas technikával épült pillér alapozását és felmenő falzatának első sorát. Az északi fal és a rá merőleges pillér kváderei nem álltak egymással kötésben, azonban törtköves alapozásuk egybeépült. Az övezőárok és a fal közötti járószint a pillér alapozásához igazodott.

A VII/b számú szelvényben — az épület nyugati fala mentén — egy keskeny falalapozás maradványát tártuk fel. A nyugati faltól 15-20 cm-re húzódó, 70 cm széles, törtkövekből rakott alapozásnak csupán rövid szakasza maradt ránk (162. kép). Északi felében egy 15 cm átmérőjű és 30-40 cm mély, valószínűleg szintén építési állvány tartóelemének cölöplyukát bontottuk ki, amely a falalapozáshoz képest másodlagos kialakítású volt. A visszabontott alapozás felett húzódó — az udvarházhoz tartozó — járószint, valamint a cölöplyuk arról tanúskodtak, hogy az alapozás feltétlenül az erődített udvarházat megelőző építkezéshez köthető. Az 1. számú helyiségben feltárt építési réteg, valamint az alapozásmaradvány alapján joggal feltételezünk egy korábbi, szerényebb méretű és kivitelű épületet, melyet az erődített udvarház építésekor elbontottak.

Végezetül meg kell említenünk, hogy a területet borító, sokszor faszenes, égett réteg felett már csak a vastag köves omlást találtuk meg, amelyet legfelül a humusz vagy a szántás zárt le.

Az 1/b számú árokból előkerült boltozati kőbordák a földszint, illetve az emelet boltozatához tartoznak (137. kép),²⁸ míg az ugyancsak ebből az árokból való címerpajzsos konzol, valamint a zárókő (138. és 163. kép) a földszint elemei.²⁹ (Ilyen faragványokat találtunk még az árok falon belüli szakaszában, továbbá a II/a és VI/a számú szelvényekben.) Az 1/b számú árokból továbbá három faragott kő került elő. Közülük kettő téglalap alaprajzú, egyik oldalukra liliomot faragtak (146. és 164. kép). A harmadik egy igen töredékes könyöklő, melynek profilját két élszedés által közrefogott horony alkotja.³⁰ Helyüket és funkciójukat nehéz az épületen belül kijelölni — talán egy kandalló szerkezeti elemével állunk szemben (146. kép).

A 9. számú árokból két — az emeleti helyiség boltozatához tartozó — hosszan hornyolt kőborda, valamint egy párkánytöredék is előkerült.³¹ A nagyobbik feltehetően ablaknyílás könyöklőpárkányának darabja, míg a kisebbik talán koronázópárkányhoz tartozhatott. Az udvarházat övező árokból csupán egy faragott kő: egy profilos ablakosztó töredéke került elő.³²

A 4. számú árkot a pince keleti falával párhuzamosan, attól 380 cm-re jelöltük ki. A vékony humusz eltávolítása után egy 20—70 cm vastag köves, habarcsos omlásréteget bontottunk ki, mely a sötétszürke színű tömör, planírozott földrétegen húzódott. A planírozás alatt egy szabadban álló kemence maradványát tártuk fel. Agyagba ágyazott törtköves oldalfalát és boltozatát a planírozás alkalmával semmisítették meg, csupán ovális alakú sütőfelülete maradt meg. A kemence szája

feltehetően északkeletre nyílt. Az agyagból készült sütőfelületbe apróbb törköveket és cserépdarabokat tapasztottak. A felületet egyszer újították meg. Megállapítottuk, hogy a vörösre átégett tapasztásban több nagyméretű fazék darabjait helyezték el.

Az omlásrétegből előkerült faragványok döntő többségét másodlagosan, építőként használták fel. Ilyen a nagyméretű, egyszer hornyolt bordatöredék, a körtetagozatos borda, valamint egy kapubéllet darabja, melyek minden kétséget kizáróan a templom 14. századi periódusához köthetők.³³ A két nagyméretű, élszedés nélküli szárkődarab valószínűleg egyazon ajtónyíláshoz tartozott,³⁴ míg az élszedéses ablakosztót egy nagyméretű nyíláshoz kötjük (*146. kép*).³⁵

A 6., 8. és 10. számú árkokat az udvarháztól távolabb jelöltük ki, azzal a szándékkal, hogy a gazdasági épületeket felkutassuk, valamint a dombot határoló mesterséges „ároksánc” keletkezési idejét meghatározzuk.

A 6. és 8. számú árkokat az épülettől északkeletre tűztük ki. A vékony humusz eltávolítása után csupán a szántás nyomaival találkoztunk. Közvetlenül a 40-50 cm vastag szántás alatt pedig az egységesen fekete altalaj húzódott. Az árkokban régészeti jelenségeket nem tapasztaltunk.

A 10. számú árkot az épülettől 150 m-re keletre jelöltük ki, ott, ahol a templomdombtól elválasztó árok déli irányba fordul és fokozatosan sáncszerű kiemelkedésbe megy át. A topográfiai viszonyok értékelése az „árkot” és a „sáncot” minden kétséget kizáróan mesterséges kialakításúnak mutatja. Tudniillik az árok nem mindig a két domb közötti legmélyebb természetes nyomvonalat követi, hanem a felső, keleti szakaszon már a templomdomb oldalába mélyed. Az „árkot”, illetve a „sáncot” a közelmúltig kocsiútnak is használták. Megjegyezzük, hogy a déli oldalon a leírtakhoz hasonló képződményt nem figyeltünk meg.

A kutatóárokban tett megfigyeléseinket az alábbiakban összegezhetjük: a vékony humusztakaró alatt aránylag vastag, 45-50 cm-es szürke színű hordott földréteg húzódott, mely az árok keleti végében a 100 cm-es vastagságot is elérte. Leletanyagot nem találtunk. Ma már nehéz lenne eldönteni, hogy az „árok” és a „sáncszerű” képződmény a középkorban, vagy a 19-20. század során keletkezett. Nem zárhatjuk ki annak lehetőségét sem, hogy egykoron az udvarház környékén lévő gazdasági épületeket határolta.

Végezetül meg kell említenünk a 11. számú árkot, amelyet az udvarház délkeleti sarka mellett jelöltünk ki. Sajnos, feltárását befejezni nem tudtuk, mivel az ingatlan tulajdonosa nem járult hozzá a munka folytatásához. Az árokban kb. 40-50 cm-es mélységet értünk el. Ebben a mélységben jelentkezett az épületet övező (betemetett) árok, mely az épület sarkától kb. 250-300 cm-re húzódott.

3. A felszín fölé emelkedő (nyugati) falszakasz

Az épület nyugati falának 12,6 méter hosszú falszakasza 560—905 cm magasan emelkedik a felszín fölé. Ez a szakasz tulajdonképpen az 1. sz. helyiségek (földszint és emelet) teljes hosszát magában foglalja (*165. kép*). A törköves falazat külső homlokzatán megmaradt néhány nyom alapján megállapítottuk, hogy azt többre-

tegü fehér meszeléssel ellátott 2-3 cm vastag vakolat borította. A földszinti helyiséget (nyugat felől) a falban lévő nyílások tanúsága szerint két kisméretű, egykoron fatokos ablak világította meg (166. kép). A déli ablak szemöldökfája ma is a helyén látható, míg az északinak csupán a fészke maradt meg. Az ablakok (tok nélküli) mérete: 120 × 120 cm. Az emeleti helyiséget (nyugat felől), a falban kiképezett nagyméretű nyílások alapján, szintén két ablak világította meg. A nyílások mérete 198 × 168, illetve ? × 130 cm. A terepbejárás során, valamint a felső omlásrétegből előkerült nyíláskeret-töredékek (két szár- és egy szemöldökdarab, 144—145. kép) azt bizonyítják, hogy az emeleti szinten eredetileg — lemezek által közrefogott vájatokból álló profilos — kökeretes, osztott ablakokat helyeztek el, melyek feltehetően (a különböző szélességű falnyílásokból következően) nem voltak egyformák. Megállapítottuk, hogy a kökeretek elhelyezésére fészket nem alakítottak ki a falban. A nyílások kávain (ugyanazon magasságban) egy-egy 33 cm széles, 10-15 cm mély, a fal teljes vastagságát átfogó vízszintes fészkek látható, amely az emelet padlójától 55 cm-re húzódik. Úgy véljük, hogy ezek a fészkek egykor az ablaknál kiképzett ülőpad vízszintes lapjait fogták be (167. kép). Az ablakkönyöklők — a kávakon megfigyelt lenyomatok alapján — a padnál 25-30 cm-rel magasabban helyezkedtek el. A fal belső oldalán látható három — szimmetrikusan elhelyezkedő — nagyméretű fészkek feltehetően a földszinti boltozat feletti fapadlót tartó gerendák befoglalására szolgált. A keleti fal nagyméretű pusztulása miatt nem tudjuk, hogy ezen a homlokzaton eredetileg hány ablak is volt.

A fal belső homlokzatának földszinti részén egy háromszakaszos boltozat 5-10 cm mélyen beeresztett romenád fészkeinek nyomait figyeltük meg. A belső homlokzat nagymértékű kiromlása miatt azonban ma már képtelenség eldönteni, hogy e fészkeket utólagosan vagy a falazat építésével egyidőben képezték ki. Az egyazon magasságban kialakított záródások 30-35 cm-rel az emeleti gerendafészkek alatt húzódtak. A földszint déli ablaka mellett az egykori boltozati vállkönek 40 × 30 cm méretű fészke is jól látható. A falazatban egy másik, feltehetően dongaboltozat vízszintes fészket bontottuk ki. A földszinti ablak könyöklői felett 30 cm-rel húzódó, 35-40 cm mély és ék alakúra kivésott fészket azonban habarcsba rakott törtkővel falazták ki. A 150-155 cm vastag fal a dongafészkek felett 127 cm-re, míg a romenádfészkek feletti szakaszon már 117 cm-re csökkent. Megállapítottuk, hogy a fal egységes, utólagos emelésnek nyomát nem tapasztaltuk. Bizonyos, hogy a fent említett két boltozat közül a háromszakaszos megépült — hiszen a felszín alól előkerült boltozati bordák és konzolok is ezt bizonyították. Ugyanakkor meg kell vallanunk, hogy bizonytalanok vagyunk a dongaboltozattal kapcsolatban. Ék alakú fészkeinek utólagos elfalazása alapján gondolhatunk egy építés közbeni termódosításra, melynek következményeként donga helyett egy háromszakaszos boltozat épült meg, vagy a már elkészült dongaboltozatot egy későbbi időpontban elbontották és azt a fent említett másik, reprezentatívabb boltozatra cserélték ki.

A fal emeleti szakaszán boltozatnak nyomát nem találtuk, bár az omlásrétegből előkerült eltérő méretű bordák alapján joggal feltételezzük, hogy ezt a teret is eredetileg kőbordás boltozat fedte (valószínű, hogy a vállkövek fészkei magasan, a már elpusztult falszakaszon húzódtak).

4. Kerámialeletek

Az udvarház területéről előkerült kerámia döntő többsége a konyhai és asztali edények különböző típusait képviseli. A mintegy 150 évet felölelő leletanyag nagyobb része természetesen az épület pusztulását megelőző évtizedekből való és csupán néhány darab képviseli az udvarház korai korszakát.

A nyugati fal alapozási árkából (2. sz. kutatóárok) előkerült vörös anyagú, tál alakú, meredek falú és élesen metszett peremű kályhaszemek (168. kép) minden bizonnyal az erődített udvarház előtti korszakban készültek. A tál alakú, meredek falú, redukált égetésű kályhaszemek Budán a 14. században tűnnek fel, hogy majd a 15. század végére általánosan elterjedt, immáron hazai készítésű (eltérő, vörös anyagú kivitelben is) terméként jelenjenek meg.³⁶ Figyelembe véve a kályhaszemek előkerülési körülményeit, valamint az együttes építéstörténetét, úgy véljük, hogy a belőlük felépített kályha feltehetően az első — a 14. század közepén épült — udvarház utolsó tüzelőberendezése lehetett, melyet az erődített udvarház építéskor dobálhattak a fal alapozási árkába. Következésképpen elképzelhető, hogy Taron a vörös anyagú, meredek falú és élesen metszett peremű kályhaszemeknek egy korai — 15. század eleji — megjelenésével számolhatunk.

Az övezőárok aljából, továbbá az árok és az épület fala közötti járósínt területéről számos fehér anyagú, aránylag jól korongolt, vékony falú, rövid nyakú fazék töredéke került elő. Oldaluk a válltól kezdve enyhén bordázott. Peremprofiljuk fedő felfekvésére is szolgáló szögfej formájúak (169. és 3. kép), valamint galléros kiképzésűek (169. 2. és 4—7. kép). E két peremformával rendelkező edények a budai várpalota fehér anyagú kerámiájában a 14. század végén jelennek meg.³⁷ Feltehetően a korszak terméke a körbe írt kereszt alakú mesterjegyes fenéktöredék is (169. és 8. kép). A fentieknél későbbre tehető a bonyolultabb peremkiképzésű fazéktöredékek. A fehér anyagú, jól korongolt, vékony falú, öblös formát mutató fazekak pereme lekerekített, számos esetben kettős gallér kiképzésűek, melyhez rövid nyakkal csatlakozik a bordázott váll. Több edényen a bordázás valószínűleg kiterjedt az egész testre (170. 1—17. kép). A 4. számú kutatóárokban feltárt kemence tapasztásából és környékéről előkerült kerámiához hasonló darabok jól ismertek Csóvárról, a tabáni és a budai ásatásokból, melyeket a feltárók a 15. század végére datálnak.³⁸ Szintén erre a korra datálhatjuk az ugyanezen kemence tapasztásából és az övező árokból származó fehér anyagú edényeket, melyek peremformája eltér a fentiekétől. Megvastagodó és lekerekített peremük enyhén behűzött vagy visszahajló. A gallér hangsúlytalanná „szelődült”, sőt teljesen eltűnt (171. 1—7. kép). E peremformákkal megegyező darabok ismertek a budai vár feltárásából.³⁹ Feltehetően a korszak terméke a fehér anyagú, vékony falú, bordázott oldalú, lekerekített és kihajló peremű, rövid nyakú pohár is (171. 9. kép). Közvetlen, anyagában is megegyező analógiáját nem ismerjük, csupán néhány — a 15. század végére, a 16. század elejére datált, vörös anyagú, peremformáját tekintve igen hasonló pohár került elő Sarvalyról és Ozoráról.⁴⁰

Említésre méltó az övező árok betöltéséből előkerült füles fazék (171. 10. kép). A fehér anyagú, vékony falú edény kihajló pereme megvastagodó, szája enyhén behűzött és lekerekített. A rövid nyak alól induló bordázás csupán a has közepéig

tart. A közvetlenül a perem felső szélétől induló keskeny fül a bordázás aljánál csatlakozik az edény falához. Peremkiképzése, valamint a előkerülési körülménye alapján az edényt a 15. század végére datáljuk. Külön figyelmet érdemel a járószint felett előkerült (4. számú kutatóárok) kisméretű, nyújtott nyakú, öblös hasú és széles talpú palack (168. 4. kép). A fehér anyagú edény külsején geometrikus vörös festés húzódik. Darabunkhoz hasonlókat ismerünk a budai várpalota 15. századi anyagából.⁴¹

Az anyag kisebb részét a vékony falú, fehér anyagú korsók és kancsók teszik ki. Egy részük mázatlan, külső felületüket vörös színű fogazott és háromszögeket formáló sávfestés borítja (172. 1—2. kép). Hosszú nyakuk alsó szélén párhuzamos hornyolat fut körbe. Vékony szalagfülük, amelyet szintén vörös sávfestés díszít, a perem felső szélétől indul és a has közepén csatlakozik az edény falához. Az edénynek — melynek készítése a 16. század első felére is átnyúlik⁴² — pontos mása került elő Hollókönn.⁴³ Feltehetően szintén a 16. század első felére datálhatjuk az övezőárok betöltésének felső részében talált sárga anyagú, vörös színű geometrikus díszítéssel ellátott fedőt is (172. 3. kép).

Az emlékanyaghoz tartoznak még a fehér és vörös anyagú, különféle színű (zöld, sárga és barna) mázakkal bevont edények. A pincelejárát omlásrétege alól került elő egy fehér anyagú, jól korongolt, sima felületű, belül zöldmázaz füles fazék (168. 6. kép). A perem felső szélétől induló fül a váll alsó részénél csatlakozik az edény falához. Kifelé hajló pereme megvastagodó, alul galléros kiképzésű. A perem külső oldalát vonalakkal álló bepecsételt dísz borítja. A nyaknál két párhuzamos vonal fut körbe. Az edénnyel megegyező darabok kerültek elő Csövár és Salgó feltárásein, valamint az egri Tömlöc-bástyának a 16. század első felére datált anyagából. Ezt a kerámiát a kutatás a 16. század első felében Észak-Magyarország területén működött műhely termékének tartja.⁴⁴

Az 1. számú földszinti helyiség bejárata előtt, a járószint felett talált szürke anyagú, tál alakú, egyenesre metszett peremű, jól korongolt, íves falú kályhaszem (168. 9. kép) bizonyos, hogy közvetlenül az erődített udvarház pusztulása előtti időkből való (16. század közepe). Feltehetően erre a korszakra keltezhetjük az omlásrétegből, illetve a felette húzódó feltöltésből származó vörös anyagú, behúzott peremű (168. kép), illetve belül zöldesbarna mázzal bevont, párhuzamos vonalakkal díszített tálakat (168. 7. kép). Peremük megvastagodó és lekerekített. Ugyancsak e korszaknak terméke a feltöltésből előkerült vörös anyagú, vékony falú, geometrikus vörös festéssel díszített kancsó is (172. 5. kép). Pereme kihajló és lekerekített. Galléros kiképzése közvetlenül a nyak felett húzódik. Hasonló peremkiképzést mutat az a kisméretű, fehér anyagú, belül zöldmázaz füles edény (168. 1. kép), amely szintén a feltöltési rétegből került elő.

Végezetül meg kell említenünk a feltöltési rétegben talált vörös anyagú, vékony falú füles korsót (168. 5. kép). Vállán és hasán bordázás fut körbe, füle a lekerekített száj alól indul, és az íves has felső szakaszánál csatlakozik az edény falához. Az edényt talán már a 16. század végére vagy a 17. század elejére datálhatjuk.

Figyelemre méltó az udvarházat övező árok betöltéséből előkerült két kályhaszempe-töredék, melyeket jellegzetes voltuk miatt azonosítani is tudtunk.

Az első darab egy zöldmázaz nyitott csempe, melyet a budai analógiák alapján a lovagalakos kályha köréhez köthetünk. Darabunk a Holl Imre által meghatározott 3. típusú csempével egyezik meg.⁴⁵ A kúszólevelekkel és kereszttrózsákkal díszített vimpergával, valamint szentekkel vagy apostolokkal határolt vörös anyagú csempéből csupán a középső részt kitöltő szamarhátív, a félköríves lezárású mérműves ablakok jobboldali fele és az ékes vimperga maradt meg (173. 1. kép). A szamarhátív és a mérműves ablakok találkozásánál lévő két, eredetileg fodros szélű levél töredékünkön húsos és csepp alakú. Hasonló megjelenésű a kereszttrózsa környékén, valamint a vimpergán elhelyezkedő levelek kiképzése. Az eredeti rajzoltól eltérő formát a levelek kontúrhiánya csak tovább fokozza. Nem valószínű, hogy a felsorolt deformációt a negatív erős kopása okozta volna, hanem joggal gondolhatunk arra, hogy másolattal állunk szemben (a csempe kiserkesztett méretei bizonytalanok, hiszen az előkerült kis töredék pontos rekonstruálását nem tette lehetővé). A kályha alsó szakaszához tartozó mérműves csempe⁴⁶ tanúbizonyosság arra, hogy a 15. század utolsó harmadában az udvarház egyik szobájában a budaival megegyező tüzelőberendezés állhatott.⁴⁷

Szintén az árok betöltéséből került elő egy fehér anyagú, mázatlan, feliratos párkánycsempe töredéke. A keskeny szalaggal keretelt minusculás feliratból csak az „ari” szövegrész maradt ránk (173. 2. kép). Várromzatos utánzó, lőrészekkel díszített mázas és máztalan pártázatos párkányok Fülekről⁴⁸ és a Kecskemét környéki ásatásokból kerültek elő.⁴⁹ A szécsényi vár kútjából egy olyan zöldmázaz párkánycsempét ismerünk, melyen a lőrészek helyén címerek helyezkednek el.⁵⁰ A pártázat alatt minusculákból formált „M(ari)a Panno” felirat olvasható (173. 2. kép). Nem kétséges, hogy a Taron előkerült töredék a szécsényi darabbal megegyező párkánycsempéhez tartozhatott. A szécsényi csempe felhasználásával rekonstruált párkánycsempe egy olyan kályhának lehetett az eleme, amelynek keletkezését — a felsorolt analógiák alapján — a 15. század végére helyezzük.

5. Fémeszközök

Az udvarház területén és környékén előkerült nagyszámú, többnyire mezőgazdasági vagy háztartásban használatos vaseszközök nagy része az objektum fennállásának utolsó korszakához, a 16. század első feléhez köthető. Az eszközök készítési eljárásaira, valamint tipológiai fejlődésükre külön nem térünk ki, hiszen azt már Szabó György és Müller Róbert elvégezték kitűnő alapvető munkáikban.⁵¹

Lópatkók (174. 1—3. kép). A darabok íves kialakításúak. Száruk vékony, enyhén visszahajló. A szegárokba három-három szimmetrikusan elhelyezett téglalap alakú szeglyukat ütöttek. A szárak sarkait visszahajtották, illetve külön kalapálták rá.⁵² A patkók keletkezése és elterjedése körüli ellentétes álláspontokat Müller Róbert legújabb munkájában nemcsak összefoglalta, hanem megnyugtató módon oldotta meg fejlődésük alapvető kérdéseit is.⁵³ Nekuda szerint a 14. század második felében és a 15. század elején terjedt el a szegárok alkalmazása,⁵⁴ bár, mint azt látni fogjuk, annak hiánya önmagában még nem jelenti azt, hogy a patkó korábbi. Darabjainkhoz hasonló formájú patkók tömegével kerültek elő késő

középkori ásatásokon, melyeket a kutatók a 16. századra datáltak (Kecskemét, Solymár, Tiszadorogma stb.).⁵⁵

Lópatkók (174. 4—5. kép). E két utóbbi az ún. gyógypatkók körébe tartozik.⁵⁶ Széles, sima és ívesen visszahajló — szegárok és sarok nélküli — száraiba 3-3 négyzet alaprajzú szeglyukat ütöttek. A telitalpú és más betegségekben szenvedő patákat sima felületű, zártabb és szélesebb, szegárok nélküli, „csukott” patkókkal látják el. Hasonló módon, a járás hibával rendelkező vagy a szabálytalan lábállású fiatal állatokat aszimmetrikusan elhelyezett sarkokkal felszerelt patkókkal korrigálják.⁵⁷ A Kecskemét környéki ásatásokból Muhiról, valamint Müller Róbert gyűjtéséből számos, a tariakkal megegyező formájú példányt ismerünk.⁵⁸

Figyelembe véve, hogy Taron a patkók az épület omlásrétegében feküdtek, azoknak készítését a pusztulás előtti időkre, a 16. század első felére kell helyeznünk.

Kengyel (174. 6. kép). Enyhén íves, alul kiszélesedő szárainak külső felületén függőleges kannelúrákat képeztek ki. Talpalóját ellipszist leíró, téglalap, illetve közepén ovális keresztmetszetű pálcák alkotják. Kalmár János véleménye szerint az ilyen típusú kengyelek a 16. század első felében terjedtek el Magyarországon.⁵⁹

Sarkantyú (174. 7. kép). A sarkantyú hosszú nyaktagjának végén egykor csillagforgó volt. A szögben csatlakozó, laposra kalapált szárak töredékesek. Hasonló formai megoldású, a 16. századra datált sarkantyút ismerünk Fülekről és a kassai múzeumból.⁶⁰

Szijasat (174. 8. kép). Íves kiképzésű aszimmetrikus csat. A szíj felerősítését szolgáló rövid túske az egyik oldalszárra van erősítve.⁶¹

Hevedersat (174. 9. kép). Téglalap keresztmetszetű vaspáncélból alakították ki a kívánt formára. Hasonló darabot ismerünk többek között a füleki vár 16—17. századi anyagából, valamint Muhiról is.⁶²

Kés (175. 1. kép). Töredékes. Hegyben végződő pengéjének éle egyenes, míg háta enyhén ívelődik. Nyéltüskéjének csupán rövid csonkja maradt ránk. A mai konyhakésre emlékeztető darab valószínűleg kisebb ágak, vesszők elvágására szolgált. E késő középkori típust Müller Róbert nyugatról származtatja.⁶³

Piskótafej és háromszögfej alakú szögek (175. 2—7. kép). Általában kisebb-nagyobb asztalos-, illetve ácsmunkáknál használták őket. Száruk téglalap keresztmetszetű, végüket hegyesre kalapálták ki.⁶⁴

Hurkosfejű szeg (175. 8. kép). Több középkori ásatásból került elő hasonló darab, melyeket ajtó, ablak vagy láda tartozékaként határoztak meg.⁶⁵ Darabunk töredékes. Téglalap keresztmetszetű szárának végét ovális alakú hurokban hajtották vissza.

„Borjúkarika” (175. 9. kép). A két ovális keresztmetszetű karikát egyik végén kúposra kalapált, másik végét hurokban visszahajtott, ovális keresztmetszetű pálcá fogja össze. A pálcá kúpos végén lévő szabadon forgó karika elősegíti a kipánnyvázott állat mozgását.⁶⁶

Ládikafogantyú (175. 10. kép). Vékony lemezből kiképzett rövid fogantyú, melynek végeihez szegeccsel erősítették rá a laposra kalapált szárazakat.⁶⁷

Kés (175. 11. kép). Pengéjének éle enyhén íves, háta egyenes. Nyélnyúlványára a faborítást három szegeccsel erősítették rá. A 15—16. század folyamán tömegével készítették a csont- vagy bronzlemezzel borított nyeles késeket.⁶⁸

Teknővakaró (175. 12. kép). Hosszú, enyhén visszahajtott végű nyéltüskéje a penge csatlakozásánál megcsavarodik. Széles, vékony, behajló pengéje szimmetrikus. A hasonló formájú vakarókat a kutatás a 16. századra datálja.⁶⁹

Kaszaörv (175. 13. kép). Egyetlen, laposra kalapált, ovális alakú, zárt karikára hajlított lemezből készült.⁷⁰

Szorítóbilincs (175. 14. kép). Laposra kalapált lemezből képezték ki. Kiszélesedő végeit enyhén visszahajtották.⁷¹

Ajtózsánér (175. 15. kép). Laposra kalapált lemezből alakították ki. A két részből álló zsanér csuklós mozgását a laposra kalapált végű vaspálca-tengely biztosítja.⁷²

Szekerce (175. 16. kép). Köpűje zárt és rövid. Foka négyzet alakú. Köpűjéhez a széles, lefelé nyújtott, elkeskenyedő pengét egy keskeny nyak köti össze. Háta egyenes, éle íves, míg szakállá egyenesre vágott. Szabó Kálmán a Kecskemét környéki ásatásokból származó hasonló típusú szekercét a 16. századra, míg Kalmár János ezt a formát a 16–17. századra datálja. Többek között Nyársapát 9. számú házának feltöltéséből és az egi várból kerültek elő a tarival megegyező példányok.⁷³

AZ ERŐDÍTETT UDVARHÁZ ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE

1. A 14. századi udvarház

A Tari család első udvarházáról aránylag keveset tudunk, hiszen a feltárás során előkerült rövid falszakasz (VIII.b. szelv.) és az 1/a. számú árok északi szakaszában feltárt „korai” építési réteg, valamint a korszakra tehető csekély régészeti anyag (kerámia, faragott kövek) alapján csupán egy — inkább feltételezésekre és fantáziára támaszkodó — kép felvázolására vállalkozhatunk.⁷⁴

Úgy véljük, hogy ez az épület igen szerény lehetett. A keskeny alapozásból ítélve egy földszintes, törtköből falazott ház volt, melyben egy vagy esetleg két szemeskályha állhatott. A másodlagosan felhasznált ajtószárkövek (VIII. szelv.) tanúsága szerint bejárati ajtaját élszedett kökerettel látták el. A feltárás során nem találtunk olyan nyomot, mely az objektum erődített (árok, palánk vagy kerítés) voltára utalt volna.

Az 1340-es évek végén, amikor is Domokos nádor, illetve testvérének, László bánnak a fiai megosztottak az addig közös tulajdonban lévő földjeiken, új uradalmi központok jöttek létre az egymástól független birtokok igazgatására. Így jöttek létre Kazán, Dorogon, Pásztón és Taron olyan központok, melyeket a különböző családok már állandó jelleggel laktak.⁷⁵

Összegezőképpen elmondhatjuk, hogy a Taron birtokközpontját kiépítő László fia, István feltehetően a 14. század közepén egy olyan udvarházat épített fel a maga és családja számára, amely összhangban állt gazdasági lehetőségeivel és tökéletesen tükrözte a társadalomban elfoglalt helyét.

2. A 15. századi erődített udvarház

A 14. század végére a gazdaságilag megerősödött család igényeit már nem elégítette ki a szerény méretű udvarház.⁷⁶ A lebontott helyére egy olyan épületet emeltek, amely kvalitásánál és méreteinél fogva is megfelelt a köznemességből kiemelkedett család számára.

A 31 × 7 méter alapterületű, törtkőből falazott kétszintes, észak—déli hosszten-gelyű épület első két földszinti helyiségébe a bejárást a keleti falban kialakított egy-egy kőkeretes ajtó biztosította.⁷⁷ Ugyanakkor az osztófalban kiképzett — kőkeret nélküli — nyílás a közvetlen összeköttetést biztosította a két helyiség között. A helyiségeket a keleti, illetve a nyugati falban elhelyezett kisméretű, fatokos megoldású ablakok világították meg.⁷⁸ Az első, nagyobbik szobát címerpajzsos konzolokon és egyszerű vállköveken nyugvó hálóboltozat fedte, melynek csomópontjait címerpajzsos zárókövek fogták össze (137—138. kép). Amint arra már korábban is utaltunk, elegendő bizonyíték hiányában nem zárhatjuk ki teljes bizonyossággal egy — a hálóboltozatot megelőző — dongaboltozat meglétét, amelynek (egy későbbi időpontban) a helyére építették meg a reprezentatívabb teret formáló hálóboltozatot. Azonban elképzelhető, hogy ez a dongaboltozat sosem épült meg — csupán fészke. Következésképpen egy építés közbeni termó-dosítás feltételezését sem hagyhatjuk figyelmen kívül. A két helyiséget elválasztó osztófal nyugati sarkaiban egy-egy, egymással is összeköttetésben álló tüzelőberende-zést képeztek ki. A keskenyebb szobában — előttünk ismeretlen szerkezetű — nyitott tüzelőberendezést (kandallót?) építettek, melyből — az osztófalban kialakított szenelőnyíláson keresztül — a szomszédos helyiségben álló zárt kályhát fűtötték ki.

Az emeleten lévő két helyiségbe vezető bejáratú nyílás helyét nem ismerjük, de annak megközelítését minden bizonnyal valamelyik homlokzat elé épített könnyű-szerkezetű — feltehetően fából készült — lépcső biztosította.⁷⁹

A földszinttel ellentétben az emeleti ablakok kőkeretesek voltak. Az első helyisé-get a nyugati (és feltehetően a keleti) oldalon elhelyezett 2-2 kőkeretes, lemezek által közrefogott vájatokból álló profillal keretezett, függőleges osztóval ellátott, ülőfülkés megoldású, ún. önhordós szerkezetű ablak világította meg (139. kép).⁸⁰ A délről csatlakozó keskenyebb helyiség falaiban csupán egy-egy, feltehetően élszedett, kőkeretes ablakot helyeztek el (146. 3—4. kép). A kőkereteket nem a falazat megépítésével egyidőben, hanem utólag, a számukra kihagyott nyílásokban helyezték el. Ily módon a kőkeretek és a fal szerkezeti egysége felbomlott — azaz a fal már nem támaszkodott a keretekre és az utóbbiak önhordós szerkezetként, önállóan funkcionáltak. Az első helyiséget a földszint kőbordáinál hosszabban hornyolt kőbordás, kétszakaszos keresztboltozattal fedték le, míg a másik szoba — az alatta levőhöz hasonlóan — síkmennyezetes volt. Az emelet fűtőberendezése-it ugyan nem ismerjük, de joggal feltételezzük, hogy innen sem hiányoztak a díszes kályhák.

A földszint és az emelet helyiségeit, valamint a boltozatokat vékony vakolat borította, amelyet fehérre meszeltek. Ugyanígy az épület külső homlokzatain is vékony, fehér meszelésű vakolat húzódott.

E kétosztású emeletes részhez kapcsolódott dél felől a később épült, három helyiségből álló pince, melynek első két szakaszát magasan kiemelt dongaboltozattal fedték. A magasabb járósíntű, keskeny harmadikat pedig síkmennyezet borította.

A pince első két dongaboltozatos helyiségét az épület falára merőlegesen épített, rampás megoldású, dongával fedett lejáraton át lehetett megközelíteni. A pince északkeleti sarkához csatlakozó lejárát felső és alsó végét egy-egy élszedett, félköríves lezárású, kőkeretes ajtó zárta le.

Sajnos ma már nem tudjuk, hogy a pince feletti teret hány helyiségre osztották fel. Ugyanígy nem tudjuk, hogy az épületet egységes magasságban kialakított parkány zárta-e, vagy a pince feletti rész valamivel alacsonyabban húzódott.⁸¹

A rampás lejárát déli oldalához egy oszlopokon nyugvó, fedett „raktár”, míg az északi falhoz egy szintén cölöpökre támaszkodó, észak felé nyitott préházát építettek. Megjegyezzük, hogy a „raktár”, illetve a préház nem a pincével egyidőben, hanem valamivel később épült fel. (E feltevésünket erősíti a préház keleti, illetve a rampás lejárát északi pofafalának elválása.⁸²)

Végezetül, az épületet egy ovális alakú mély árokkal vették körbe. Az árok két partját valószínűleg kerítés, vagy palánk erősítette. Feltételezzük, hogy a keletről nyíló bejáratok előtti szakaszon az árok helyett ajtóval vagy ajtókkal ellátott palánk védte az udvarházat.

A feltárás során előkerült faragványok (konzolok, vállkövek, boltozati zárókő és kőbordák) felhasználásával Szekér György elkészítette a földszinti helyiség boltozatának elméleti rekonstrukcióját.⁸³ Ennek eredménye egy párhuzamosan futó kőbordás hálóboltozat, melynek formai megoldása és arányai megegyeznek a 15. század első negyedében épült templomhajó boltozatával. Megjegyezzük, hogy a templomhajó és az udvarház vállköveinek alsó — kissé ívesen visszavágott — végződése szintén nagy hasonlóságot árulnak el. Világi épületeken a boltozat alkalmazását bemutatni nem áll módunkban, mivel azok nagy része elpusztult. Azonban talán megemlíthető a közeli Kiszánán a várban lévő pince feletti terem, melyet — az előkerült címerpajzsos zárókő és a konzolok alapján — feltehetően a tarival megegyező kőbordás hálóboltozat fedett. A helyiség és a boltozat építését a vár feltárója a 14—15. század fordulójára datálta.⁸⁴ Ezekon kívül számos olyan egyházi épület maradt ránk, melyeknek boltozati rendszere megegyezik a tari boltozatokkal. Többek között ilyen boltozattal fedték le 1390 körül a nagymartoni (Mattersburg) plébániatemplom hajóját,⁸⁵ a 16. század elején a Somogy megyei Törökkoppány plébániatemplomának szentélyét, de a pozsonyi Sz. Márton főhajóját vagy a bodrogkeresztúri templom (15. század utolsó negyede) hajóját⁸⁶ is. E néhány kiragadott példa nyomán is kitűnik a boltozat huzamosabb ideig való széleskörű alkalmazása.

A második szerkezeti elem, amely segítséget nyújthat az épület építési idejének meghatározásában, az a feltárás során előkerült faragványok segítségével rekonstruált — az emelet északi helyiségének függőleges osztóval ellátott, lemezek által közrefogott hornyok alkotta profilból álló — kőkeretes, ún. grafikus stílusú ablaka (139. kép).⁸⁷ Tudjuk, hogy a 14. század második felében Budán megjelenő grafikus stílus különböző profilvariációit aránylag sokáig, a 16. század elejéig

használták.⁸⁸ A tarival megegyező profillal készült a Tárnok u. 5. sz. ház földszinti, függőleges osztós ablaka,⁸⁹ de ilyen profilt alkalmaztak az Úri u. 36. sz. ház kapualjában lévő ülőfülkék kőkeretein is.⁹⁰ Az egri püspöki palota árkádos folyosójának hátfalában lévő, a 14. századra datált — osztó nélküli — kisméretű kőkeretes ablakot szintén a tarival megegyező profillal látták el.⁹¹ A győri Püspök-vár ún. Kálmán-szárnyán lévő — a 14. század második felére datált — egyenes záródású, függőleges osztós ablakának nemcsak az élszedésekkel bővített profilja, hanem méretei is igen közel állnak az udvarház rekonstruált ablakához.⁹²

A régészeti leletanyag, az építészeti részletformák, valamint a történeti adatok értékelése nyomán azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az együttest a Tari család valamikor a 14. század végén vagy a 15. század első felében építette fel — talán éppen a templom 15. század eleji átépítésével egyidőben.

3. Az udvarház a 15. század végén, a 16. század első felében

A Tari család utolsó férfitagja, György, 1472 végén Taron halt meg.⁹³ A birtokokat öröklő Ország és Kompolti család (az utóbbi 16. század eleji kihalása után egyedül az Ország család lett a birtokos) a 15. század utolsó negyedében, illetve a 16. század elején — a felszínre került kerámia- és fémeszközök, valamint a kőfaragványok tanúsága szerint — az erődített udvarházat nemcsak karbantartották, hanem olyan kisebb-nagyobb átalakításokat is végeztek, melyek nagyrészt az épület berendezését, valamint néhány ablakot érintettek. Ezekről azonban túl sokat nem tudunk mondani, hiszen csak néhány faragvány árulkodik a munkálatakról. (E megállapításunk abban az esetben nem állja meg a helyét, ha a pince-szárny nem egy tervmódosítás eredményeként, hanem később, egy másik építési szakaszban épült meg. Mivel ebben az esetben az alápincézett rész épülhetett akár a 15. század végén vagy a 16. század elején is — úgy e korszak építkezéseinek nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk a jelenleginél.) Mindenesetre annyi megállapítható, hogy egy vagy több ablak kőkeretét gyémántmetszéses lábazattal (150. 2. kép) díszített oszlopbélletes keretre cserélték ki.⁹⁴ Ugyanebben az időben helyeztek el (pontos helyét nem ismerjük) egy reneszánsz (150. kép) kandallót,⁹⁵ valamint azt is tudjuk, hogy az épületben egy lovagalakos kályha állott.⁹⁶

Az erődített udvarház lassú pusztulása minden bizonnyal a terület 1552 utáni török fennhatóság alá kerülésével indult meg. Utoljára 1569-ben, mint erőszakosan lerombolt várról emlékeznek meg a források.⁹⁷

JEGYZETEK

¹ A széles árkot a közelmúltig kocsiútként használták.

² *Nógrád megye műemlékei*. Bp. 1954. 418—422. (Szerk. Dercsényi Dezső).

³ Párkánytöredék. Lelt. sz.: T.80.60. Profilját lemezek által közrefogott mély horony alkotja (29 × 18 × 12 cm). Párkánytöredék. Lelt. sz.: T.80.61. Profilját két, egymással 45°-t bezáró lemez és mély horony alkotja (24 × 13 × 26 cm). Hosszan hornyolt boltozati kőborda. Lelt. sz.: T.80.63. M: 25 cm, sz: 17 cm, orrtagjának sz: 5 cm, h: 37 cm. Hosszan hornyolt boltozati kőborda. Lelt. sz.: T.80.64. M: 23 cm, sz: 16,3 cm, orrtagja letörött, h: 30 cm. A T.80.62 és a T.80.83—84 leltárszámú szemöldököt-, boltozati kőbordát és címerpajzsos zárókövet lásd a *137. 1.*, *138. 3.*, valamint a *139. 2.*, továbbá a *140.* képen. Megjegyezzük, hogy a faragványok felületét többrétegű fehér meszelés borítja.

⁴ Az udvarház rekonstrukciója Máthé Géza építészmérnök munkája.

⁵ Az árkok és szelvények rétegvizsgálatakor megállapítottuk, hogy az épület belsejét megközelítően azonos rétegek töltötték ki. Ugyanezt tapasztaltuk a külsőben húzódó árkok és szelvények esetében is. Ezért a két területet egymástól szétválasztva tárgyaljuk — természetesen felhíva a figyelmet a meglévő különbségekre. A feltárás során csupán néhány szakaszon nyílt alkalmunk az árkokat és szelvényeket a bolygatatlan altalajig mélyíteni.

⁶ Röviden hornyolt boltozati kőbordák. Lelt. sz.: T.80.104—108, 110 a—b és 115. M: 16 cm, sz: 12-13 cm, orrtagjuk sz: 4 cm. A T.80.95 leltárszámú vállkővet a *143.*, míg a T.80.96 leltárszámú vállkővet lásd a *138. 3.* képen.

⁷ Lásd a 3. jegyzetet.

⁸ Hosszan hornyolt boltozati kőbordák. Lelt. sz.: T.80.113—144. M: 24,9 cm, sz: 16,2, az orrtag sz.: 4,2 cm. (Ide tartoznak a terepbejárás során előkerült T.80.63—64 leltárszámú bordák is. Lásd a 3. jegyzetet.)

⁹ Ablakszárkövek. Lelt. sz.: T.80.100 és 136. Lásd a *139. 2—3.* képen.

¹⁰ A T.80—101 leltárszámú párkánytöredéket lásd a *146. 1.* képen. Feltehetően kandalló szerkezeti eleme. A T.80.111/a leltárszámú párkánytöredék erősen roncsolt. Profilját valószínűleg élszedések által közrefogott horony alkotta. M: 13 cm, sz: 10 cm, h: 11 cm. A T.80.140 leltárszámú párkánytöredék szintén roncsolt. Profilját két élszedés által közrefogott horony alkotja. M: 23,5 cm, sz: 26 cm, h: 24 cm.

¹¹ A falu lakosai az 1940-es évek közepéig „kőbányaként” használták a területet. Ennek eredményeként az udvarház felmenő falaiból mára csak egy rövid szakasz maradt meg.

¹² A vörös anyagú téglák mérete: 13,2—13,9 × 3,8—3,9 × ? cm.

¹³ A saroktól 75 cm-re elhelyezkedő nyílás szélessége 70, illetve 80 cm. Vállának szélessége 92 cm, míg kiszervezett legnagyobb magassága 122 cm lehetett.

¹⁴ A 170 cm-es mélységben húzódó, átlag 25-35 cm-re kiugró alapozás az épület északkeleti sarkánál lepényszerűen kiszélesedik. Megállapítottuk, hogy az alapozás nem a felmenő falak teljes hosszában, hanem csak a bejárati nyílás előtti szakaszon, illetve az említett saroknál ugrik a falsík elé.

¹⁵ Az eredetileg kökeretes szelvénynyílás arra enged következtetni, hogy ebben a helyiségben — előttünk ismeretlen szerkezetű, de — mindenképpen nyitott tüzelőberendezés állhatott. A téglák mérete: ? × 12,3—14 × 3,3—3,8 cm.

¹⁶ Hosszan hornyolt boltozati kőborda. Lelt. sz.: T.80.128. M: 16 cm, sz: 12 cm, orrtagja hiányzik. A T.80.129 leltárszámú hosszan hornyolt boltozati kőbordát lásd a *137. 1.* képen.

¹⁷ A T.80.97 leltárszámú szemöldökövet lásd a *146. 3.* képen. A T.80.115 leltárszámú szártöredék h: 14 cm, sz: 12 cm, m: 10 cm, élszedésének h: 4 cm.

¹⁸ „Rozettás” konzol. Lelt. sz.: T.80.126. Lásd a 150. 1. képen. A T.80.127 számú kötöderek profilját élszedések által közrefogott hornyok és félhengerek alkotják. M: 15 cm, sz: 23 cm, h: 24 cm. Szárkő. Töredékes. Lelt. sz.: T.80.122. H: 31 cm, sz: 24 cm, m: 25 cm. Profilját két élszedés által közrefogott mély hornyok alkotja. Felülete erősen megégett.

¹⁹ Az ablakbéllethez tartozó oszlop gyémántmetszéses lábazati töredék. Lelt. sz.: T.80.123. A gyémántmetszést horony és keskeny gallér zárja le. Lásd a 150. 2. képen.

²⁰ Szárkő. Lelt. sz.: T.80.130. 82,5 × 30 × 26 cm. A szárkő felső szakaszán csaplyuk látható. Szárkő. Lelt. sz.: T.80.132. Íves élszedésének hossza 5 cm. Feltehetően a két kő ua. nyíláskeret darabjai.

²¹ Feld István szerint a cölöpökre támaszkodó tető a 4. számú árokban feltárt kemencéhez is tartozhatott. A magunk részéről elfogadjuk ezt a lehetőséget is, bár egyértelműen állást foglalni csak az árok és a szelvény közötti terület feltárásával lehetne.

²² Az építményt az 1984. évi feltárás során bontottuk ki. A kőablak méretei: 223 × 130 cm, 240 × 105 cm, 240 × 142 cm és 215 × 90 cm.

²³ Comenius, 1685.

²⁴ Ezúton köszönöm meg kollégáimnak, hogy felhívták figyelmemet a különböző lehetséges megoldásokra. Feld István egy negyedik (lehetséges) megoldást is felvetett. Elképzelése szerint először egy háromszatú — pince nélküli — udvarház épült fel. Egy későbbi időpontban a harmadik (déli) szakaszt — a keskeny, magasabban húzódó rész kivételével, melynek vastag déli fala egyúttal az épület zárófala — utólagosan pincézték alá. E dongaboltozatos, kétosztatú teret délről lezáró esetlen görbe fal is a pince utólagosságát erősíti meg. Megjegyezzük, hogy ebben az esetben az udvarház végső alaprajzi elrendezését mindenképpen három építési periódus nyomán nyerte el.

1. Támpillérekkel erősített kétosztatú emeletes épület.

2. Ezt (déli irányba) háromszatúvá bővítették ki.

3. Végül, a déli szakaszt utólagosan alapincézték. Ebben az esetben a falak összeépítése csak a támpilléres déli fal visszabontásával volt lehetséges.

Úgy vélem, hogy a felvetett négy különböző megoldás közül bármelyik megvalósulhatott. Azonban egyértelműen eldönteni a problémát csak a nyugati vagy a keleti csomópont alaposabb kutatása (feltehetően a faltalálkozások szétszedése) után lehetne. Be kell vallanunk, hogy a feltárás időpontjában csupán egy menet közbeni tervváltozás lehetősége merült fel bennünk.

²⁵ Szárkő réteggöve. Lelt. sz.: T.80.135. M: 40 cm, sz: 12 cm, v: 24 cm. Az élszedés h: 11 cm.

²⁶ A szárkő mindkét oldalát keskeny élszedés határolja. M: 43 cm, sz: 19,5 cm, élszedésének h: 7,5 cm, illetve 4 cm. A negyedgúlákban végződő élszedés és a fúga közötti távolság 13 cm. A pince dongaboltozatos terét két helyiségre tagoló osztófalat a magasabban húzódó padkák miatt építették meg, feltehetően a két helyiségben különböző magasságokban kialakított (az 1. számú helyiség esetében a bejárati küszöbkhöz igazódó) járósintekkel egyidőben.

²⁷ A déli oldalon kitűzött árkot nem állt módunkban feltárni, mivel a terület tulajdonosa nem járult hozzá.

²⁸ A T.80.93 leltárszámú, hosszan hornyolt boltozati kőbordát lásd a 137.2. képen. Hosszan hornyolt boltozati kőborda. Lelt. sz.: T.80.94. M: 24,8 cm, sz: 16,2 cm, orrtagjának sz: 4 cm. Röviden hornyolt boltozati kőborda. Lelt. sz.: T.80.102. M: 15 cm, sz: 13 cm, orrtagjának sz: 4 cm.

²⁹ A T.80.99 leltárszámú boltozati zárókő pajzsa erősen roncsolt. A T.80.98 leltárszámú konzol lásd a 138. 1. és 163. képen.

³⁰ A T.80.112 leltárszámú liliomos követ lásd a 156. 2. és a 164. képen. A T.80.103 leltárszámú liliomos darabnak csupán fele maradt ránk. Könyöklő, töredékes. H: 20 cm, sz: 14 cm, m: 15,5 cm. Lelt. sz.: T.80.109.

³¹ Hosszan hornyolt boltozati kőbordák. Lelt. sz.: T.80.137—138. Erősen töredékesek, orrtagjuk hiányzik. Párkány. Lelt. sz.: T.80.139. Erősen roncsolt. Profilját két élszedés által közrefogott horony alkotja.

³² Egyszer hornyolt ablakosztó. Lelt. sz.: T.80.134. M: 13 cm, sz: 13 cm, orrtagjának sz: 4 cm, h: 17 cm. Belső oldalán egy-egy hornyolatot képeztek ki (a VII/b sz. árok feltöltéséből).

³³ Egyszer hornyolt boltozati kőborda. Lelt. sz.: T.80.116. Töredékes. M: 20,3 cm, orrtagjának sz: 7,3 cm. Körtetagozatos boltozati kőborda. Lelt. sz.: T.80.117. Töredékes. Orrtagjának sz: 3,1 cm, m: 17,9 cm, a körtetag sz: 2,8 cm. Kapubéllet töredéke. Lelt. sz.: T.80.118. Töredékes. Profilját lemezek

és hornyok által közrefogott félhenger alkotja. A templom — 14. század második felében épült — kéthajós teret lefedő boltozat kőbordájával azonos a fenti töredék. Az a tény, hogy a feltárás során az udvarházs területéről több ilyen darab nem került elő, valamint az, hogy a faragványokat feltehetően a pince falazatában építőköként használták fel, valószínűsíti feltevéseünket.

³⁴ Nagyméretű szarkövek. Lelt. sz.: T.80.119 a—b. Felületük erősen kopott.

³⁵ Ablakosztó. Lelt. sz.: T.80.120. M: 15,4 cm, sz: 16,2 cm, orrtagjának sz: 3,9 cm. Élszedésének h: 8,7 cm. Belső oldalán egy-egy hornyot képeztek ki.

³⁶ Holl 1963. 348.

³⁷ Holl 1963. 72. kép. 1—2.

³⁸ Garády 1943. 224—255. 33. kép, Gerevich 1966. 222. és 330. kép, Holl 1963. 77. 1—6. kép, Feld 1979. 39. 8. kép.

³⁹ Gerevich 1966. 330. 7. kép és 331. 1. kép.

⁴⁰ Holl—Parádi 1982. 102. 49. 5—6. kép., Feld—Gerelyes 1985. 172. 8. 1—2. kép.

⁴¹ Holl 1963. 355. 32—33. kép., Holl 1963. 77. 3. kép.

⁴² Parádi 1963. 205—251.

⁴³ Kozák 1972. 24. kép.

⁴⁴ Feld—Jakus—László 1979. 48—49. és 42. 1—4. kép., Kozák 1964. 221—272.

⁴⁵ Holl 1958. 252. és 76. kép.

⁴⁶ Holl 1958. 89. kép (a csempe kiszerezett mérete: 27 × 21,5 cm).

⁴⁷ Tamási 1986. 235—258. (A szerző a műhely működését az 1470-es évek elejétől a század végéig határozta meg.)

⁴⁸ Kalmár 1959. 30.

⁴⁹ Szabó 1938. 98. és 457. kép.

⁵⁰ Pulszky 1882. II. 259—260. és 4. ábra, Nógrád megye műemlékei (szerk. Dercsényi Dezső) Bp. 1954. 94. és 18. kép (Voit Pál a csempét a 15. századra datálta. A csempe mérete: 20,5 × 17 cm.)

⁵¹ Szabó 1954. 123—146, Müller 1982.

⁵² Előkerülési helyük a VII. szelvény omlásrétege.

⁵³ Müller 1982. 534—541.

⁵⁴ Müller 1982. 539—546.

⁵⁵ Szabó 1938. 118. és 558—560. kép, Cabello 1979. 262. 12. kép, Feld 1975.

⁵⁶ Előkerülési helyük a VI. és a VII. szelvény omlásrétege.

⁵⁷ Müller 1982. 539—540.

⁵⁸ Müller 1982. 256. és 1184. ábrák, Szabó 1938. 557. kép, Michnai 1982. 4. 10. kép.

⁵⁹ Előkerülési helye az I. szelvény felső omlásrétegéből. Kalmár 1971. 348. 31.b kép.

⁶⁰ Előkerülési helye a VI/b szelvény árokbetöltéséből. Kalmár 1971. 362. 59. kép, Kalmár 1959. XVII. t. (a darabot a 16—17. századra datálja), Slivka 1980. 13. t. 2.

⁶¹ Előkerülési helye a VI/b szelvény, árok betöltéséből.

⁶² Előkerülési helye a VI/b szelvény, árok betöltéséből. Kalmár 1959. XXXIV. t., Michnai 1982. 1. kép 12, 14.

⁶³ Előkerülési helye a VI/a szelvény, szenelőnyílás előtti terület. Müller 1982. 512.

⁶⁴ Előkerülési helye a III., illetve a IV—V. szelvény omlásrétegéből.

⁶⁵ Előkerülési helye a III. szelvény omlásrétegéből. Szabó 1938. 85. és 416. kép, Müller 1976. 264. 1. kép. (További irodalmat lásd Cabello 1979. 264. 31. l.).

⁶⁶ Előkerülési helye a 9. árok omlásrétege felett.

⁶⁷ Előkerülési helye a II. szelvény omlásrétege felett.

⁶⁸ Előkerülési helye a II. szelvény omlásrétege felett. Szabó 1938. 112. 530—533. kép, Cabello 1979. 265. 13. kép.

⁶⁹ Előkerülési helye a IV—V. szelvény omlásrétege alól. Szabó 1938. 110. 508—509. kép, Éri—Bálint 1959. XXVII. t. 8.

⁷⁰ Előkerülési helye a 7. árok feltöltési rétegéből.

⁷¹ Előkerülési helye a I. árok omlásrétegéből.

⁷² Előkerülési helye a I. szelvény első omlásrétegéből.

⁷³ Előkerülési helye a IV/a szelvény, a járószint felett. *Kalmár* 1971. 28—29, valamint a 29. és 32. kép. (A szekercék bővebb irodalmát lásd *Wagner—Drebná—Durdík* 1960., *Husa—Petrán—Substová* 1967., *Szabó* 1938. 601. kép, *Benkő* 1980. 54. t. 19., *Éri—Bálint* 1959. XXXIII. t. 11., *Kozák* 1964. 255. 30. kép.

⁷⁴ A feltárás során csupán egy kb. 5-6 méter hosszú, 60 cm széles törtköves alapozás első sorát találtuk meg. A második udvarház alapozási árkából számos vörös anyagú, élesen metszett, tál alakú és hagyma alakú kályhaszem került elő. Az erődített udvarház pincéjének osztófalába beépítve található két élszedett, 1/4 gúlában végződő szár rétegekőve.

⁷⁵ E feltevéseinket támasztja alá az 1356. évi oklevél, mely a feleket e központokból idézte meg (erre bővebbet l. a 13. o.).

⁷⁶ Ekkorra a Tariak két várat is birtokoltak, a hozzátartozó uradalmakkal együtt (erre bővebbet l. a 14—15. o.).

⁷⁷ Ma már nem lehet eldönteni, hogy a pince feletti teret egykoron hány helyiségre osztották fel.

⁷⁸ A nyugati oldalon az első helyiséghez két, a másodikhoz egy ablak tartozott. A keleti falban az ajtónyílások mellett valószínűleg csak egy-egy ablaknyílást alakítottak ki.

⁷⁹ A kutatás során felmerült, hogy az északi oldalon lévő pillér esetleg egy falépcső alátámasztására szolgálhatott.

⁸⁰ Ilyen önhordós szerkezeteket helyeztek el pl. a szamosbecsi és a nagyszekeresi késő gótikus templomok déli homlokzatában. (In: *Cabello—Lukács* 1983. 117.) E példák nyomán is kitűnik, hogy a szerkezeti megoldás alkalmazása nem a reneszánsz újítása. *Feuerné Tóth R.* 1977. 7—9.

⁸¹ Hasonló gondot jelent a liliummal díszített két kőlap és egy sarokpárkány, melyeknek pontos rendeltetését nem ismerjük. Feltételezzük, hogy talán egy kandalló felépítményének szerkezeti elemei lehetnek.

⁸² A prés leírását lásd a 104—105. oldalon.

⁸³ Itt köszönöm meg Szekér Györgynek, hogy a rekonstrukcióról írt fejezetet a rendelkezésemre bocsájtotta.

⁸⁴ *Pámer* 1970. 303.

⁸⁵ *Valter* 1985. 178.

⁸⁶ *Kálmán* 1973. 12.

⁸⁷ Valószínű, hogy az ablak rekonstrukciójánál felhasznált 3 kő eredetileg nem ugyanazon nyíláshoz tartozott. A szárkő 45 cm-es szélessége meghatározta a kökeret másik szárának távolságát (45 cm) a falnyílás szélétől. Az így nyert 81 cm-es ablakszélesség pedig az ablak magasságát (150 cm) adta meg. Megjegyezzük, hogy a könyöklő helyét egyértelműen meg tudtuk határozni, hiszen annak helye világosan követhető volt a falnyílás káváján. Ennek ellenére úgy véljük, hogy nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy az utólagosan elhelyezett kökeretek nem mindig a falnyílás tengelyében húzódtak. Ebben az esetben az ablakméretek között kisebb-nagyobb eltérésekkel számolhatunk.

⁸⁸ *Czagány* 1959. 40.

⁸⁹ *Czagány* 1959. 38. 4. 22. kép.

⁹⁰ *Czagány* 1959. 38. 4. 19. kép.

⁹¹ *Heves megye műemlékei* (szerk. Dercsényi Dezső) II. Bp. 1972. 127. 78. kép.

⁹² László Csaba szíves szóbeli közlése.

⁹³ Tari Györgyre bővebben lásd a történeti áttekintést.

⁹⁴ Lelt. sz.: T.80.123.

⁹⁵ Lelt. sz.: T.80.126.

⁹⁶ A lovagalakos kályhára lásd a 113. oldalt.

⁹⁷ Erre bővebben lásd az első fejezet 153. jegyzetét.

IRODALOM- ÉS RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

- Arch. Ért
Benkő 1980
- Cabello, J. 1979
- Cabello—Lukács 1983
- Com. Arch. Hung.
Comenius
- Czagány 1959
- EMÉVK
Éri—Bálint 1959
- FA
Feuerné Tóth R. 1977
- Feld 1975
- Feld—Jakus—László 1979
- Feld—Gerelyes 1985
- Garády 1943
- Gerevich 1966
- Holl 1958
- Holl 1963
- Holl—Parádi 1982
- Husa—Petrán—Substová 1967
- Kálmán 1973
- Kalmár 1959
- Kalmár 1971
- Kozák 1972
- Archaeologiai Értesítő*
Benkő Elek: A középkori Nyársapát. *Studia Comitatusia*. 9. 1980. 315—424. Szentendre.
- Cabello, Juan: Jelentés a tiszadorogmai középkori falu ásatásáról. *Arch. Ért.* 1979. 2. 255—265.
- Cabello, Juan—Lukács Zsuzsa: A szamosbecsi ref. templom kutatási eredményei. *Műemlékvédelem*. 1983. 2. 113—119.
- Communicationes Archaeologicae Hungariae*
Comenius, Johannes Amos: *Orbis Sensualium Pictus Quadrilinguis*. Lőcse. 1685.
- Czagány István: A középkori grafikus stílus emlékei a budai várnegyed területén. *Budapest Régiségei*. XIX. 1959. 35—53.
- Egri Múzeum Évkönyve.
- Éri István—Bálint Alajos: Muhi elpusztított középkori falu tárgyi emlékei. *Régészeti Füzetek* ser. II. 6. 1959.
- Folia Archeologica*
Feuerné Tóth Rózsa: *Reneszánsz építészet Magyarországon*. Budapest. 1977.
- Feld István: A solymári vár. Budapest. 1975. (ELTE BTK szakdolgozat.)
- Feld István—Jakus László—László Csaba: Csövár. *Studia Comitatusia* 7. 1979. Szentendre. 7—61.
- Feld István—Gerelyes Ibolya: Későközépkori leletegyüttes az ozorai várkastélyból. *Com. Arch. Hung.* 1985. 163—184.
- Garády Sándor: Budapest székesfőváros területén végzett középkori ásások összefoglaló ismertetése (1931—1941). *Budapest Régiségei*. XIII. 1943. 167—255.
- Gerevich László: A budai vár feltárása. Budapest. 1966.
- Holl Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon. I. *Budapest Régiségei*. XVIII. 1958. 211—279.
- Holl Imre: Középkori edények a budai várpalotából. *Budapest Régiségei*. XX. 1963. 335—383.
- Holl Imre—Parádi Nándor: *Das Mittelalterliche Dorf Sarvaly. Fontes Archaeologici Hungariae*. Budapest. 1982.
- Husa, Václav—Petrán, Josef—Substová, Alena: *Homo Faber*. Praha. 1967.
- Kálmán, Josef: *Sankt Martine Dom*. Bratislava. 1973.
- Kalmár János: A füleki vár XV—XVII. századi emlékei. *Régészeti Füzetek* ser. II. 4. 1959.
- Kalmár János: *Régi magyar fegyverek*. Budapest. 1971.
- Kozák Éva: A hollókői vár ásatása. *Arch. Ért.* 2. 1972. 167—187.

- Kozák 1964 Kozák Károly: Az egri vár feltárása. II. EMÉVK. 1964. 221—272.
- Michnai 1982 Michnai Attila: Középkori tárgyak a régi Muhiról. *Com. Arch. Hung.* 1982. 125—152.
- Müller 1976 Müller Róbert: A rákoscsabai és balatonalmádi vaseszközök keletkezése. *Arch. Ért.* 1976. 2. 263—277.
- Müller 1982 Müller Róbert: A mezőgazdasági eszközök fejlődése Magyarországon a késővasortól a törökkor végéig. *Zalai gyűjtemény.* 19. 1—II. Zalaegerszeg. 1982.
- Pámer 1970 Pámer Nóra: A kisanánai vár feltárása. *Magyar Műemlékvédelem* (1967—1968). Budapest. 1970. 295—313.
- Parádi 1963 Parádi Nándor: Magyarországi pénzeletes középkori cserépedények. *Arch. Ért.* 1963. 2. 205. 251.
- Pulszky 1982 Pulszky Károly: A magyar agyagművesség történetére vonatkozó kérdések. *Arch. Ért.* 1882. II. 254—274.
- Slivka 1980 Slivka Michal: Stredoveké hutnictve a kovácstva na východnom Slovensky. 2. *Historica Carpatica.* XI. 1980. 218—288.
- Szabó 1954 Szabó Gyula: A falusi kovács a XV—XVII. században. FA 6. 1954. 123—146.
- Szabó 1938 Szabó Kálmán: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Budapest. 1938.
- Tamási 1987 Tamási Judit: A nagyvázsonyi Kinizsi-vár doboz alakú csempekből rakott kályhája. VMMK. 18. 1987. 235—258.
- Valter 1985 Valter Ilona: Romanische Sakralbauten West-Pannoniens. Eisenstadt. 1985.
- VMMK Veszprém megyei Múzeumok Közleményei.
- Wagner—Drobna—Durdik 1960 Wagner, Eduard—Drobná, Zorošlwa—Durdík, Jan: Tracht; Wehr und Waffen des späten Mittelalters (1350—1450). Praha. 1960.

A TARI UDVARHÁZ BOLTOZATÁNAK REKONSTRUKCIÓJA¹

Szekér György

A tari r. k. templom kutatása és helyreállítása után került sor a közelben fekvő rom részleges ásatására.² A Juan Cabello vezette feltárás nyomán kirajzolódott a Rátót nemzetség 14. sz. közepétől önállóul tartott tari ágának birtokközpontul is szolgáló megerősített lakóhelye.³ Az egykor árokkal és palánkkal övezett ÉK—DNy tengelyű, hosszan elnyúló épület (177. kép) nagyarányú kiépítése a 15. sz. első felében történt. A Tariakat a 15. sz. közepén felváltó új birtokosok kisebb átalakításokat végeztek a 15. sz. végén, a 16. sz. elején. Az udvarház a 16. sz. közepén pusztult el.⁴

Az épület ÉK-i felének omladékából előkerült faragott kőanyag számos boltozati elemet tartalmazott. A feldolgozás során a boltozati töredéket a bordaprofil és a rétegviszonyok alapján két különböző boltozat elemeire lehetett szétválasztani. Mindkét bordaprofil egyszer hornyolt alaptípus, a vastagabb hosszan vájatolt bordák valamelyik emeleti helyiséghez tartoztak,⁵ míg a vékonyabb, röviden vájatolt profilú elemek az épület ÉK-i végében fekvő 7 × 10 méteres földszinti terem boltozatát alkották. Az előkerült indítások, zárókövek, bordák, valamint a kivehető lenyomatok lehetővé tették ez utóbbi boltozat elméleti rekonstrukcióját.

A terem, amelyhez a boltozat tartozott, K—Ny-i átlója mentén kissé nyújtott, szabálytalan téglalap alaprajzú. A hosszoldali, még emeletnyi magasan álló ÉNy-i falon megmaradtak az egykori boltozat fióksüvegeinek homlokívlenyomatai, melyek különös sajátosságot mutatnak. A közöttük adódó két indítás egymástól való tengelytávolsága eltér a rövidebb oldalaktól mért távolságtól. Ez a ritmus figyelemre méltóan tükröződik a homlokíveken is. A felmérés alapján bebizonyosodott, hogy a három homlokív tulajdonképpen azonos, egybevágó csúcsív, csak míg a középső teljes, a két szélső csúcsív külső ívének mintegy a fele hiányzik. A megmaradt csonka szakaszon a külső ívek jóval magasabban indulnak, a záradékok viszont egyenlő magasságban vannak. A csúcsívek záradékai és az emeleti helyiségek padozatát tartó gerendák fészkei meghatározták azt a sávot, amelybe a boltozat gerincmagassága — a bordák és a süvegfalazatok szerkezeti vastagságát is figyelembe véve — behatárolható. A homlokívek közti két kiomlás a vállkövek alsó síkját adta meg.

A kőanyag vizsgálata során a boltozat részének bizonyult a 95. sz. és a 96. sz. vállkő, a 98. sz. konzol, a 128. sz. csomóponti töredék, a 84. sz. és 99. sz. zárókő⁶ és még 14 db kisebb-nagyobb bordatöredék. A 95. sz. (138. 3. kép) és a 96. sz. vállkövek a terem elpusztult DK-i fala mentén kerültek elő. Falsíkhöz illeszkedő felületükről (melyen jól láthatóak a szabálytalan alaprajzhoz igazodó átfaragások nyomai)⁷ két „átlós” irányú borda indul csak, falsíkra merőleges borda nem. Az ilyen jellegű vállkő-kialakítások nem fordulhatnak elő egymás mellé sorolt kereszt-

boltozatoknál, ott ugyanis mindig megjelenik a falra merőleges — „heveder”-irányú borda a vállnál, míg gyakoriak a hálóboltozatok bizonyos típusainál.⁸ Berajzolva az indítások irányait az ÉNy-i falról leolvasható kb. 3-4-3 m ritmust adó tengelytávolság szerint az alaprajzba, azok eltérnek a keresztboltozat vonalvezetésétől, olyan mértékben, hogy teljes biztonsággal kizárható az.

A 99. sz. (138. 2. kép) és a 84. sz. (140. kép) zárókövek a boltozat gerincén helyezkedtek el, amit a keresztező bordák egyenlő, a vízszintestől alig eltérő „esése” bizonyít. A 84. sz. zárókő alsó síkján épen megmaradt a pajzs, melynek tengelye nyilvánvalóan párhuzamos volt a terem hosszoldalaival,⁹ így a zárókövek is a vállkövek „átlós” irányú bordái által meghatározott rendszerhez illeszkednek, melynek szöge a 99. sz. zárókő pajzsán lévő szerkesztési vonalak alapján is jól mérhető.

A rekonstrukció kulcsa a 98. sz. konzol (oldal- és alulnézete a 138. I. képen). A terem ÉK-i, rövidebb oldalfalán kívül, annak közepe táján került elő. A falsíkhöz igazodó felületét a vállkövekhez hasonlóan utólag átfaragva hozzáigazították a szabálytalan térformához. Eredeti helyzetében a terem ÉK-i rövidebb falának középtengelyében, a hosszoldali vállköveknél jóval magasabban volt. Így van értelme a tömbből kinyúló konzol alsó részén megjelenő — a zárókövekével azonos alakú és tengelyirányú pajzsoknak,¹⁰ sőt egészen magasán lehetett, ha a pusztulás során a falon kívülre esett.¹¹ A konzol hátáról induló két borda iránya szintén igazodik a vállkövek és a zárókövek által meghatározott vonalrendszerhez, berajzolva az alaprajzba a két hosszoldali indítás irányát, a szélső szakaszba eső „átlós” bordák meghosszabbított vonala a rövidebb oldal közepe táján a fal előtt metsződik össze, a konzol borda-indításainak szöge pontosan illeszkedik erre. Alaprajzi helyzetén kívül az eredeti beépítési magassága is pontosítható. Az induló bordák emelkedési szöge jó megközelítéssel egyezik a falon megmaradt két szélső homlokív „csonka” szakaszának indulási szögével, így kb. magasságuk is azonos lehetett.¹²

Előkerült még egy közbenső csomóponti töredék is, a 128. számú. Az orrtag törésfelülete és az emelkedési szög alapján megállapítható, hogy ez a bordacsonk egy csomópontba érkező elem, melyből két irányban szimmetrikusan egy-egy borda indul felfelé a vállkövek bordáinak nyílásszögével megegyező szöggel. Ez a töredék így egy olyan „Y” csomópont részének tekinthető, mely a váll felől, a falsíkra merőleges — „heveder” helyzetű érkező, és abból szimmetrikusan kétfelé induló átlós helyzetű bordából áll.

Az ezek alapján igazolható rekonstruált egyszerű hálóboltozat¹³ — alaprajzi vetülete és DK-i nézete a 178. képen, az álló ÉNy-i fal a homlokív-lenyomatokkal és a rávetített rekonstruált keresztmetszettel a 179. képen — néhány „egyéni” vonással rendelkezik. A boltozat alapja tulajdonképpen egy szabályos háromszakaszos hálóboltozat, melynek két szélső szakaszán a külső negyedek hiányoznak (ez a megmaradt homlokív-lenyomatokon is tükröződik), a bordahálózat szinte belefut a falba.¹⁴ A záradéknál jelentkező kedvezőtlen erőátadást úgy küszöbölték ki, hogy a bordavezetésnek megfelelően a rövidebb oldalhoz kerülő „támaszközi” zárókövet indító konzolként „levítették”¹⁵ — ez a jellegzetesség jól megfigyelhető a rekonstruált belsőn (180. kép) és a kötőredékek felmérési rajzán (181. kép).¹⁶

További következmény, hogy a záradékvonal két oldalán húzódó csomóponti elemek közül néhányat eltérő módon kellett kialakítani. Az „Y” és a középső teljes szakasz „X” csomóponti köve változatlan, míg a szélső szakaszokba eső „Xv” kő az „X”-hez képest átalakul, az „X”-re jellemző két befutó és két induló borda helyett — azonos hajlásszöggel — három befutó és egy induló borda jelentkezik.¹⁷

Látható, hogy ez a szabálytalan rendszer sok problémát okozott építőinek, magától adódik a kérdés, hogy miért így építették meg. A valószínű megoldás a boltozat datálása, és ezzel kapcsolatban a templommal való összefüggéseinek feltárása ad segítséget.

A boltozat az udvarház nagyarányú kiépítésekor készült, mely a részletformák és a leletek alapján a 15. sz. első felére tehető.¹⁸ A bordaprofil megfelel az e korban általánosnak,¹⁹ a pajzsforma ugyancsak.²⁰ A 15. sz. első felében a tari templomot is jelentős mértékben átépítették. Ekkor többek között a korábbi négyzetes hajót, a középoszlopot megszüntetve Ny-i irányban megtoldották, s belső támpillérekről induló boltozattal látták el,²¹ melyet a megmaradt indítások alapján Sedlmayr János hálóboltozatként²² tételezett fel (*182. a. kép*).

Összevetve az udvarház rekonstruált boltozatát (*182. d. kép*) a templom feltételezett boltozatával, a típus teljes azonossága figyelhető meg. Ha a feltételezésem szerinti, eredetileg tervezett²³ (*182. c. kép*) hasonlítjuk össze a templom kiemelt boltozatrajzolatával (*182. b. kép*), még jobban megfigyelhető a típus azonossága. A két boltozat rekonstrukciója így egymást erősíti, újabb támpontokat szolgáltat egyik a másikhoz. Az udvarház formailag egyértelműen rekonstruált boltozata bizonyítja a templomban feltételezett rendszer helyességét, míg a templom jól datált boltozata²⁴ megadja egyben az udvarház boltozatának építési idejét is. Ez az összefüggés magyarázatot ad az udvarház boltozatának sajátosságaira. Az építés során a templomboltozat rendszerét alkalmazták az udvarháznál is, hozzáigazítva azt az adott térformához. Ez eredményezte a szabályostól eltérő rendszert.

A rekonstruált boltozati rendszer az egyik legegyszerűbb és leggyakrabban alkalmazott hálóboltozati típus, melyet először Peter Parler alkalmazott a prágai Szt. Vitus-székesegyház szentélyboltozatánál.²⁵

Taron ez a boltozattípus talán már az 1410-es években a kutatás és a rekonstrukció eredményei alapján igazolható. Ilyen „korai” megjelenése fontos új tényező a 15. sz. eleji magyarországi művészet²⁶ értékelése szempontjából, mivel a szakirodalom eddig ezt a típust jobbára a 15. sz. második felére tette.²⁷

Részben kirajzolódik a tari udvarház képe is, s úgy tűnik, az építető igényeiben igyekezett követni a nagyobb együtteseket, hatalmát jelképező, ahhoz méltó környezetet teremtett magának. Lehetőségeihez mérten birtokközpontján reprezentatív célokat szolgáló „palotát” alakít ki — ami ebben az esetben leszűkíthető akár a rekonstruált boltozatú teremre is —, felette az emeleten lakóhelyiségei húzódtak. A hosszú épület ÉK-i falán lévő támpillér és néhány faragott kötőredék alapján az is elképzelhető, hogy az emeleti helyiséghez zárt erkély tartozott, belső tere talán magánáhhát céljait szolgálta.²⁸ A templom és az udvarház együtt fejezte ki a reprezentatív igényeket, átépítésük-kiépítésük egyidejűsége is érthető így.

Tar jellemző példáján jól követhető az udvari művészetre jellemző hatások elterjedése a 15. század első felében. A nemesség körében is jelentkező reprezentációs igény megnyilvánul lakóhelyük, birtokközpontjuk gazdag kialakításában, így számolni kell a dekoratív tértagolás általános megjelenésével, sokszor olyan megoldások felbukkanásával, melyek „napra készen” követik a mintaképül szolgáló központok eredményeit.

¹ Ez a munka Juan Alberto Cabello Taron folytatott kutatásai eredményeit összefoglaló doktori disszertációjának függelékeként készült, akinek ezúton is szeretném megköszönni, hogy baráti önzetlenséggel anyagát feldolgozásra rendelkezésemre bocsájtotta. Itt az eredeti szöveg néhány részletében átdolgozott változata kerül közlésre, mely végleges formáját Feld Istvánnal, Farbaky Péterrel és Buzás Gergelyvel folytatott beszélgetések után nyerte, akiknek baráti segítségét újszintén köszönöm.

² A templom és az udvarház kutatásának feldolgozása e kötetben.

³ A hasonló jellegű épületekről legutóbb I. *Koppány Tibor*: Középkori kastélyaink és kutatásuk problémái. Középkori régészetünk újabb eredményei és időszéri feladatai, Bp. 1985. 203—210.

⁴ *Cabello* i. m. 118. o.

⁵ Ezek a bordák a felső rétegekből származnak, alattuk jól elkülöníthetően jelentkezett a földszinti boltozat süvegfalazatainak törmeléke, mely a padozatra hullott alsó boltozat elemein húzódtott. *Cabello* i. m. 137. kép. Az előkerült 7 db bordatöredék alapján biztosan állítható, hogy az emelet boltozott volt, de a boltozat formájára utaló adatot a kutatás nem eredményezett.

⁶ A kövek számozása J. Cabello ásatási köjegyzeke alapján. OMF Tervtár.

⁷ Az átfaragások oka az, hogy a boltozati elemeket egy elméletileg meghatározott szabályos rajzolat alapján alakították ki, míg maga a terem szabálytalan, torz téglalap alaprajzú. Itt tehát nem feltétlenül perióduskülönbőségről, hanem a „tervezés” és a „kivitelezés” pontosságának különbségéről van szó.

⁸ A hazai szakirodalom nem nagyon foglalkozott a boltozatok tipológiájával, míg pl. a német nyelvű szakirodalomban ez jobban kidolgozott kérdéskör. A szövegben említett „bizonyos” hálóboltozat-típus jellemzője a hosszirányú folyamatosság (a német szakirodalom ezt a típust „Maschennetzgewölbe”-nek nevezi, megkülönböztetve a „Sternnetzgewölbe”-től, melyre a csillagmotívumok szakaszos egymás mögé sorolása jellemző, pl. *Clasen, C. H.*: Deutsche Gewölbe der Spätgotik. Berlin, 1958, ahol az alaprajzból történő egyik bordakiemelési módszer — melynél görbületi sugárnak az alaprajzi vetületben a boltváltól a zárókövekig futó bordák közül a hosszabbat veszik — eredményezi a falra merőleges síkú borda „hátrametszését” a falsík mögé. Vagyis ez a borda az „átlós” bordáknál jóval magasabb szinten indul, ezért az „átlós” irányú bordák induló réteggővén még nem jelentkeznek. A boltozatok kiemelésének problematikáját érinti pl.: *Müller, W.*: Einflüsse der österreichischen und der böhmischen — sächsischen Spätgotik in der Gewölbemustern des Jacob Facht von Andernach. *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*. Bd. 27.1974. 65—82. 23—72. kép.

⁹ Erre csak azért kellett kitérni, mert a bordakereszteződés nem merőleges, s csak a 99. sz. zárókő alapján, melynek lepusztult pajzsa nem adja meg egyértelműen a zárókő helyzetét, nem lehetne igazolni teljes biztonsággal az indítások és a zárókövek bordáinak párhuzamos irányultságát.

¹⁰ A pajzs majdnem vízszintes síkú, tehát eredeti helyzetében alulról lehetett látni, így biztos, hogy magasabban volt, mint a vállkövek kb. 140 cm-es első síkja. A pajzsokon minden bizonyonnyal festett címerek sorakoztak.

¹¹ *Cabello* i. m. 100. o.

¹² Attól függően, hogy a homlokív lenyomatánál csak a süveg futott ki egykor, vagy volt a süveg alatt falhoz simuló félborda. A pusztulás miatt ezt nem lehetett megállapítani.

¹³ A biztos alaprajzi vetület mellett a magassági adatok csak közelítő pontossággal adhatóak meg a földszinti padlósíkhöz képest, így a vállkövek 1,4 m, a pajzsos konzolok 4,0 m, a zárókövek 4,8 m magasban voltak. Az emeleti padlósík a padozattartó gerendák három megmaradt, kiromlott fészke alapján 5,7 m-re adódik, ami megfelel a boltozat kívánta magasságnak. Ezt a bizonytalanságot az adja, hogy egy fontos támpont, a bordák görbületi sugarának pontos hossza hiányzik, mivel nem volt

elégendő és elég hosszú borda a méréshez. Az egyetlen mérhető borda (83.a—b. sz.) kb. 4,3 m görbületi sugarat ad, ami elég valószínű érték. A rekonstruált keresztmetszet megrajzolásokor ezzel az értékkel dolgoztam, de egy mérés nem ad elegendő biztonságot.

¹⁴ Ilyen „csonka” végszakasz több boltozatnál előfordul, pl. a nyírbátori református templom nyugati utolsó boltmezőjének külső harmada hiányzik, a szepeshelyi (Spišska Kapitula) Zápolya-kápolna boltozata is „túlfut” nyugati irányban egy negyednyi résszel.

¹⁵ Hasonló szerkesztésmód figyelhető meg a selmecbányai (Banská Stiavnica) Szt. Katalin-templom boltozatánál, a nyugati falhoz csatlakozó négy bordánál, a már említett szepeshelyi boltozat nyugati utolsó, a falhoz konzolként kapcsolódó zárókövénél és a mezőtelegdi (Tileagd) református templom visszaépített hajóboltozatánál a nyugati fal közepén.

¹⁶ A rekonstrukcióhoz felhasznált kötőredékek felmérését a 178. képen a jobb áttekinthetőség érdekében — eltérő léptékben — a rekonstruált bordahálózat alulnézetére vetítettem.

¹⁷ Gyakran előfordul, hogy ilyen esetekben meglévő csomópontot alakítanak át, de lehetséges a helyszíni újrifaragás is. Az ásatás korlátozott volta miatt sajnos ilyen kő nem került elő, pedig a boltozat teljes elméleti rekonstrukcióját eredményezte volna.

¹⁸ Az udvarház faragott kőanyagának jelentős része ide kapcsolható, s a feltárás során tett megfigyelés a boltozat fallal való egyidejűségét bizonyítja: *Cabello* 116—118. old.

¹⁹ *Várnai Dezső*: A budavári középkori boltozatok bordáinak formai fejlődése. Budapest Régiségei XVI. (1955) 363—371. Meg kell azonban jegyezni, hogy ez a bordaprofil még a 16. sz. elején is több helyen előfordul, tehát önmagában nem korlátozható.

²⁰ Hasonló pajzsforma jelenik meg a 15. század első felében pl. a szilágycsehi (Cehul Silvaniei) református templom szentélyboltozatán; Budán, egy ablakkeret-töredék sarokmezőjében — *Nagy Emese*: Zsigmond király budavári Friss-Palotája. *Budapest Régiségei* XVI. (1955) 105—124.; Várpalotán, egy befalozott zárókövön — *Gergelyffy András*: Palota és Castrum Palota. In: *Magyar Műemlékvédelem*. V. 1967—68, Bp. 1970; 125—145; Kismánán záróköveken — *Pámer Nóra*: A kismánai vár feltárása. In: *Magyar Műemlékvédelem* V. 1967—68. 295—313 Bp. 1970; Gyöngyöspátán a szentély boltozatának keleti zárókövén, Pásztón a Rátót-címeres ülőfülkén.

²¹ *Cabello* i. m. 43—44. o.

²² *Sedlmayr János*: A tari r.k. templom építészeti elemzése és helyreállítása. In: *Építés-Építészettudomány* XVII. 1—2. Bp. 1985. (195.6. kép) a behúzott támpillérre analógiaként hozza a budai domonkos rendi Szent Miklós-templomának hajóját. *Cabello* i. m. hozza még a csatkai pálos templomot és bakabányai (Pukanec) Szent Miklós-templomot, melynek „behúzott támpillérei a 15. század eleji bővítéskor készültek, maga a boltozat egy későbbi — 15. sz. végi, 16. sz. eleji — periódusból származik. Konzolplasztikájára vonatkozóan *Radocsay Dénes*: Gótikus épületszobrászatának néhány kérdése. In: *Művészettörténeti Értesítő* 1976. XXV. 1. 41—54. E korai emlékek mellett ez a szerkezeti forma a 15. sz. végén, 16. sz. elején több helyen előfordul, többek között a kolozsvári Farkas utcai ref. templom hajójában, az egykori domonkos, ma ferences kolostor templomának hajójában és a dési ref. templom hajójában. Erről legutóbb *Entz Géza*: A kolozsvári Farkas utcai templom építéstörténete. Ötszáz éves a kolozsvári Farkas utcai templom. Bp. 1986. 13—30.

²³ Feltételezésem szerint az udvarház északkeleti felében a földszinten egyetlen nagy termet terveztek (184. kép). Erre a térméretre rászerezhető négy szabályos boltmező. Valószínűnek tartom, hogy az udvarház és a templom átépítése folyamatosan egymást követve vagy egymás mellett zajlott. A templom építkezése kezdődött korábban, s a hajóban alkalmazott 7 méter fesztávú boltozat szerkezetét akarták megépíteni az udvarházban is, ennek megfelelően alakították ki a 7 méter szélességű épületrészt 4 boltszakasznyi hosszban. Már elkezdhették a boltozat részeinek faragását — az azonos rendszer következtében a templomban használt mintáveket is áthozhatták (a templom hajójának és az udvarház emeleti boltozatának bordaprofiljai egyébként alakban, méretben és anyagban is megegyeznek), az általunk tárgyalt boltozat bordái kisebb méretben ismétlik is ezt, mivel az építők számoltak valószínűleg az emeleti padozat tartógerendáinak teherbírásával is, amikor az építető igénye szerint átalakították az alaprajzi rendszert. A hosszú termet kettőszórtották, a kisebb helyiség valószínűleg konyhaként szolgált, míg a nagyobb, 7 × 10 méteres terem talán „ebédlő-palota” lehetett. E terem fölé építhették a már meglévő boltozati rendszert. A terem hossza nem adott ki három teljes boltmezőnek elegendő helyet, de az építők már nem készíthették az új térméretnek megfelelő rendszert, hanem a meglévő (a

templomról áthozott) szerkezetet alakították át úgy, hogy szimmetrikusan a középső teljes boltmező elé és mögé egy-egy „csonka”, háromnegyednyi szakaszt építettek be. Felmerült egy, a hálóboltzatot megelőző, tervezett, de meg nem épült fiókos dongaboltzat lehetősége is (*Cabello* i. m.), mert a terem északnyugati falán, az osztófal felé eső szakasznál lévő kiromlást boltzatfészekként is lehet értelmezni. Megfigyelésem szerint ez a kirombolás nem követhető végig a fal teljes hosszában, inkább az itt feltételezhető sarokkandallóval lehetett összefüggésben, talán a kürtő falazatának tartószerkezetével, vagy ha kályha volt, annak alsó részével.

²⁴ A datálás a déli kapu timpanon-domborműve alapján, melyet Juan Cabello, a család legismertebb tagja, Tari Lőrinc címereként oldott fel (bár nem kizárt a fia sem). Így az építés ideje Lőrinc nagy útja (1409—11) és halála (1426) közé tehető, valószínűleg az 1410-es évek második felére. *Cabello* i. m.

A Lőrínchez kapcsolt címerfeloldás és ezen keresztül a datálás helyességét erősítik a Tar szűkebb környezetében ez időben megfigyelhető hasonló jelenségek.

A Mátraverebélyen Verebi Péter erdélyi alvajda által alapított templom 1400-ban már kész: *Czeglédy Ilona—Koppány Tibor: A mátraverebélyi r. k. templom*. In: *Magyar Műemlékvédelem IV.* 1963—66. Bp. 1969. 31—53. — A helyreállítás során láthatóvá tett, az egykori szentélyboltzathoz tartozó vállköveken kívül „in situ” megmaradt egy boltzatindítás a barokk boltzat felett, a főhajó Ny-i részén, a D-i falon belül — bár a bordaprofil más, de a vállkövek kialakítása alapján elképzelhető, hogy hajdan a főhajó hálóboltzatos volt.

Mátraverebélyel rokon a közeli Mátraszőlős római katolikus templomának szentélyboltzata, mely jelenlegi állapotában az eredeti ivékből később szervesen összeállított zavaros formát mutat. Eredetileg itt is hálóboltzat lehetett, a pajzsos csomóponti és zárókövek bordacsatlakozásainak vége alapján. Mátraszőlősről: *Valter Ilona: A mátraszőlősi (Nógrád m.) r. k. templom kutatása*. In: *Műemlékvédelem XVIII.* 151—159. Kiszánán is, a vár feltárása során, a tariaihoz hasonló jellegű kövek kerültek elő, vállkövek, egyszer hornyolt bordák, címerpajzsos zárókövek, egy hálóboltzat töredékei, mely Kom-polt László († 1428) udvarházához tartozott. Pámer i. m. Kiszána nemcsak időben (a 15. sz. első negyede) egyezik Tarral, az elrendezés is hasonló, különálló udvarház és plébániatemplom. E laza együttessé építették át később várrá, amelyet 1445-ben „új”-ként említenek.

Gyöngyöspatáról már esett szó, de érdemes kitérni a D-i mellékhajó boltzatára, melynek típusa megegyezik a tari boltzatokéval (az előzetes rövid összefoglalás 1500 körüli időre teszi: *Levárdy Ferenc: Gyöngyöspata, plébániatemplom. Tájak—Korok—Múzeumok* 156. Bp. 1984., de véleményem szerint inkább a főhajó 1410—15 közötti boltzatával egykorú, tekintve a D-i falat áttörő árkádoknak a hajóval egyező részleteit — ezt a kérdést egyértelműen a kutatás részletes publikálása után lehet eldönteni).

A szentélyt vizsgálva a tari templom hajójának legközvetlenebb analógiájára ismerhetünk. Jelenlegi boltzata egy korábbi boltzat részeiből Mátraszőlőshöz hasonlóan szervesen összeállított kereszt-boltzat, melyet *Levárdy* i. m. „az eredeti boltzat többé-kevésbé hűsleges” rekonstrukciójának tart. A 20. jegyzet alatt már említett címerpajzsos keleti zárókő azonban mást mutat. Eredeti beépítésében nem hat borda futott hozzá, hanem csak négy, azok is a mai keresztboltzati rendszer által meghatározott szögnel jóval nyitottabb szögben, ahogy az a zárókő faragott bordacsatlakozásain leolvasható (a bordaprofil egyezik a tari profillal). Tovább erősíti a kapcsolatot, hogy itt is megjelennek a behúzott támpillérek (!), így valószínűnek tartom, hogy a szentély eredetileg hasonló rendszerű hálóboltzatot kapott 1410—15 között, mint a tari templom hajója, sőt az egyező 7 m-es fesztáv alapján talán azonosat is!

²⁵ A Szt. Vitus-székesegyház szentélye 1385-re kész: *Mencl, Vaclav: Česke stredoveké klenby*. Praha. 1974.

²⁶ A 14. sz. második fele, 15. sz. első fele művészeti folyamatainak részletes áttekintése — in: *Magyarországi művészet 1300—1470 körül. I—II.* Szerk. *Marosi E.* Budapest, 1987. Egyelőre egy-két szórványos adat utal csak arra, hogy Magyarországon egyidőben a közép-európai fejlődéssel megjelennek a keresztboltzatnál bonyolultabb rendszerek, mint pl. Budán, a királyi palota nyugati külső palotaudvarán előkerült töredékek. — *Gerevich László: A budai vár feltárása*. Bp. 1966. és *Művészet Zsigmond király korában 1387—1437*. Kat. Bp. 1987. Szerk. *Beke László—Marosi Ernő—Wehli Tünde* — É.16.140—141.; a győri székesegyház ún. Héderváry-kápolnájának (1404) váltóboltzata — pl. *Kozák Károly—Levárdy Ferenc—Sedlmayr János: A győri székesegyház Szentháromság-(Héderváry-)*

kápolnája. In: *Arrabona*, 1972, vagy a beckői várkápolna rekonstruálható boltozata — *Kodoňová M.: Beckovský Vytvarny umenie v. neskorej gotika. In: Ars* 1/1984. 51.

²⁷ E típus a 14. sz. utolsó negyedében alakult ki, hamarosan széles körben elterjedt, és az egyik legáltalánosabban használt boltozati formaként egészen a 16. sz. első negyedéig alkalmazták. Magyarországi elterjedését érzékelteti néhány kiragadott példa, csak felsorolásszerűen: Pozsony (Bratislava) dóm, főhajó 1452. e.; Bártfa (Bardejov) Szt. Egyed-templom, főhajó és szentély 1464. k.; Rozsnyó (Rožnava) r. k. templom szentély 1468. e.; Csütörtökhely (Spissky Stvrtok) Zápolya-kápolna 1470. k.; Szepeshely (Spisska Kapitula) szentély 1467., Zápolya-kápolna 1488—93.; Eperjes (Prešov), Szt. Miklós-templom, hajóboltozatok; Csetnek (Šitník) ev. templom, főhajó; Liptószentmária (Liptovska Mará) a lebontott templom egykori szentélyboltozata; Kassa (Košice) Szt. Erzsébet-templom, sekrestye; Brassó (Braşov) Fekete templom, sekrestye; Jakabfalva (Iacobenii) ev. templom, hajó; Szentdemeter (Dumitreii) római katolikus templom, hajó és szentély; Nagyajta (Aita Mare) unitárius templom, szentély; Dés (Dej) ref. templom sekrestyeemelete; Szilágynagyfalu (Nusfalau) ref. templom, szentély; Nagymarton (Mattersburg) római katolikus templom, főhajó; Monyorókerék (Eberau) római katolikus templom, szentély; Alsólok (Unterfrauenhaid) római katolikus templom, szentély; Szalónak (Statschlaining) római katolikus templom, hajó; Szentmargitbánya (Sankt. Margarethen) római katolikus templom, hajó; Szentpéterfa római katolikus templom, szentély, Törökkoppány római katolikus templom, szentély; Gyöngyöspata római katolikus templom, D-i mellékhajó; Bodrogkeresztúr római katolikus templom, hajó 1481.

²⁸ Más elképzelés szerint: *Cabello* i. m. — a támpillér az emeletre vezető lépcsőépítmény része lehetett. Harmadik megoldásként felmerülhet az is, hogy a támpillér a „levitt” konzol oldalnyomását fogta volna fel, de ez nem valószínű, mert a közel 140 cm vastag fal elegendő volt annak felvételére.

KÉPJEGYZÉK

1. A templom és az erődített udvarház helyszínrajza (Virág Dénes felmérése, 1986)
2. A nádori ág birtokai a 13. század végén, a 14. század elején
3. A Rátót nemzetség ún. nádori ágának nemzedékrendje (Karácsonyi János nyomán)
4. A Tari család birtokai a 15. század közepén
5. A templom déli homlokzata a kutatás előtt (OMF fotótár, lelt. sz.: 41104)
6. A templom keleti homlokzata a kutatás megkezdésekor (OMF fotótár, lelt. sz.: 41104)
- 7/a Ásatási alaprajz (kutatóárkok és szelvények)
- 7/b Ásatási alaprajz az építési periodizáció feltüntetésével
8. A szárazon rakott (K—Ny-i) kőalapozás első sora
9. A szárazon rakott (K—Ny-i) kőalapozás első sora
10. A szárazon és a habarcsba rakott kőalapozások a feltárás után
11. A kétféle alapozás délnyugati sarka
12. A habarcsba rakott (É—D-i) alapozás déli vége a ráépült barokk kori pillérrel, valamint a barokk téglapadló maradványa
13. A nagyméretű — a hajó hosszengelyében húzódó — oszlopalapozás
14. A habarcsba rakott (É—D-i) alapozás északi vége, valamint a barokk kori pillér és alapozása
15. A déli előtér keleti felében feltárt — feltehetően egy nyitott előtérhez tartozó — alapozás
16. A szentély keleti oldala kutatás közben
17. A 14. számú sír betöltéséből előkerült, konzolhoz tartozó faragvány (Lelt. sz.: T.80.70. Jelenleg a szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum raktárában.)
18. A 18. számú sír övmelléklete. (MNM Középkori Osztálya. A rekonstrukció Hervay Judit munkája.)
19. A templom keleti homlokzata
20. A szentély ÉK-i nézete a kutatás befejezésekor
21. A szentély és az északi karéj kutatás közben
22. A szentély és az északi karéj a kutatás befejezésekor
23. A szentély és a déli karéj a kutatás befejezésekor
24. A plébánia gazdasági épületének falában másodlagosan elhelyezett — a déli karéj és a szentély ablakaiból kiemelt — mérművek. (OMF fotótár, lelt. sz.: 52316. Mérművek lelt. sz.: T.80.20 és 68.)
A két mérmű a helyreállítás során visszakerült eredeti helyére
25. A gazdasági épület falából kiemelt mérmű
26. A gazdasági épület falából kiemelt mérmű
27. A templom déli homlokzata
28. A hajó déli falának nyugati szakasza, valamint a barokk torony csatlakozása
29. A hajó déli falában kibontott gótikus és barokk kapuzatok
30. A déli előtér kibontott reneszánsz kapuja
31. A hajó déli falában kibontott gótikus kapuzat
32. A barokk torony nyugati homlokzata helyreállítás közben (a lebontott porticus visszahelyezése előtt)
33. A templom északi homlokzata
34. A sekrestye padlasterében húzódó koronázópárkány, valamint a középkori vakolat töredéke
35. Az északi homlokzat keleti szakasza kutatás közben
36. A templombelső nyugat felől

37. A szentély és a karéjok (É—D-i) metszete
38. A szentélybelső kutatás közben
39. A négyzeti tér boltozatának ÉK-i, visszabontott bordaíndítása
40. A déli karéj diadalívének nyugati oldalánál kibontott román kori résablak maradványa
41. A déli karéj falán lévő 15. századi bekarcolt vár- és templomtorony-ábrázolás
42. A sekrestye déli falában kiképzett ikerfülkék a másodlagosan beépített sírkőtöredékekkel. (Lelt. sz.: T.80.4.) Jelenleg a tari Szent Mihály-templom déli előterében lévő kiállításban
43. A hajó ÉK-i falszakaszán látható fülke
44. A hajó ÉK-i sarkában elhelyezett konzol
45. A hajó északi fala előtt álló — a barokk korban téglaköpenyezéssel eltartott — gótikus falpillér
46. A gótikus falpillér fejezete a boltozatindítás csonkjaival
47. Az átépített nyugati hajófal kapujának északi kávája a másodlagosan beépített faragványokkal (falpillér réteggövei)
48. Az átépített nyugati hajófal kapujának déli kávája a másodlagosan beépített falpillér réteggöveivel, valamint a boltozati kőbordákkal
49. Az átépített nyugati hajófalba másodlagosan beépített faloszlop réteggöve
50. A hajó DK-i szakaszán lévő fülke
51. A hajó DK-i sarkában álló barokk pillér, a másodlagosan beépített oszlopdobokkal
52. A kibontott gótikus kapuzat belső áthidalása és a felette lévő konzol
53. A konzol elhelyezésekor másodlagosan felhasznált félköríves keresztmetszetű — egy korábbi építési szakaszhoz tartozó —, bárányt ábrázoló konzol
54. A gótikus falpillér törzsén húzódo levélsoros díszítés
55. A falpillér fejezetére támaszkodó kőbordás boltozat homlokíve mentén kiforduló vakolat rövid szakasza
56. A templom K—Ny-i metszete
57. A kerítőfal keleti szakaszából kiemelt 18. századi „Corpus” töredékei (Lelt. sz.: T.80.88—89. Jelenleg a tari Szent Mihály-templom déli előterében lévő kiállításban)
58. A 13. századi templom (Sedlmayr János rekonstrukciója)
59. A 13. századi templom kapubülbülnének lábazata és oszlopa. (Lelt. sz.: T.80.21. és T.80.23. Jelenleg a tari Szent Mihály-templom déli előterében lévő kiállításban)
60. A 13. századi templom kapuzatához tartozó faragványok (*lábazat- és oszloptörzs töredéke*) felmérési rajza (lelt. sz.: T.80.21 és T.80.23.)
61. A patkóív-szentélyzáródású templomok a történeti Magyarországon
62. A 14. századi templom (Sedlmayr János rekonstrukciója)
63. A 14. századi templomhajó boltozatának kőbordája (Lelt. sz. T.80.37.) Jelenleg a tari Szent Mihály-templom déli előterében lévő kiállításban
64. A 14. századi templomhajó faloszlopjának réteggöve. (Lelt. sz.: T.80.3.) Jelenleg a tari Szent Mihály-templom déli előterében lévő kiállításban
65. A 14. századi templomhajó boltozatának szerkezeti elemei: 1. oszlopdob (Lelt. sz.: T.80.3), 2. faloszlop réteggöve (Lelt. sz. T.80.37.), 3—4. boltozati bordák (Lelt. sz. T.80.43—44), 5. faloszlop réteggöve (Lelt. sz. T.80.76). A 3. és 5. számú faragvány a szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum udvarán.
66. A 14. századi templomhajó (1) koronázó- és (2) lábazati párkánya
67. A 14. századi templom kapuzatának lábazata (Lelt. sz.: T.80.67.)
68. A 14. századi templom kapuzatának szárköve. (Lelt. sz.: T.80.66.) Mindkét faragvány a szécsényi tari Szent Mihály-templom déli előterében lévő kiállításban elhelyezve
69. A 14. századi templomhajó kapuzatához (1. *lábazat és 2. szárkő*), valamint ablakához (*keretkő*) tartozó faragványok felmérési rajza
70. A sekrestye ikerfülkéjéből kiemelt Rátót-címeres sírkő. (Lelt. sz.: T.80.4—5.) Jelenleg a tari Szent Mihály-templom déli előterében lévő kiállításban
71. A 15. századi templom (Sedlmayr János rekonstrukciója)
72. A 15. századi hajó falpillérének (1), a kapuzat feletti konzolnak (2), valamint a sekrestye élszedett kőkeretes ajtajának felmérési rajza

73. A 15. századi hajó déli mérműves ablakának szár- és könyöklőtöredéke. (Lelt. sz.: T.80.24.) Jelenleg a tari Szent Mihály-templom déli előterében lévő kiállításon
74. A barokk torony falából kiemelt gótikus körablak keretköve. (Lelt. sz.: T.80.7.) A szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum udvarán
75. A plébánia gazdasági épületének falából kiemelt mérmű, melyet a helyreállítás során a déli karéjban helyeztek el (Lelt. sz.: T.80.68.)
76. Az északi karéj ablakának mérműve (1), valamint a szentély 13. századi falzatában kialakított gótikus ablak mérműve (2), amelyek a plébánia gazdasági épületének falából kerültek elő (Lelt. sz.: T.80.30—35., illetve T.80.20.)
77. A 15. századi templom négyzeti terét lefedő keresztboltozat kőbordája (1), a hajó hálóboltozatának kőbordája (2) és a falpillér egyik — a 14. századi faloszlop réteggövének átfaragásával nyert darabja (3). (Lelt. sz.: T.80.36,86,79.) A szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum udvarán
78. Kőcsatornák a 15. századi templomból (Lelt. sz.: T.80.1—1/a.) A szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum udvarán
79. A karéjokban másodlagosan elhelyezett oltárok lapjának profilja (1), a 15. században felmagasított szentély koronázópárkányának profilja (2), a 15. századi hajó lábazati párkányának profilja (3), valamint a karéjok lábazati párkányának profilja (4)
80. A szentély tengelyében elhelyezett 15. századi ablak
81. A 15. századi hajó nyugati kapuzatának bélletkövei. (Lelt. sz.: T.80.11,14.) Jelenleg a tari Szent Mihály-templom déli előterében lévő kiállításban
82. A 15. századi templom nyugati kapuzatának Tari-címeres konzolja. (Lelt. sz.: T.80.12.) Jelenleg a tari Szent Mihály-templom déli előcsarnokában lévő kiállításon
83. A 15. századi hajó déli kapuzata (Sedlmayr János rekonstrukciója)
84. A 15. századi hajó déli kapujának timpanonja
85. A déli előtér reneszánsz kapuzatának felmérési rajza
86. A 18. századi templom
87. A helyreállított templom kelet felől
88. A helyreállított templom dél felől
89. Álló apostol töredéke. A 13. század második fele
90. Péter és Pál apostol töredéke. A 13. század második fele
91. Angyali üdvözet angyalának töredéke. A 13. század második fele
92. Álló emberpár. A 13. század második fele
93. A déli hajófal falképmaradványai. A 14. század utolsó negyede
94. Festett fülke töredéke. A 14. század utolsó negyede
95. Passió-jelenetek. 1400 körül
96. Keresztvitel (A 95. sz. kép részlete)
97. Levétel a keresztről (A 95. sz. kép részlete)
98. Passió-jelenet töredék. 1400 körül
99. Lábazati sáv részlete (A 95. sz. kép részlete)
100. Szegélydísz. 1400 körül
101. Jézus gyermeksége ciklus töredékei. 1425 körül
102. Királyok imádása kompozíció töredékei. 1425 körül
103. Trónoló Madonna töredéke (A 102. sz. kép részlete)
104. A Szent család hazatérése Egyiptomból. 1425 körül
105. Imádkozó szentek. 1425 körül
106. Imádkozó világi személyek és szentek (?). 1425 körül
107. Imádkozó szent (A 106. sz. kép részlete)
108. Imádkozó Mária (?) töredéke (A 105. sz. kép részlete)
109. Szent János (?) és Tari Lőrinc (?) (A 106. sz. kép részlete)
110. Okos Szűz. 1425 körül
111. Fájdalmas Krisztus. 1425 körül
112. Szegélydísz és Krisztus jobb keze (A 111. sz. kép részlete)
113. Növényi indás ablakszegély. 1700 körül
114. A hajó északi falának falképtöredékei

115. Plasztikusan megmintázott dicsfény (Részlet a Passió-jelenetből [*surlófényes felvétel*])
116. Részlet a Passió-jelenetből: a poroszló lába
117. Részlet a Passió-jelenetből: Krisztus lába
118. Felirattörödek Tari Lőrinc (?) térdelő alakja alatti mezőből (északi karéj)
119. A gótikus szentélyablak két középkori rétegéhez tartozó falkép díszítése
120. Részlet a román kori szentély apostolfigurájáról (feltárás utáni felvétel)
121. Patronnal festett motívum a szentélyben
122. Fülkedíszítés a 16. századból
123. A 17. századi főoltár Szent István és Szent László alakjával
124. A főoltár restaurálás után
125. Az oltár oszlopszékének díszítőfestése restaurálás után
126. A 18. századi szószék restaurálás előtt
127. A szószékkosár részlete restaurálás után
128. XVIII. századi asztalosrajz a templom egyik padjának oldallapjához
129. A 19. századi padok restaurálás után
130. A templom helyreállított nyugati homlokzata az új feljárattal
131. A templom szentélye új tetővel és a megnyitott gótikus ablakokkal
132. A helyreállított templombelső (*nézet a karzatról*)
133. A 19. század végi fabordás „lécboltozat” felülről (*munkaközi felvétel, 1982*)
134. Kőkiállítás és rekonstrukciós rajzok a templom déli előterében (1983)
135. A 15. századi déli kapu a Tari család címerével, előtte a nyugati kapu rekonstrukciója
136. A helyreállított templom és az erődített udvarház falmaradványa
137. Az udvarház földszinti (1, 3) és emeleti (2) boltozatának kőbordái (Lelt. sz.: T.80.129, 83/a, 93.)
A szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum udvarán
138. Az udvarház földszinti boltozatának címerpajzsos váll- és záróköve (1—2), valamint boltozatindítása (3) (Lelt. sz.: T.80.99,84.96.) A szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum udvarán
139. Az emeleti helyiség rekonstruált ablaka (Az ablak faragványainak lelt. sz. T.80.62,100 és 136.) A szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum udvarán
140. Az 1. számú földszinti helyiség címerpajzsos záróköve (Lelt. sz.: T.80.84.) A szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum udvarán
141. Az udvarház ásatási alaprajza
142. Az 1. számú földszinti helyiség DNy-i sarka a feltárt szelenőnyílással, valamint a tüzelőberendezés alapozásának maradványa
143. Az 1. számú földszinti helyiség boltozatának indítása (Lelt. sz.: T.80.96.) A szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum udvarán
144. Az 1. számú emeleti helyiség ablakának szárköve (Lelt. sz.: T.80.100.) A szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum udvarán
145. Az 1. számú emeleti helyiség ablakának könyöklő- és szárindítása (Lelt. sz.: T.80.136.) A szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum udvarán
146. Feltehetően kandalló szerkezeti elemei (1—2), valamint kökeretes ablak szemöldök- és osztótörödéke (Lelt. sz.: T.80.101,112,97,120.) A szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum udvarán
147. Az 1. számú földszinti helyiség meg nem épült dongaboltozatának fészke
148. Az 1. számú földszinti helyiség keleti bejárati nyílása
149. A 2. számú földszinti helyiség ÉNy-i sarkában kialakított kályha alapozása
150. Reneszánsz kandalló konzolja (1), valamint egy kökeretes ablak oszloptagozatának lábazati darabja (2). (Lelt. sz.: T.80.126,123.) A szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum udvarán
151. A pincelejárát K—Ny-i metszete
152. A pince ÉK-i sarkában kiképzett rampás lejárát
153. A 2. számú földszinti helyiség és a pince falának DK-i csatlakozási pontja
154. A pincelejárát és az északi oldalra épített présalapozás
155. A pincelejárát és az északi oldalra épített présalapozás
156. Présábrázolás Comenius, J.: „Orbis Pictus” c. művéből (*Löcse, 1685*)
157. A pince 1. és 2. számú helyiségeit elválasztó ajtónyílás nyugati kávája
158. Az ajtónyílás kávjába másodlagosan beépített szárkő

159. A pince 1. és 2. számú helyiségei, valamint az utóbbiban kialakított padkák
160. A pince 3. számú helyisége nyugati falának csatlakozása az osztófalba
161. Az épület nyugati falának feltárt alapozása és az övezőárok
162. A IV/b számú szelvényben feltárt — a korábbi udvarház — alapozásának maradványa
163. Az 1. számú földszinti helyiség boltozatának cimerpajzsos vállköve (Lelt. sz.: T.80.98.) A szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum udvarán
164. Az épület ÉNy-i sarkának közelében előkerült — feltehetően kandallóhoz tartozó — faragvány (Lelt. sz.: T.80.112.) A szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum udvarán
165. A felszín fölé emelkedő nyugati falszakasz belső homlokzata
166. Az 1. számú földszinti helyiség ablaknyílása a külső felől
167. Az 1. számú emeleti helyiség ablaknyílása a belső felől
168. Kerámiák az övezőárok feltöltésének felső rétegéből (1—2, 5), a fal omlásrétegéből (3, 7), a 4. számú kutatóárok járószint feletti részéből (4), a pincelejárát omlásrétegéből (6), a fal alapozási árkából (8), az 1. számú földszinti helyiség bejárata előtti szakasról (9)
169. Az övezőárokából, továbbá az árok és az épület fala közötti járószint felszínéről előkerült kerámia
170. A 4. számú kutatóárokban feltárt kemence tapasztásából és környékéről előkerült kerámia
171. A kemence tapasztásából, valamint az övezőárok betöltéséből előkerült kerámia
172. Az övezőárok betöltésének felső szakaszából előkerült kerámia
173. Az övezőárok aljából előkerült kályhacsempék
174. Az erődített udvarház területéről előkerült vaseszközök
175. Az erődített udvarház területéről előkerült vaseszközök
176. Az erődített udvarház elméleti rekonstrukciója (Máthé Géza munkája)
177. Az udvarház alaprajza és É—D-i metszete
178. Az udvarház 1. számú földszinti helyisége rekonstruált boltozatának alaprajzi vetülete és DK-i nézete (Szekér György munkája)
179. Az álló ÉNy-i fal a homlokív-lenyomatokkal és a rávetített rekonstruált keresztmetszettel (Szekér György munkája)
180. Az 1. számú földszinti helyiség rekonstrukciója (Szekér György munkája)
181. A feltárás során előkerült kötöredékek felmérési rajza
182. (a) A Sedlmayr János által kiserkesztett templomhajó boltozat, (b) A templomhajó „kiemelt” hálóboltozata, (c) Az udvarház eredetileg tervezett boltozata, (d) Az udvarház rekonstruált boltozata (Szekér György munkája)

ZUSAMMENFASSUNGEN DER EINZELNEN STUDIEN

Ferenc Dávid

Die MICHAELISKIRCHE UND DAS HERRENHAUS IN TAR

Der Leser hält ein Buch in Händen, dessen Studien sich alle mit der Freilegung einer kleinen Dorfkirche und des daneben befindlichen Herrenhauses beschäftigen. Unter Freilegung verstehen wir hier in erster Linie die Methoden der Bauarchäologie und Denkmalpflege, doch ließe sich mit diesem Wort ebenso auch die Sammlung des Urkundenmaterials über Besitz- und Familiengeschichte bezeichnen.

Die Freilegung war gründlich und vielseitig, und dies sollen auch die Charakteristika dieses Bandes sein. Das Ziel war, aus dieser vielfach umgebauten kleinen Nógráder Dorfkirche Gebäude selbständigen Charakters zu rekonstruieren. Wenn diese auch in ihrer Bausubstanz größtenteils zerstört sind, können sie durch ihre Rekonstruktion für die Wissenschaft zu neuem Leben erwachen. Das eine Ergebnis der Freilegung ist die Kenntnisnahme und Bewertung der historischen Details der im Laufe der Umbauten einzigartig gestalteten Kirche von Tar, wie sie sich aus ihrer Wiederherstellung ergibt. Das andere Ergebnis, die Trennung, theoretische Rekonstruktion und vorläufige Bewertung dreier Kirchen aus verschiedenen Zeiten, von unterschiedlicher Größe, Konstruktion und Verzierung, wird in diesem Band geboten.

Die eine der drei Kirchen bereichert die Schar der ungarischen Dorfkirchen aus dem 13. Jahrhundert, während die zweite ein auch in seinen Ausmaßen und seiner Gestaltung nicht unbedeutender Zeuge für das Zentralgebäude eines Adelssitzes des 14. Jahrhunderts ist. Sie ist ein Beleg für die Ausstrahlung der Zipser Architektur und liefert damit zugleich auch wichtige kunstgeographische Lehren. Auf besonderes Interesse mag aber die dritte Kirche stoßen, die Laurentius (Lőrinc) von Tar im ersten Viertel des 15. Jahrhunderts erbauen ließ.

Es ist ein seltener Fall, daß wir einen im Rang unter dem König stehenden Menschen aus dem Mittelalter gut kennen, daß die Urkunden nicht nur seinen gesellschaftlichen Rang und seine politische Tätigkeit überlieferten, sondern auch solche Taten, die seine Persönlichkeit umreißen. Noch seltener ist es, daß wir die Visionen eines mittelalterlichen Mannes und sein persönliches Bekenntnis im doppelten Spiegel eines beglaubigten Protokolls und der Literatur betrachten können.

Ein solcher Mensch war Laurentius von Tar aus der Familie von Pásztó des Geschlechtes Rathold (Rátót), der seine Jugendzeit am Hofe der Königinnen Elisabeth und Maria verbrachte, dort zum Hofmann und Ritter wurde, um dann als Begleiter König Sigismunds seine erste verzeichnete und wahrhaft ritterliche Tat zu vollbringen, als er zur Verteidigung seines Herrn bei dessen Gefangennahme 1401 zum Schwert griff. In den folgenden Jahren steigt er in die Reihe der Barone auf und ist Mundschenk und Oberstschatzmeister der Königin, als er 1408 mit einem Empfehlungsbrief Sigismunds nach Compostela und Irland aufbricht, „geleitet von der herrlichen Absicht seiner Seele, sich in ritterlichen Taten zu üben“.

Diese Pilgerreise war eine fromme Tat und ein ritterliches Abenteuer zugleich, die Erfüllung der doppelten Motivation des Rittertums. Laurentius von Tar war überdurchschnittlich gebildet; nicht allein sein erhalten gebliebener eigenhändig geschriebener Brief belegt vorzügliche Kenntnis des Schreibens, sondern wir erfahren auch, daß er außer des Lateinischen noch des Griechischen und Hebräischen mächtig war — ein unbezweifelbarer Beweis für das theologische Interesse dieses frühen Humanisten.

In Irland, im äußersten Westen, lag der irdische Eingang zum Jenseits (die mittelalterlichen Autoren leiteten *occidens* von *ob et cadere* 'töten, vernichten' ab), in den er eindrang, um sich zu vergewissern, ob „die Seele so unsichtbar, körperlos ist und das Leiden nicht kennt, wie die Philosophen behaupten“ oder im Purgatorium schmachtet, wie die Theologie lehrt. Die Antwort erhielt er vom Erzengel Michael, dem allerersten Ritter der Christenheit, und sie bestätigte die traditionellen Glaubenslehren.

Das Vorhaben des Laurentius von Tar war selbstverständlich nicht ohne Vorbilder. Die Insel des hl. Patrick wurde seit dem Ende des 12. Jahrhunderts von Rittern besucht, die auch seine Visionen vorbereiteten. Deren Kern, Aufbau und manche Details stimmen mit den Visionen eines ungarischen Ritters aus den 14. Jahrhundert (Georg, Sohn des Crisaphan) überein. Auch wenn insgesamt seine Reise und Visionen auf mittelalterliche Weise etwas von vornherein Festgelegtes neu erlebten, fehlen ihnen doch keineswegs auch auf seine Person zugeschnittene Details. So war es allein dieser Laurentius von Tar, der seinen besonders geliebten Freund nicht sehen darf, weil der Erzengel Michael ihn dessen nicht würdigt, er war es, der sich an sein Heimatdorf und dessen Michael geweihte Kirche erinnert. Er allein wundert sich darüber, daß seine frommen Taten zugunsten seiner Verstorbenen und die für sie gefeierten Messen nicht ausreichen, sie vor der Pein des Purgatoriums zu bewahren, und er allein ist es, der, sich von seinen Zweifeln befreiend, „mit fröhlichem Blick, [aber] mit umsichtiger und maßvoller Rede“ in Dublin weilte. Ebenso ist es allein Laurentius von Tar, der später in Sigismunds Geleit in Aachen und Konstanz war und als Geheimdiplomate seinen Aufenthalt in Venedig als Besichtigung der dortigen Kirchen und Altertümer maskierte.

Die Höllenfahrt des Laurentius von Tar wurde von den Spielleuten besungen. Ein solches Lied hörte auch Sebestyén Tinódi Lantos, der beschrieb, Laurentius von Tar habe Sigismund und Barbara von Zilli in Pein auf dem feurigen Rost der Hölle gesehen, und Sigismund habe dann auf diese Höllenvision hin kurz entschlossen die Zipser Städte verpfändet, um von deren Erlös zur Sühne das Sigismundsstift in Ofen zu errichten. Dieses Tinódi-Lied ist eher Legende als historische Wahrheit. Noch eher eine Legende ist das Werk jenes vorzüglichen lateinisch schreibenden Dichters, der zu Beginn des 16. Jahrhunderts Laurentius von Tar als ungarischen Odysseus verherrlicht, als Weltreisenden, der mit dem Besuch des Ararat, Jerusalems und Roms die historische und mit seinen Reisen von Indien bis an die Grenzen im Westen die geographische Dimension der Menschheit ausschöpfte und mit seiner Reise ins Jenseits auch Zeugnis von der äußersten Tapferkeit ablegte.

Die Rekonstruktion des Gutszentrums des Laurentius von Tar, seines befestigten Herrenhauses und der von ihm völlig neugestalteten Kirche, bietet eine neue Möglichkeit, diese historische Gestalt zu untersuchen, während die kunstgeschichtliche Bewertung der Gebäude den Versuch darstellt, einen dritten Spiegel herzustellen.

DIE FREILEGUNG DER MICHAELSKIRCHE UND DES HERRENHAUSES

Juan Cabello

Die von einer starken Mauer umgebene, aus Quadern und Bruchstein errichtete Kirche (*Abb. 5*) steht am Nordostrand des Dorfes, auf dessen höchstem Punkt — einer Zunge der Südflanke des das Zagyva-Tal begrenzenden Mátra-Gebirges. Auch dem oberflächlichen Betrachter bietet sie sich als einschiffiges, geostetes Gebäude dar, das mehrfache Umbauten und Erweiterungen ahnen läßt. Die spitzbogigen Fenster in der Achse der Konchen, die abgefaste Steingewändertür der Sakristei, die unterschiedlichen Techniken des Mauerwerks aus verschiedenem Steinmaterial sowie die unter dem bröckelnden Putz hervorscheinenden, sekundär als Bausteine verwendeten Ornamentsteine verwiesen darauf, daß die Kirche ihre heutige Grundriß- und Raumgestaltung im Laufe mehrerer Bauperioden erhielt (*Abb. 6*).

Die Freilegung der Michaeliskirche begannen wir 1976, gemeinsam mit der Bauhistorikerin Aliz Horváth, dann setzte ich sie ab 1978 allein fort und beendete sie 1980. Zwischen 1983 und 1985 bot sich auch die Möglichkeit, das etwa 150 m südlich der Kirche auf dem benachbarten Hügel liegende mittelalterliche Herrenhaus freizulegen (*Abb. 1*).

1265 schenkte der Jungkönig Stephan (István) V. dem Sohn des Schatzmeisters Domokos aus dem Geschlecht Rátót, dem Stallmeister der Königin István Porch die Burg Ágas (Ágasvár) samt ihren Liegenschaften sowie das Patronatsrecht der Abtei Pásztó, da dieser die — infolge der Nachlässigkeit des Bischofs Jób von Pécs verlorengegangene — Burg Ágas von den Anhängern des älteren Königs, Bélas IV., zurückerobert hatte. Diese Schenkung Stephans V. ist der erste Grundbesitz, den die

Mitglieder des sog. Palatinzweiges des Geschlechtes im Zagyva-Tal an der Grenze der Komitate Nógrád und Heves erwarben und den sie im Laufe der Zeiten um zahlreiche neue erweiterten. Statt der schwer zu erreichenden Ágasvár bauten sie sich noch in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts eine Burg in Hasznos. Ihrer Bautätigkeit verdanken wir des weiteren den Umbau des Zisterzienserklosters und der Hl.-Laurentius-Pfarrkirche von Pásztó. In einer der dazugewonnenen Besitzungen, in Tar, stand bereits vor 1265 ebenfalls eine Kirche (*Abb. 58*).

An das unregelmäßig rechteckige Schiff dieser Kirche aus gegossenen Quadermauern schloß sich ein durch einen halbkreisförmigen Triumphbogen getrennter Chor auf hufeisenförmigem Grundriß an. Die Westfassade des Schiffes belebten Lisenen. Den Chor überdeckte ein halbkuppelförmiges Steingewölbe, das Schiff dagegen eine Flachdecke. Die Kirche erhielt ihr Licht durch drei außen und innen trichterförmige rundbogige Schlitzfenster in der südlichen Schiffswand (*Abb. 35*). Den Eingang bildete ein Portal in der südlichen Wand, dessen genaue Form und Maße wir nicht kennen, doch ermöglichen die aus der Erhöhung des Chores im 15. Jahrhundert zum Vorschein gekommenen Gewändesteine die Bestimmung seines Typus. Das sich nach innen verengende, durch zwei oder drei Säulen mit Kapitell stufenweise gegliederte Portal hat vermutlich einen halbkreisförmigen Abschluß besessen. Die wohl anzunehmenden Säulenkapitelle konnten nicht entdeckt werden, dagegen ein mit Polstern und Eckblättern gebildeter typisch spätromanischer Säulensockel und das Stück eines Säulenschaftes (*Abb. 60*). Die freigelegten Freskenfragmente im Chor, am Triumphbogen und in den erhaltenen Ecken des Schiffes zeugen davon, daß das Kircheninnere reich ausgemalt war (*Abb. 38*).

Die drei Söhne István Porchs — die bereits 1304 zur Partei Karl Roberts von Anjou gehörten —, spielten eine bedeutende Rolle im öffentlichen Leben. Der in der Schlacht von Rozgony (1312) gefallene Kakas war Stallmeister sowie Gespan in den Komitaten Bodrog und Tolna, während László für seine Verdienste die Würde eines Banus erhielt. Am weitesten von den Brüdern brachte es aber Domokos. Zwischen 1309 und 1315 war er Schatzmeister der Königin und dann bis zu seinem Tod um 1324 der Palatin des Landes.

Die Güterteilung unter den Mitgliedern des Palatinzweiges vom Ende des 13. Jahrhunderts setzte sich auch in der ersten Hälfte des folgenden Jahrhunderts noch fort, als auch die Geschwister der zweiten bis vierten Generation die bisher gemeinsam verwalteten Besitzungen untereinander aufteilten (*Abb. 2*). Die von den drei Söhnen István Porchs abstammenden Familien von Pásztó, von Kaza und von Tar sowie die sich von der letzteren loslösende und Mitte des 14. Jahrhunderts ausgestorbene Familie von Dorog spielten in der Anjou-Zeit keine besondere politische Rolle. Ihr Eintritt ins öffentliche Leben erfolgte erst im letzten Drittel des 14. und zu Beginn des 15. Jahrhunderts. Ähnlich verhielt es sich mit den Nachkommen der Geschwister István Porchs, der Familien von Kapla (Kaplai) und Jolsva (Ilsvai), die ebenfalls zu Beginn der Herrschaft Sigismunds zu bedeutender politischer Macht kamen. Hinzuzufügen ist, daß allein Olivér und Leusták von Paks unter den Anjous in der ersten Reihe der die Macht Ausübenden den Palatinzweig des Geschlechtes Rátót vertraten (*Abb. 3*).

Am 2. April 1356 zitierte das Erlauer Kapitel die Parteien eines — damals bereits mehrjährigen — Prozesses vor sich: Domokos von Hasznos, Istváns Sohn László von Tar und Olivérs Sohn László von Dorog. Aus der Urkunde geht klar hervor, daß bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts die zum gleichen Zweig gehörenden unabhängigen Familienoberhäupter die Zentren ihrer Herrschaften bereits ausgebaut hatten und gewiß in den dort errichteten Herrenhäusern wohnten.

Die sich ihr Zentrum in Tar ausbauende Familie erweiterte die kleine Kirche, wodurch sich das Gebäude selbst und seine Innengestaltung erheblich veränderten. Im Laufe dieser Arbeiten riß man die westliche Abschlußwand des romanischen Schiffes nieder und verlängerte die Kirche um einen Raum mit rechteckigem Grundriß. Den Bruchsteinmauern verleihen die ausgleichenden Steinlagen in 60—80 cm Entfernung voneinander eine gewisse Regelmäßigkeit. Der als Schiff dienende Raum wurde durch ein Gewölbe überdeckt, das sich auf eine Säule in seiner Achse stützte. Die von der Säule ausgehenden Steinrippen mit Birnenprofil der Kreuzgewölbe endeten auf den Wanddiensten in den Ecken des zweischiffigen Raumes und an den Längswänden bzw. auf der Konsole über dem Portal (*Abb. 44*). Die halbrunden Wanddienste hatten figürliche Kapitelle, wie dies eine in einem Grab gefundene Steinskulptur sowie ein sekundär in der Konsole über dem Südportal eingebauter Kragstein mit Tierdarstellung bezeugen (*Abb. 53*). Die spitzbogigen Lavabonischen (?) im Ostabschnitt des Schiffes entstanden ebenfalls damals. Aufgrund des stark abgesunkenen Niveaus wurden bei der Freilegung die Fundamente der zu den Nischen gehörenden Seitenaltäre nicht gefunden. Die Außenwände waren mit einem

bogenförmig profilierten Sockelgesims und einem zylindrischen Kranzgesims verziert, dessen Profil aus einer keilförmigen Kehle und unten breitem Bogen bestand. Der Raum wurde vermutlich durch Maßwerkfenster auf der Südseite beleuchtet, deren Gewände durch Hohlkehle, Leiste und Rundstab profiliert waren. Wo sich das Portal befand, wissen wir nicht, weil beim Umbau im 15. Jahrhundert die gesamte westliche Mauer und ein großer Teil der südlichen Mauer abgerissen wurden. Aufgrund eines in Sekundärverwendung freigelegten Gewändesteins läßt es sich als auf glattem hohen Sockel stehendes spitzbogiges Portal aus einem oder mehreren kapitellosen Rundstäben zwischen Leisten vorstellen (*Abb. 65 und 69, 1.—3.*). Anscheinend wurde die Baugestalt der romanischen Kirche beibehalten und nur deren Südeingang zugemauert. Den neuen, zweischiffigen Raum verband eine herausragende Giebelwand mit dem romanischen Schiff. Schließlich entstand damals auch die ovale, durch schief-schartenartige Öffnungen gegliederte Umfassungsmauer aus Bruchstein, deren Eingang mit Steingewände an der südöstlichen Seite zum Herrenhaus hin lag (*Abb. 62*).

Die Fachliteratur wurde schon sehr früh auf die in der Zips eine zusammenhängende Denkmalsgruppe bildenden — durch einen oder zwei Pfeiler oder eventuell Säulen in zwei Schiffe geteilt und in gleicher Höhe überwölbten — Kirchen aufmerksam. Diese etwa 30 zweischiffigen Kirchen wurden als Folge der Ausstrahlung der Leutschauer Bauhütte im letzten Drittel des 14. und zu Beginn des 15. Jahrhunderts erbaut. In ihrer überwiegenden Mehrzahl waren sie Kirchen bereits vom Beginn des 13. Jahrhunderts, und nur ihre zweischiffige Erweiterung geschah zu der genannten Zeit. Obwohl sich eine direkte Verbindung nicht feststellen läßt, ist die Kirche in Tar aufgrund ihrer mit den Zipser Kirchen übereinstimmenden Raumgestaltung und ihres Gewölbes mit Recht zu der Tätigkeit der Bauhütten zu zählen, die im Leutschauer Wirkungskreis entstanden. Vermutlich wurde der zweischiffige Raum am Ende der 1370er oder zu Beginn der 1380er Jahre errichtet. Nicht auszuschließen ist, daß sich das von einem einfachen Band umrahmte Grabsteinfragment mit dem Wappen der Rátót, das aus drei Lindenblättern besteht, sowie mit einem griechischen Kreuz mit dem Familiengründer István von Tar oder seinem Sohn László in Verbindung bringen läßt.

Wie schon erwähnt, tauchten die von Kaza, von Kapla, von Pásztó und schließlich der einflußreichste Vertreter des Geschlechtes und Führer des Klans Leusták von Jolsva — der seit 1392 bis zu seiner Gefangennahme in der Schlacht von Nikopolis der Palatin Ungarns war — im letzten Drittel des 14. Jahrhunderts auf der politischen Bühne auf. Die sprunghafte Veränderung des politischen und wirtschaftlichen Einflusses der Rátót-Sippe zeigt sich am besten in der wachsenden Zahl ihrer Burgbesitze. Waren es 1387 nur 4, so besaß das Geschlecht 1397 bereits 17 Burgen. Katastrophale Folgen hatte es für das Geschlecht — das von Anfang an zu den Stützen Sigismunds zählte, wichtige Positionen im öffentlichen Leben besetzte und einen bestimmenden politischen Einfluß ausübte, währenddessen es gewaltige Besitztümer erwarb —, als es seinen Führer Leusták von Jolsva verlor. Ihr Sturz wurde aber nicht nur durch diesen Verlust, sondern auch durch das auf dem Temeschwarer Landtag von 1397 beschlossene Gesetz beschleunigt. Ihren politisch-wirtschaftlichen Einfluß in den ersten zehn Jahren der Herrschaft Sigismunds konnten sie nie wieder erreichen. Von den Familien des Palatinzweiges des Geschlechtes Rátót konnte nur die von Tar den Niedergang vermeiden, ja sogar am Ende des 14. Jahrhunderts nacheinander ihre Besitzungen erwerben. So erhielten sie zu jener Zeit als Schenkungen die Burgen Sirok und Drégely mit den dazugehörigen Gütern (*Abb. 4*). Unter den Söhnen des László von Tar wissen wir wenig über János, der vor 1402 starb. Wahrscheinlich wurden die ersten Schritte des am Königshof aufgewachsenen Sohnes Laurentius durch den Verwandten Leusták von Jolsva gelenkt, der mit der Familie in Geschäftsbeziehungen stand. Am 28. April 1401, als Sigismund durch eine Gruppe von Magnaten in Ofen gefangen genommen wurde, war Laurentius der einzige, der den König verteidigte. Die bei diesem Waffengang erhaltenen Wunden heilten nur sehr langsam — wie wir aus einer Urkunde von 1405 erfahren. Zwischen 1404 und 1406 war er Großmundschenk, 1407 und 1409 Großmundschenk der Königin, 1407—1408 Oberstruchseß und Schatzmeister und zwischen 1406—1413 Obergespan des Komitâts Hont, 1407 des Komitâts Nógrád. Auf seine Bitte hin verließ Sigismund 1407 Pásztó die Ofner Privilegien. Anfang 1409 unternahm er eine längere Pilgerreise, in deren Verlauf er Compostela und auch das Purgatorium des hl. Patrick in Irland besuchte. Anfang 1433 ging er im Auftrag des Königs nach Venedig, um die unterbrochenen Verhandlungen Sigismunds mit der Signoria wieder in Gang zu bringen. 1414 nahm er an der Krönung in Aachen teil und begleitete Sigismund vermutlich auch zum Konstanzer Konzil. Die wenigen letzten Jahre seines Lebens lassen sich nur schwer verfolgen, doch wissen wir, daß er ganz allmählich aus dem politischen Leben verdrängt

wurde. Die Gründe dafür kennen wir nicht, ebenso ist nicht bekannt, warum Laurentius, der sich immer der Gunst des Königs erfreute, seinen Einfluß nicht für die Vermehrung seiner Besitztümer verwendete — denn schließlich ist das einzige während seines Lebens erworbene Gut nichts gegen die Leistung der großen Besitz erwerbenden Familien von Gara, von Rozgony oder Cseh von Leva. Laurentius von Tar starb Ende 1426. Das beweisen die Urkunden, in denen von da an nur sein Sohn Rupert vorkommt.

Die im dritten Bauabschnitt errichtete Kirche führte zu einer gründlichen Veränderung bzw. Vernichtung jener im 13.—14. Jahrhundert entstandenen, die Stilmerkmale zweier Bauperioden an sich tragenden und doch bereits organisch zusammenhängenden Räume. Im Laufe der Arbeiten wurde das Gewölbe über dem zweischiffigen Raum mit den dazugehörigen Strukturelementen abgerissen und gleichzeitig nach dem Abriß der westlichen Mauer das Schiff nach Westen erweitert. Das so geschaffene Schiff wurde mit einem Netzgewölbe überdeckt, dessen Steinrippen sich auf Konsolen bzw. Wandpfeiler stützten, die durch drei Seiten eines Sechsecks gebildet und nach innen gezogen wurden (*Abb. 71*). Die südliche Wand wurde durch drei Maßwerkfenster gegliedert, deren Profilierung aus einer Hohlkehle zwischen zwei Leisten bestand und deren spitzbogiger Abschluß durch eine Maßwerkfiguration ausgefüllt wurde, die Vierpässe in einem Kreis enthielt. In der Westfassade befand sich einst ein rundes Maßwerkfenster. Das breitbogige Sockelgesims der Erweiterung aus Bruchsteinmauern befand sich in der Höhe des schmaleren Gesimses des Schiffes aus dem 14. Jahrhundert. Bei der Freilegung konnte kein Kranzgesims gefunden werden, doch ist vorauszusetzen, daß die — höher als heute reichende — Wand ursprünglich von einem profilierten Gesims verziert wurde. In der glatten Oberfläche des gekalkten Putzes der Innenwände fanden sich nur einige Weihekreuze.

Durch den Umbau war ein gut überschaubarer, einheitlicher Raum entstanden. Um die Kraftlinien vom Seitendruck des Netzgewölbes über dem neuen Schiff sowie vom senkrechten Druck der Dachkonstruktion abzufangen, wurden statt der allgemein verwendeten äußeren Strebepfeiler innere Pfeiler errichtet. Diese Baulösung findet sich bereits sehr früh in der romanischen Architektur Frankreichs, um sich dann am reinsten in Südfrankreich zu entwickeln (Albi, St. Didier in Avignon, St. Vincent in Carcassonne). In Mitteleuropa hat sie erstmals gewiß Peter Parler verwendet, als er zwischen die den Chor der St. Veitskirche in Prag gliedernden Stützpfeiler eine Reihe von Kapellen setzte. In Ungarn wurde sie zuerst beim Bau des Schiffes der von Miklós Kont um 1351 gegründeten Paulinerkirche von Csátka benutzt, aber eine ebensolche Konstruktion mit inneren Stützpfeilern wurde auch bei der Erweiterung des Schiffes der Pfarrkirche von Bakabánya (Pukanec) um 1400 verwendet. Zugleich mit der Gestaltung des einheitlichen Schiffes wurden die Nord- und Südmauern des romanischen Schiffes abgerissen und an ihrer Stelle je eine halbrunde Konche mit halbkuppelförmigem Steingewölbe — oder besser gesagt, ein reduziertes Querschiff — errichtet. Die Maßwerke der spitzbogigen Fenster in der Achse des Querschiffes bilden Vierpässe im Kreis, deren Profilierung durch Rundstäbe und eine weite Hohlkehle gebildet wird. Die Pässe umschließen eine durchbrochene, mit einer dreispitzigen Lilienkrone geschlossene „Zinne“ (*Abb. 76, 1.*).

Anstelle des abgerissenen romanischen Schiffes wurde eine Vierung mit einem von Steinrippen getragenen Kreuzgewölbe errichtet, die sich mit je einem abgefasten Gurtbogen dem Querschiff anschließt. Die Konchen und der erhöhte Chor schließen mit ausgekehrten Kranzgesimsen ab. In die Chorachse setzte man ein übereck gestelltes Quadrat mit Vierpaßmaßwerk als Fenster ein (*Abb. 80*).

Bei dieser für Ungarn in gotischer Zeit höchst ungewöhnlichen — auf die antiken, genauer die norditalischen Traditionen zurückgreifenden — Gestaltung auf Kreuzgrundriß mag es sich um den persönlichen Entschluß oder Wunsch des Auftraggebers handeln.

Die Eingänge der Kirche bildeten Portale in der westlichen und südlichen Langhauswand. Den Mittelabschnitt der westlichen Schiffswand baute man im letzten Drittel des 18. Jahrhunderts um, wobei das Portal herausgenommen und sein Steinmaterial im Barockturm und den Pfeilern eingesetzt wurde. Mit Hilfe einiger bei der Freilegung gefundener Gewändesteine konnten jedoch wichtige Informationen über seine Konstruktion und Form gewonnen werden. Sein schief zulaufendes Gewände bildeten Birnstäbe zwischen Leisten und Hohlkehlen, die Blattkapitelle trugen und Statuennischen einfaßten, sowie ein spitzbogiges Tympanon mit Konsolen (*Abb. 81*). Eine der Konsolen mit Wappenschild zeigt das gespaltene Wappen derer von Tar (*Abb. 82*). Das Südportal dagegen ist mit Ausnahme seines westlichen Gewändes *in situ* erhalten geblieben. Das mit tiefen Hohlkehlen und reichen Profilen ausgestaltete, sich nach innen verengende Gewände trägt ein spitzbogiges Tympanon. Das Feld des Tympanons enthält auf zwei einander zugeneigten Schildern das von einem Drachen umgebene Wap-

pen der Familie von Tar bzw. ein Balkenwappen — vermutlich das der Ehefrau von Laurentius. Die zwei Schnabelhelme umfassen ein zinnenförmiges Motiv, das sich auch in den Maßwerken der Fenster in der Achse des Querschiffes findet. Über dem Drachen ist das Emblem des Schwertordens von Zypern zu sehen, ein auf der Spitze stehendes, mit „s“-förmigem Band umwickeltes Schwert, und über dem Einhorn das des sog. Pickelordens. Die Wappen und Embleme ermöglichen sowohl die Bestimmung des Kirchenpatrons und seiner Frau als auch der Bauzeit (*Abb. 83*).

Das viergeteilte Wappen, das durch Erweiterung entstand, läßt sich mit dem herausragendsten Vertreter der Familie, mit Laurentius von Tar, in Zusammenhang bringen. Der den Schild umschlingende Drachen bezeugt, daß der Bauherr Mitglied des Drachenordens war. Zwar ist Laurentius nicht unter den ersten Mitgliedern des im Dezember 1408 gegründeten Ordens zu finden, doch wurde er wahrscheinlich irgendwann nach 1411 in ihn aufgenommen. Das Emblem des Schwertordens von Zypern beweist, daß er nicht nur Compostela und Irland, sondern gewiß auch Zypern besucht hatte. Der Name seiner Frau ist unbekannt, doch läßt der seines Sohnes Rupert unbedingt eine Person deutscher Abstammung vermuten. Unter Berücksichtigung des Todesjahres des Laurentius von Tar ist anzunehmen, daß er die Kirche zwischen 1411 und 1426 bauen ließ — auch wenn er in dem Protokoll über seinen Besuch im Purgatorium nichts weniger behauptet als: „In Tar habe ich zu Ehren des hl. Michael eine Kirche errichtet.“ Das könnte eventuell ein Hinweis darauf sein, daß mit dem Bau schon früher begonnen wurde.

Abschließend sei festgestellt, daß Laurentius von Tar eine seine Familie und seine Person in angemessener Weise preisende und repräsentierende Kirche errichten ließ. Die Wappen im Tympanon des Südportals sowie die Auszeichnungen waren berufen, der Öffentlichkeit des Landes den Namen und die hohe gesellschaftliche Position des Auftraggebers kundzutun.

Nachdem die Familie von Tar 1472 ausgestorben war, teilten ihre Verwandten, die von Kompolt, sowie die Familie Ország von Gut ihre Besitzungen unter sich auf.

Zu Beginn des 16. Jahrhunderts kam es zu einem weiteren geringerfügigen Umbau der Kirche, bei dem vor das Südportal eine geschlossene Vorhalle gesetzt wurde. In der Südseite der Vorhalle befand sich eine durch Kimaprofilierung gegliederte rundbogige steinerne Türeinfassung. Zugleich wurde das Tympanon des gotischen Portals übertüncht, so daß die Wappen und Embleme verschwanden.

Seit der Mitte des 16. Jahrhunderts war das Dorf ein Teil des Chasbesitzes des türkischen Sultans und gehörte verwaltungsmäßig zur Hatvaner Liwa. Vermutlich am Ende des 17. Jahrhunderts wurde die während der Türkenbesetzung vernachlässigte, ohne Dach und Gewölbe dastehende Kirche wieder aufgebaut. Das Schiff erhielt statt des eingestürzten Steingewölbes eine Flachdecke. In Höhe der eingestürzten Steingewölbe des Querschiffes errichtete man neue Ziegelgewölbe. Die überstehenden Mauern der Vierung wurden bis zur Höhe des Querschiffes abgetragen und diese höchstwahrscheinlich mit einer Flachdecke geschlossen, weil ja auch das Schiff eine solche bekommen hatte. Damals wird man das System der mittelalterlichen Öffnungen noch beibehalten haben. Die Laibung der beiden mittelalterlichen Fenster in der Querschiffachse malte man vom Bogenansatz an aufwärts mit Blumenornamenten aus. Diese sind entfernt mit den Renaissance-Ausmalungen verwandt, die im Komitat Szabolcs-Szatmár in mehreren Orten (Vámosatya, Csaroda, Nyírmihálydi, Ófehértó) vom Anfang bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts entstanden.

Wie die Jahreszahl an der südlichen Barocktür mit Steineinfassung bezeugt, wurde die Kirche im letzten Drittel des 18. Jahrhunderts umgebaut. Dabei änderte man nicht nur den räumlichen Umfang der mittelalterlichen Kirche, sondern auch das Gliederungssystem der Wände durch Fenster und Türen. Das Schiff wurde durch aus Ziegeln gemauerte böhmische Kappen gewölbt, die auf um die gotischen Pfeiler herumgebauten dicken, in profilierten Kapitellgesimsen endernden Pfeilern auflagen. An die Stelle des zugemauerten Südportals gelangte die bereits erwähnte Tür mit Steineinfassung und Jahreszahl. An das westliche Ende des Schiffes wurde ein zweistöckiger Turm mit Zwiebelhaube angebaut, wobei das Rundfenster und das Westportal beseitigt wurden. Die drei Maßwerkfenster des Schiffes wurden durch segmentbogige Fenster ersetzt, und ebensolche wurden auch in die nördliche Wand eingebaut. Mit Recht läßt sich vermuten, daß damals auch die Sockelgesimse im Chor und den Konchen abgeschlagen wurden. Zum Schluß wurde die Kirche in gleicher Höhe mit einem einheitlichen Dach gedeckt.

Die Friedhofsmauer des 14. Jahrhunderts wurde während dieser Bauperiode erheblich nach Westen erweitert, wobei man den mittelalterlichen Eingang zumauerte. Der neue Eingang wurde in dem erweiterten westlichen Abschnitt geschaffen.

1804 baute man eine neue Sakristei an, und in der Jahrhundertmitte setzte man vor den Turm einen auf Säulen ruhenden offenen Portikus. In der zweiten Jahrhunderthälfte mußten die stark beschädigten böhmischen Kappen und ihre Gurte abgerissen werden, an deren Stelle leichte Holzskelettkonstruktionen traten, die die Form der früheren Gewölbe beibehielten.

Schließlich wurde zu Beginn des 20. Jahrhunderts eine weitere erhebliche Reparatur vorgenommen, indem Chor und Konchen (Querschiff) mit Ziegeln untermauert wurden.

Den Kirchhügel trennt ein breiter grabenartiger Weg von dem südöstlich von ihm liegenden Hügelrücken, an dessen Westende das Herrenhaus mit nord-südlicher Längsachse errichtet wurde. Ein kurzer — etwa 12,5 m langer — stark zerstörter, ruinenartiger Mauerabschnitt erhebt sich 8 m über das Oberflächenniveau. Die Topographie der Kunstdenkmäler von 1954 schreibt folgendes über die Ruine: „Die Nachbarschaft und auch das Alter der katholischen Kirche widersprechen der Hypothese einer weiteren Kirche, andererseits finden sich keine Spuren von einer Burg. Die Ruine mag vermutlich eher ein Gebäude gewesen sein, das Wohnzwecken diente, vermutlich aus späteren Zeiten (Barock).“

Eine Begehung vor Ort und Sondierungen im Sommer 1976 brachten große Mengen Keramik und einige gotische Hausteine zutage, die zweifelsfrei bewiesen, daß es sich um ein mittelalterliches Gebäude handelte. Wir vermuteten, daß sich die Ruine mit der „Burg von Tar“ in Urkunden aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts oder einem ihrer Gebäude identifizieren läßt (*Abb. 144*).

Die Ausgrabungen von 1983—1985 bestätigten diese Hypothese in großem Maße. Im Ergebnis der Freilegung konnten die Bauzeit des Herrenhauses und sein Grundriß geklärt und aufgrund der freigelegten Ziersteine sowie der Analyse des bis zum Obergeschoß stehenden Mauerabschnittes sogar die theoretische Rekonstruktion des Komplexes versucht werden.

Im Laufe der Freilegung fanden wir auch einen — durch den Fundamentgraben des Wandmauerwerkes unterbrochenen — kurzen Abschnitt einer Schicht aus Mörtel und Sand, die mit Sicherheit als Bauschicht eines früheren Gebäudes an der Stelle des befestigten Herrenhauses interpretierbar ist. Bestätigt wurde diese Feststellung von einer großen Menge schalenförmiger Ofenkacheln im Fundamentgraben der westlichen Wand, von abgefasten steinernen Pforten in Sekundärverwendung in der Rahmung einer Öffnung in der Trennwand des Kellers sowie von einem kurzen Abschnitt eines Fundamentes, das keinerlei Verbindung zum befestigten Herrenhaus hatte. Mehr Kenntnisse über das erste Herrenhaus besitzen wir nicht, so daß nur ein sich eher auf Hypothesen und die Phantasie stützendes Bild skizziert werden kann.

Dieses Gebäude wird recht armselig gewesen sein. Dem schmalen Fundament zufolge war es ein ebenerdiges, aus Bruchstein gemauertes Haus, in dem zumindest ein Ofen stand. Nach Zeugnis der sekundär verwendeten Pfostensteine hatte die Eingangstür einen abgefasten Steinrahmen. Bei der Freilegung konnten keinerlei Spuren einer Befestigung des Objektes entdeckt werden.

Zusammenfassend läßt sich feststellen, daß sich der in Tar sein Gutszentrum ausbauende Sohn von László, der auch von Tar genannte István, vermutlich in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts für sich und seine Familie ein Herrenhaus errichtete, wie es seinen wirtschaftlichen Möglichkeiten und seiner gesellschaftlichen Stellung entsprach.

Der bis zum Ende des 14. Jahrhunderts wirtschaftlich erstarkten Familie genügte das in seinen Ausmaßen bescheidene Herrenhaus nicht mehr, weshalb sie es abriß und an seiner Stelle ein Gebäude errichtete, das in Qualität und Größe einer Familie entsprach, die sich aus dem Gemeinadel erhoben hatte. Die Eingänge der ersten beiden Räume im Erdgeschoß des 31 × 7 m großen, aus Bruchstein gemauerten zweistöckigen Gebäudes mit nord-südlicher Längsachse bildeten je eine Tür mit Steingewände in der östlichen Wand (*Abb. 148*). Gleichzeitig ermöglichte eine Öffnung ohne Gewände in der Trennwand den direkten Zugang vom einen in den anderen Raum. Licht bekamen die Räume durch kleine Fenster mit Holzrahmen in der östlichen bzw. westlichen Wand. Der erste Raum besaß ein auf Konsolen mit Wappenschildern und einfachen Kragsteinen ruhendes Netzgewölbe mit Schlußsteinen (*Abb. 143*). Das sich südlich anschließende Zimmer hatte nur eine Flachdecke. In den westlichen Ecken der Trennwand beider Räume befand sich je eine Feuerungseinrichtung, die miteinander in Verbindung standen (*Abb. 149*). Die Eingangsöffnung für die beiden Räume im Obergeschoß kennen wir nicht, doch war sie vermutlich über eine Treppe leichter Bauweise vor einer der Fassaden zu erreichen. Der erste Raum erhielt sein Licht durch sog. „selbsttragende“ Fenster mit Sitznischen, Steingewänden mit einem Profil aus von Leisten eingefasteten Hohlkehlen und senkrechtem Teiler. Die Fenster des anderen Raumes hatten vermutlich einfache abgefastete Steingewände. Der erste Raum des Obergeschosses hatte

ein Kreuzgewölbe, während das schmalere Zimmer daneben nur flach gedeckt war. Die Räume im Erd- und Obergeschoß waren verputzt und mehrfach weiß getüncht worden.

Südlich schließt sich an den zweigeteilten zweigeschossigen Teil ein später gebauter Keller mit drei Räumen an, dessen erste beiden Abschnitte mit einer hochgewölbten Tonne geschlossen waren, während der höherliegende schmalere dritte Raum eine Flachdecke hatte. Die ersten beiden Kellerräume waren durch eine Art Rampe mit Tonnengewölbe rechtwinklig zur östlichen Gebäudewand zu erreichen.

Das obere und untere Ende dieses Eingangs an der Nordostecke des Kellers wurden durch je eine Tür mit abgestuften Steingewände und halbrunden Bogen geschlossen. Zwei bogenförmige Vertiefungen im Schwellenstein der oberen Tür dienten zur Fixierung eines den Hinabtransport schwererer Lasten und Fässer erleichternden Schlittens (*Abb. 154, 155*). Die beiden Steinbänke im zweiten Raum dienten vermutlich der Lagerung von Fässern. Leider läßt sich heute nur schwer bestimmen, wie viele Räume sich einst in dem Gebäudeteil über dem Keller befanden. An die Rückseite der Rampe wurde ein auf Säulen ruhender gedeckter Lagerraum und an die Nordmauer eine ebenfalls auf Säulen stehende offene Kelter angebaut, von der die steinernen Schalen der Presse freigelegt wurden (*Abb. 155*). Von den aufstrebenden Bauteilen blieb dagegen nichts erhalten, man kann sie sich aber ähnlich derer auf dem Stich im „Orbis Pictus“ von Comenius vorstellen (*Abb. 156*).

Schließlich umgab man das Gebäude mit einem tiefen ovalen Graben, der durch einen Zaun oder eine Plankenwand befestigt gewesen sein wird. Im Abschnitt vor dem Eingang im Osten werden statt eines Grabens Planken das Herrenhaus geschützt haben (*Abb. 176*).

Nach einer Bewertung des archäologischen Fundmaterials, der architektonischen Details und der historischen Angaben läßt sich schlussfolgern, daß die Familie von Tar dieses Ensemble irgendwann am Ende des 14. oder in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts errichtete — vielleicht gleichzeitig mit dem Kirchenumbau in der Zeit Sigismunds.

Das letzte männliche Glied der Familie von Tar, György, starb Ende 1472 in Tar. Die das Gut erbenden Familien Ország und von Kompolt haben das befestigte Herrenhaus im letzten Viertel des 15. bzw. zu Beginn des 16. Jahrhunderts — nach Zeugnis der zum Vorschein gekommenen Keramik, der Metallgegenstände und Ziersteine — nicht nur erhalten, sondern auch geringere Umgestaltungen an der Inneneinrichtung und einigen Öffnungen vorgenommen. Über diese wissen wir allerdings nicht allzu viel, da nur einzelne Ziersteine von diesen Arbeiten zeugen. Feststellen läßt sich allein, daß die Steingewände eines oder mehrerer Fenster durch Säulengewände auf einem Diamantschnittpodest ersetzt wurden. Zur gleichen Zeit wurde ein Renaissance-Kamin eingebaut — wo genau, wissen wir nicht —, und im Gebäude befand sich auch ein Ofen mit Reiterfiguren (*Abb. 173*).

Der langsame Verfall des befestigten Herrenhauses setzte gewiß ein, als das Gebiet nach 1552 unter türkische Oberhoheit geriet. Die letzte Quelle erwähnt es 1569 als gewaltsam zerstörte Burg.

DIE WANDMALEREIEN IN DER PFARRKIRCHE ST. MICHAEL IN TAR

Tünde Wehli

Die in den letzten Jahren freigelegte und restaurierte Pfarrkirche in Tar ist sehr reich an Wandgemälden. Ihre mittelalterlichen Wandbilder stammen aus mehreren Perioden der Romanik und Gotik, die jüngeren sind Zeugnisse der Barockkunst. Sie sind auf Putzgrund unterschiedlicher Qualität in Al-secco-Technik gemalt.

Die größten zusammenhängenden Reste romanischer Wandmalerei befinden sich an der Apsiswand der ersten Kirche (*Abb. 89*). Unter dem Gewölbe befanden sich die stehenden Apostelfiguren. In den Chorprogrammen aus dem 12.—13. Jahrhundert gehörte die Apostelgruppe zur *Maiestas Domini* im Chorgewölbe. Den verblaßten Bildern läßt sich ihr Stil kaum entnehmen. Nach Zeugnis des einen besser erhaltenen Apostels und eines Säulenschaftes hatten die Bilder matte Farben, die Zeichnung, die Linie spielten die bestimmende Rolle. Die Apostel von Tar lassen sich innerhalb der Denkmäler Ungarns mit

den unter süddeutschem Einfluß entstandenen Aposteln im Chor von Sývete in Parallele setzen. Ihre Entstehungszeit ist das dritte Viertel des 13. Jahrhunderts.

In der südlichen Laibung des Triumphbogens befinden sich die Figuren der Apostel Petrus und Paulus (*Abb. 90*), die hellen Farben und die gebrochene Linienführung datieren die beiden Apostelfürsten in die zweite Hälfte des 13. Jahrhunderts, doch ist diese Komposition mit Gewißheit später als die in der Apsis. Es mag sich um ein selbständiges oder um ein mit dem an der nördlichen Seite des Triumphbogens befindlichen zusammenhängendes Gemälde gehandelt haben.

Auch an der südlichen, später von einem Bogen durchbrochenen Wand des Kirchenschiffes aus dem 13. Jahrhundert blieben frühe Wandgemälde erhalten. Innerhalb des breiten Gewändestreifens befand sich auf hellem Hintergrund eine nach Westen schreitende Gestalt einer unbestimmbaren Szene, eventuell der Verkündigung Mariens (*Abb. 91*). Es war vielleicht eine Arbeit des Malers des Triumphbogens. Außer diesem größeren Detail fanden sich auch noch kleinere Reste aus dieser Periode (*Abb. 92*), aus denen sich darauf schließen läßt, daß in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts ein großer Teil des Schiffes ausgemalt war. In zwei Streifen untereinander werden sich für die Romanik typische (christologische, Passions- oder Heiligenviten-) Zyklen befunden haben, während sich darunter eine ornamentale Sockelzone hinzog. Die in romanischen Kirchen kaum allgemein übliche, große Wandflächen sogar im Schiff deckende Ausmalung läßt sich damit erklären, daß nach der Schenkung Tars durch König Stephan V. an István aus dem Geschlecht Rátót (1265) der Auftraggeber mit seiner Familie selbst hierher zog und diese Kirche als Begräbnisstätte wählte.

Noch zu Lebzeiten Istváns von Tar wurde die Tarer Kirche — in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts — nach Westen erweitert, wonach die südliche Wand erneut mit Bildern geschmückt wurde, die in fragmentarischem und verblaßtem Zustand freigelegt wurden (*Abb. 93*). Ihre perspektivischen architektonischen Elemente und ätherischen, sich leicht bewegenden Figuren sind aus der auf italienischen Traditionen basierenden böhmischen Malerei um 1360—1370 bekannt. Die Reste einer in gewagter Verkürzung dargestellten, in lebhaften kräftigen Farben gemalten Nische mit stehenden Figuren wurde an der nördlichen Schiffswand freigelegt (*Abb. 94*), deren Verwandte sich in der böhmischen und polnischen Buch-, Tafel- und Wandmalerei vom Ende des 14. Jahrhunderts gleichermaßen finden.

Diesen Wandbildern folgten kurz darauf wieder neue, so erhielt die nördliche Schiffswand einen Passionszyklus. Die Kreuztragung, Christus am Kreuz und die Kreuzabnahme sind in relativ gutem Zustand erhalten, während die Grablegung oder Auferstehung Christi kaum zu erkennen ist (*Abb. 95—98*). Die umfangreichen, einen reduzierten Landschaftshintergrund bietenden umrahmten Felder enthalten geschlossene Kompositionen aus wenigen großen Figuren. Gewisse Bildlösungen, Motive (z. B. die vorgeneigte Gestalt des kreuztragenden Christus, die Art, wie sich das Kreuz hinter der Schulter befindet, die blockartige Gruppe der weinenden Frauen und die Ornamentik des Rahmens (*Abb. 99, 100*) sowie die auf hellen Farben basierende Harmonie läßt diesen Zyklus mit den Wandgemälden des nahen Maconka verwandt erscheinen. Die fernere Umgebung vertreten die Denkmäler um 1400 in Nordungarn — in den Komitaten Nógrád, Borsod-Abaúj, Gömör und dem Rima-Tal.

Die Mehrheit der Wandgemälde der Pfarrkirche von Tar aus dem 15. Jahrhundert fanden sich in den zu Lebzeiten von Laurentius von Tar errichteten Konchen und sich ihnen anschließenden Wandteilen.

Die beiden oberen ausgemalten Streifen in der Südkonche enthielten Szenen, der unterste war ein ornamentaler Sockel. Die Szenen im obersten Streifen stellten neben einer Verkündigung Mariens (*Abb. 101*) möglicherweise die Geburt Jesu dar. Der mittlere Streifen begann, wie sich aus einem aufgezäumten Pferd am linken Rand und den Köpfen und Lanzen einiger Bewaffneter (*Abb. 102*) schließen läßt, mit einer Anbetung der Könige. Ein Stückchen des zu ihr gehörenden Thrones der Maria findet sich in der Mitte des Streifens (*Abb. 103*). Er schließt mit der Heimkehr der Heiligen Familie aus Ägypten (*Abb. 104*). Dieses kurz im Matthäusevangelium (2,20) erwähnte Thema verbreitete sich in den 1370er Jahren infolge der Auflockerung und Humanisierung der dogmatischen Zyklen in der bildenden Kunst. Die Tarer Variante dieses auch in Ungarn [Podolinec], Mecsek nádásd) verbreiteten Themas gehört zu einem inhaltlich und formal gut ausgereiften Typus der italischen Trecentomalerei: Maria und Josef begleiten als gleichrangige Eltern mit auf fürsorgliche, liebevolle Betreuung deutende Gebärden das Jesuskind. Die Details der Gesichter, die Haartracht und der Faltenwurf der Kleider verweisen diesen Zyklus der Kindheit Jesu in den Kreis der Denkmäler des weichen Stils. Für diese Richtung sind die Erklärungen der Bilder mittels Inschriften bezeichnend. In Tar beweisen dies Spuren von Minus-

kelschrift unter den Gemälden in beiden Konchen und den tafelartigen Feldern im Sockelstreifen. Die allernächsten Stilverwandten dieser Bilder sind die Apostel in der Kirche von Egyházalibercse (L'uborec). Die Zeichnung des Gebäudes etwa in der Mitte der Südkonche (*Abb. 41*) ist trotz gefälligerer Annahmen nichts anderes als die Phantasieschöpfung eines Malers. Der Steinarchitektur nachahmende gemalte Sockelstreifen ist ein in Ungarn seltener, entfernter und später Abkömmling des Bildes Karls IV. beim Empfang und der Unterbringung von Reliquien auf der Burg Karlstein.

Ob die Wandgemälde in der Nord- und der Südkonche einen inhaltlichen Zusammenhang hatten, läßt sich nicht feststellen, das System der Verzierungen aber ist identisch. Die Höhe der bemalten Wandfläche in der Nordkonche stimmt mit der in der Südkonche überein, doch läßt sich nicht entscheiden, ob es sich um einen oder zwei Streifen handelte. Die senkrechten Gliederungselemente teilen den Wandstreifen in je zwei breitere Felder mit je einem schmaleren in der Mitte. Die knienden Gestalten der äußeren Felder sind mit wenigen Ausnahmen nur vom Knie abwärts erhalten. Die Vorzeichnung ist relativ gut erhalten, auf die Farben verweisen nur einige Flecken der Grundierung (*Abb. 106, 107*). Links befinden sich Heilige und rechts irdische Personen (Männer, Frauen und Mönche, *Abb. 108, 109*). Den Schlüssel zum Verständnis der Komposition könnte die Figur in der Mitte geben, sie allerdings fehlt, so daß wir bei der Bestimmung des Themas auf Hypothesen angewiesen sind. Mit zwei Möglichkeiten kann gerechnet werden. Bei der einen könnte sich in der Achse der Komposition eine der Schutzmantelmadonna ähnelnde Mariengestalt über die knienden Figuren erhoben haben. In diesem Falle würde das Bild zu den eschatologischen Jüngsten Gerichten gehören. In Kenntnis des Lebens des Bauherren der Kirche des 15. Jahrhunderts, Laurentius von Tar, ist nicht einmal auszuschließen, daß der in der Beschreibung der Pilgerreise nach Irland zwischen 1409 und 1411 sich als Begleiter anschließende Erzengel Michael (zugleich der Patronatsheilige der Kirche) die Schutzfunktion der Maria übernommen hat. In dieser Beschreibung ist auch von den Laurentius von Tar erscheinenden Heiligen und Verwandten die Rede. Es ist nicht unmöglich, daß all diese auf dem Wandgemälde erschienen, so daß der rechts des Fensters erste kniende Ritter Laurentius von Tar sein könnte. Ähnliche Wandbilder tauchen in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts in der Malerei Polens auf. Wenn wir davon ausgehen, daß die an den beiden Seiten des Fensters knienden, durch ihren Platz und ihre Tracht hervorgehobenen Figuren auch Maria und der hl. Johannes sein können, wäre in Tar mit einer individuellen Variante der zu den Theophanie-Visionen gehörenden Deesis zu rechnen. Die feine Zeichnung, die Gesichter und Faltenwürfe sowie die Farben bringen auch diese Bilder mit den Wandbildern des schon erwähnten Egyházalibercse in Verwandtschaft und darüber hinaus mit denen des weichen Stils um 1420, wie sie im historischen Oberungarn — in der Zips und den Komitaten Gömör, Borsod-Abaúj und Nógrád — erhalten blieben. Die Wandbilder sind zugleich provinzielle Zeugnisse der höfischen Kultur in Ungarn, ihre besondere Bedeutung erhalten sie jedoch in erster Linie durch ihr individuelles Programm.

Am Ende des ersten Viertels des 15. Jahrhunderts wurden auch die die beiden Konchen mit dem vierungsartigen Raum vor dem Chor verbindenden Bögen ausgemalt, der südliche mit den in den größeren Wandgemäldeensembles der Periode allgemein vorkommenden klugen und törichten Jungfrauen in einer Folge von Medaillons (*Abb. 110*), der nördliche mit den Brustbildern alttestamentlicher Könige (*Abb. 109*) und Propheten (?) in ornamental umrahmten Feldern.

Ähnlich den bisher erwähnten gehört auch das Fragment des Schmerzensmannes an der nordwestlichen Chorwand (*Abb. 111, 112*) zum weichen Stil um 1400. Dieser paßt sich nach Programm und Stil nicht den bisher behandelten Bildern ein; daß er gemalt wurde, läßt sich am ehesten damit erklären, daß dieses Votivbild in jener Periode modisch war.

Die bescheidenen Malereizeugnisse des Umbaus im 17.—18. Jahrhundert sind durch die Blumenornamentfelder in den Laibungen der in die Konchen geschnittenen Fenster (*Abb. 113*) vertreten.

Die Wandbilder in Tar sind sehr beschädigt und lückenhaft, ungeachtet dessen aber wichtige Dokumente der mittelalterlichen Wandmalerei in Ungarn.

DIE RESTAURIERUNG DER WANDMALEREIEN IN DER KIRCHE VON TAR

Éva Derdák

Während der baulichen Wiederherstellung der Kirche von Tar wurden Wandgemäldefragmente unterschiedlicher Perioden und Techniken freigelegt. Eine zusammenhängende vollständige Szenenfolge blieb leider nicht erhalten, so daß auf das ikonographische Programm nur rückgeschlossen werden kann. Ebenso können auch nur Hypothesen über die einstige Schönheit und den ursprünglichen Zustand der Gemälde aufgestellt werden.

Für den zwischenzeitlichen Schutz der bei der Untersuchung der Wände zum Vorschein gekommenen Fragmente mußte unverzüglich gesorgt werden. Sie erhielten eine umrahmende Fixierung, an einzelnen Stellen wurde ihre Oberfläche durch Überkleben geschützt, weil die Restaurierung erst nach der baulichen Wiederherstellung der Kirche erfolgte.

Der Putz mit den Wandbildfragmenten befindet sich entweder unmittelbar auf den Steinen (in 3—4 mm Dicke) oder bildet die zweite bzw. dritte Putzschicht (dann war der darunter befindliche in jedem Fall ein trockener Putz). Bei ihrer Freilegung waren sie nicht von einer Kalk-, sondern von einer Putzschicht bedeckt.

Es finden sich Beispiele für die Bemalung feuchten Putzes (dennoch entstand dann kein wirkliches Buon Fresco), für *al-secco*-Technik und für Malerei auf Kalk.

Die frühen Bilder sind Linien- und Flächenmalerei, verstärkt durch Konturlinien, die des 15. Jahrhunderts zeigen den Aufbau Vorzeichnung, Lasur, Deckfarbe. Die Röntgendiffraktionsanalyse erbrachte folgende Farbestimmungen: Oxidrot, Ocker (dunkel und hell), Blau (mit Kalk gemischtes Schwarz), natürliches Umbrä, Siena, Malachit (findet sich auch in den Gemälden des 14. und 15. Jh.).

Für die Trennung der verschiedenen Szenen wurden Schablonenmuster und mit Lineatur konstruierte Ziermalerei verwendet.

Ein wichtiger Bestandteil der Restaurierung war die Konservierung, waren doch diese Putzarten bis heute porös, krümelig geworden und hatten sich von der Wand gelöst. Die Mängel des Putzes unter den Fragmenten wurden in jedem Falle ausgefüllt, danach erst wurde über Art und Maß der ästhetischen Ergänzung entschieden.

Der Haupt Gesichtspunkt war neben der Beseitigung der störenden Flecken der Ausfüllung die der den Anblick störenden Mängel der Malerei, also die Erhaltung des Bildcharakters. Verblaßte Teile wurden nicht aufgefrischt, sondern durch Retuschierung den Farben der verblaßten Umgebung angeglichen. Angestrebt wurde, daß die Linien scharf blieben, mit den für sie typischen Rändern weiterliefen und die ebene Fläche tatsächlich eben blieb. Die Retusche sollte nicht betonter ausfallen als das Original, der zur Unterscheidung der Ergänzungen verwendete *Tratteggio* nicht in den Vordergrund treten, sondern auf das Niveau der originalen Malerei gehoben werden. Bei einigen Oberflächen reichte es aus, nur die ausgefüllten Mängel zu retuschieren.

DIE RESTAURIERUNG DER HOLZSCHNITZEREIEN

László Bérci

Im Zuge der denkmalpflegerischen Wiederherstellung der römisch-katholischen Pfarrkirche von Tar wurden auch die hölzernen Bestandteile der Einrichtung restauriert.

Der älteste Kunstgegenstand der Kirche ist der kleine Hochaltar aus dem 17. Jahrhundert. Bei der Entfernung der Übermalung erschienen die Blumenornamente der Spätrenaissance an der Predella und den Säulenpostamenten. An den Statuen und Ornamenten des Altars wurden die der originalen folgenden Metallfarbgebung und Lasur beibehalten.

An der 1781 im Zopfstil geschaffenen Kanzel wurden zwei Übermalungsschichten abgetragen und die originale Farbgebung wiederhergestellt.

Auf der Rückseite eines der geschnitzten Stücke der Kanzel entdeckten wir die Tischler- oder Werkstattzeichnung einer Wange der damals angefertigten Bänke.

Im Laufe der Restaurierung konnten die verschiedenen Erweiterungs- und Übermalungsperioden voneinander gesondert werden.

- I. Letztes Viertel des 17. Jahrhunderts: ehemaliger Hochaltar: Der Aufbau einheitlich blau, die Schnitzereien golden-silbern mit roter, grüner und gelben Lasur.
- II. Erste Übermalung um 1761: Der Aufbau erhielt rot-blau-gelbe und grüne Marmorierung, die Farbgebung der Ornamente und Statuen wurde wiederholt.
- III. Anfertigung der Kanzel und der Bänke 1781 ohne Arbeiten am Altar.
- IV. Altar und Kanzel wurden einheitlich blau-grau und die Schnitzereien metallisch übermalt. Dies läßt sich mit der klassizistischen Erweiterung 1845 in Zusammenhang bringen.
- V. 1900 bei der Aufstellung des neuen Hochaltars wurde das gesamte Mobiliar weiß und die Ornamente mit Bronzepuder übermalt.

DIE RESTAURIERUNG DER KIRCHE

János Sedlmayr

Die römisch-katholische Pfarrkirche von Tar ist im Laufe mehrerer Bauperioden entstanden: Aus dem kleinen romanischen Bauwerk entstand nach einigen Erweiterungen im 19. Jahrhundert ihre bis heute erhaltene Form. Die Restaurierung des Baudenkmals stellte gleichfalls einen wesentlichen Eingriff dar, durch den sich das innere und äußere Erscheinungsbild in starkem Maße verändert hat.

Veranlassungen für die Wiederherstellung waren der schlechte technische Zustand, die denkmalpflegerische Darstellung der Forschungsergebnisse und die neuen Forderungen der Liturgie.

Die Arbeit erstreckte sich auf alle Gebäudeteile, nachdem die wissenschaftliche Untersuchung abgeschlossen war. Die Art der Rekonstruktion läßt sich folgendermaßen zusammenfassen:

- Die neue Bedachung der Kirche hebt die unterschiedlichen Gebäudemassen hervor. Der Chor erhielt ein Ziegeldach mit Schutzdachcharakter, das gotische Schiff ein höheres, steileres Dach;
- die rekonstruierbaren Wandöffnungen wurden wiederhergestellt, die mittelalterlichen Wandflächen getüncht und die Architektur des Barockturms wurde auf eine beglaubigte Weise erhöht;
- der Fußboden im Inneren wurde in den mittelalterlichen und späteren Niveaus wiederhergestellt, so daß er sich jetzt stufenweise vom Haupteingang bis zum Chor im Osten erhöht;
- die freigelegten mittelalterlichen Details wurden sichtbar gemacht. Das Südportal wurde geöffnet, die gotischen Pfeiler im Inneren des Schiffes von der barocken Ummantelung befreit und die erhalten gebliebenen mittelalterlichen Wandmalereien ohne größere Ergänzung restauriert;
- die Leistengitterwölbungen aus dem 19. Jahrhundert wurden nicht wieder verputzt, so daß ihre interessante Konstruktion sichtbar wurde;
- die Schutzmauer um die Kirche wurde wiederhergestellt und ihre Umgebung ebenso wie der gesamte Kirchhügel in Ordnung gebracht;
- in der Südvorhalle wurde ein Lapidarium und eine Ausstellung der Dokumentation zur Baugeschichte eingerichtet.

DIE REKONSTRUKTION DES GEWÖLBES IM HERRENHAUS VON TAR

György Székér

Bei der teilweisen Freilegung der Ruine nahe der römisch-katholischen Pfarrkirche von Tar durch Juan Cabello stellte sich heraus, daß es sich um das auch als Gutszentrum dienende Wohngebäude des sich seit der Mitte des 14. Jahrhunderts verselbständigenden Tarer Zweiges des Geschlechtes Rathold gehandelt haben muß. Der umfangreiche Ausbau des Gebäudes geschah in der ersten Hälfte des 15.

Jahrhunderts, um 1500 wurde es umgebaut und in der Mitte des 16. Jahrhunderts dem Verfall überlassen. Die Freilegung brachte die Gewölbetrümmer des 7×10 m großen Saales am nordöstlichen Ende des Erdgeschosses zutage. Anhand der Stirnbogenabdrücke an der stehenden nordwestlichen Wand, zweier Kämpfer, zweier Schlußsteine, einer Konsole und des Fragmentes einer Kreuzung sich überschneidender Rippen ließ sich ein einfaches Netzgewölbe rekonstruieren. Es ist durch ein unregelmäßiges System gekennzeichnet: Es wurde ein regelmäßiges System mit drei Abschnitten in der Weise abgewandelt, daß sich an beiden Seiten des mittleren vollständigen Feldes je ein verstümmeltes Feld befand. Der Grund für dieses unregelmäßige System ist, daß der umfangreiche Ausbau des Herrenhauses zu Beginn des 15. Jahrhunderts parallel mit dem Umbau der Kirche vor sich ging und das Netzgewölbesystem der Kirche auch in das Herrenhaus eingebaut werden sollte, ursprünglich in vier Abschnitten, doch wurde vermutlich infolge einer Veränderung der Pläne die ursprüngliche Vorstellung modifiziert. Auf diese Weise stehen die Gewölbe von Kirche und Herrenhaus miteinander in Zusammenhang. Das mit Gewißheit rekonstruierbare Gewölbe des Herrenhauses bestätigt die Rekonstruktion des Kirchengewölbes, welches wiederum gut datierbar ist und damit auch die Entstehungszeit des Herrenhausgewölbes angibt.

Das rekonstruierte Netzgewölbesystem ist einer der am häufigsten verwendeten Typen, zahlreiche Beispiele für ihn waren in Ungarn auch vorher schon bekannt, vor allem aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts.

In Tar und seiner engeren Umgebung kann dieser Gewölbetyp aufgrund der Freilegungs- und Rekonstruktionsergebnisse vielleicht schon für die Jahre nach 1410 belegt werden; ein so frühes Vorkommen ist ein wichtiger neuer Faktor für die Einschätzung der Kunst jener Periode. Am Beispiel von Tar läßt sich gut die Ausstrahlung der höfischen Kunst verfolgen, der sich auch bei den Adligen meldende Repräsentationsanspruch, welcher die allgemeine Verbreitung der dekorativen Raumgliederung förderte.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

1. Lageplan der Kirche und des befestigten Herrenhauses
2. Besitzungen des sog. Palatinzweiges des Geschlechtes Rátót (Rathold) am Ende des 13. und Beginn des 14. Jahrhunderts
3. Genealogie des Palatinzweiges des Geschlechtes Rátót
4. Besitzungen der Familie von Tar in der Mitte des 15. Jahrhunderts
5. Südansicht der Kirche vor der Freilegung
6. Ostansicht der Kirche vor der Freilegung
7. Grundriß der Kirche mit den erschlossenen Bauperioden
8. Die erste Lage des trocken gesetzten (Ost—West) Fundamentes
9. Die erste Lage des trocken gesetzten (Ost—West) Fundamentes
10. Die trocken gesetzte unterste Lage mit dem Rest der darüberliegenden gegossenen Fundamentes
11. Die Südwestecke mit den zweierlei Fundamenten
12. Das Südende des gegossenen (Nord—Süd) Fundamentes mit dem aufgesetzten Pfeiler und Bodenfliesen aus der Barockzeit
13. Das umfangreiche Stützenfundament in der Längsachse des Schiffes
14. Das Nordende des gegossenen (Nord—Süd) Fundamentes und der Barockpfeiler mit Fundament
15. Das in der östlichen Hälfte der Südvorhalle freigelegte Fundament, das vermutlich zu einem offenen Vorraum gehörte
16. Die Ostseite des Chores bei der Freilegung
17. Skulpturfragment einer Konsole, gefunden um Grab Nr. 14
18. Gürtel, Beigabe aus Grab Nr. 18 (Rekonstruktion von Judit Hervay), und ein Gürteldetail
19. Ostansicht der Kirche
20. Nordostansicht der Kirche nach der Freilegung
21. Chor und Nordkonche während der Freilegung
22. Chor und Nordkonche nach der Freilegung
23. Chor und Südkonche nach der Freilegung
24. Die sekundär in die Wand des Wirtschaftsgebäudes der Pfarrei eingesetzten Maßwerke aus den Konchen und den Chorfenstern (OMF FT. 52316)
25. In der Wand des Wirtschaftsgebäudes freigelegtes Maßwerk
26. In der Wand des Wirtschaftsgebäudes freigelegtes Maßwerk
27. Aufriß der Südseite der Kirche
28. Westabschnitt der südlichen Schiffswand mit dem Anschluß des Barockturmes
29. Freigelegte Reste des gotischen Südportals mit dem Barockeingang
30. Freigelegtes Renaissance-Portalgewände in der Südvorhalle
31. Das gotischen Südportal während der Freilegung
32. Westeingang des Barockturmes während der Restaurierung (vor Wiederherstellung des abgetragenen Portikus)
33. Aufriß der Nordseite der Kirche
34. Kranzgesims und ein Rest des mittelalterlichen Putzes im Dachboden der Sakristei
35. Die Osthälfte der nördlichen Schiffswand während der Freilegung
36. Das Kircheninnere von Westen nach der Freilegung
37. Nord-Süd-Schnitt durch die Konchen mit Ansicht des Chores

38. Das Innere des Chores während der Freilegung
39. Spuren eines Gewölbeansatzes in der Nordostecke der Vierung
40. Freigelegtes romanisches Schlitzfenster westlich des Gurtbogens der Südkonche
41. Einritzung aus dem 15. Jahrhundert an der Wand der Südkonche
42. Doppelnische in der Südwand der Sakristei mit dem Bruchstück eines sekundär eingesetzten Grabsteins
43. Lavabonische (?) im Ostabschnitt der nördlichen Schiffswand
44. Konsole in der Nordostecke des Schiffes
45. Der in der Barockzeit ummantelte gotische Wandpfeiler vor der Nordwand des Schiffes
46. Das Kapitell des gotischen Wandpfeilers mit den Resten der Rippenansätze vom Gewölbe
47. Das nördliche Gewände vom Westportal der umgebauten Westfassade mit den sekundär eingebauten Hausteinen (Werksteine eines Wandpfeilers)
48. Das südliche Gewände vom Westportal der umgebauten Westfassade mit den sekundär eingebauten Werksteinen eines Wandpfeilers und Gewölberippen
49. Werkstein eines Wandpfeilers in Sekundärverwendung in der Westmauer des Schiffes
50. Lavabonische im Ostabschnitt der südlichen Schiffswand
51. Barockpfeiler in der Südostecke des Schiffes mit sekundär eingebauten Werksteinen
52. Innerer Entlastungsbogen des freigelegten gotischen Südportals und die darüber befindliche Konsole
53. Konsole eines halbrunden Wanddienstes mit Tierdarstellung, die beim Einbau der Konsole von Abb. 52 sekundär verwendet wurde
54. Blattornamentik am Schaft des gotischen Wandpfeilers
55. Fragment der verputzten Fläche, deren Umriß dem ehemaligen Stirnbogen oberhalb des Wandpfeilers folgt
56. Längsschnitt der Kirche mit Ansicht gegen Süden
57. Fragmente eines im Ostabschnitt der Friedhofsmauer gefundenen Stationskreuzes aus dem 18. Jahrhundert
58. Die Kirche des 13. Jahrhunderts (Grundrißrekonstruktion nach János Sedlmayr)
59. Sockel und Säulenschaft von einem Portalgewände des 13. Jahrhunderts
60. Aufnahmezeichnung der Portalfragmente aus dem 13. Jahrhundert
61. Kirchen mit Apsiden auf Hufeisengrundriß im mittelalterlichen Ungarn
62. Die Kirche des 14. Jahrhunderts (Grundrißrekonstruktion nach János Sedlmayr)
63. Gewölberippe aus dem Kirchenschiff im 14. Jahrhundert
64. Werkstein eines Wandpfeilers aus dem Kirchenschiff des 14. Jahrhunderts
65. Bauelemente vom Gewölbe des Kirchenschiffes
66. Kranz- (1.) und Sockelgesims (2.) vom Kirchenschiff des 14. Jahrhunderts
67. Sockel des Portalgewändes der Kirche des 14. Jahrhunderts
68. Türpfosten aus der Kirche des 14. Jahrhunderts
69. Aufnahmezeichnung der Fragmente von einem Portal (1. Sockel, 2. Pfosten) und Fenster (3. Laibungsstück) des Kirchenschiffs im 14. Jahrhundert
70. Grabstein mit dem Wappen des Geschlechts der Ráthold aus der Doppelnische der Sakristei
71. Die Kirche des 15. Jahrhunderts (Grundrißrekonstruktion nach János Sedlmayr)
72. Aufnahmezeichnung des Wandpfeilers im Kirchenschiff des 15. Jahrhunderts (1.), der Tierkonsole über dem Portal (2.) und des abgefasten Türrahmens der Sakristei (3.)
73. Pfosten- und Sohlbankfragment der Maßwerkfenster in der südlichen Schiffswand des 15. Jahrhunderts (beim barocken Umbau beseitigt)
74. Gewändestein eines gotischen Rundfensters aus der Wand des Barockturms
75. In der Wand des Wirtschaftsgebäudes der Pfarrei freigelegtes Maßwerk, das bei der Restaurierung in die Südkonche eingesetzt wurde
76. Fenstermaßwerk der Nordkonche (1.) und Maßwerk des gotischen Fensters in der Chorwand des 13. Jahrhunderts (2.), die in der Wand des Wirtschaftsgebäudes der Pfarrei entdeckt wurden
77. Rippe vom Kreuzgewölbe über der Vierung in der Kirche des 15. Jahrhunderts (1.), Rippe vom Netzgewölbe des Schiffes (2.) und ein Werkstück eines Wandpfeilers (3.), das durch Umarbeitung eines entsprechenden Stückes eines Wanddienstes aus dem 14. Jahrhundert gewonnen wurde

78. Steinrinnen von der Kirche des 15. Jahrhunderts
79. Profile der sekundär in die Konchen eingebauten Altarplatten (1.), des Kranzgesimses vom im 15. Jahrhundert erhöhten Chor (2.), des Sockelgesimses vom Schiff des 15. Jahrhunderts (3.) und des Sockels der Konchen (4.)
80. Das Fenster des 15. Jahrhunderts in der Chorachse
81. Fragmente vom Gewände des Westportals des 15. Jahrhunderts
82. Die Konsole mit dem Wappen der Familie von Tar vom Westportal des 15. Jahrhunderts
83. Das Südportal des 15. Jahrhunderts
84. Tympanon des Südportals im 15. Jahrhundert
85. Aufnahmezeichnung des Renaissance-Portals der Südvorhalle
86. Die Kirche des 18. Jahrhunderts (Grundrißaufnahme nach János Sedlmayr)
87. Die restaurierte Kirche von Osten
88. Die restaurierte Kirche von Süden
89. Fragment eines stehenden Apostels. Zweite Hälfte des 13. Jahrhunderts
90. Fragment der Apostel Petrus und Paulus. Zweite Hälfte des 13. Jahrhunderts
91. Fragment des Engels aus der Verkündigung Mariens. Zweite Hälfte des 13. Jahrhunderts
92. Stehendes Menschenpaar (?). Zweite Hälfte des 13. Jahrhunderts
93. Wandmalereireste an der südlichen Schiffswand. Letztes Viertel des 14. Jahrhunderts
94. Reste einer gemalten Nische. Letztes Viertel des 14. Jahrhunderts
95. Passionsszenen. Um 1400
96. Kreuztragung (Detail von Abb. 95)
97. Kreuzabnahme (Detail von Abb. 95)
98. Fragment einer Passionsszene. Um 1400
99. Detail des Sockelstreifens (von Abb. 95)
100. Ornamentband. Um 1400
101. Fragmente des Kindheitszyklus Jesu. Um 1425
102. Fragmente von der Anbetung der Könige. Um 1425
103. Fragment der thronenden Madonna (Detail von Abb. 102)
104. Die Heimkehr der Heiligen Familie aus Ägypten. Um 1425
105. Betende Heilige. Um 1425
106. Betende weltliche Personen und Heilige (?). Um 1425
107. Betender Heiliger (Detail von Abb. 105)
108. Fragment der betenden Maria (?). (Detail von Abb. 105)
109. Der hl. Johannes (?) und hl. Laurentius von Tar (?). (Detail von Abb. 106)
110. Kluge Jungfrau. Um 1425
111. Schmerzensmann. Um 1425
112. Ornamentband und rechte Hand des Schmerzensmannes (Detail von Abb. 111)
113. Pflanzliche Rankenverzierung in einer Fensterlaibung. Um 1700
114. Wandmalerei Fragmente an der nördlichen Schiffswand
115. Plastisch behandelter Nimbus, Detail der Passionsszene (Streiflichtaufnahme)
116. Detail aus der Passionsszene: der Fuß des Häschers
117. Detail aus der Passionsszene: der Fuß von Christus
118. Inschriftenfragment unter der knienden Gestalt des Laurentius von Tar (vgl. Abb. 106, 109)
119. Zwei Schichten mittelalterlicher Wandmalerei in der Laibung des gotischen Chorfensters
120. Detail der Apostelfigur im romanischen Chor, Aufnahme nach der Freilegung
121. Mit Schablone ausgefülltes Ornament im Chor
122. Nischenverzierung aus dem 17. Jahrhundert
123. Der Hochaltar aus dem 18. Jahrhundert mit den Gestalten der Heiligen Stephan und Ladislaus
124. Der Hochaltar nach der Restaurierung
125. Bemaltes Säulenpostament des Hochaltars nach der Restaurierung
126. Die Kanzel aus dem 18. Jahrhundert vor der Restaurierung
127. Kanzelkorbdetail nach der Restaurierung
128. Tischlerzeichnung der Wange einer Kirchenbank aus dem 18. Jahrhundert
129. Die Bänke aus dem 19. Jahrhundert nach ihrer Wiederaufstellung

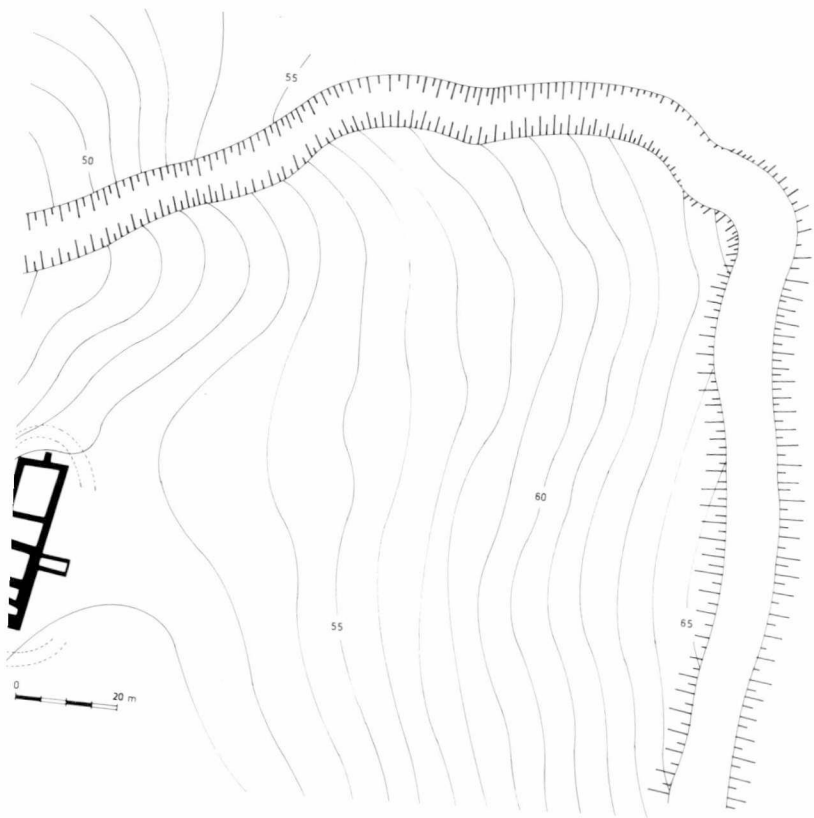
130. Die restaurierte Fassade der Kirche mit dem neuen Zugang
131. Der Chor der Kirche mit neuem Dach und dem freigelegten gotischen Fenster
132. Das restaurierte Kircheninnere (Blick von der Empore)
133. Die Leistengitterwölbungen mit Holzrippenverstärkung (Ende des 19. Jahrhunderts) von oben, während der Arbeiten 1982
134. Lapidarium und Rekonstruktionszeichnungen in der Südvorhalle der Kirche (1983)
135. Das Südportal aus dem 15. Jahrhundert mit dem Wappen der Familie von Tar, davor die Stücke des Westportals
136. Die restaurierte Kirche und die Mauerreste des befestigten Herrenhauses
137. Gewölberippen aus dem Erd- (1., 3.) und dem Obergeschoß (2.) des Herrenhauses
138. Konsole (1., 2.) und Schlußstein (3.) mit Wappenschild vom Gewölbe im Erdgeschoß
139. Rekonstruiertes Fenster vom Obergeschoß
140. Schlußstein mit Wappenschild vom Raum 1 des Erdgeschosses
141. Grabungsgrundriß des Herrenhauses
142. Südwestecke von Raum 1 des Erdgeschosses mit der freigelegten Öffnung und den Fundamentresten der Feuerstelle
143. Gewölbeanfänger im Raum 1 des Erdgeschosses
144. Einer der Pfosten von den Fenstern im Raum 1 des Obergeschosses
145. Ecke zwischen Pfosten und Sohlbank eines Fensters vom Raum 1 des Obergeschosses
146. Vermutliche Konstruktionselemente eines Kamins (1., 2.), Sturz- und Sprossenfragmente eines Fensters mit Steinrahmung (3., 4.)
147. Ansatzstelle eines nicht ausgeführten Tonnengewölbes im Raum 1 des Erdgeschosses
148. Östlicher Zugang zum Raum 1 des Erdgeschosses
149. Das Fundament der Heizanlage in der Nordwestecke von Raum 2 des Erdgeschosses
150. Konsole eines Renaissance-Kamins (1.), Postamentfragment von einer steinernen Fensterrahmung (2.)
151. Ost-West-Schnitt der Kellerrampe
152. Die Rampe in der Nordostecke des Kellers
153. Südöstlicher Anschluß des Kellers an die Wand von Raum 2 des Erdgeschosses
154. Die Kellerrampe und das Fundament der an ihre Nordseite angebauten Kelter
155. Die Kellerrampe und das Fundament der an ihre Nordseite angebauten Kelter
156. Darstellung einer Kelter aus dem „Orbis Pictus“ von J. A. Comenius (Leutschau 1685)
157. Westliche Einfassung der Tür zwischen den Kellerräumen 1 und 2
158. Sekundär in die Türeinfassung eingebauter Pfosten
159. Die Kellerräume 1 und 2 mit den Podesten im letzteren
160. Anschluß der Trennungsmauer an die Westwand des Kellerraumes 3
161. Das freigelegte Fundament der Westmauer des Gebäudes und der Umfassungsgraben
162. Die im Segment IV/b freigelegten Fundamentreste des früheren Herrenhauses
163. Schlußstein mit Wappenschild vom Gewölbe im Raum 1 des Erdgeschosses
164. Vermutlich zu einem Kamin gehörendes Steinfragment aus der Nähe der Nordwestecke des Gebäudes
165. Aufriß der inneren Wand der stehengebliebenen Westmauer
166. Fensteröffnung in der Westwand von Raum 1 des Erdgeschosses von außen
167. Fensteröffnung in der Westwand von Raum 1 des Obergeschosses von innen
168. Keramik aus dem oberen Teil der Füllung des Umfassungsgrabens (1.2.5.), aus der Schuttschicht der Mauer (3., 7.), von oberhalb der Bodenfläche im 4. Stichgraben (4.), aus der Schuttschicht der Kellerrampe (6.), aus dem Fundamentgraben der Mauer (8.) und vom Abschnitt vor dem Eingang zu Raum 1 des Erdgeschosses (9.)
169. Keramik aus dem Umfassungsgraben sowie von der Bodenfläche zwischen Graben und Gebäudewand
170. Keramik aus der Verschmierung des im 4. Stichgraben freigelegten Ofens und seiner Umgebung
171. Keramik aus der Ofenverschmierung und der Füllung des Umfassungsgrabens
172. Keramik aus dem obersten Abschnitt der Füllung des Umfassungsgrabens
173. Ofenkacheln von der Sohle des Umfassungsgrabens

174. Eisengegenstände vom Gebiet des befestigten Herrenhauses
175. Eisengegenstände vom Gebiet des befestigten Herrenhauses
176. Rekonstruktionshypothese des befestigten Herrenhauses (von Géza Máté)
177. Grundriß und Nord-Süd-Schnitt des Herrenhauses
178. Grundrißprojektion und Südostansicht des rekonstruierten Gewölbes von Raum I im Erdgeschoß
179. Die stehende Nordwestwand mit den Abdrücken der Stirnbogen und dem daraufprojizierten rekonstruierten Querschnitt
180. Rekonstruktion von Raum I des Erdgeschosses
181. Vermessungszeichnung der bei der Freilegung gefundenen Steinfragmente
182. Das von János Sedlmayr rekonstruierte Gewölbe des Kirchenschiffes (a), das „erhöhte“ Netzgewölbe des Kirchenschiffes (b), das ursprünglich geplante (c) und das rekonstruierte Gewölbe des Herrenhauses (d)

KÉPEK (ABBILDUNGEN)

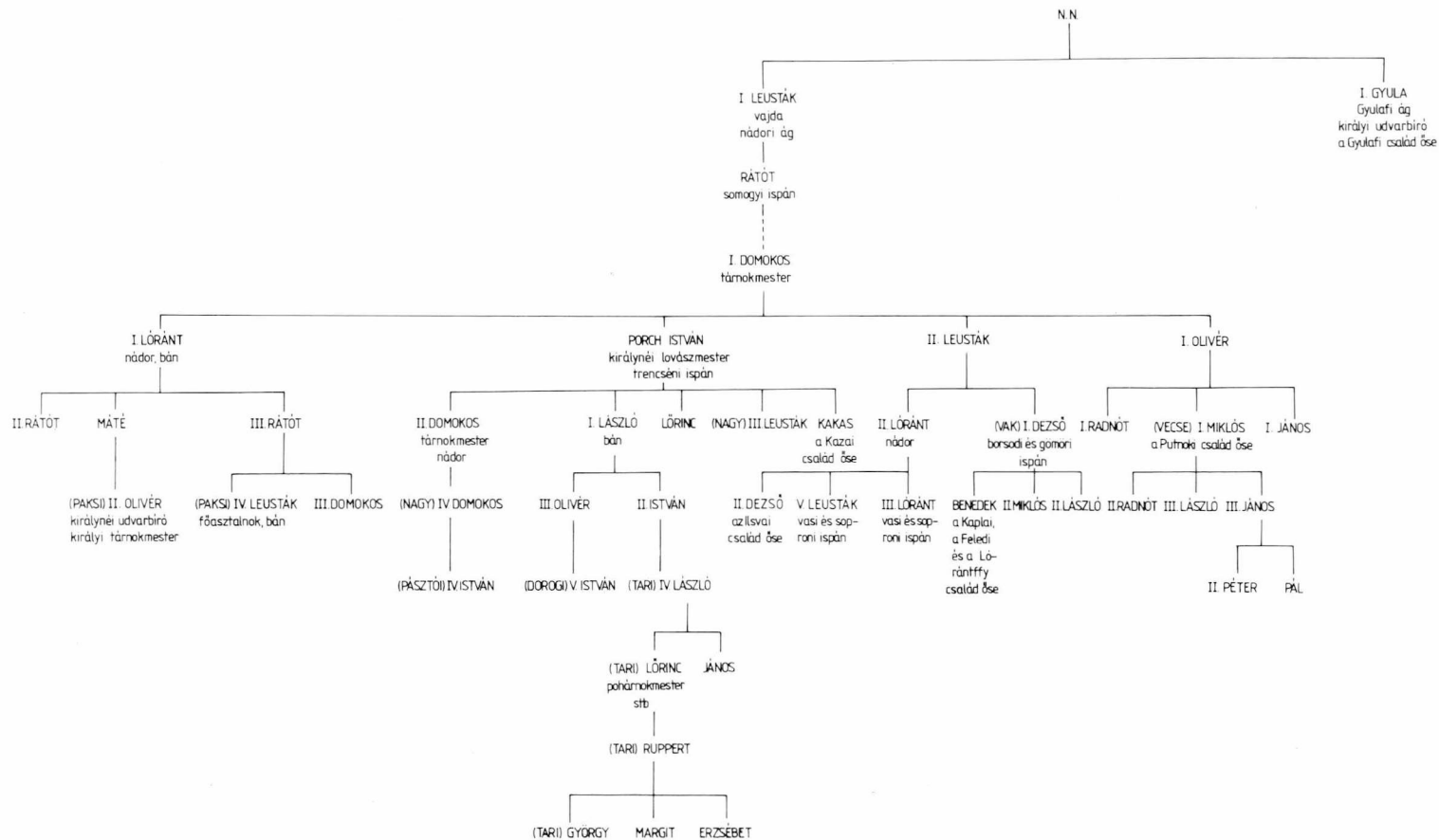
1. A templom és az erődített udvarház helyszínrajza

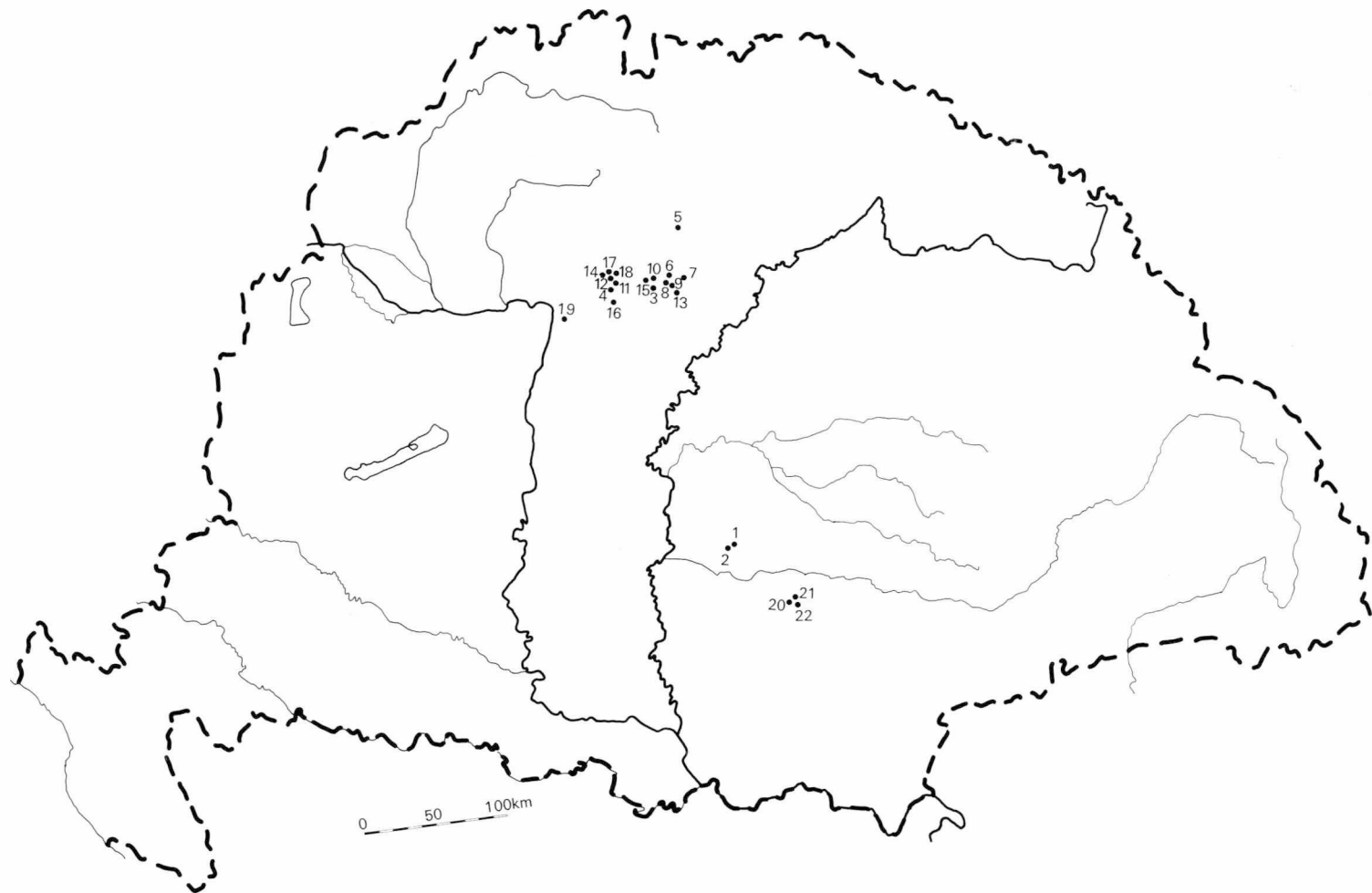

2. A nádori ág birtokai a 13. század végén, a 14. század elején

Borsod vármegye: 1. Arló; 2. Damak; 3. Disznós (Arló és Ózd között volt, ma feltehetően Ózd része); 4. Domonyó (Sajókazától Ny-ra, elpusztult); 5. Dövény; 6. Dusnok (Dusnokomfa); 7. Horvát (Disznóhorvát, 1950 óta Izsófalva); 8. Igrici; 9. Kaza (Sajókaza); 10. Királyd (Királd); 11. Mucsony; 12. Németi (Sajónémeti); 13. Nyárad (Felsőnyárad); 14. Velezd (Sajóvelezd); *Dráván túli területek:* 15. Új-udvar (Horv.); 16. Zagorje (Horv.); *Gömör vármegye:* 17. Aszó (Harmactól É-ra a Rima mellett, elpusztult — Szlov.); 18. Baraca (Barca — Szlov.); 19. Béna (Belina — Szlov.); 20. Csintalan (Málé/Serényfalva mellett, elpusztult.); 21. Dénesfalva (ma puszta Putnok mellett); 22. Feled (Jesenské — Szlov.); 23. Gede (Várgede = Hodejov — Szlov.); 24. Gortvató (Serke = Širkovce — Szlov.); 25. Harmac (Chrámec — Szlov.); 26. Hét; 27. Igalon (Putnoktól É-ra); 28. Jolsva (Jelšova — Szlov.); 29. Kapla (Vár Serke/Širkovce mellett — Szlov.); 30. Málé; 31. Mihályfalva (Gemerské Michalovce — Szlov.); 32. Murány (Murán. — Szlov.); 33. Pogony (Szilaspogony); 34. Pokaj (Putnoktól É-ra, elpusztult); 35. Putnok; 36. Püspöki (Sajópüspöki); 37. Újfalu (Širkovce környékén — Szlov.); 38. Velkenye (Vlkýňa — Szlov.); 39. Zsór (Žilar — Szlov.); *Ismeretlen:* Györkfalva (Talán Širkovce mellett — Szlov.); Jechke (ma puszta Jestice mellett — Szlov.) *Heves vármegye:* 40. Batony (Nagybatony); 41. Födémés (ma puszta Szurdokpüspökítől É-ra); 42. Hasznos; 43. Pásztó; 44. Poroszló; 45. Szele (Mátraszele); 46. Tar; *Körös vármegye:* 47. Nagykemlék (Veliki Kalnik, vár — Horv.); *Nógrád vármegye:* 48. Bárkány (Nagybárkány); 49. Kutassó (Kutasó); 50. Láposd (Ságújfalu határában); *Pest vármegye:* 51. Duka (Vácduka); 52. Hartyán (Váchartyán); 53. Kisnémedi; 54. Rátót (Vácrátót); *Pozsega vármegye:* 55. Aravicka (Aryanicha — Szerb.); 56. Golgova (Glegovica, Slavonski Bródtól ÉNy-ra — Szerb.); 57. Gramacsnik (Gromacnik, Bródtól ÉNy-ra — Szerb.); 58. Petne (Bródtól ÉNy-ra — Szerb.); *Somogy vármegye:* 59. Lápa (ma puszta Igal mellett); 60. Pata (Patapoklosi — ma Baranya m.); 61. Szentgyörgy (Tótszentgyörgy — ma Baranya m.); *Szabolcs vármegye:* 62. Csege (Tiszacsege — ma Hajdú-Bihar m.); 63. Halász (Nagyhalász); 64. Hódos (Talán a mai Hodász); 65. Ohat (Ma puszta Egyektől K-re, Hajdú-Bihar m.); 66. Sily (Ohat környékén); *Ismeretlen:* Árkosd; *Ung vármegye:* 67. Szürte (Sztrumkovka — Ukrajna); *Unna mentén:* 68. Pedvár (Podrok (?) — Horv.); 69. Apostag (Az Unna menti Vodicsát és Stupnicát cserélték el 1287-ben — Horv.); *Veszprém vármegye:* 70. Pere. (Peremarton); 71. Rátót. (Gyulafirátót); *Zemplén vármegye:* 73. Homok (Nagyhomok); 74. Kövesd (Velký Kamenc — Szlov.); 75. Semjén; *Ismeretlen:* Boz

3. A Rátót nemzetség ún. nádori ágának nemzedékrendje

4. A Tari család birtokai a 15. század közepén

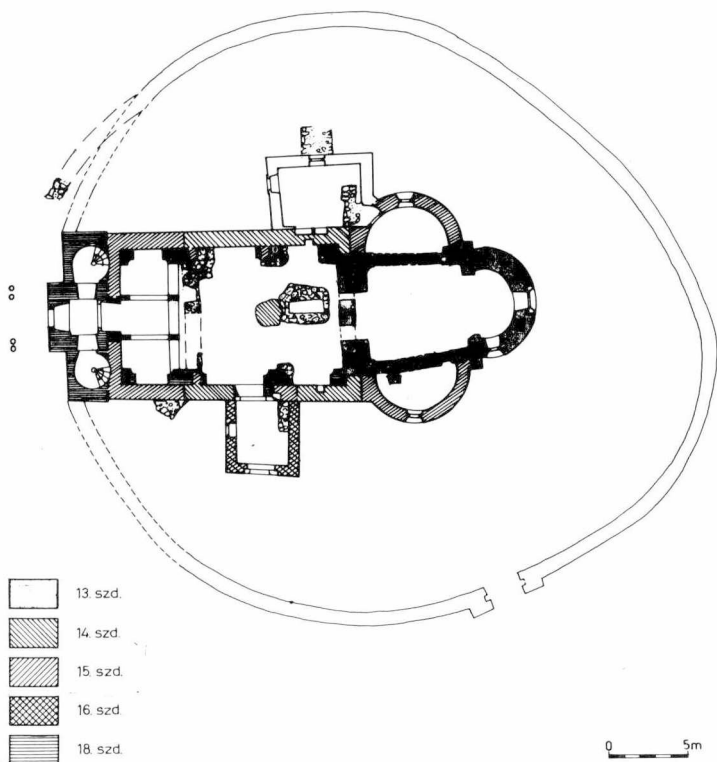
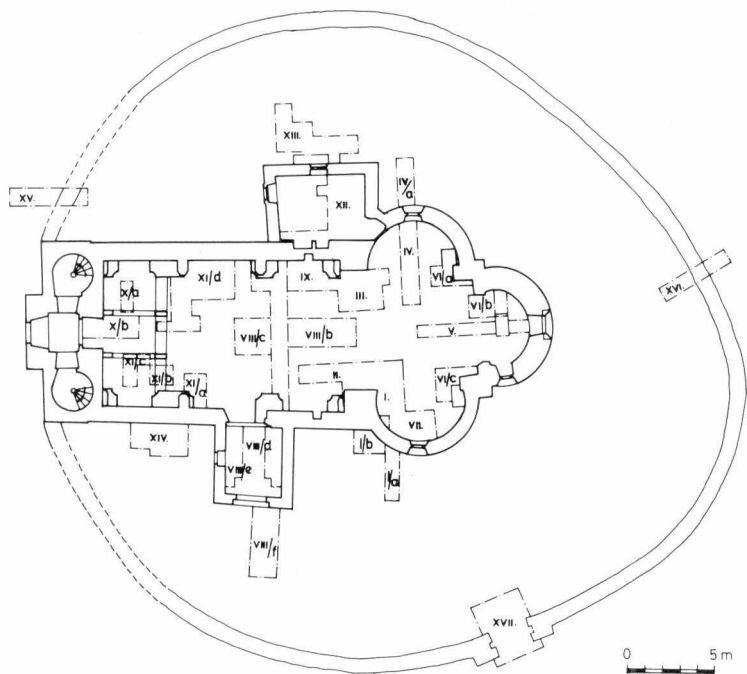
Csongrád vármegye: 1. Demény (Mezőhegyes mellett); 2. Rétkert; (Mezőhegyes mellett); *Ismeretlen:* 3. Nagyberek (Ma pusztá Sirok mellett); 4. Pásztó egyharmad része; 5. Püspöki (Szurdokpüspöki); 6. Rácfalu (Szajla és Sirok között); 7. Rozsnok (Sirok határában); 8. Sirok; 9. Sirokalja (Široké — Szlov.); 10. Szajla; 11. Tar; 12. Terebes (Terpes — Szlov.); 13. Verpelét; *Nógrád vármegye:* 14. Bárkány (Nagybárkány); 15. Dorog része (Dorogháza); 16. Jobbágyi; 17. Lucin (Lucfalva); 18. Sámsonháza; *Pest vármegye:* 19. Rátót része (Vácrátót); *Temes vármegye:* 20. Kétfülű (Kétfél = Gelu — Rom.); 21. Monostor (Mănăștiur — Rom.); 22. Turegyháza (Majlátfalva = Mailat — Rom.)

5. A templom déli homlokzata a kutatás előtt

6. A templom keleti homlokzata a kutatás megkezdésekor

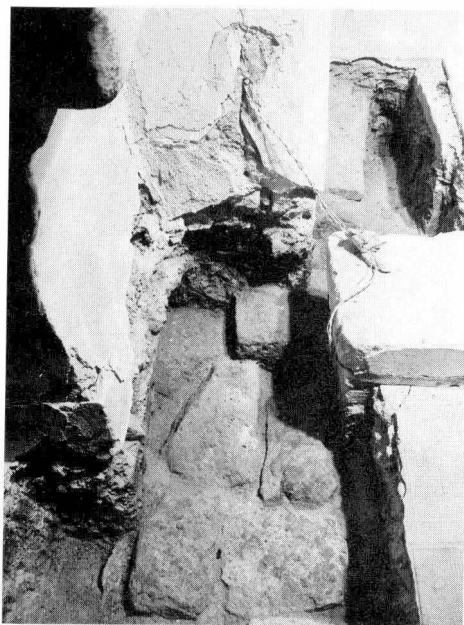

7/a—b. Ásatási alaprajz (kutatóárkok és szelvények)

8. A szárazon rakott (K—Ny-i) kőalapozás első sora

9. A szárazon rakott (K—Ny-i) kőalapozás első sora

10. A szárazon és a habaresba rakott kőalapozások a feltárás után

11. A kétféle alapozás délnyugati sarka

12. A habarcsba rakott (É—D-i) alapozás déli vége a ráépült barokk kori pillérrel, valamint a barokk téglapadló maradványa

13. A nagyméretű — a hajó hossz tengelyében húzódó — oszlopalapozás

14. A habarszba rakott (É—D-i) alapozás északi vége, valamint a barokk kori pillér és alapozás

15. A déli előtér keleti felében feltárt — feltehetően egy nyitott előtérhez tartozó — alapozás

16. A szentély keleti oldala kutatás közben

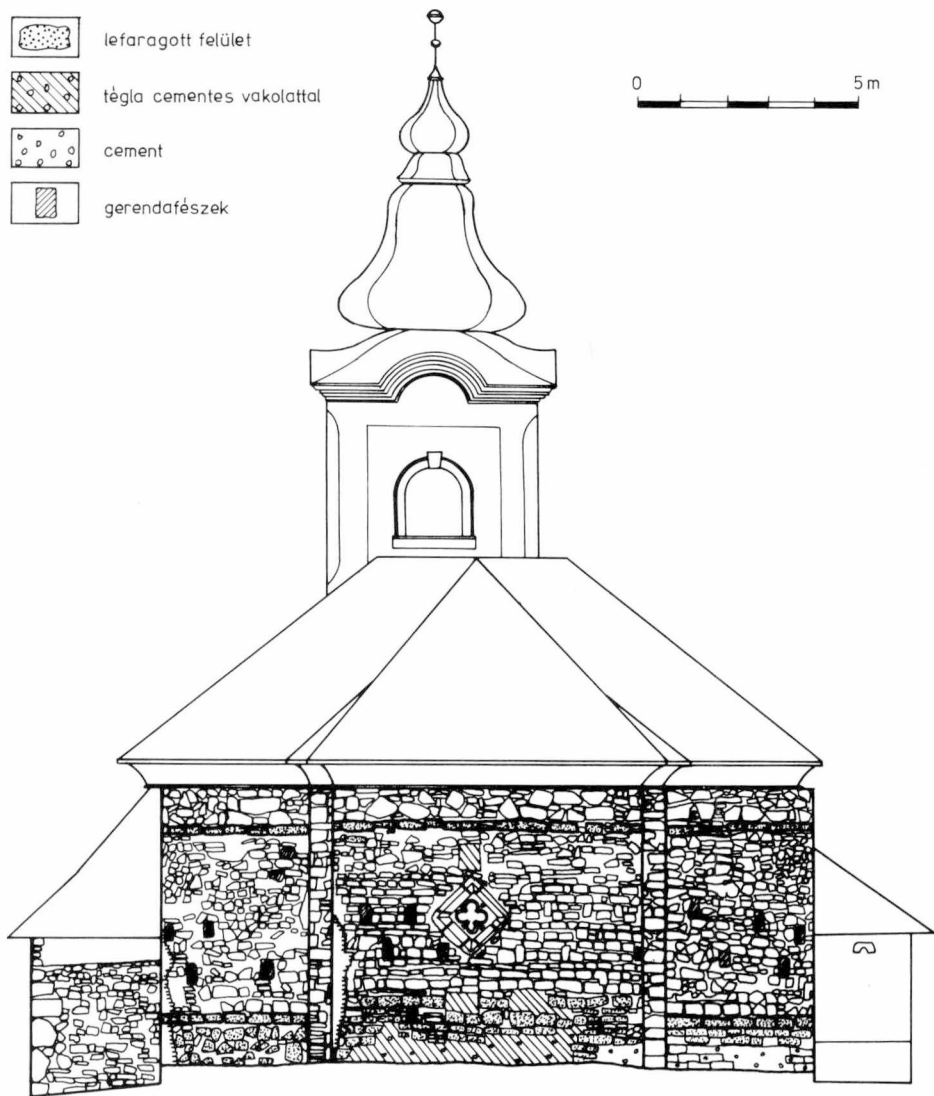
17. A 14. számú sír betöltéséből előkerült konzolhoz tartozó faragvány

18. A 18. számú sír övmelléklete (a rekonstrukció Hervay Judit munkája)

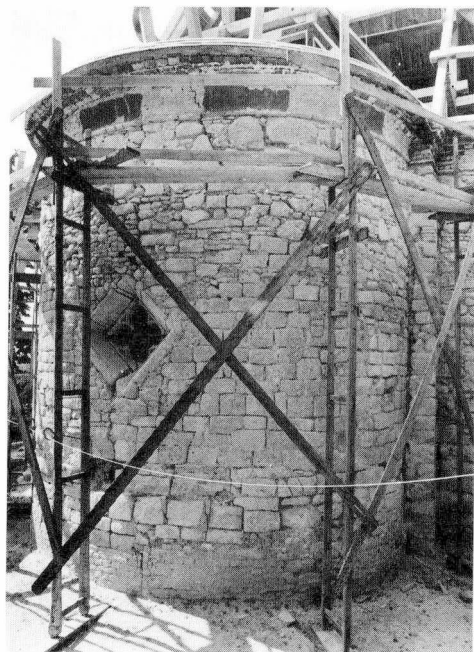
- lefaragott felület
- téglá cementes vakolattal
- cement
- gerendafészek

0 5 m

19. A templom keleti homlokzata

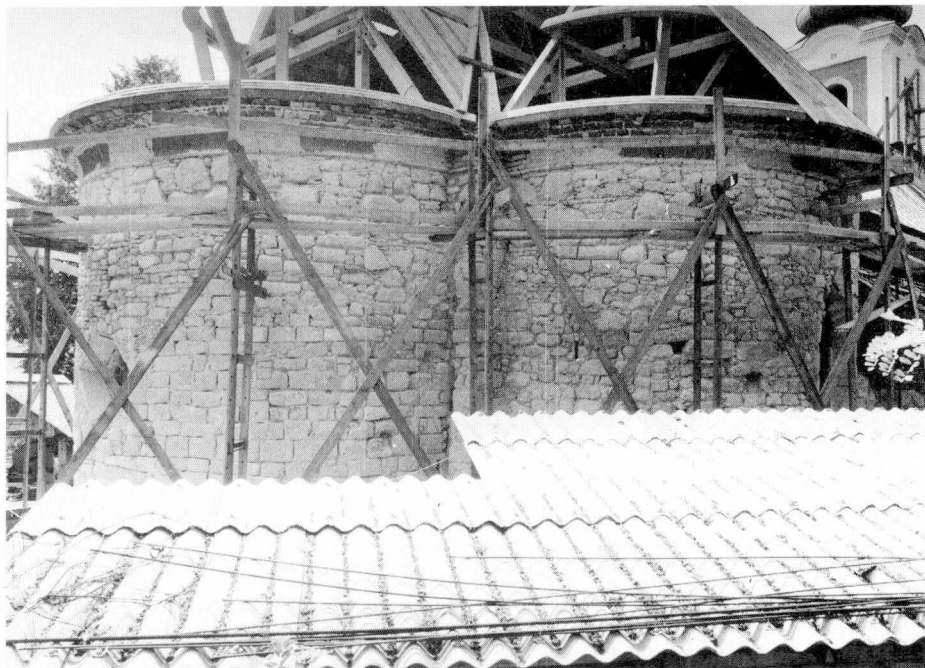
20. A szentély ÉK-i nézete a kutatás befejezésekor

21. A szentély és az északi „karj” kutatás közben

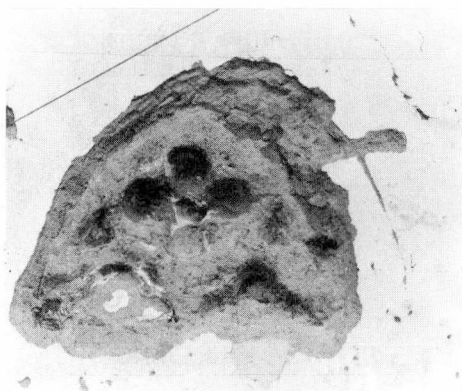
22. A szentély és az északi „karéj” a kutatás befejezésekor

23. A szentély és a déli „karéj” a kutatás befejezésekor

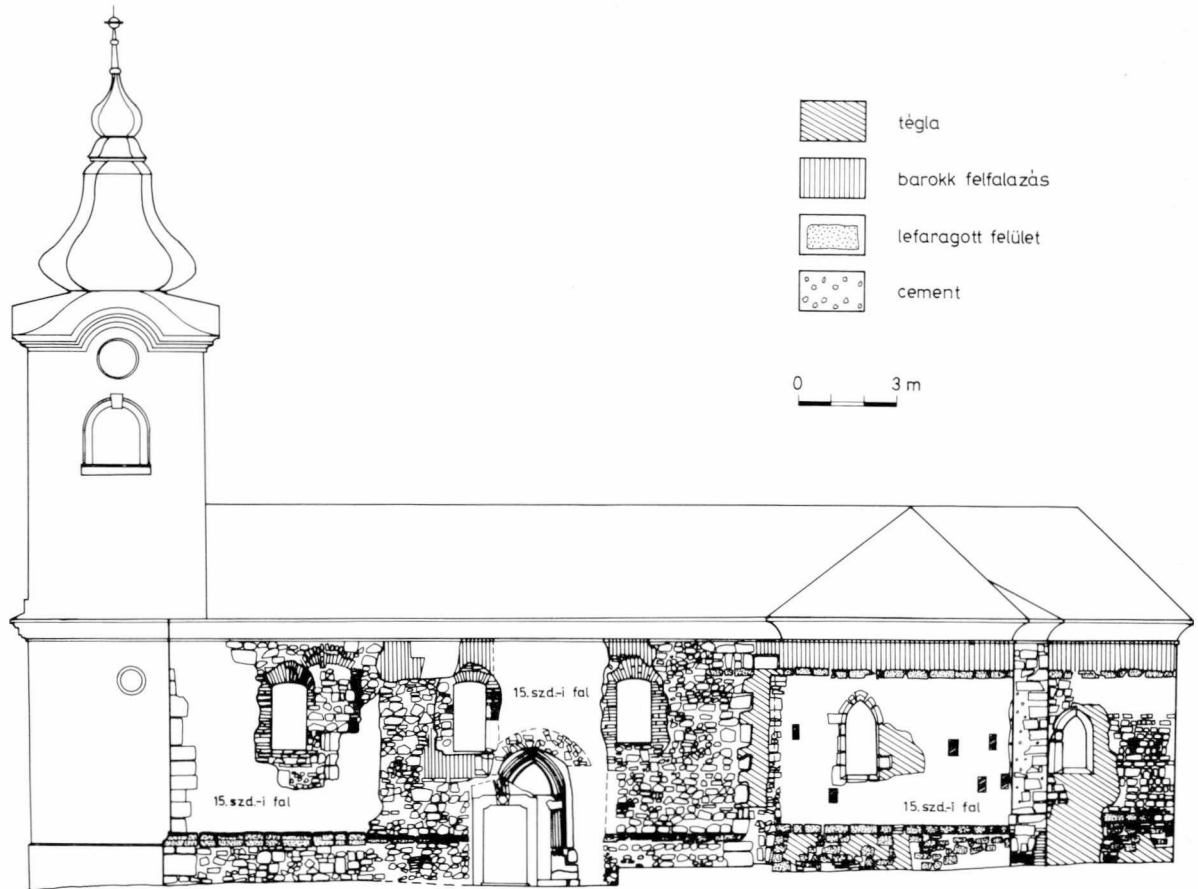
24. A plébánia gazdasági épületének falában másodlagosan elhelyezett — a karéjok és a szentély ablakaiból kiemelt — mérművek

25. A gazdasági épület falából kibontott mérmű

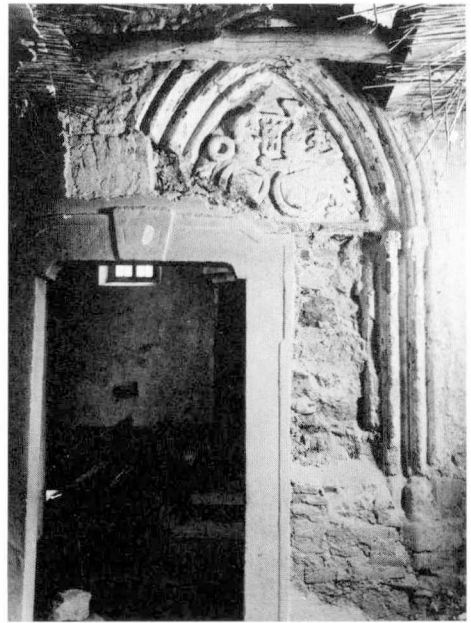
26. A gazdasági épület falából kibontott mérmű

27. A templom déli homlokzata

28. A hajó déli falának nyugati szakasza, valamint a barokk torony csatlakozása

29. A hajó déli falában kibontott gótikus és barokk kapuzatok

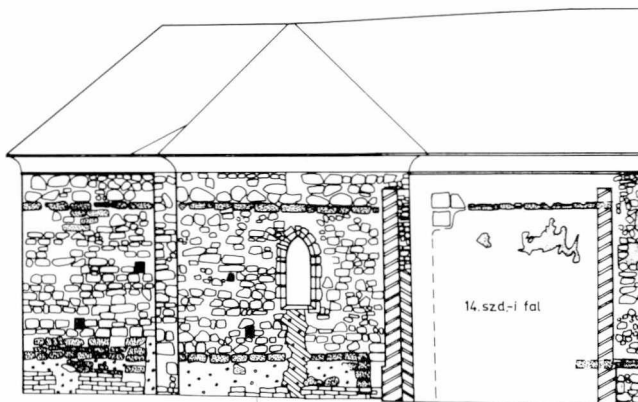
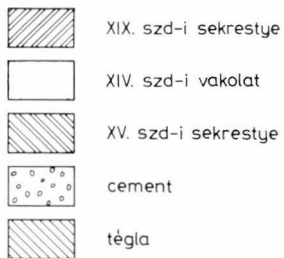
30. A déli előtér kibontott reneszánsz kapuzata

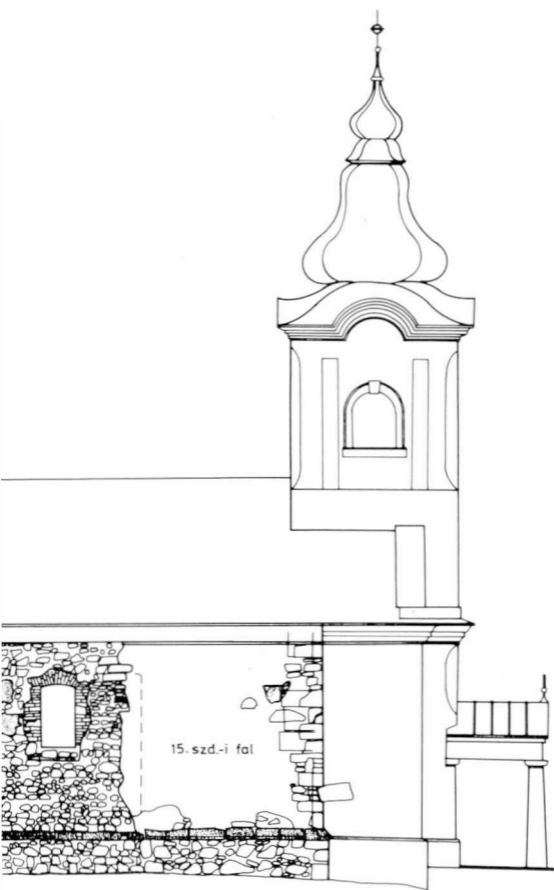
31. A hajó déli falában kibontott gótikus kapuzat

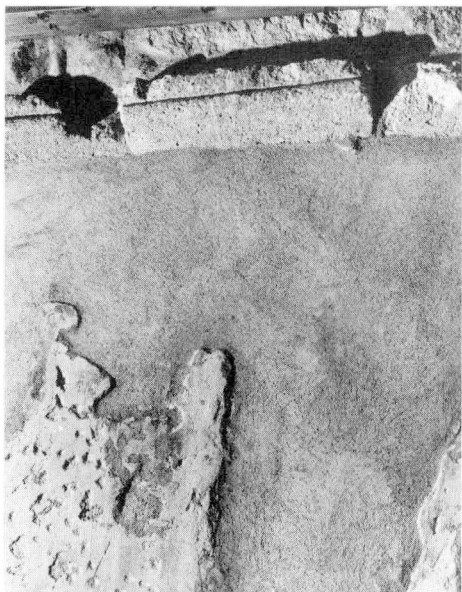

32. A barokk torony nyugati homlokzata helyreállítás közben (a lebontott „porticus” visszahelyezése előtt)

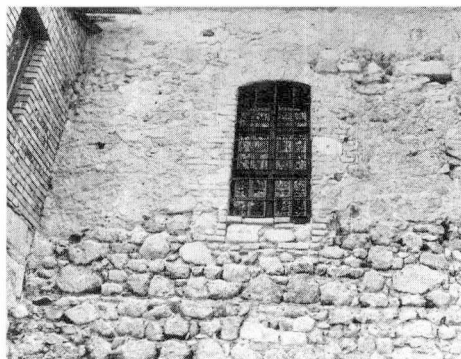

33. A templom északi homlokzata

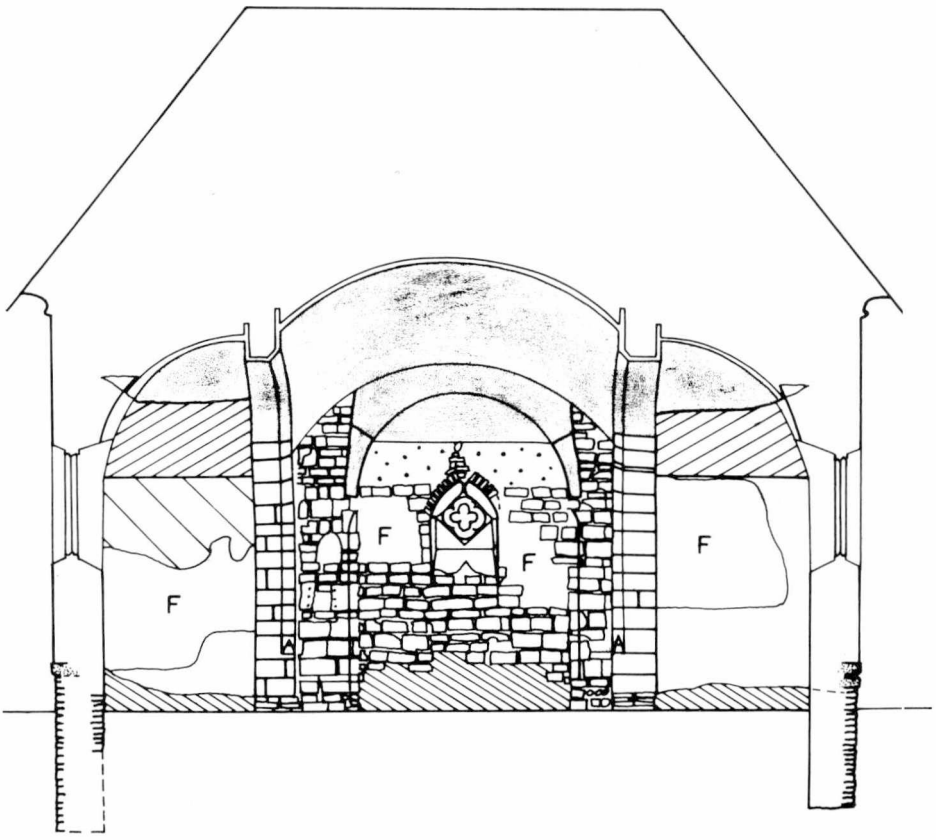
34. A sekrestye padlasterében húzódó koronázópárkány, valamint a középkori vakolat töredéke

35. Az északi homlokzat keleti szakasza kutatás közben

36. A templombelső nyugat felől

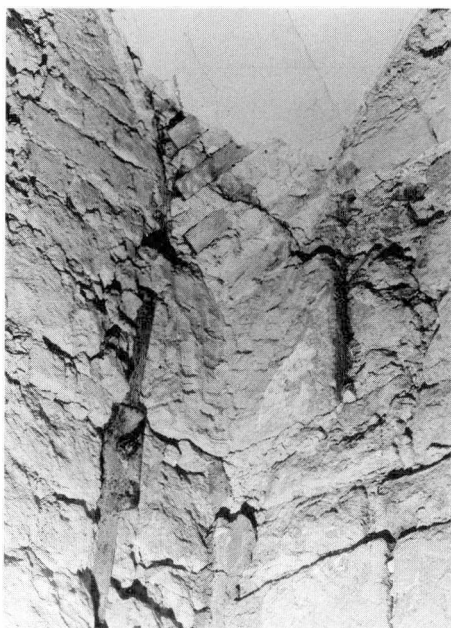
- XVI-XVII. szd-i téglaboltozat
- téglá
- fa
- XV. szd-i vakolat és fektetőhabarcs
- XVII. szd-i vakolat
- F freskó

0 5m

37. A szentély és a „karéjok” (É—D) metszete

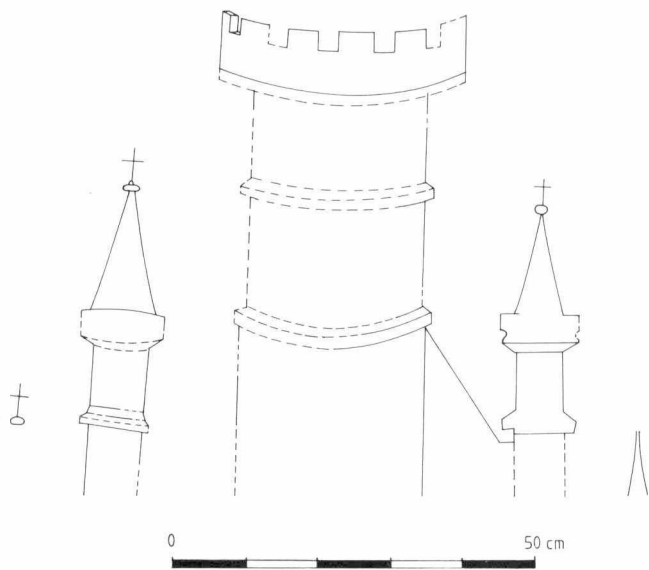
38. A szentélybelső kutatás közben

39. A négyzetes tér boltozatának ÉK-i (visszabontott) bordaíntítása

40. A déli „karéj” diadalívének nyugati oldalánál kibontott román kori résablak

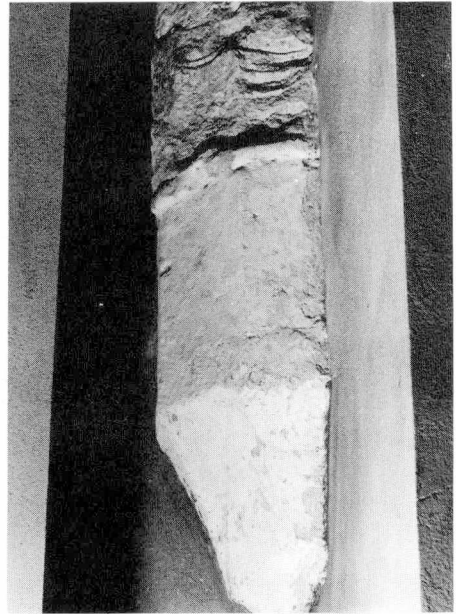
41. A déli „karéj” falán lévő 15. századi bekarolás

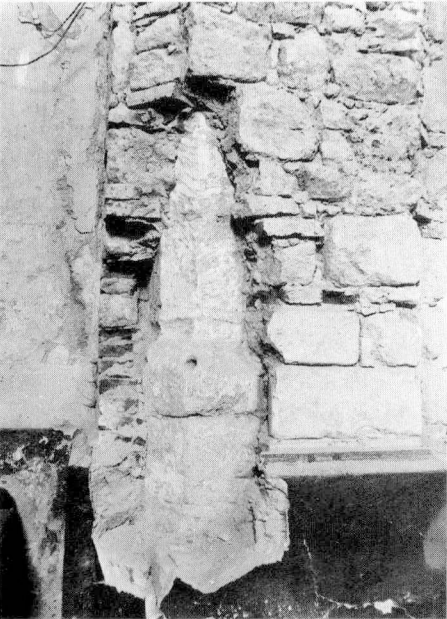
42. A sekrestye déli falában kiképzett ikerfülke a másodlagosan elhelyezett sírkőtöredékekkel

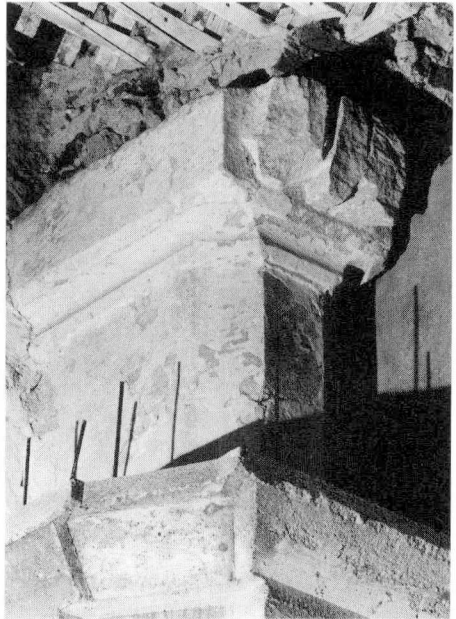
43. A hajó ÉK-i szakaszán látható fülke

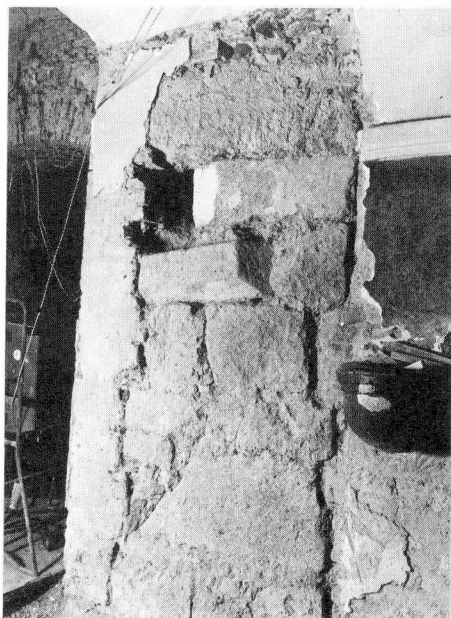
44. A hajó ÉK-i sarkában elhelyezett konzol

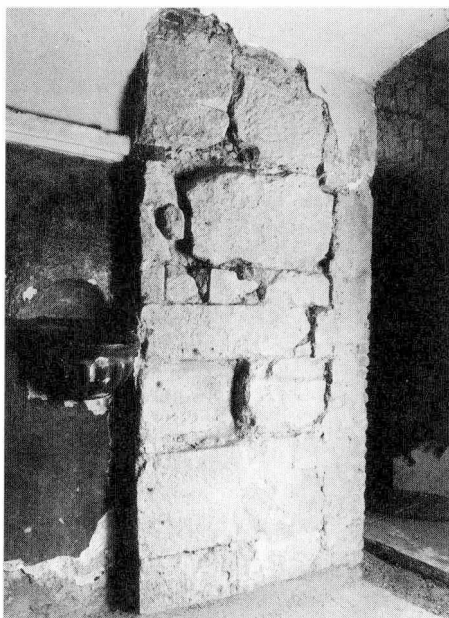
45. A hajó északi fala előtt álló — a barokk korban köpenyezéssel átalakított — gótikus falpiller

46. A gótikus falpiller fejezte a boltozatindítás csonkjaival

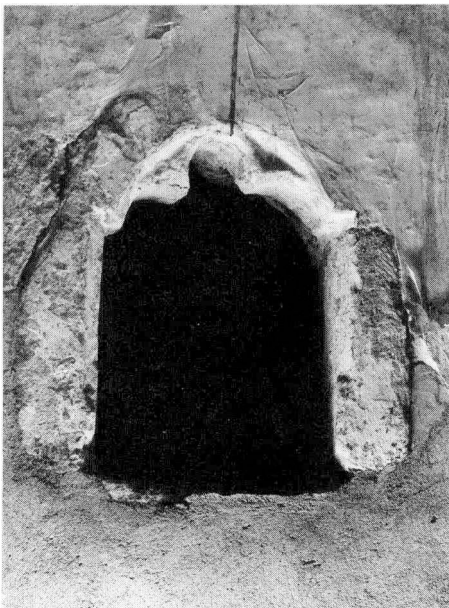
47. Az átépített nyugati hajófal bejáratának északi kávája a másodlagosan beépített faragványokkal (falpillér rétegekővei)

48. Az átépített nyugati hajófal bejáratának déli kávája a másodlagosan beépített falpillér-rétegekővekkel, valamint a boltozati kőbordákkal

49. Az átépített nyugati hajófalba másodlagosan beépített faloszlop rétegekőve

50. A hajó DK-i szakaszán lévő fülke

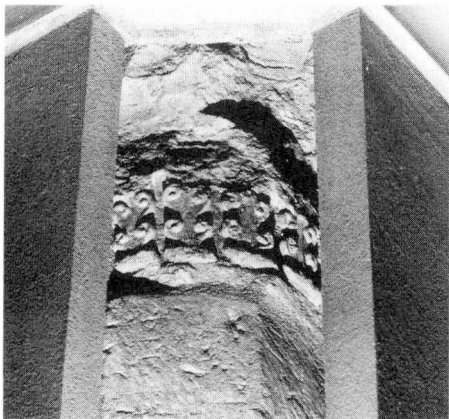
51. A hajó DK-i sarkában álló barokk pillér, a másodlagosan beépített oszlopdobokkal

52. A kibontott gótikus kapuzat belső áthidalása és a felette lévő konzol

53. A konzol elhelyezésekor másodlagosan felhasznált félköríves keresztmetszetű — egy korábbi építési periódushoz tartozó — „báránys” gyámkő

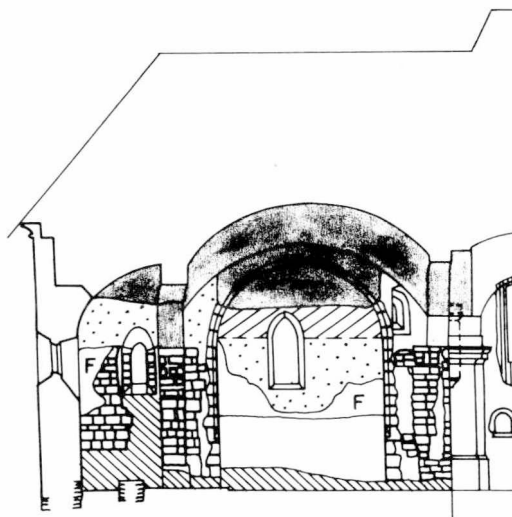
54. A gótikus falpillér törzsén húzódó levélsoros díszítés

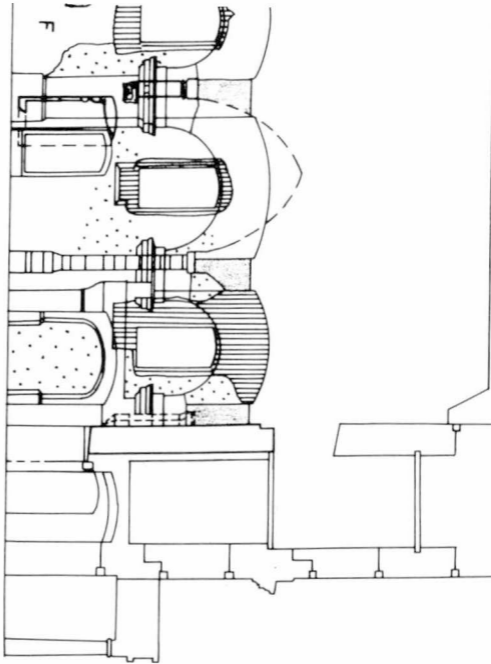
55. A falpillér fejezetére támaszkodó kőbordás boltozat homlokíve mentén kiforduló vakolat rövid szakasza

- fa
 - XVI-XVII. szd-i téglaboltozat
 - XV. szd-i vakolat és fektetőhabarcs
 - XX. szd-i téglafal
 - XVIII. szd-i falazat
- F freskó

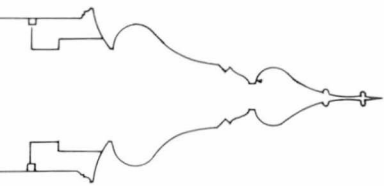
0

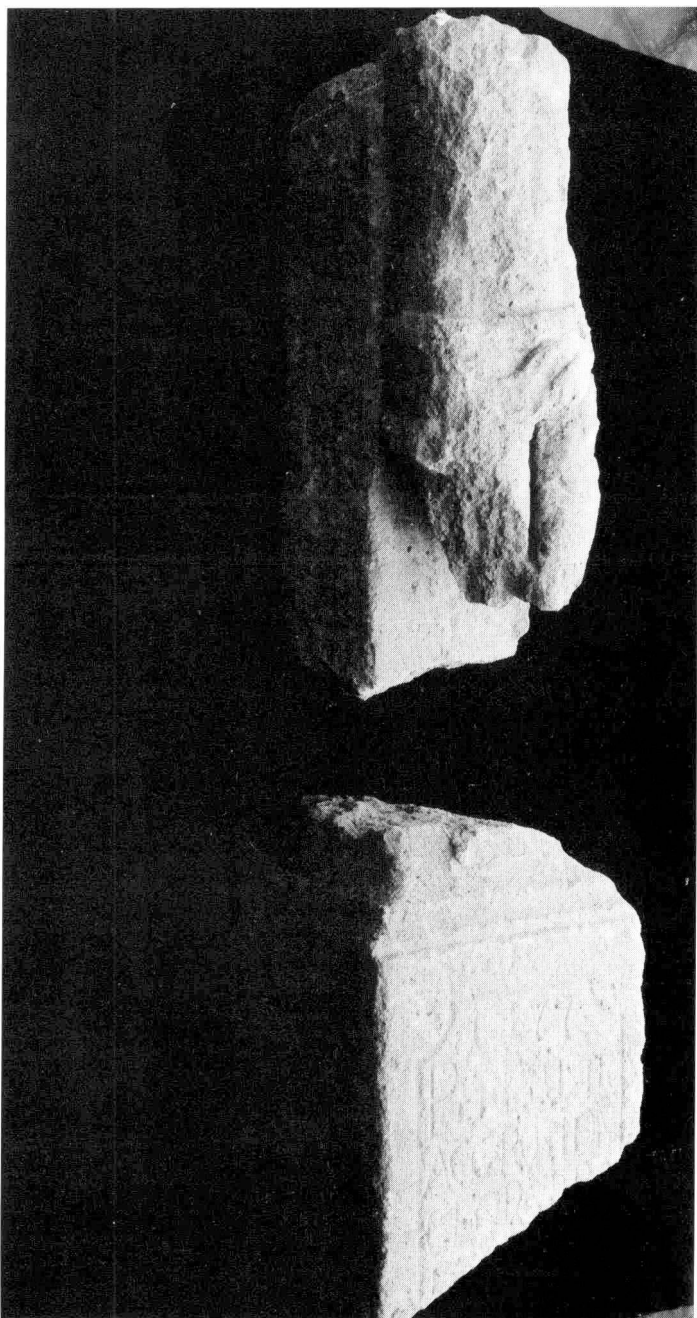

56. A templom K—Ny-i metszete

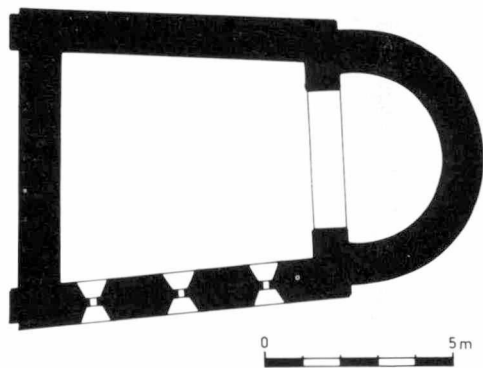

3 m

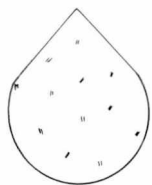
57. A kerítőfal keleti szakaszából kiemelt 18. századi „Corpus” töredékei

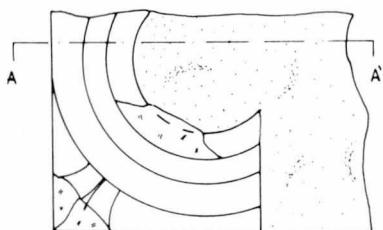
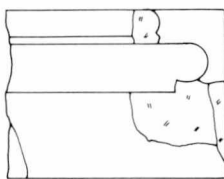
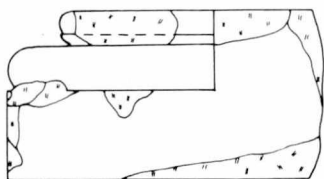
58. A 13. századi templom (Sedlmayr János nyomán)

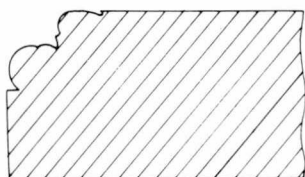
59. A 13. századi templom kapubéltetének lábazata és oszlopa

1.

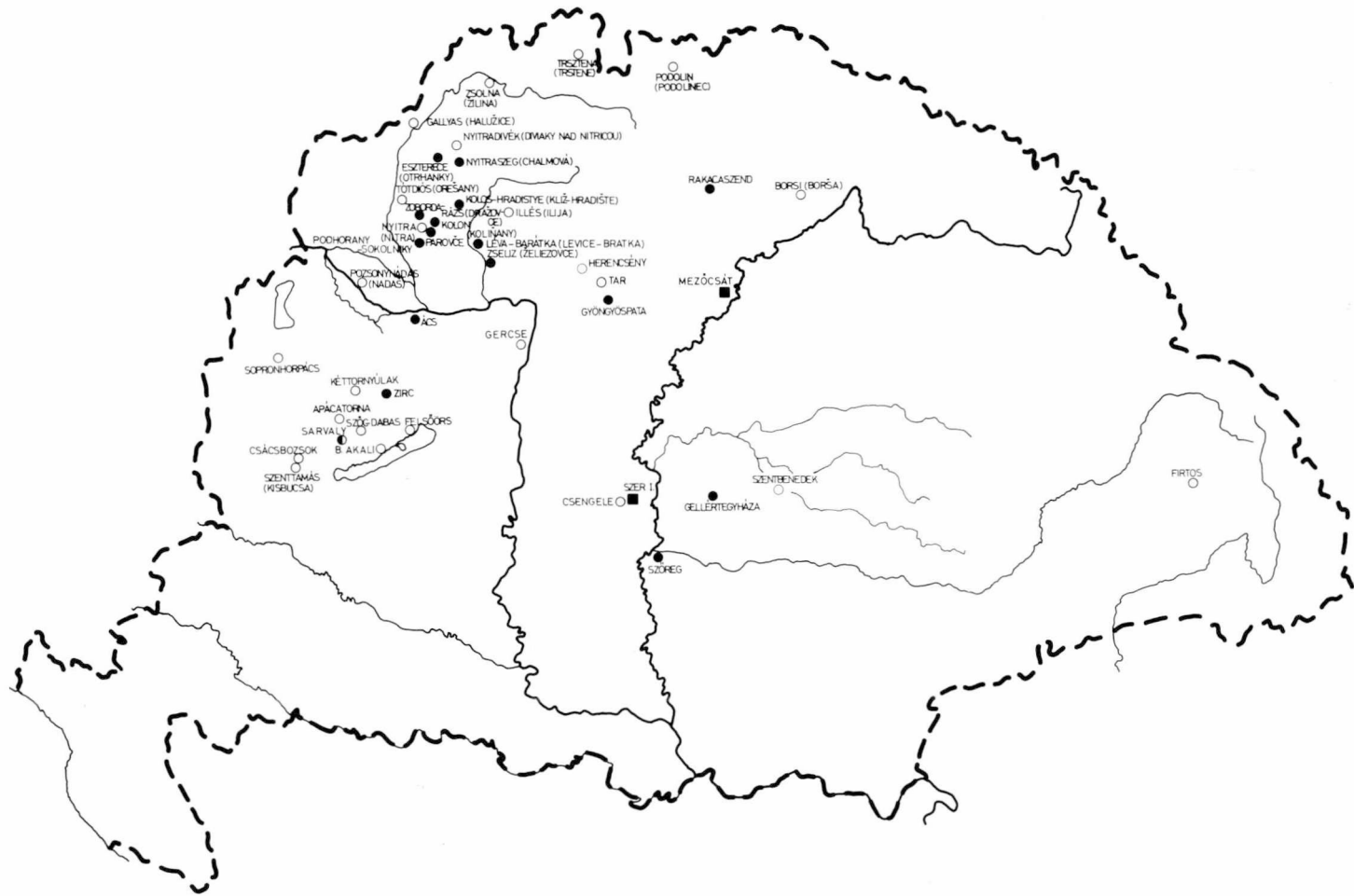
2.

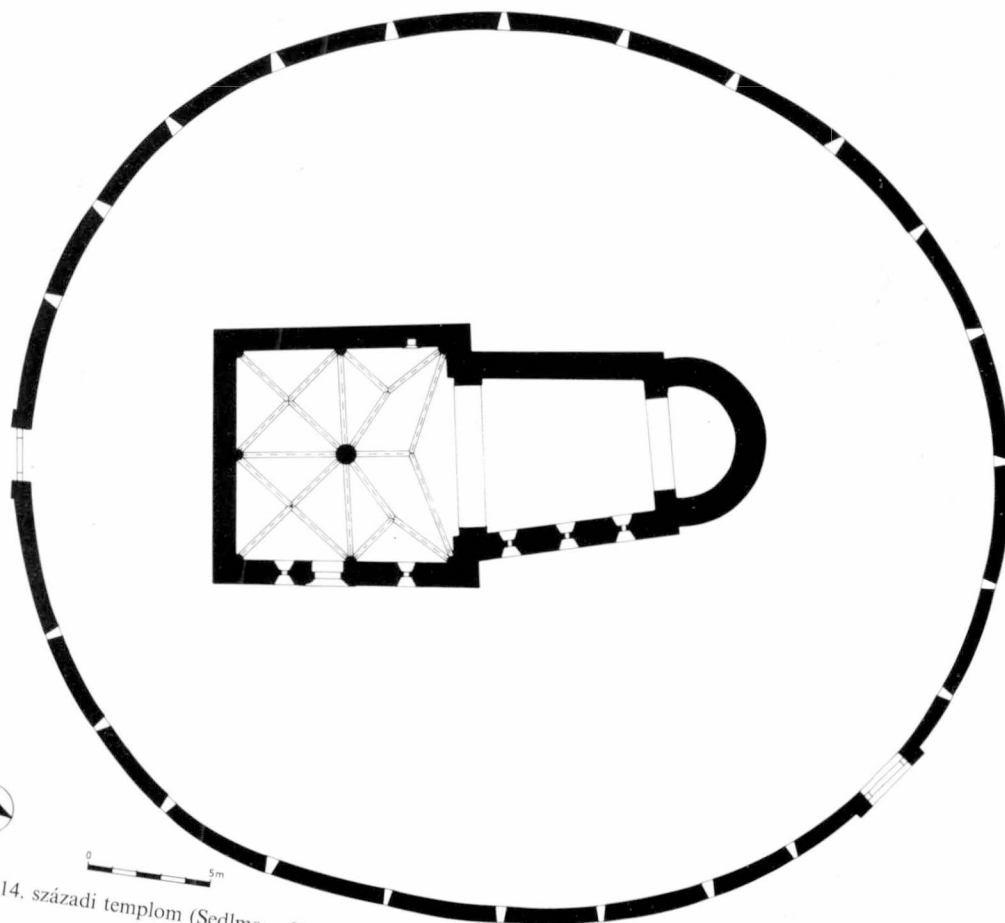
A-A metszet

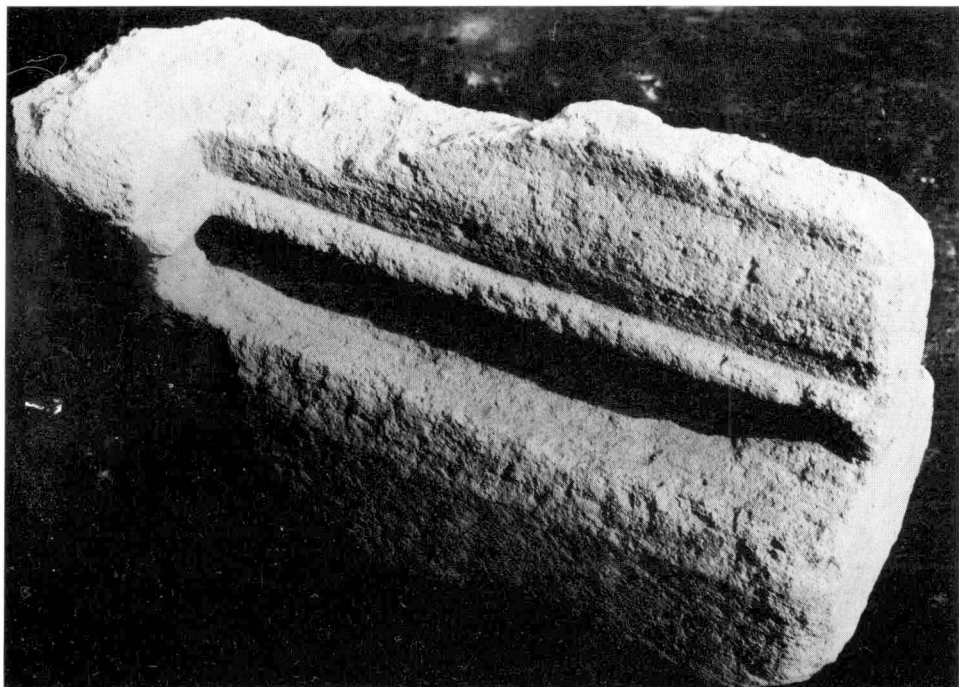
60. A 13. századi templom kapuzatához tartozó faragványok (1. oszloptörzs, 2. lábazat) felmérési rajza

61. A patkóiv szentélyzáródású templomok a történeli Magyarországon

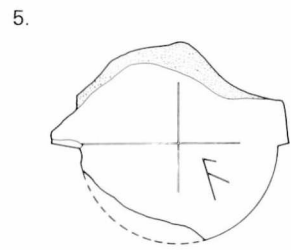
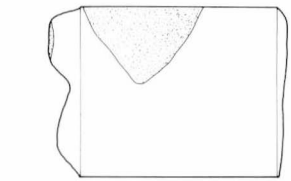
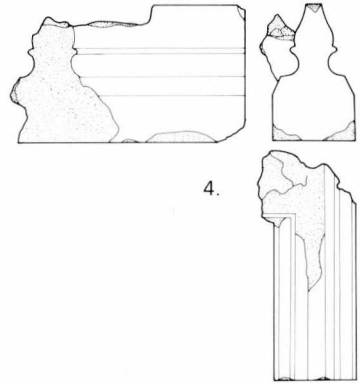
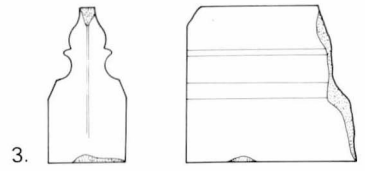
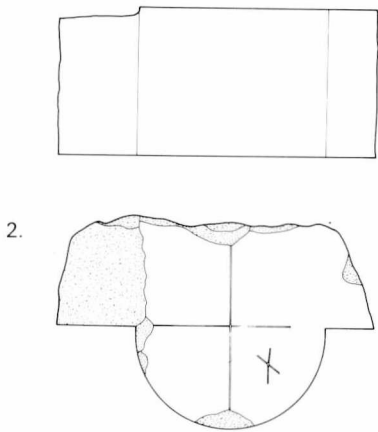
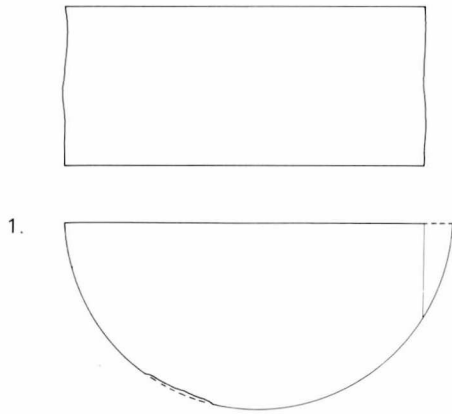
62. A 14. századi templom (Sedlmayr János nyomán)

63. A 14. századi templomhajó boltozatának kőbordája

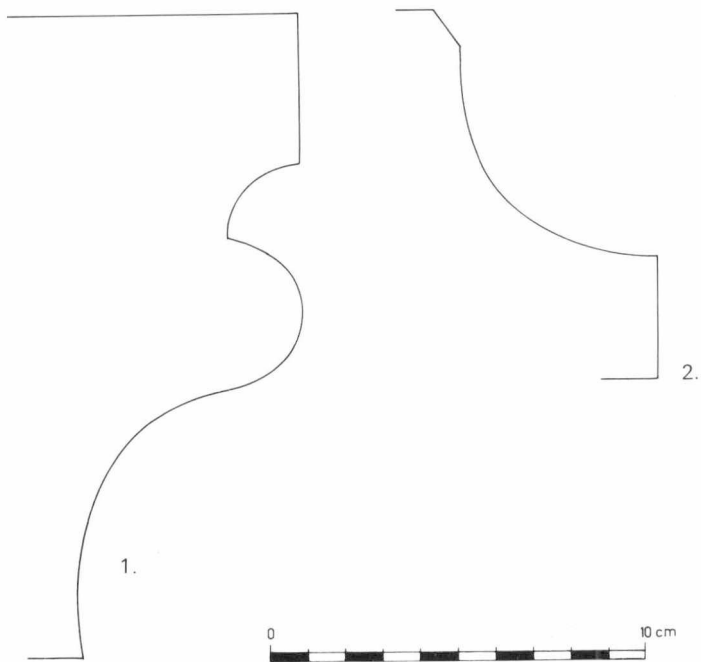

64. A 14. századi templomhajó faloszlopának réteggöve

0 20 cm

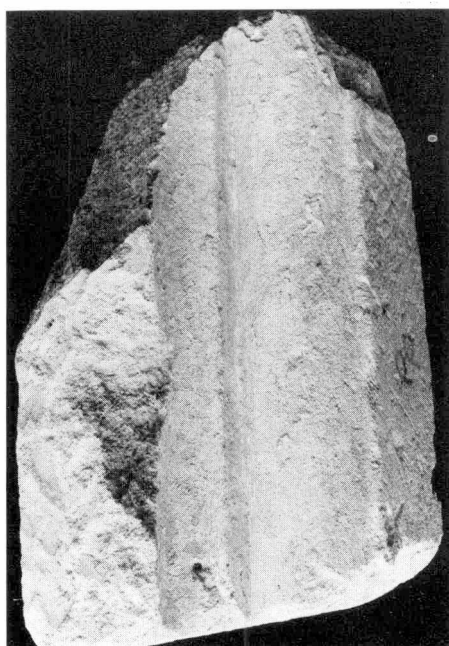
65. A 14. századi templomhajó boltozatának szerkezeti elemei(1. oszlopdob, 2. faloszlop réteggő, 3—4. boltozati bordák, 5. faloszlop réteggő)

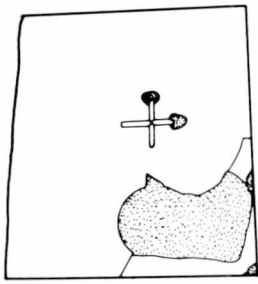
66. A 14. századi templomhajó 1. koronázó- és 2. lábazati párkánya

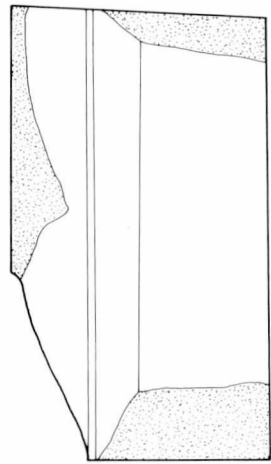
67. A 14. századi templom kapuzatának lábazata

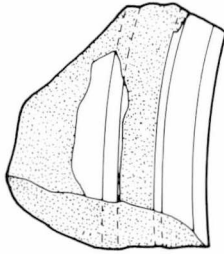
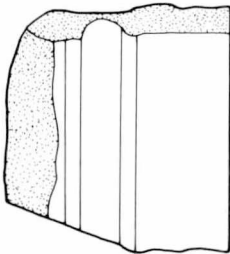
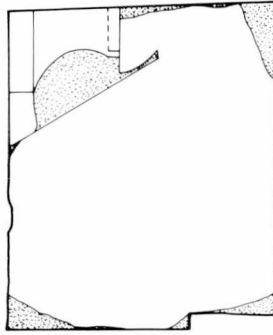
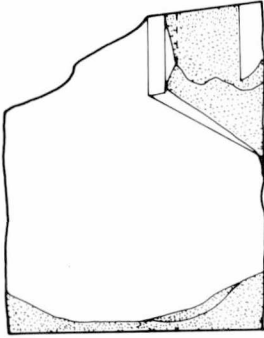
68. A 14. századi templom kapuzatának szárköve

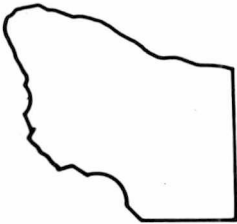
1.

2.

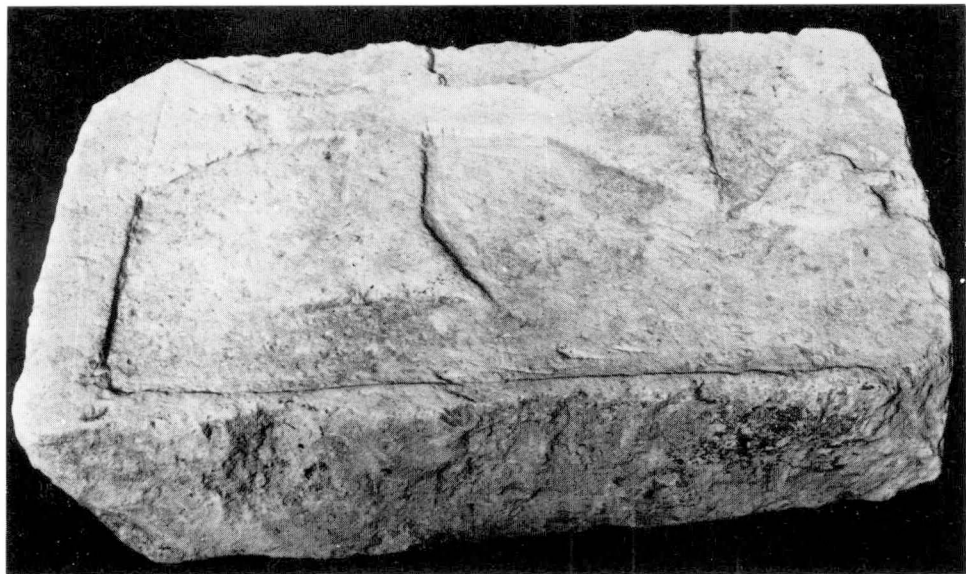

3.

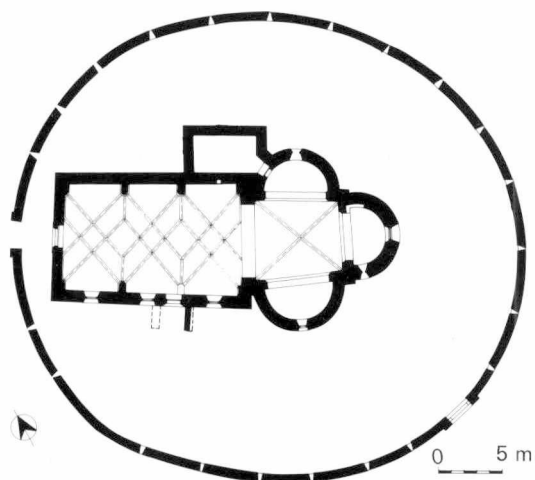

0 20 cm

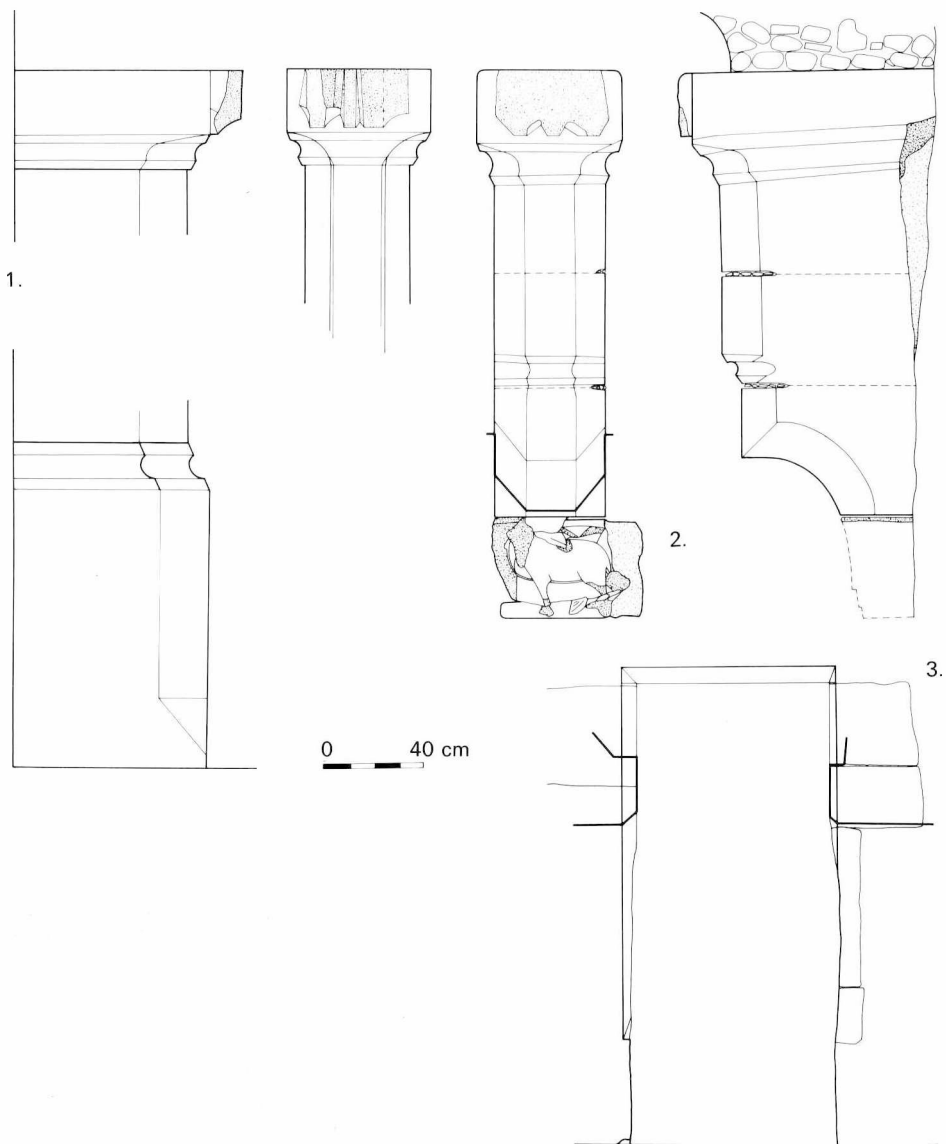
69. A 14. századi templomhajó kapuzatához (1. lábzat és 2. szárkő) és ablakához (3. keretkő) tartozó faragványok felmérési rajza

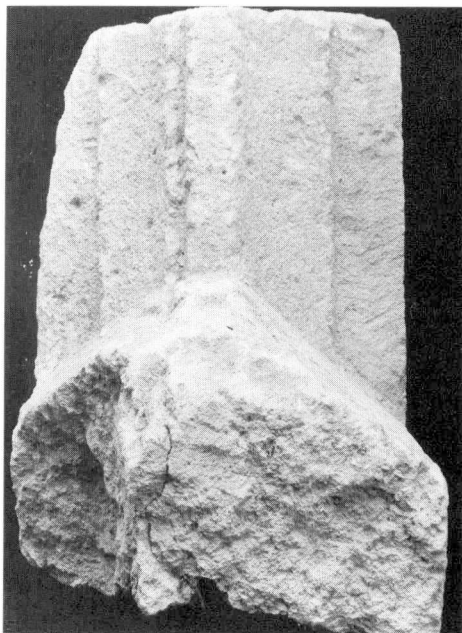
70. A sekrestye ikerfülkéjéből kiemelt Rátót-címeres sírkő

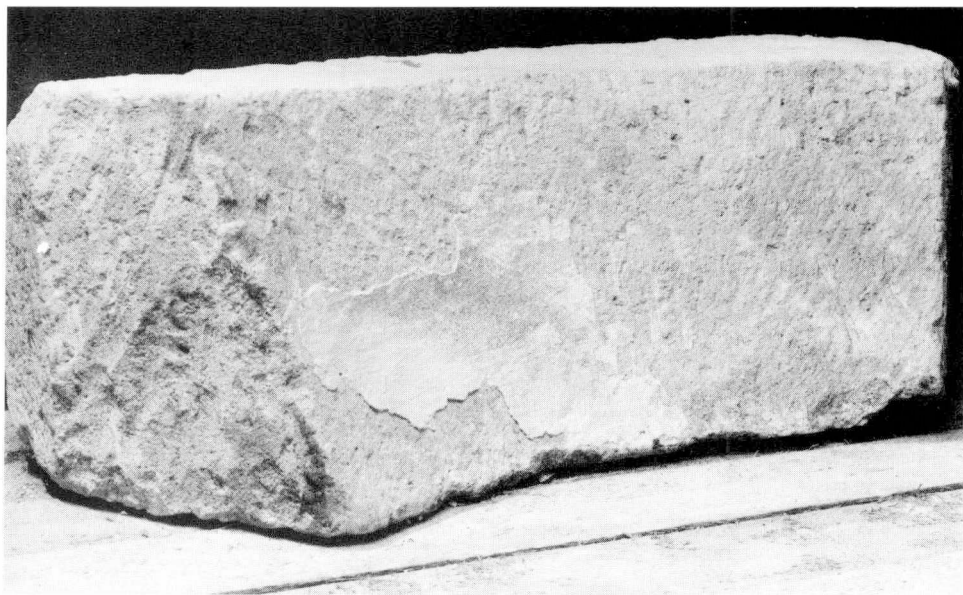
71. A 15. századi templom (Sedlmayr János nyomán)

72. A 15. századi hajó falpillérének (1), a kapuzat feletti „bárányos” konzolnak (2), valamint a sekrestye élszedett kőkeretes ajtajának (3) felmérési rajza

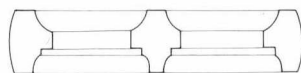
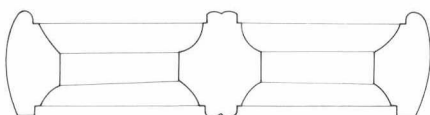
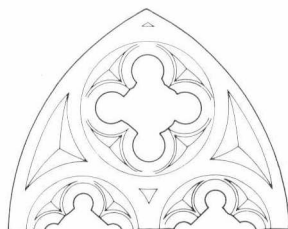
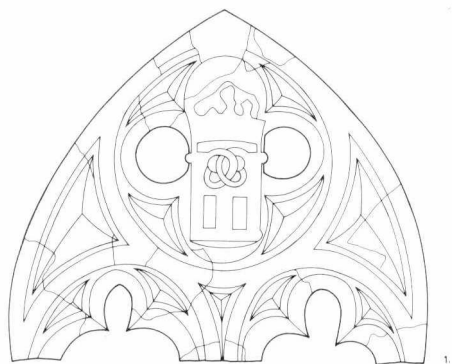

73. A 15. századi hajó déli falában kialakított merműves ablakához tartozó (a barokk átépítés során megszüntetett) szár- és könyöklőtöredék

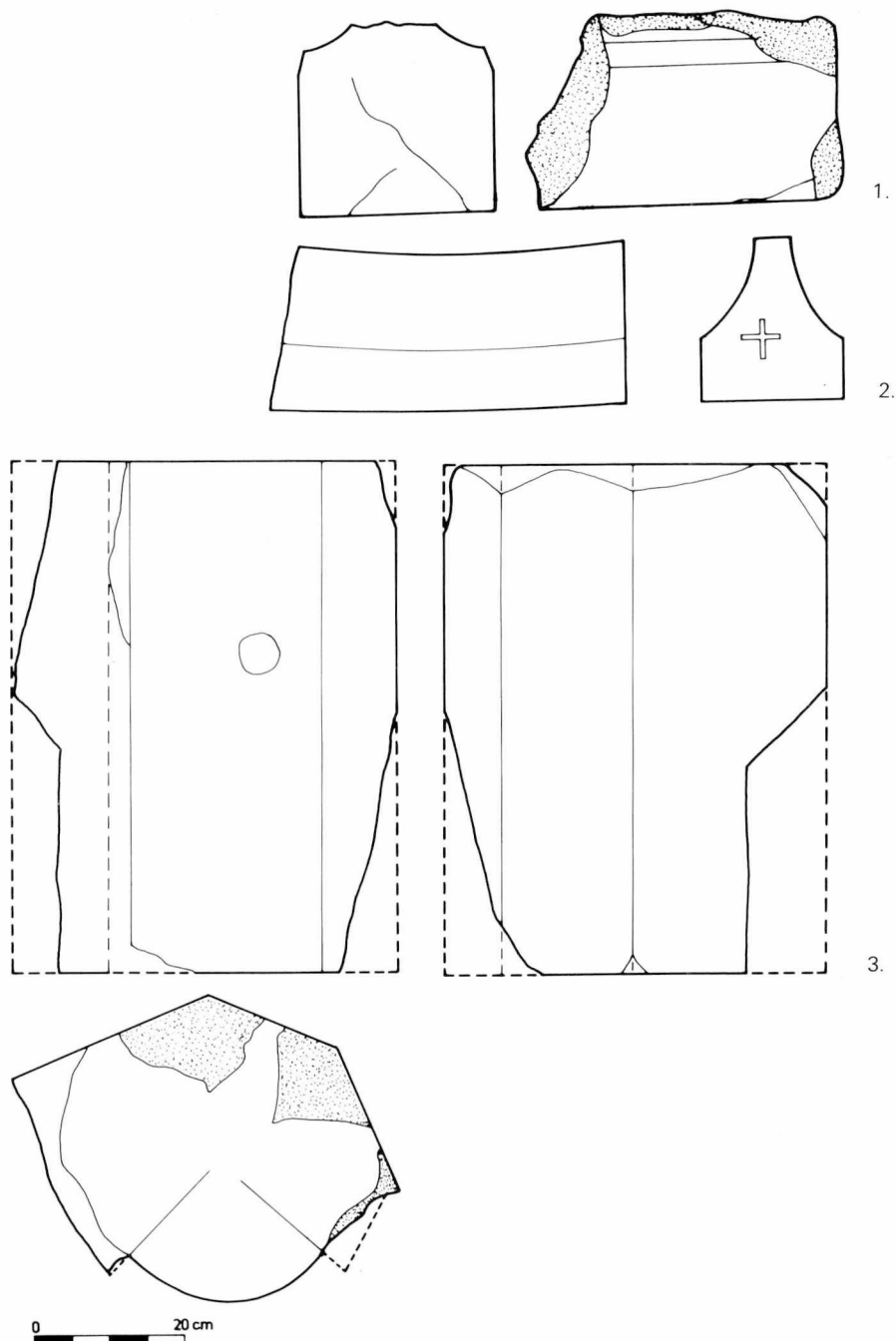
74. A barokk torony falából kiemelt gótikus körablak keretköve

75. A plébánia gazdasági épületének falából kiemelt mérmű, melyet a helyreállítás során a déli „karéjban” helyeztek el

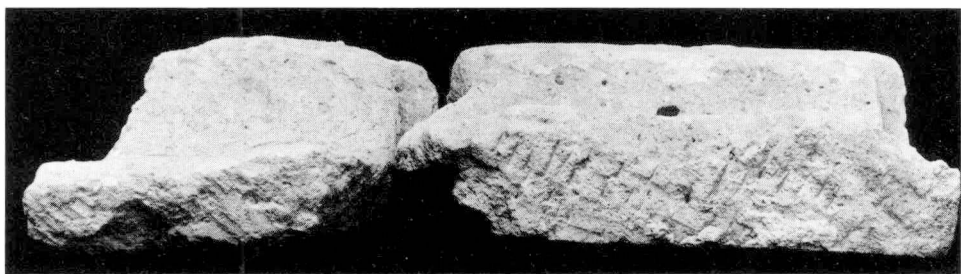

0 20 cm

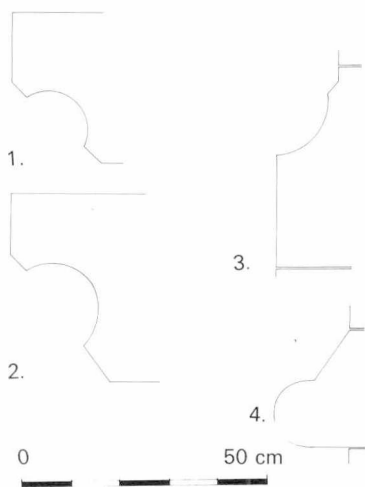
76. Az északi „karéj” ablakmérműve (1), valamint a szentély 13. századi falában kialakított gótikus ablak mérműve (2), melyek a plébánia gazdasági épületének falából kerültek elő

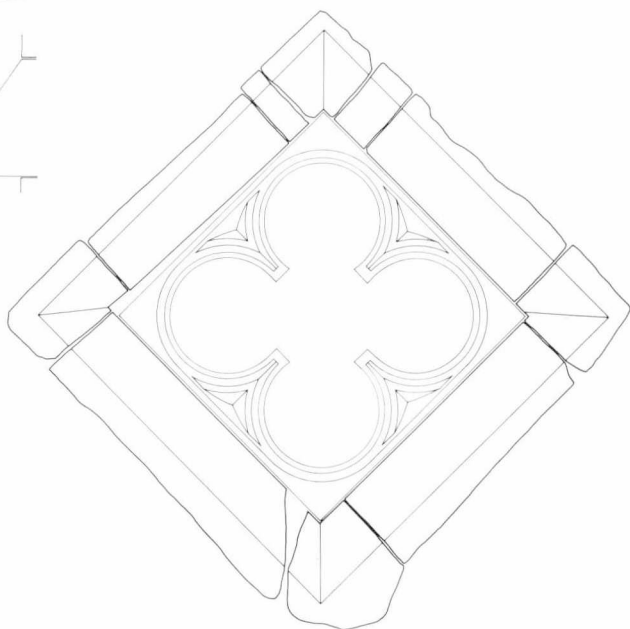
77. A 15. századi templom négyzeti terét lefedő keresztboltozatának kőbordája (1), a hajó hálóboltozatának kőbordája (2), valamint a falpillér egyik — a 14. századi faloszlop réteggő átfaragásával nyert — darabja (3)

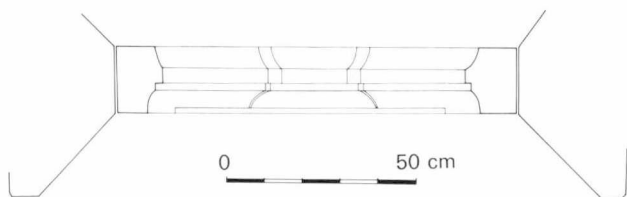
78. Köcsatornák a 15. századi templomból

79. A „karéjokban” másodlagosan elhelyezett oltárok lapjának profilja (1), a 15. században felmagasított szentély koronázópárkányának profilja (2), a 15. századi hajó lábazati párkányának profilja (3), a „karéjok” lábazati párkányának profilja (4)

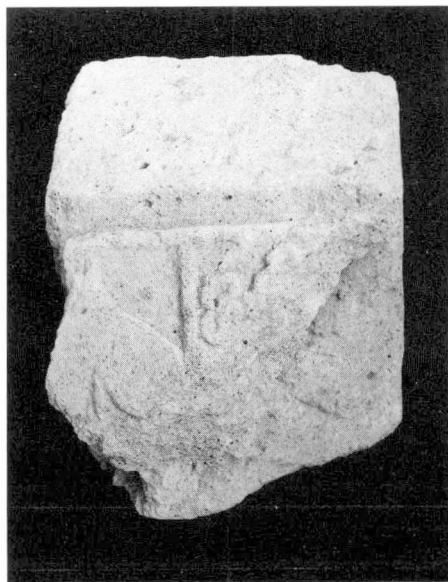

80. A szentély tengelyében elhelyezett 15. századi ablak

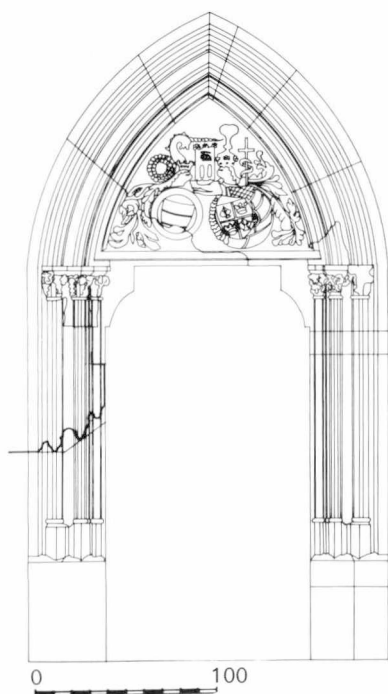

81. A 15. századi hajó nyugati kapuzatának bél-
letkövei

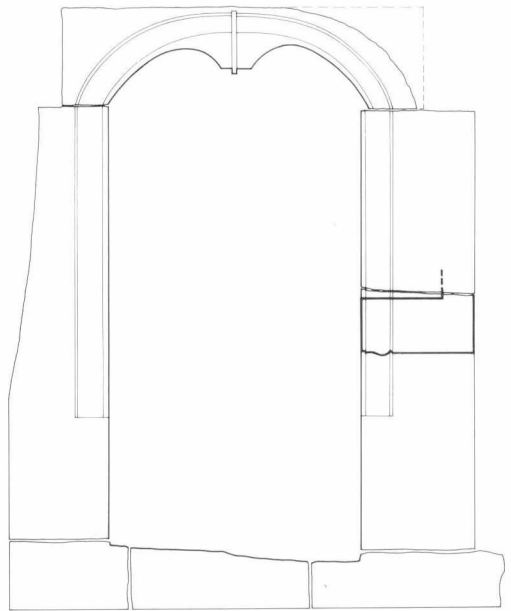
82. A 15. századi hajó nyugati kapuzatának Tari-
címeres konzolja

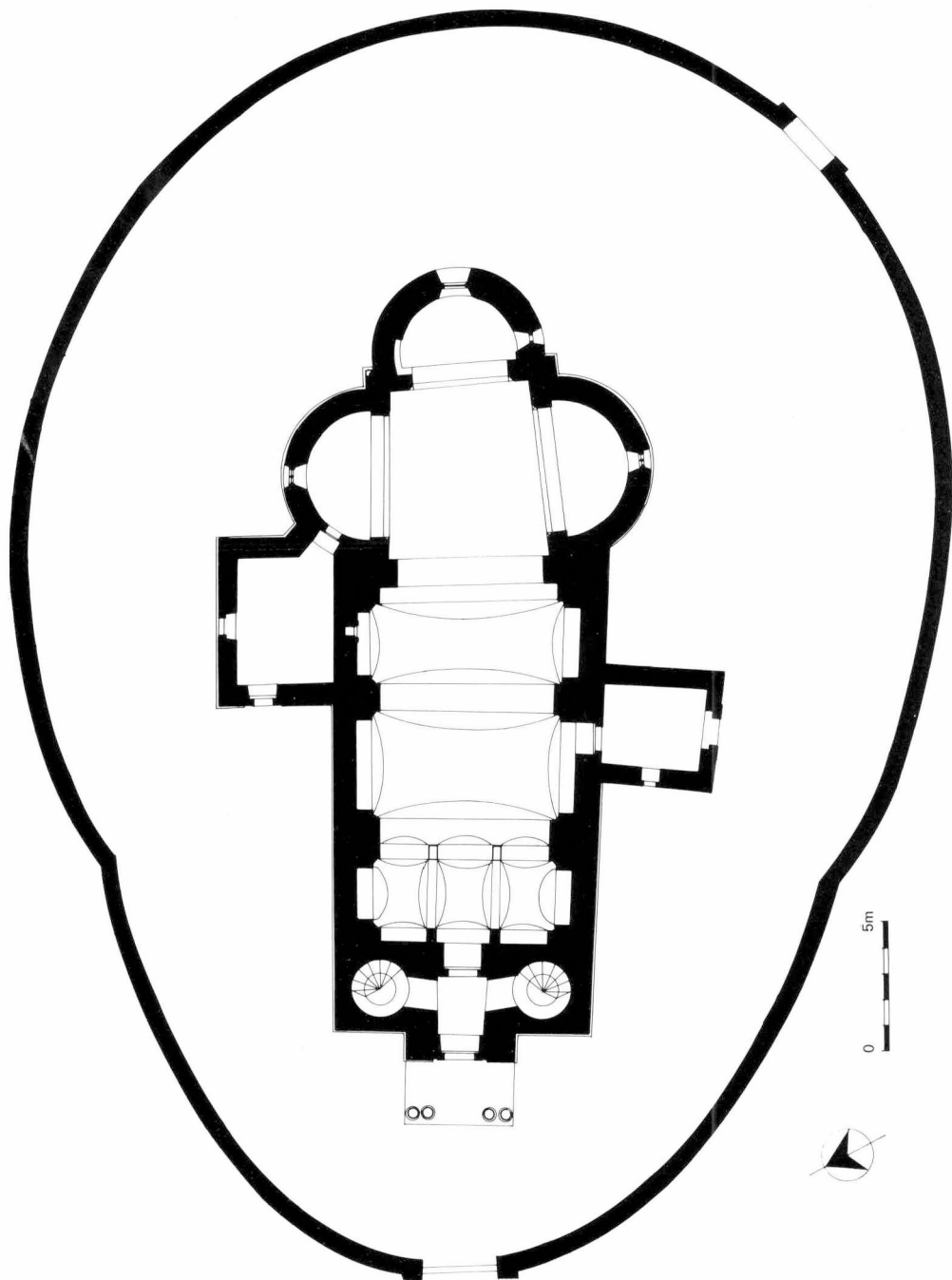
83. A 15. századi hajó déli kapuzata

84. A 15. századi hajó déli kapuzatának timpanonja

85. A déli előtér reneszánsz kapuzatának felmérési rajza

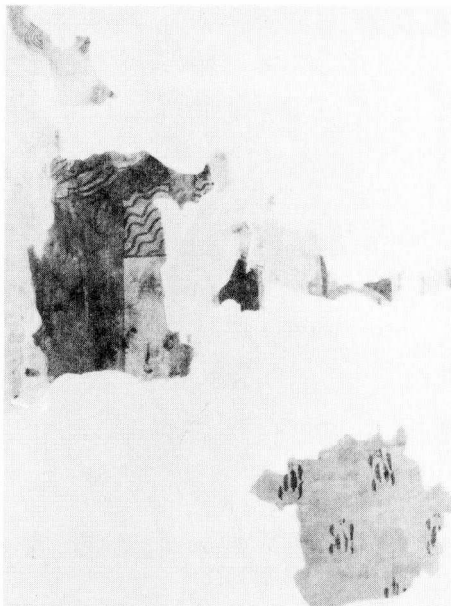

86. A 18. századi templom

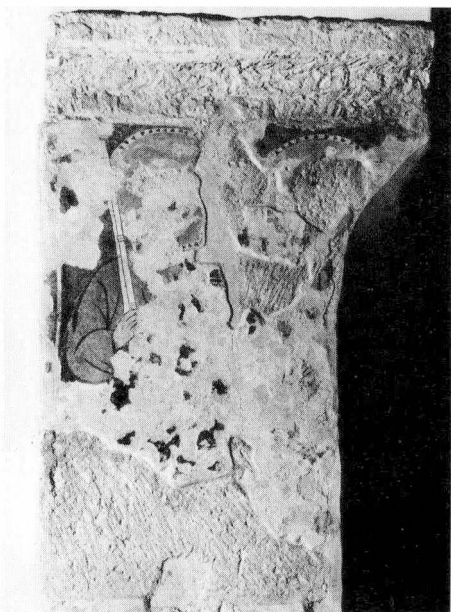
87. A helyreállított templom
kelet felől

88. A helyreállított templom dél felől

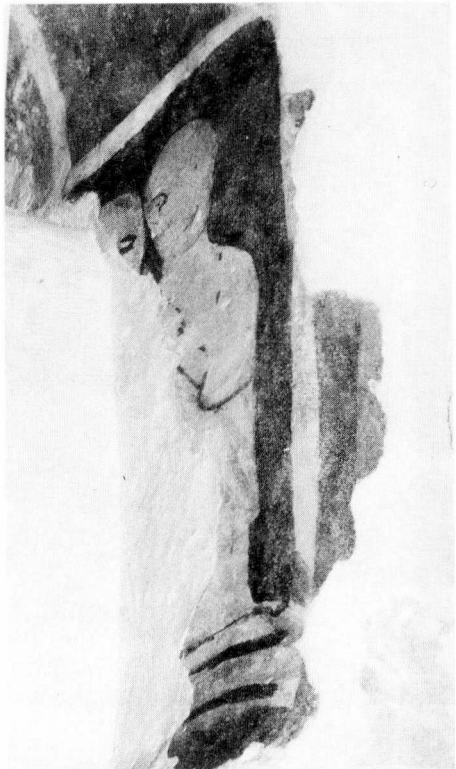
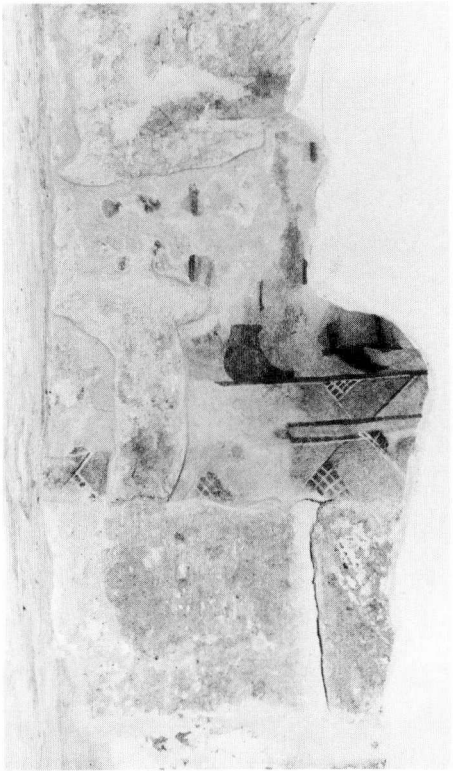

89. Álló apostol töredéke. A 13. század
második fele

90. Péter és Pál apostol töredéke. A 13. század
második fele

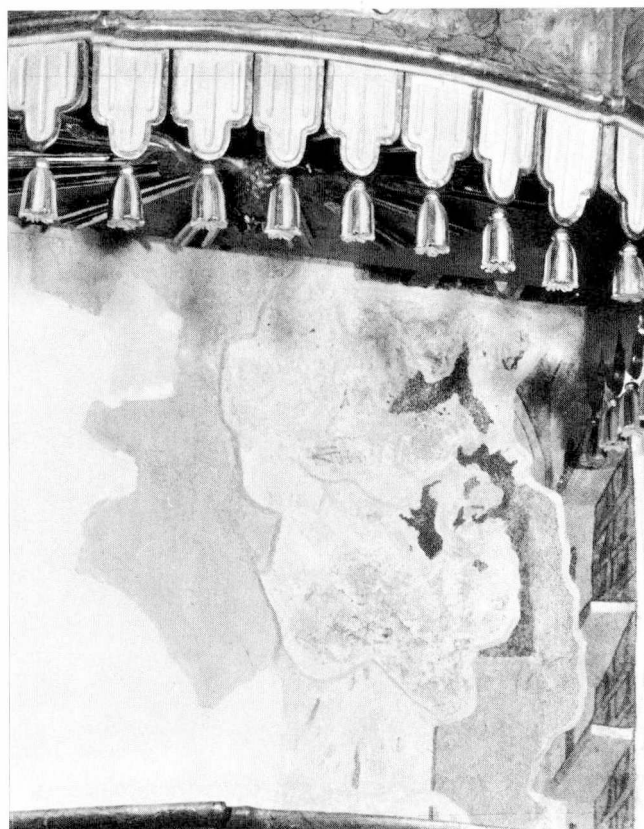
91. Angyali üdvözlés angyalának töredéke. A 13. század második fele

92. Álló emberpár. A 13. század második fele

93. A déli hajófal falképmaradványai. A 14. század utolsó negyede

94. Festett fülke töredéke. A 14. század utolsó negyede

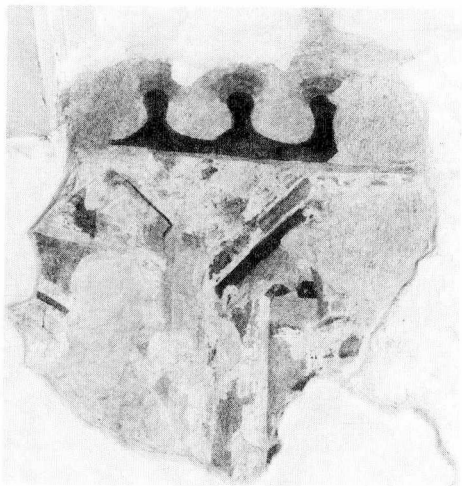
95. Passió-jelenetek. 1400 körül

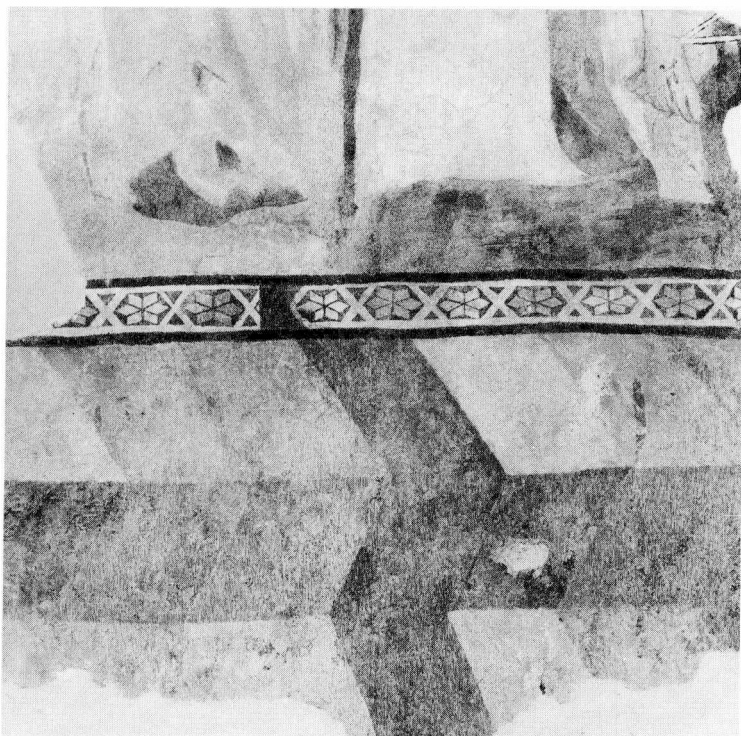
96. Keresztvitel (a 95. sz. kép részlete)

97. Levétel a keresztről (a 95. sz. kép részlete)

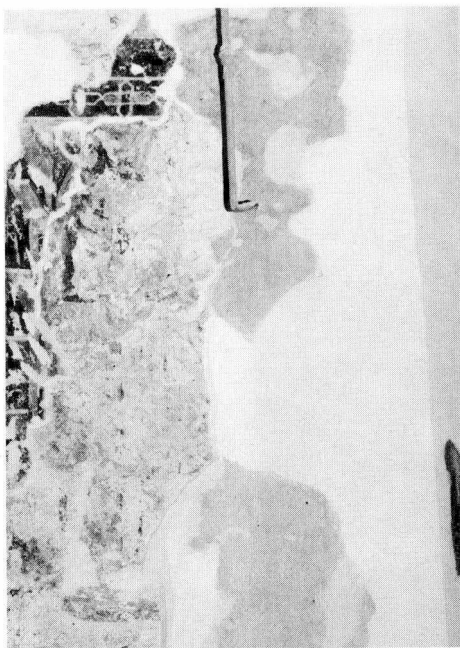

98. Passió-jelenet töredék. 1400 körül

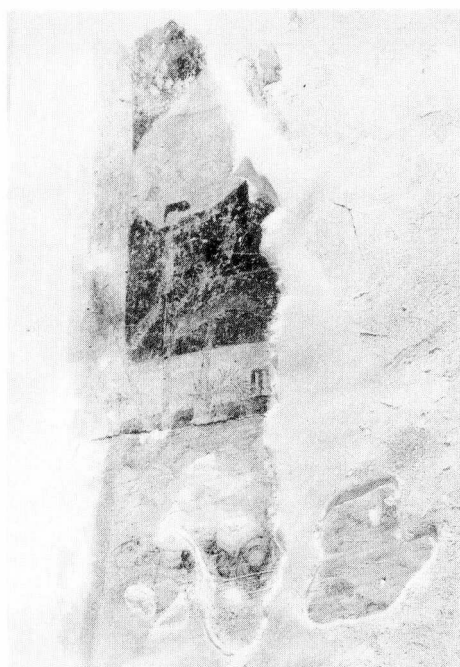

99. Lábazati sáv részlete (a 95. sz. kép részlete)

100. Szegélydíz. 1400 körül

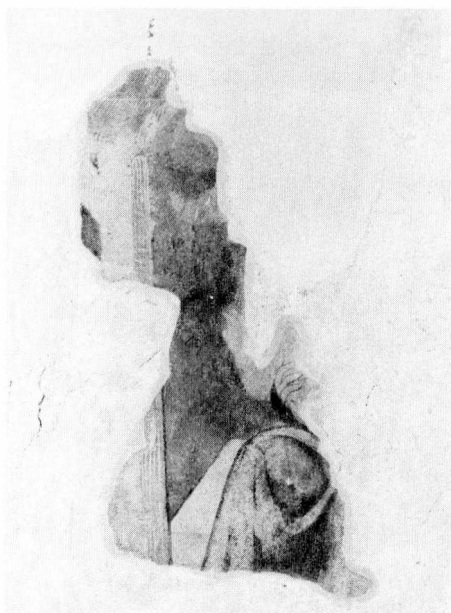

101. A Jézus gyermeksége-ciklus töredékei. 1425 körül

102. Királyok imádása kompozíció töredékei. 1425 körül

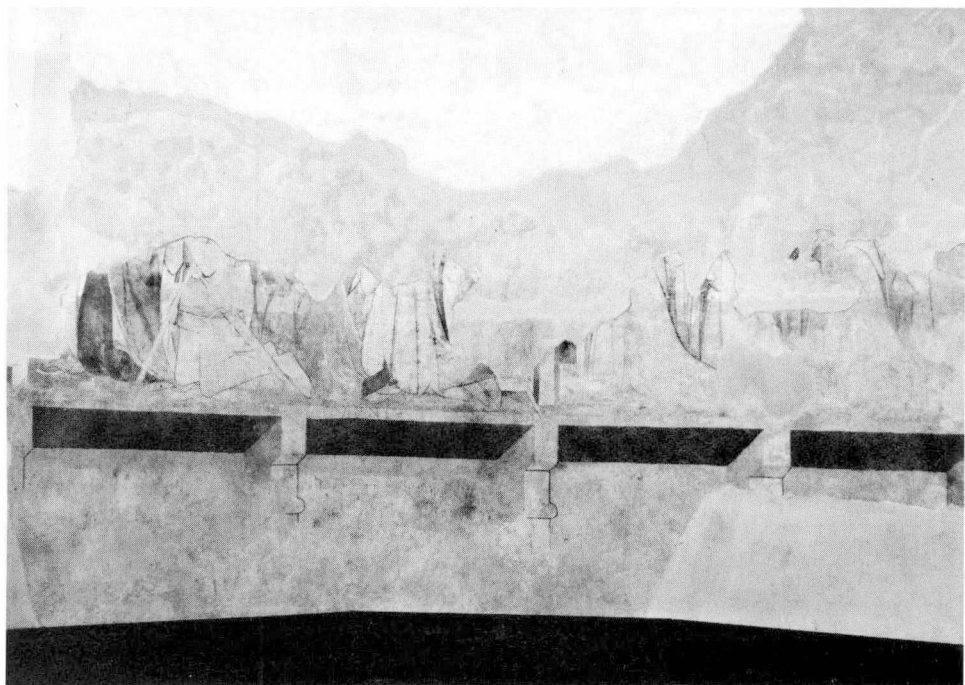
103. Trónoló Madonna töredéke (a 102. sz. kép részlete)

104. A Szent család hazatérése Egyiptomból. 1425 körül

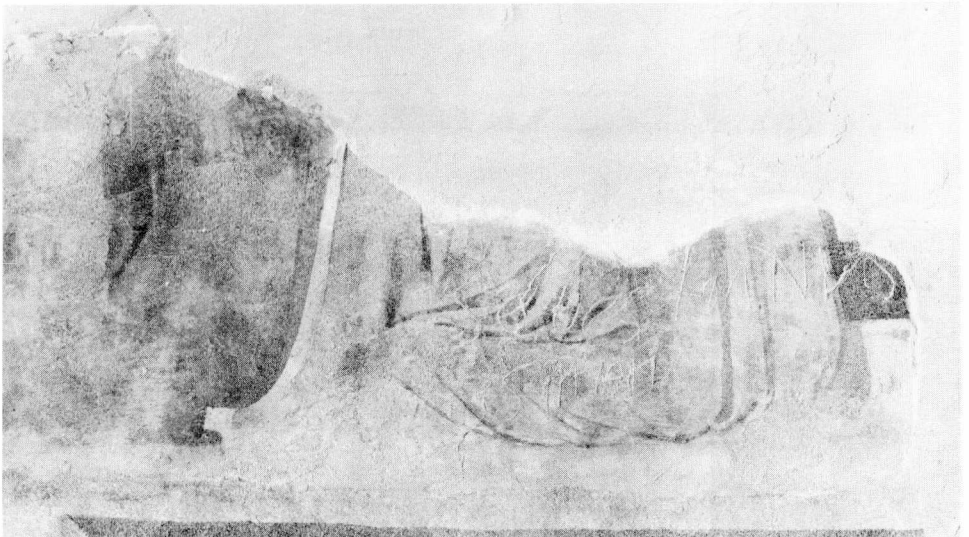
105. Imádkozó szentek. 1425 körül

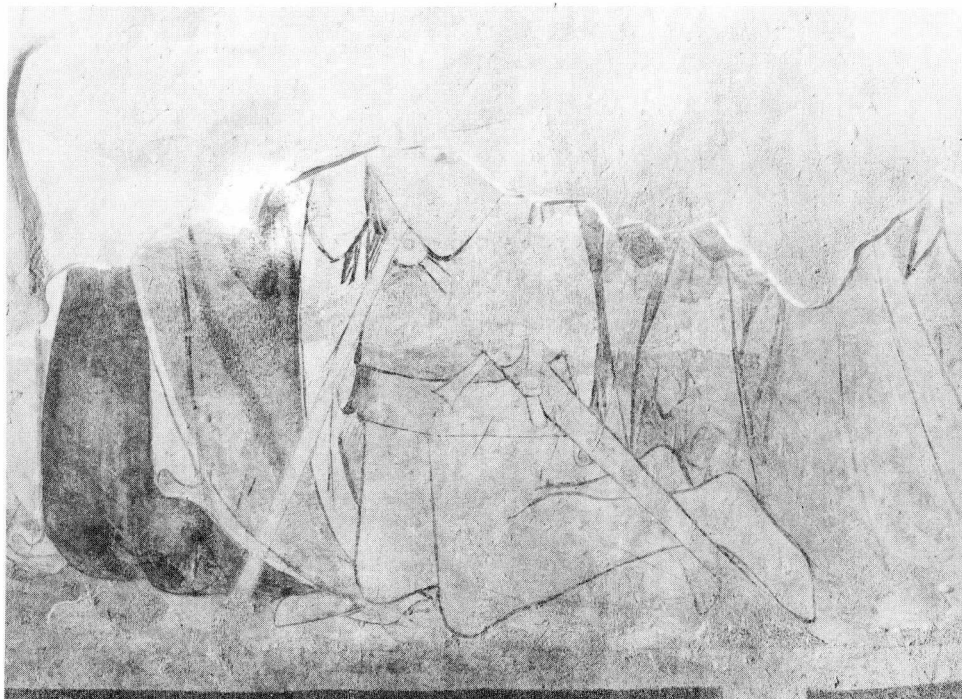
106. Imádkozó világi személyek és szentek (?). 1425 körül

107. Imádkozó szent (a 106. sz. kép részlete)

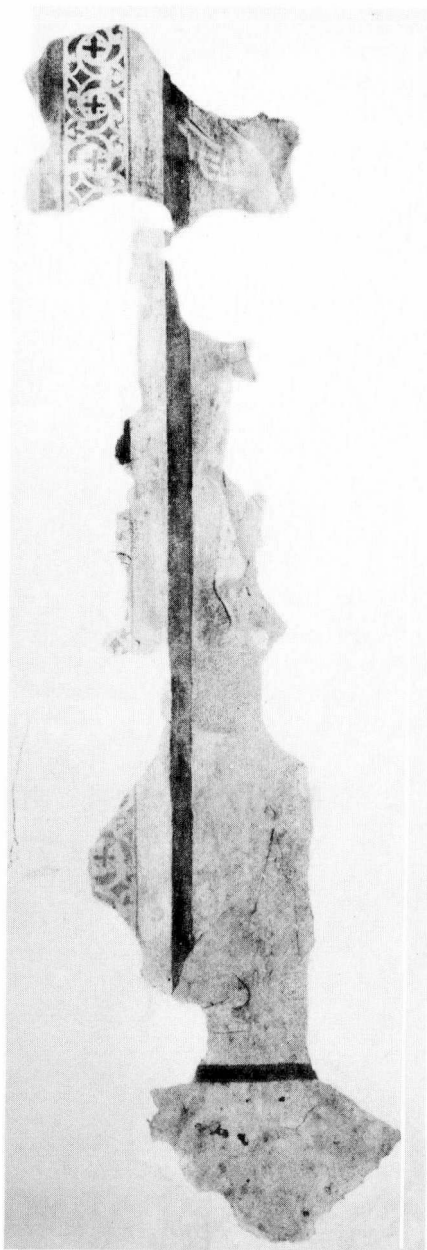
108. Imádkozó Mária (?) töredéke (a 105. sz. kép részlete)

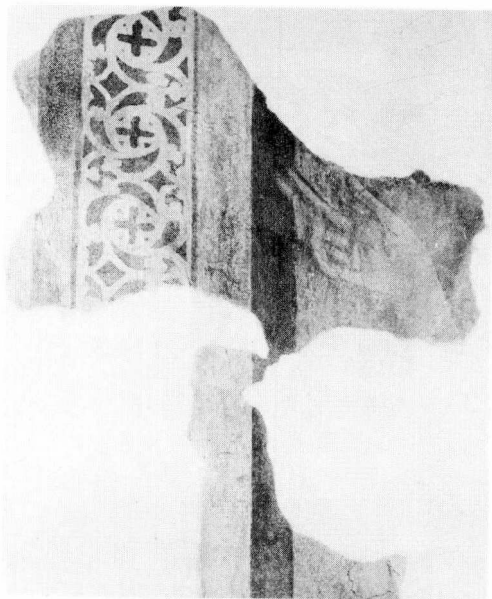
109. Szent János (?) és Tari Lőrinc (?) (a 106. sz. kép részlete)

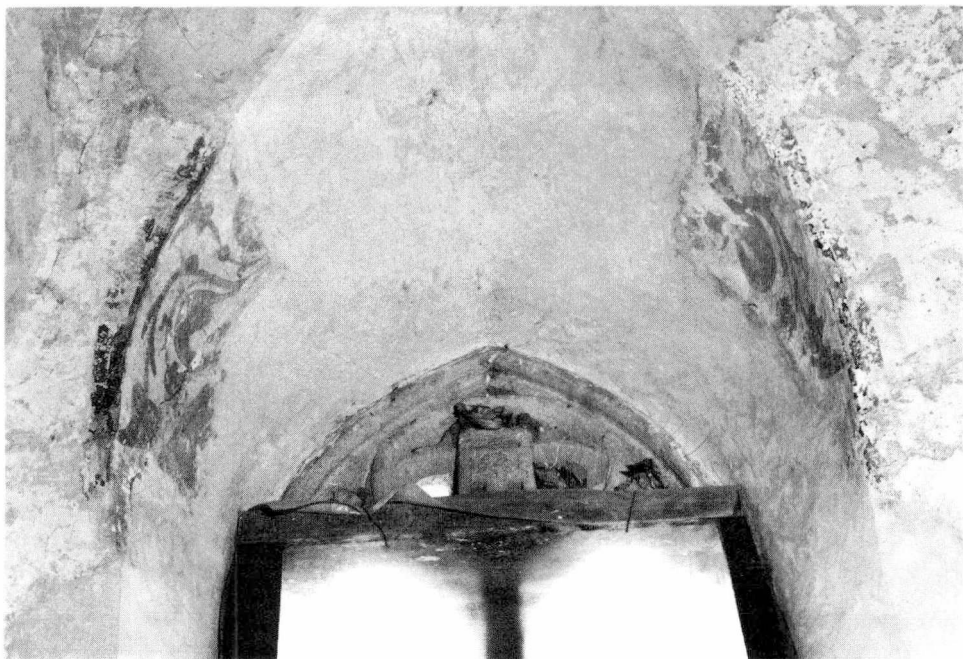
110. Okos szűz. 1425 körül

111. Fájdalmas Krisztus. 1425 körül

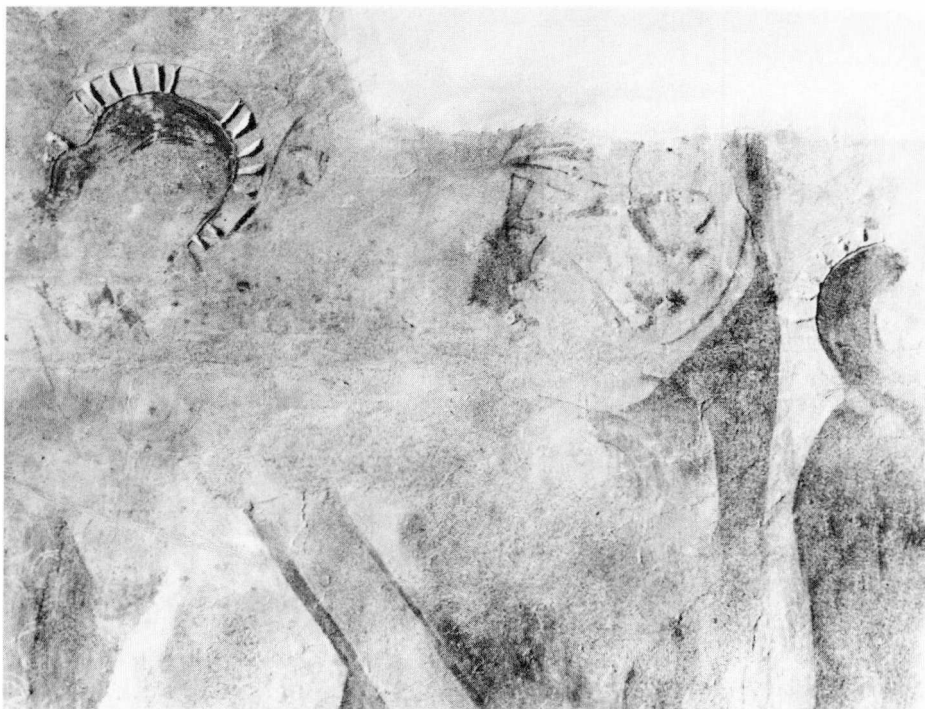
112. Szegélydísz és Krisztus jobb keze (a 111. sz. kép részlete)

113. Növényi indás ablakszegély. 1700 körül

114. A hajó északi falának falképtörödékei

115. Plasztikusan megmintázott dicsőény, részlet a Passió-jelenetből (súrlófényes felvétel)

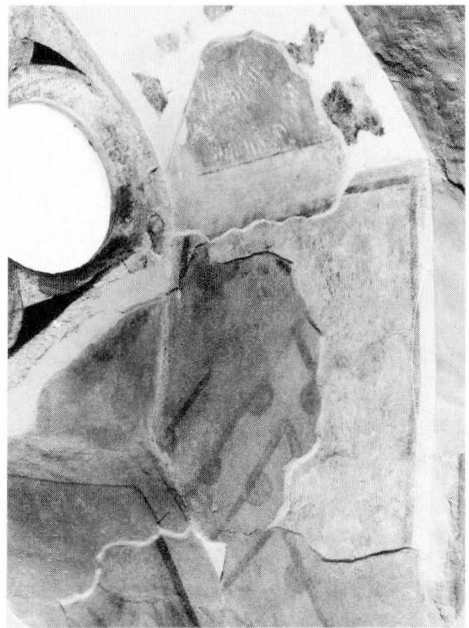
116. Részlet a Passió-jelenetből: a poroszló lába

117. Részletfotó a Passió-jelenetből: Krisztus lába

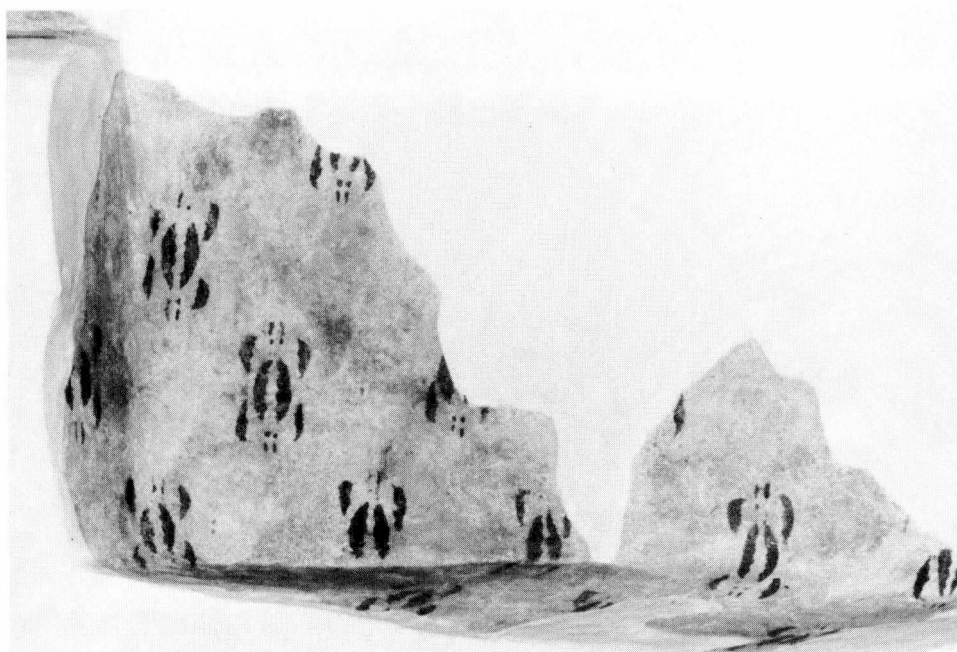
118. Felirattöredék a szentélykaréjból Tari Lőrinc térdelő alakja alatt (vö. 106., 109. kép)

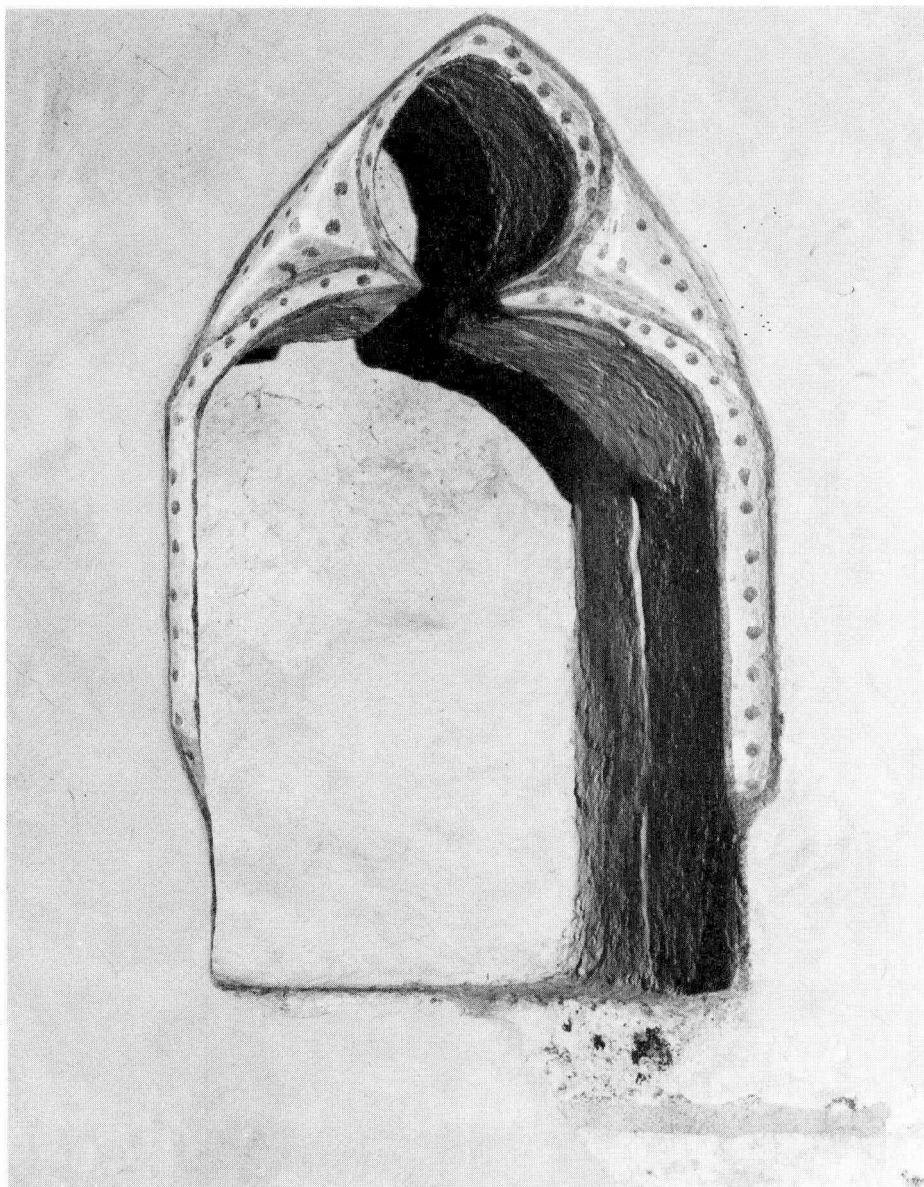
119. A gótikus szentélyablak két középkori rétegű falképzésének

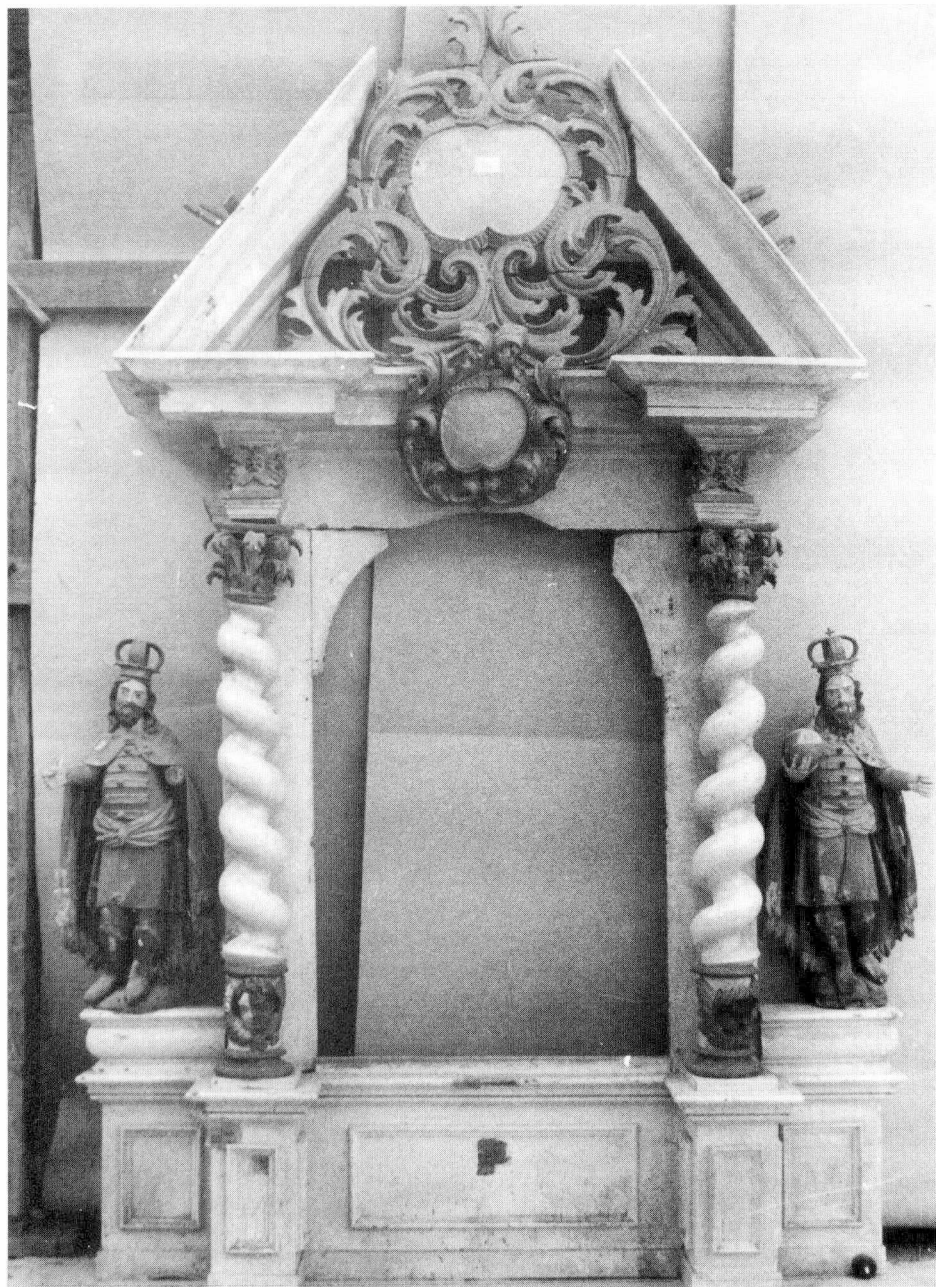
120. Részlet a románkori szentély apostolfigurájáról, feltárás utáni felvétel

121. Patronnal festett motívum a szentélyben

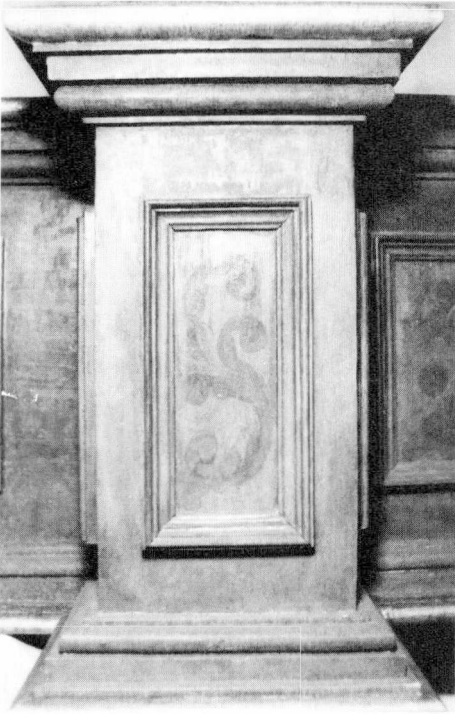
122. Fülkedíszítés a XVII. századból

123. A XVII. századi főoltár Szent István és Szent László alakjával

124. A főoltár restaurálás utáni állapotban

125. Az oltár oszlopszékének díztőfestése restaurálás után

126. A XVIII. századi szószék restaurálás előtt

127. A szószékkosár részlete restaurálás után

128. XVIII. századi asztalosrajz a templom egyik padjának oldallapjához

129. A XIX. századi padok visszaállítás után

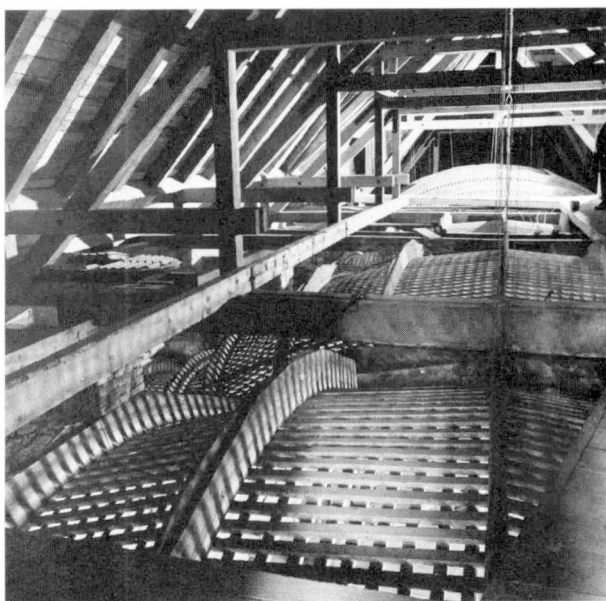

130. A templom helyreállított főhomlokzata az új feljárattal

131. A templom szentélye új tetővel és a megnyitott gótikus ablakkal

132. A helyreállított templombelső (nézet a karzatról)

133. XIX. század végi fabordás „lécboltozat” felülről (munkaközi felvétel, 1982)

134. Kőkiállítás és rekonstrukciós rajzok a templom déli előterében (1983)

135. A XV. századi déli kapu a Tari család címerével, előtte a nyugati kapu darabjai

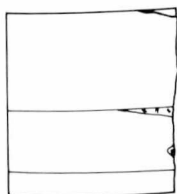
136. A helyreállított templom és az erősített udvarház falmaradványa

0 20

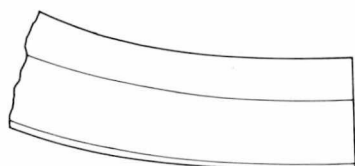
137. Az udvarház földszinti (1, 3) és emeleti (2) boltozatának kőbordái

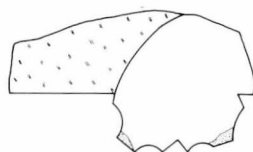
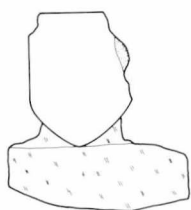
1.

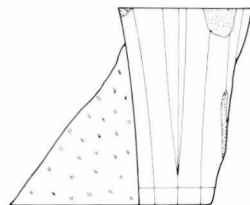
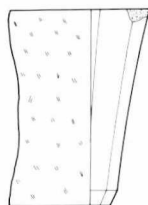
2.

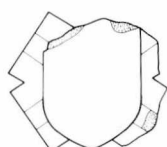
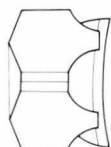
3.

3.

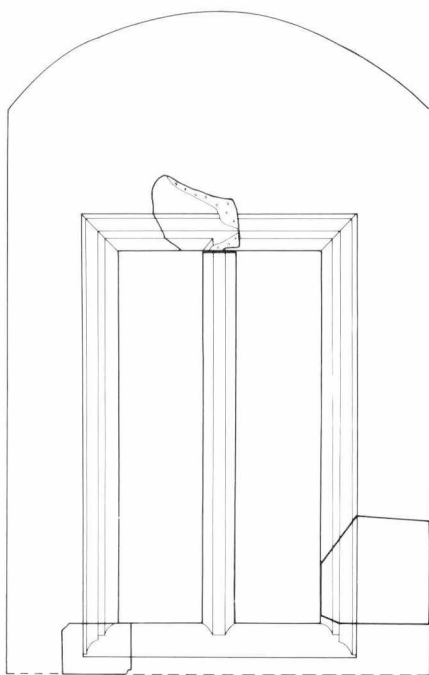
2.

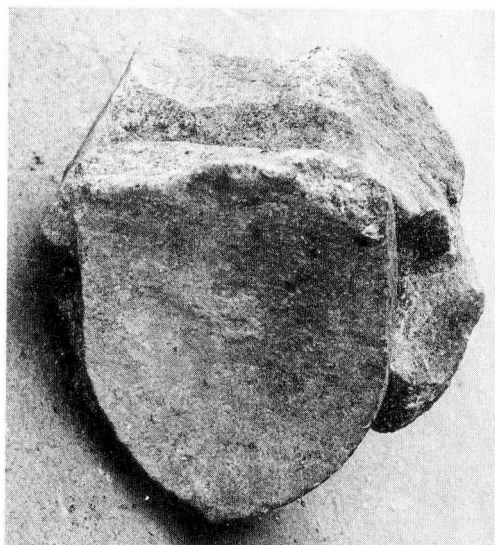
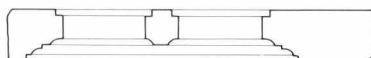
0 20 cm

138. Az udvarház földszinti boltozatának címerpajzsos váll- és záróköve (1—2), valamint boltozatindítása (3.)

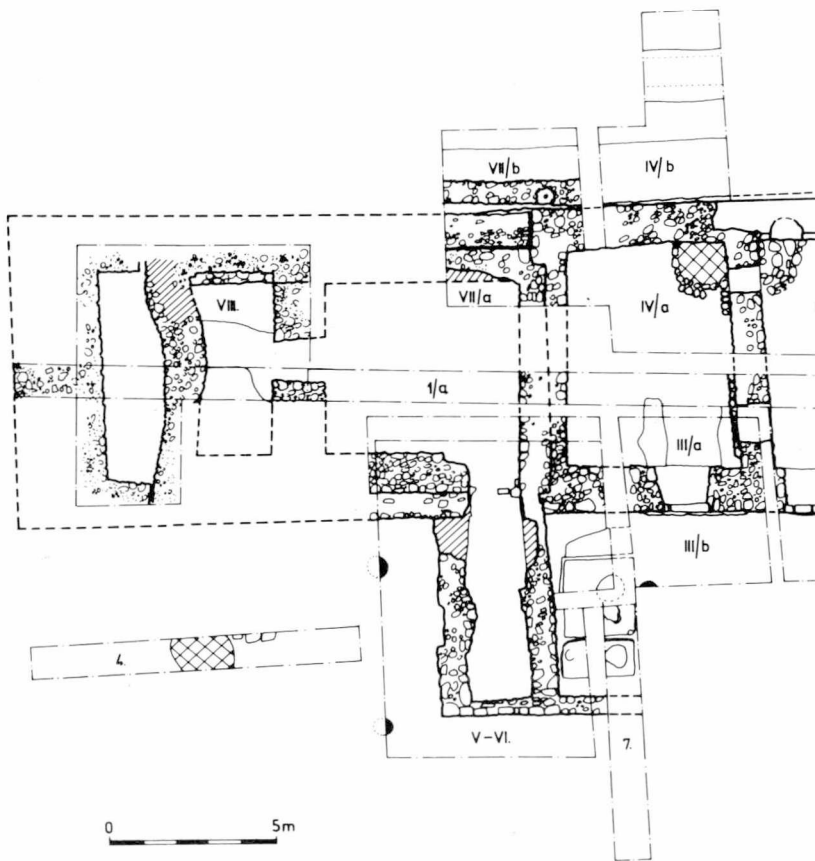
139. Az emeleti helyiség rekonstruált ablaka

0 20cm

140. Az I. sz. földszinti helyiség címerpajzsos zárókőve

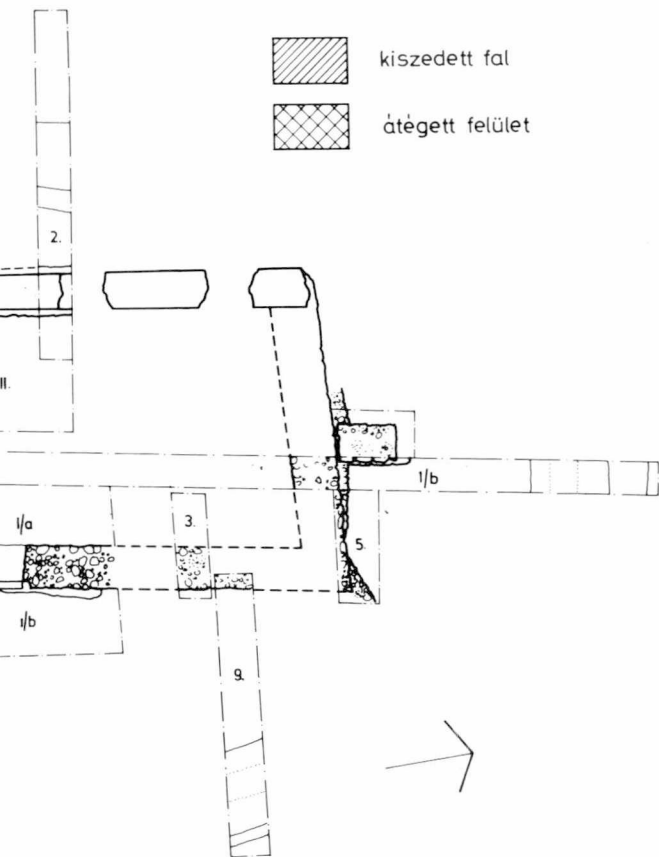
141. Az udvarház ásatási alaprajza

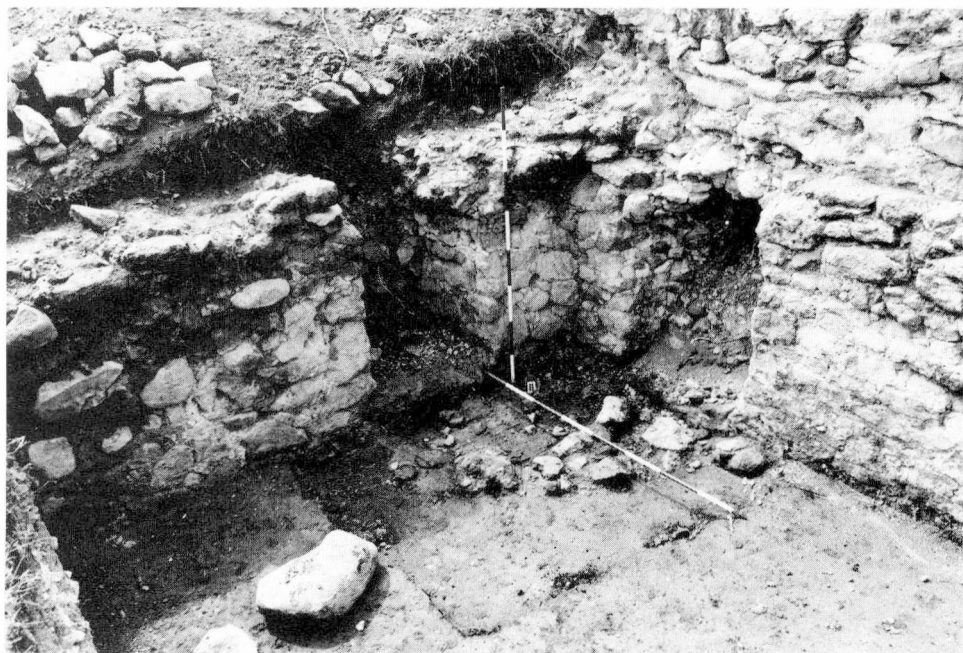

kiszedett fal

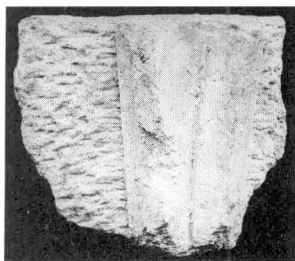

átégett felület

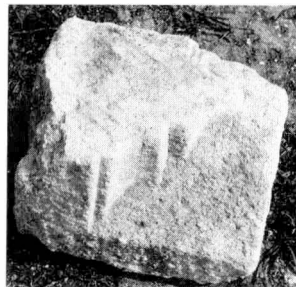
142. Az 1. sz. földszinti helyiség DNy-i sarka a feltárt szelvénylással, valamint a tüzelőberendezés alapozásának maradványa

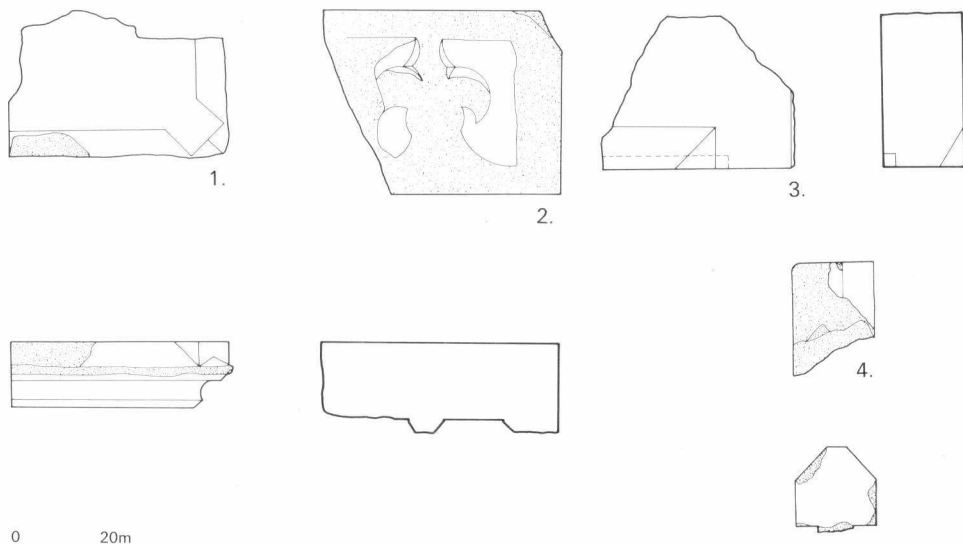
143. Az 1. sz. földszinti helyiség boltozatának indítása

144. Az 1. sz. emeleti helyiség ablakának egyik szárkőve

145. Az 1. sz. emeleti helyiség ablakának egyik szár- és könyöklőindítása

146. (1—2) Feltehetően kandalló szerkezeti elemei, (3—4) kőkeretes ablak szemöldök- és osztótőredékei

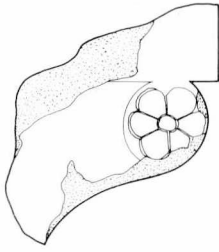

147. Az 1. sz. földszinti helyiség meg nem épült dongaboltozatának fészke

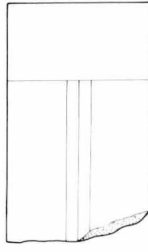
148. Az 1. sz. földszinti helyiség keleti bejárati nyílása

149. A 2. sz. földszinti helyiség ÉNy-i sarkában kialakított tüzelőberendezés feltárt alapozása

1.

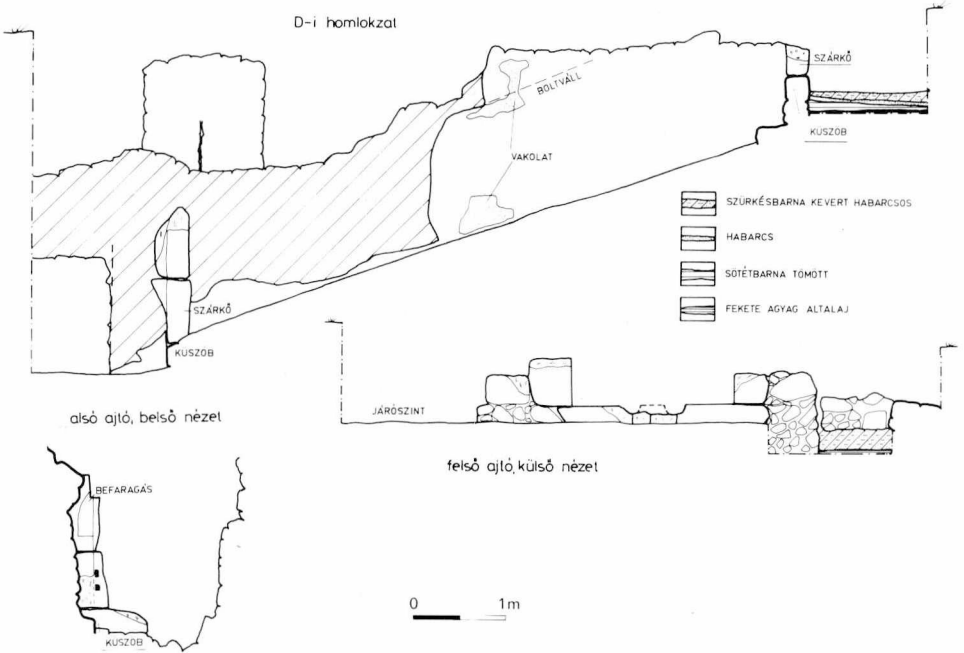

150. (1) Reneszánsz kandalló konzolja, (2) kőkeretes ablak oszloptagozatának lábazati darabja

2.

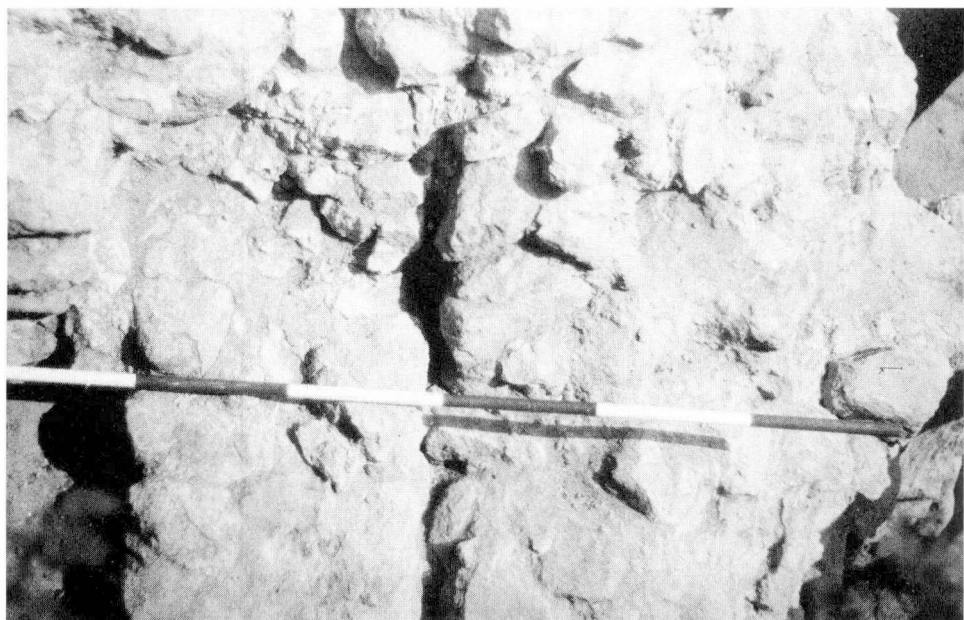
0 20m

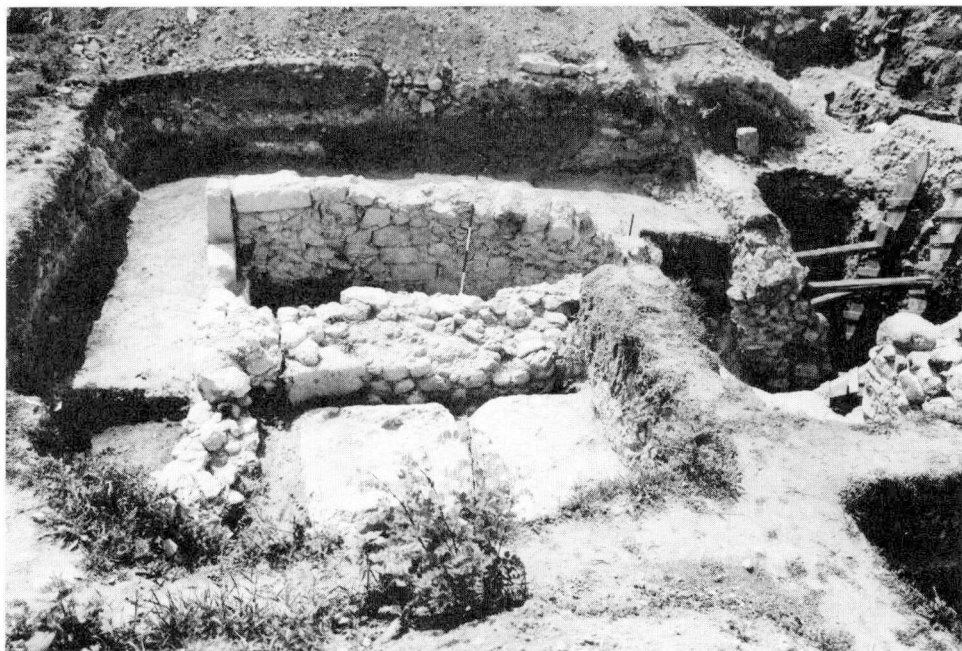
151. A pincelejárat K—Ny-i metszete

152. A pince ÉK-i sarkában kiképzett rampás lejárati

153. A 2. sz. földszinti helyiség és a pince falának DK-i csatlakozási pontja

154. A pincelejárát és az északi oldalra épített présalapozás

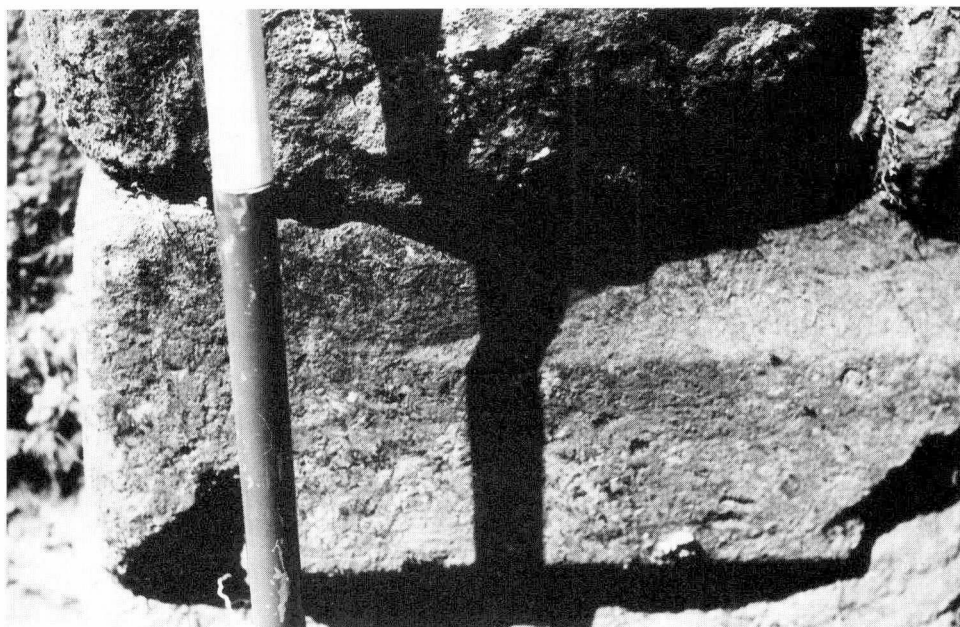
155. A pincelejárát és az északi oldalra épített présalapozás

156. Présábrázolás Comenius, J.: „Orbis Pictus” c. művéből (Lőcse, 1685)

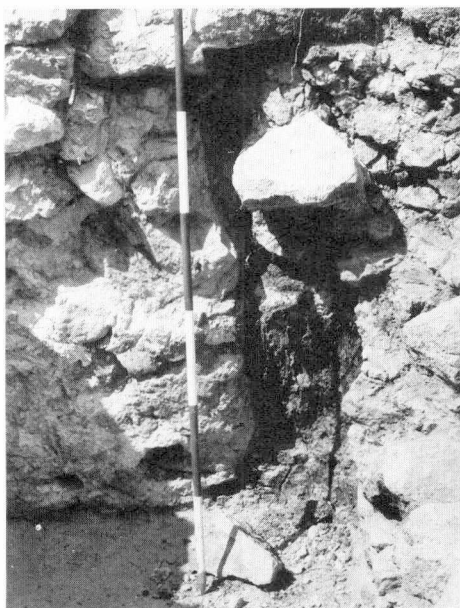
157. A pince 1. és 2. sz. helyiségeit elválasztó ajtónyílás nyugati kávája

158. Az ajtónyílás kávájába másodlagosan beépített szárkő

159. A pince 1. és 2. sz. helyiségei, valamint az utóbbiban kialakított padkák

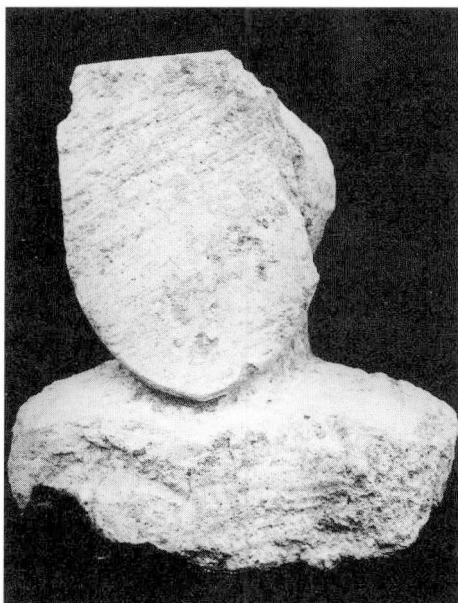
160. A pince 3. sz. helyiségének nyugati fala és az osztófal csatlakozása

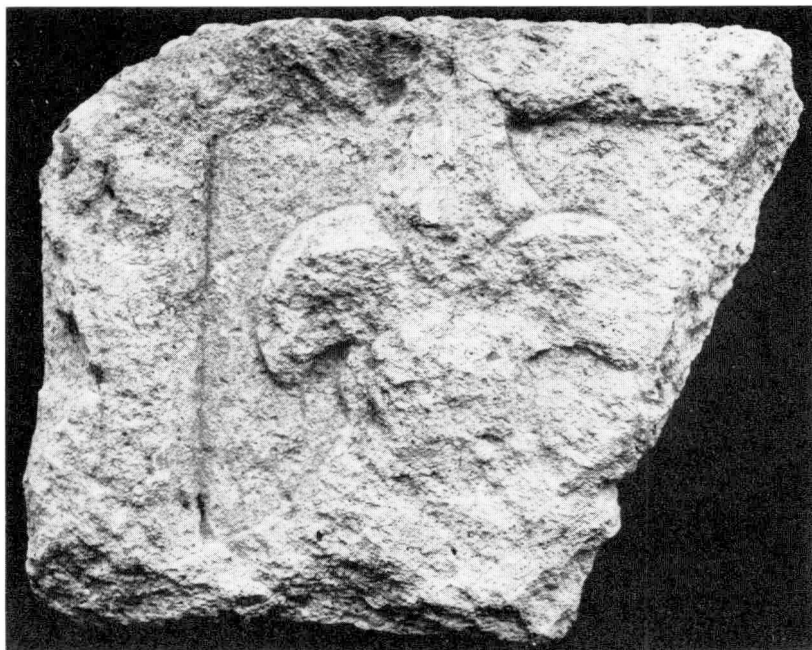
161. Az épület nyugati falának feltárt alapozása és az övezőárok

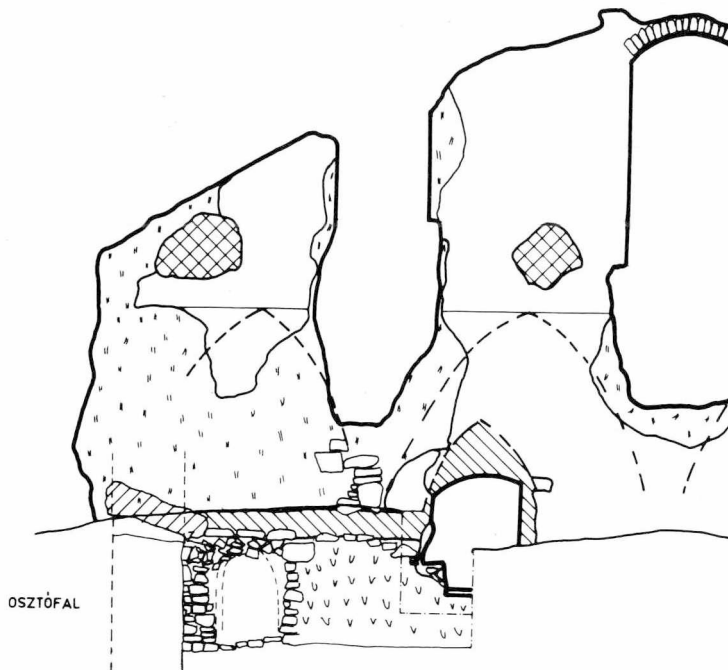
162. A IV/b sz. szelvényben feltárt — korábbi udvarház — alapozásának maradványa

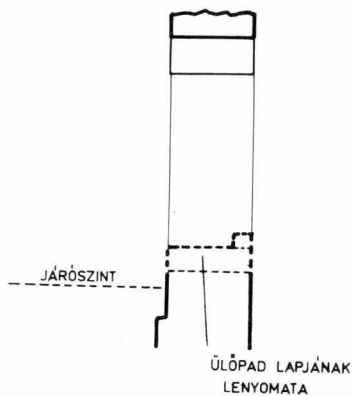
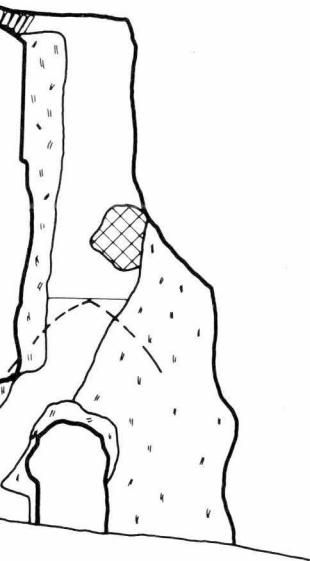
163. Az 1. sz. földszinti helyiség boltozatának címerpajzsos vállköve

164. Az épület ÉNy-i sarkának közelében előkerült — feltehetően kandallóhoz tartozó — faragvány

165. A felszín fölé emelkedő nyugati falszakasz belső homlokzata

kiomlott falsík

boltozat lenyomata

kiszakadt fal

dongaboltozat fészke

törtkö falazat

gerendafészek

5 m

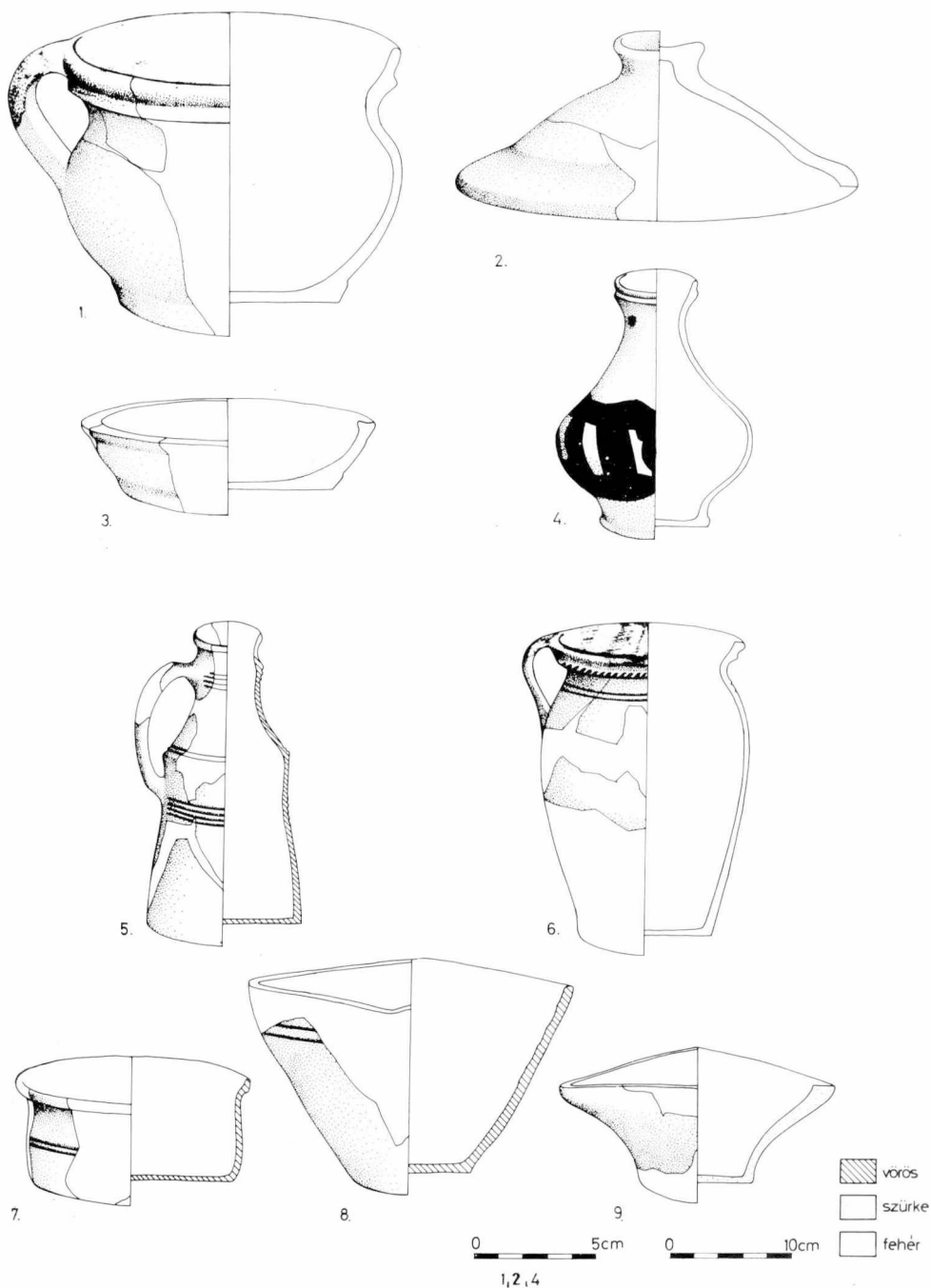

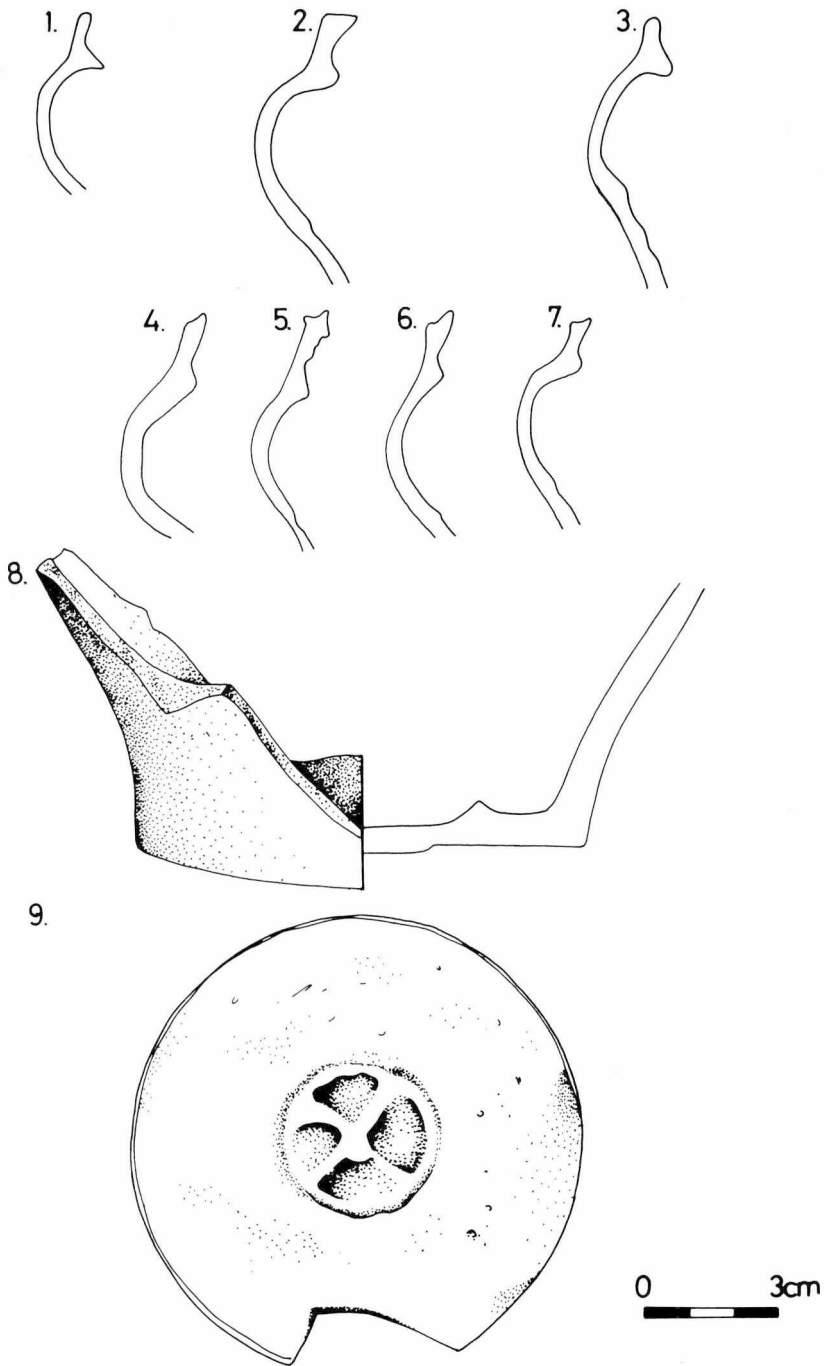
166. Az 1. sz. földszinti helyiség ablaknyílása (a Ny-i falban) a külső felől

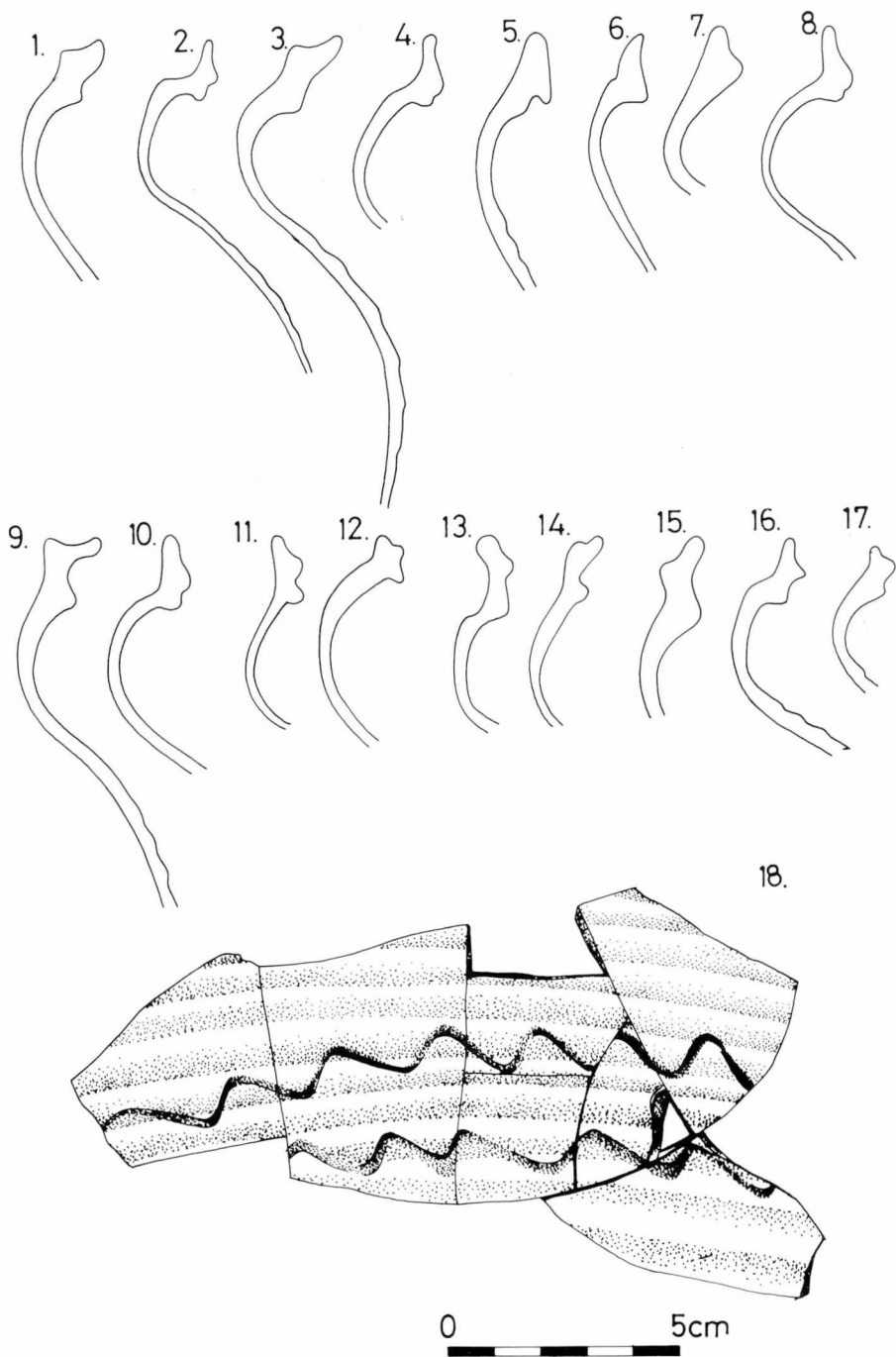
167. Az 1. sz. emeleti helyiség ablaknyílása (a Ny-i falban) a belső felől

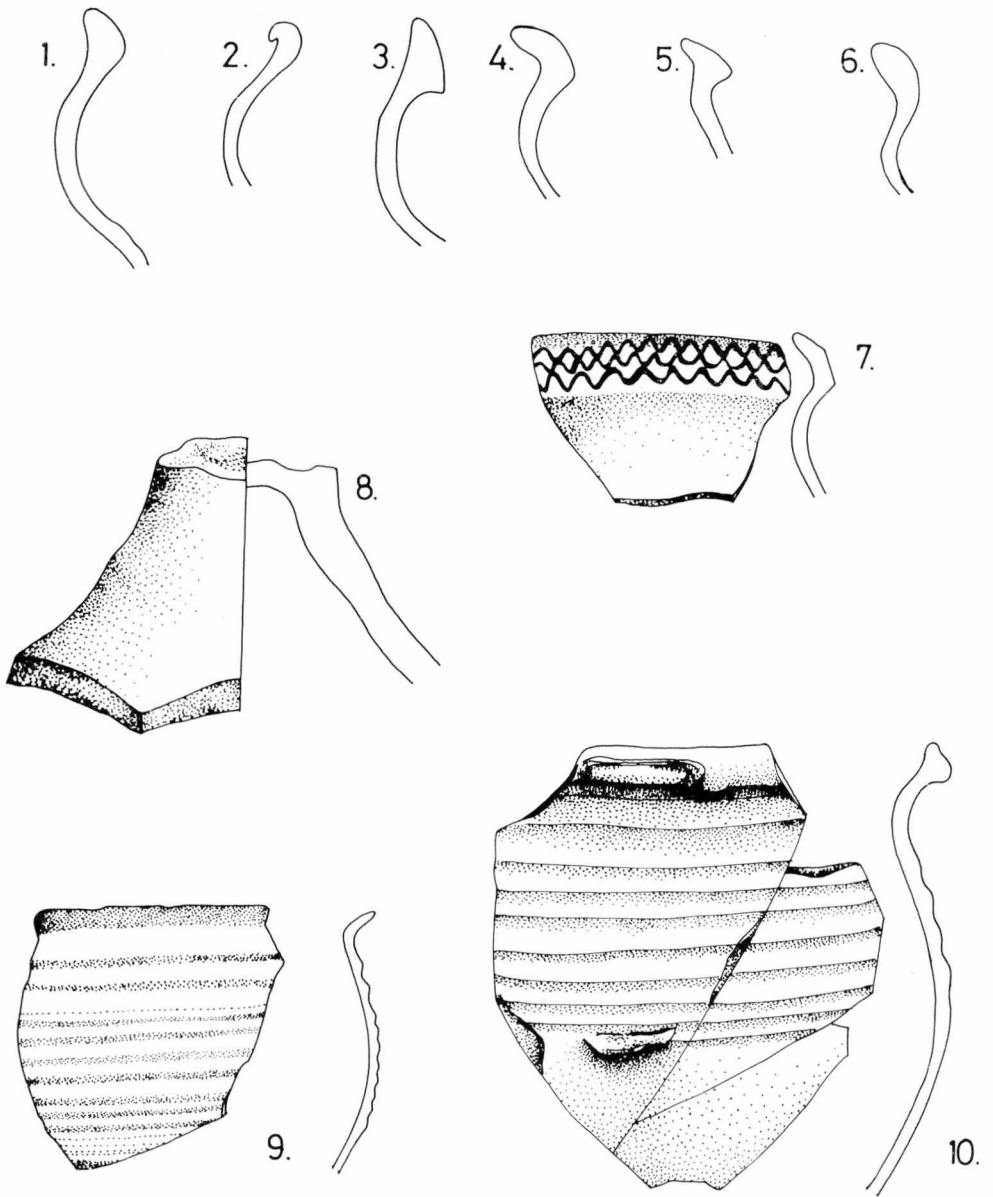
168. (1, 2, 5) Kerámiák az övezőárok feltöltésének felső részéből, (3, 7) a fal omlásrétegéből, (4) a 4. sz. kutatóárok járósíntje felett, (6) a pincelejárat omlásrétegéből, (8) a fal alapozási árkából, (9) az 1. sz. földszinti helyiség bejárata előtti szakaszról

169. Az övezőárókból, továbbá az árok és az épület fala közötti járószint felszínéről előkerült kerámia

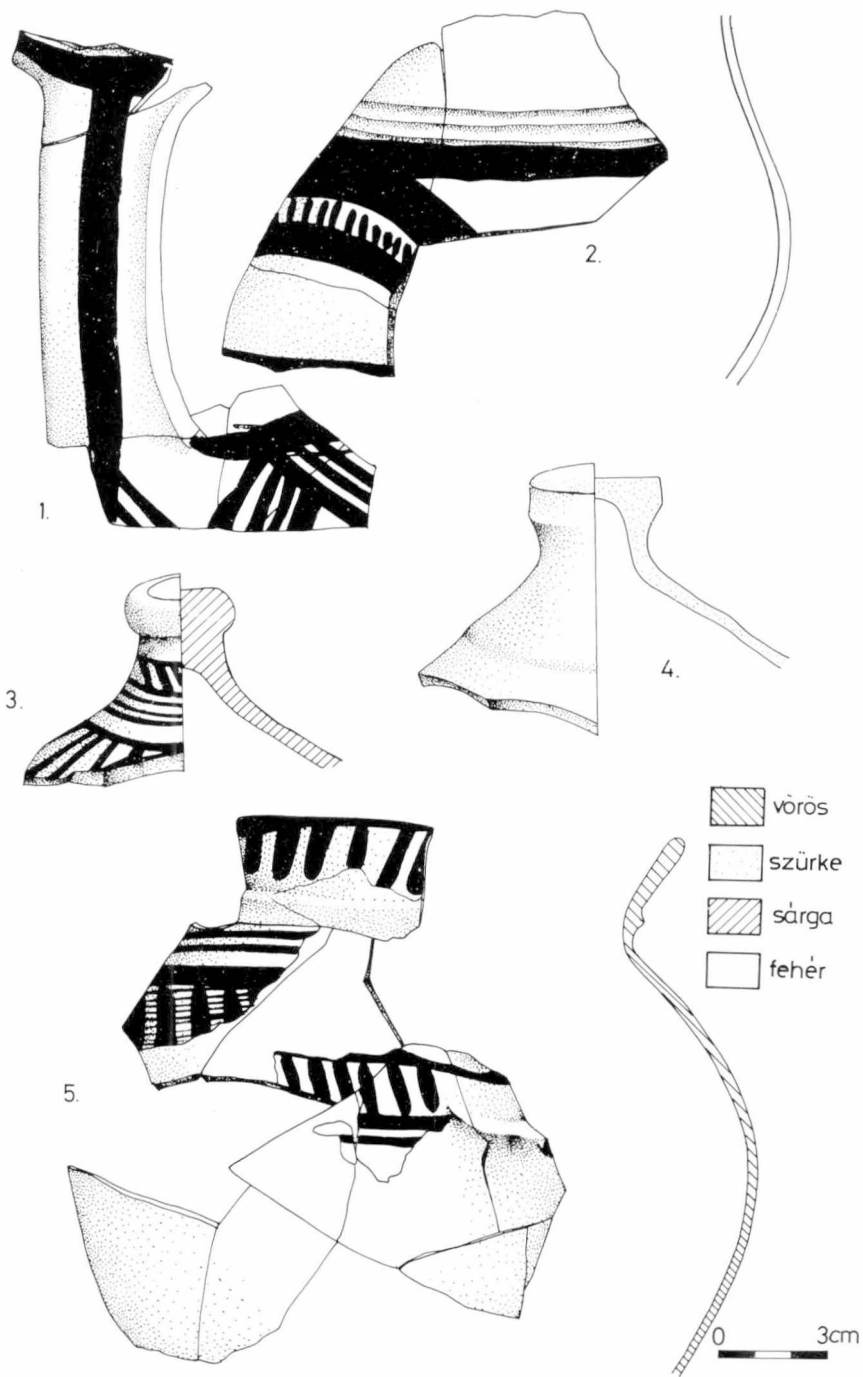

170. A 4. sz. kutatóárokban feltárt kemence tapasztásából és környékéről előkerült kerámia

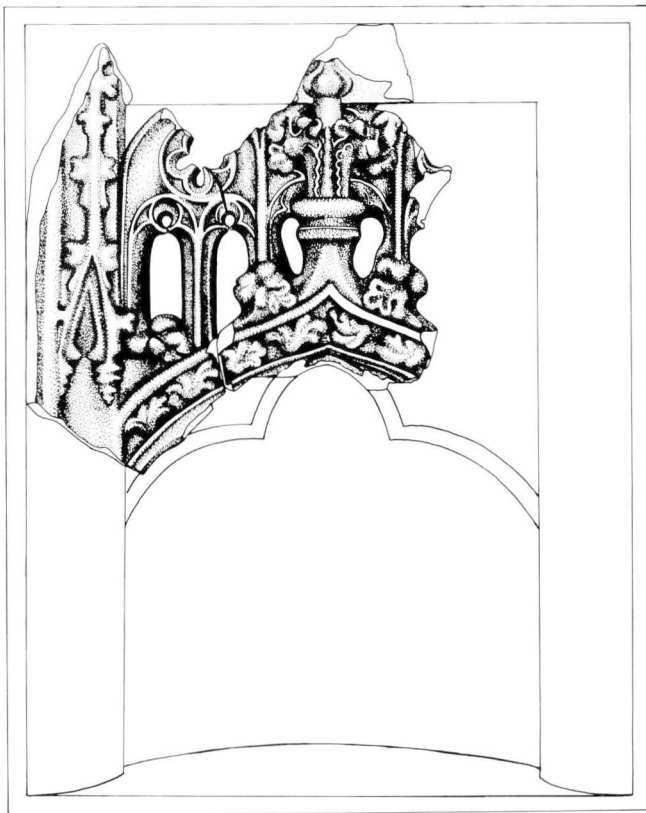

0 5cm

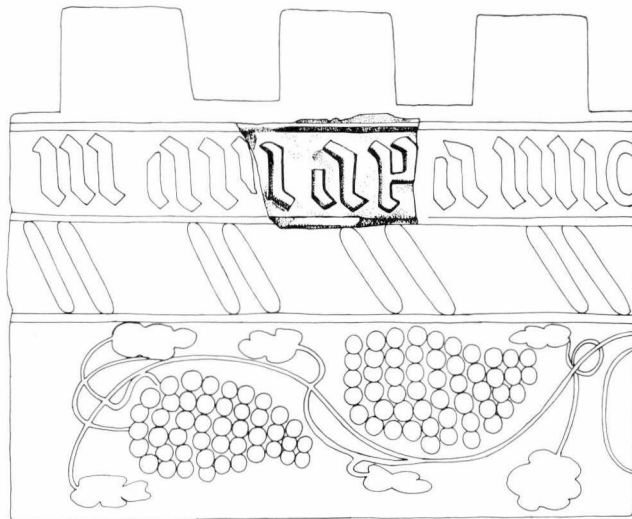
171. A kemence tapasztásából, valamint az övezőárok betöltéséből előkerült kerámia

172. Az övezőárok betöltésének felső szakaszából előkerült kerámia

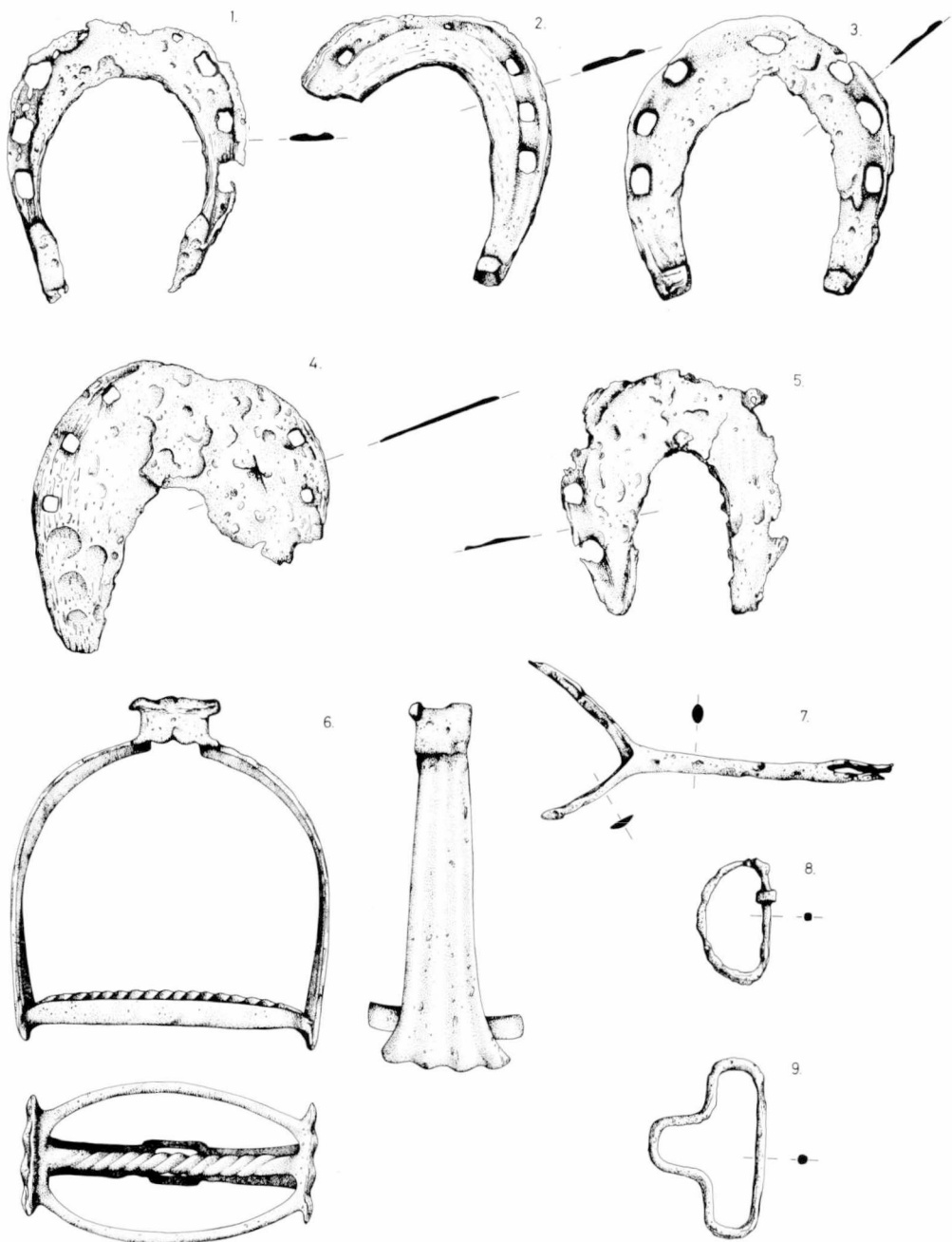
1.

0 3cm

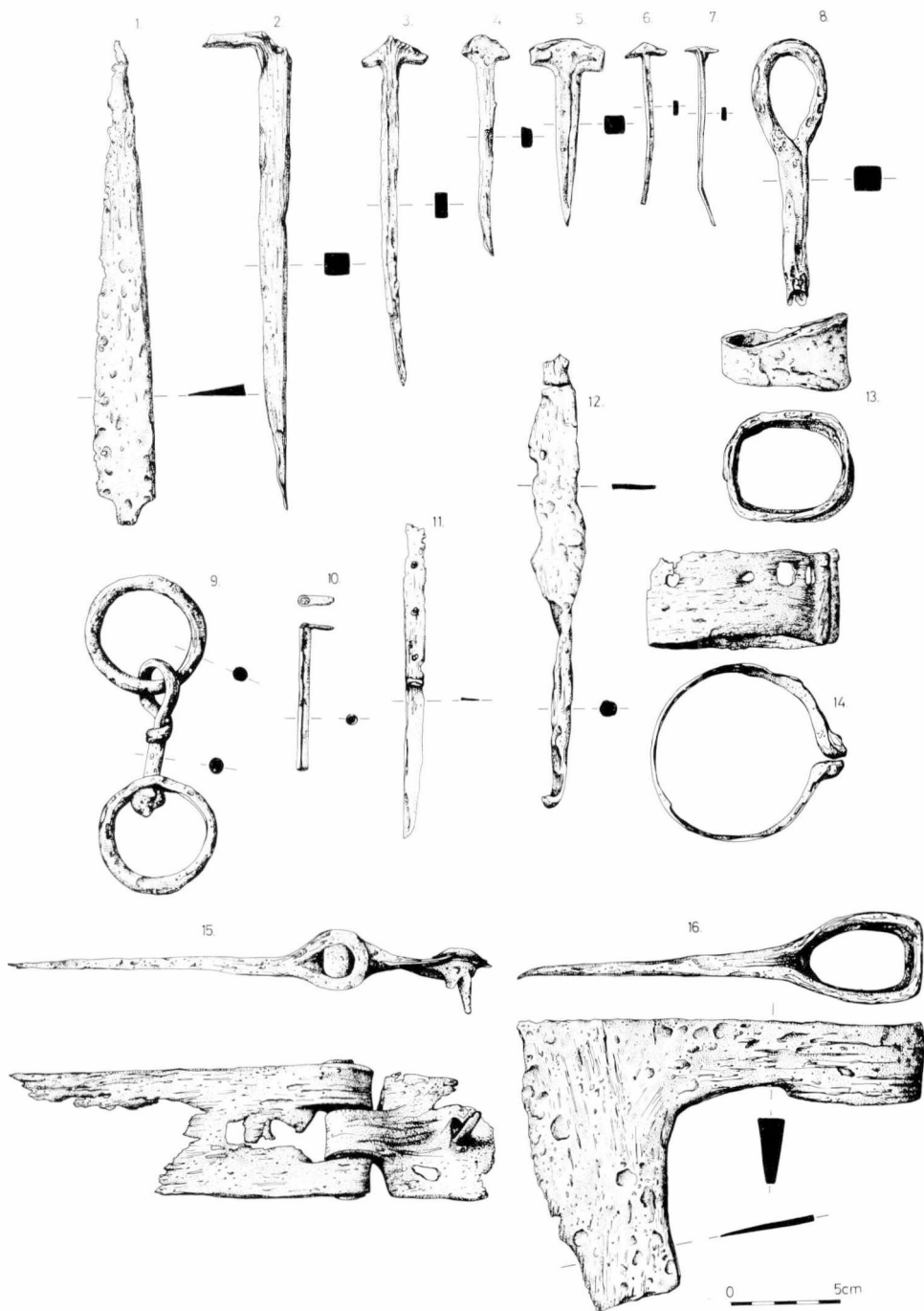
2.

173. Az övezőárók aljából előkerült kályhacsempék

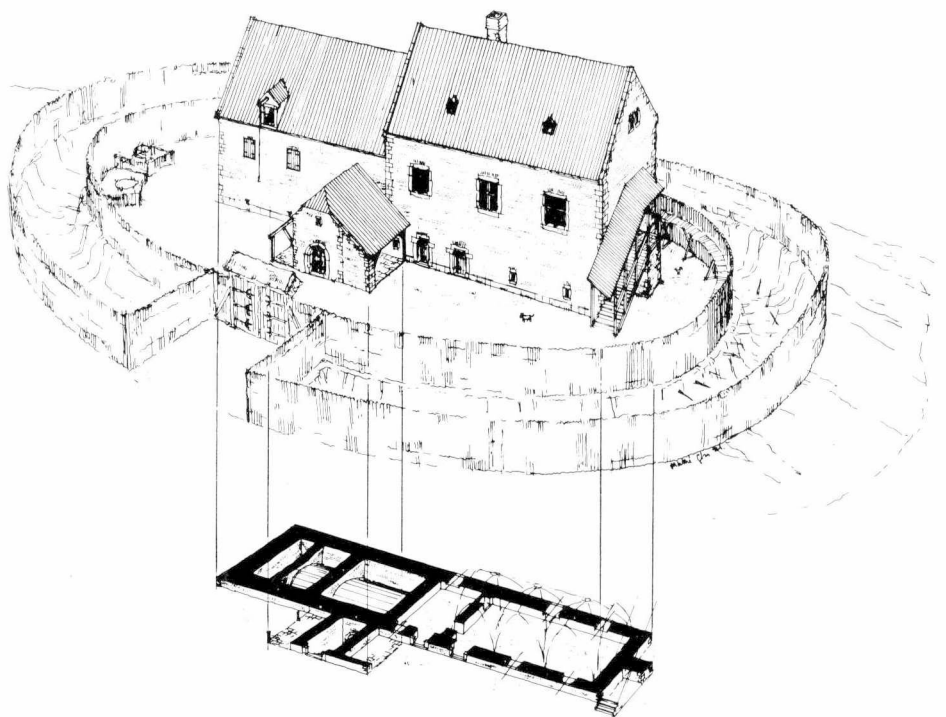

0 5cm

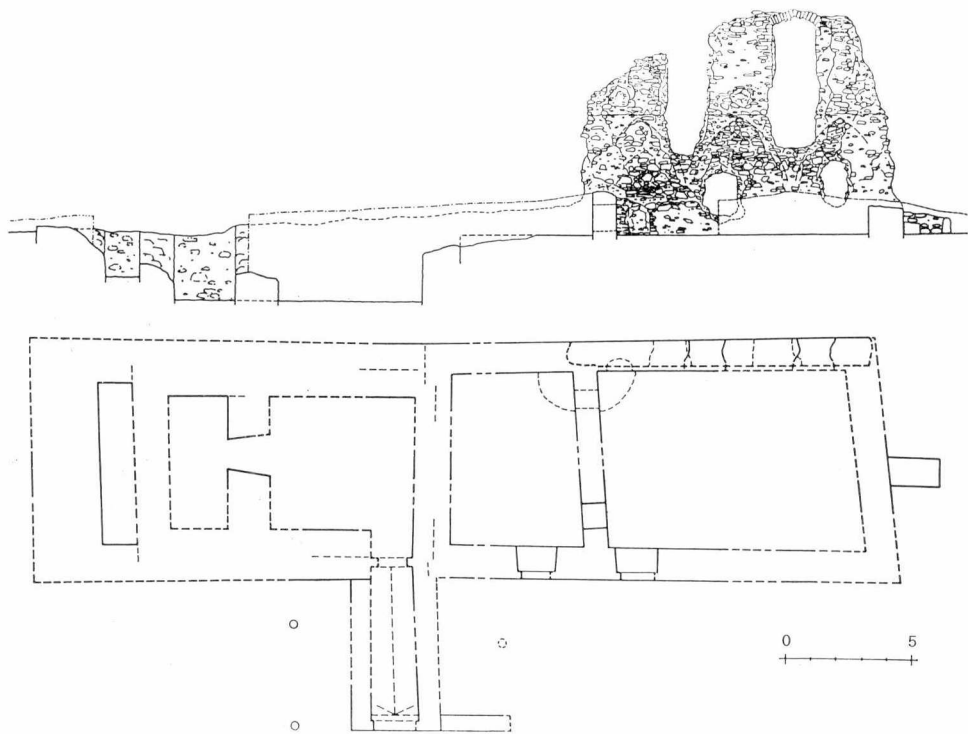
174. Az erődített udvarház területéről előkerült vaseszközök

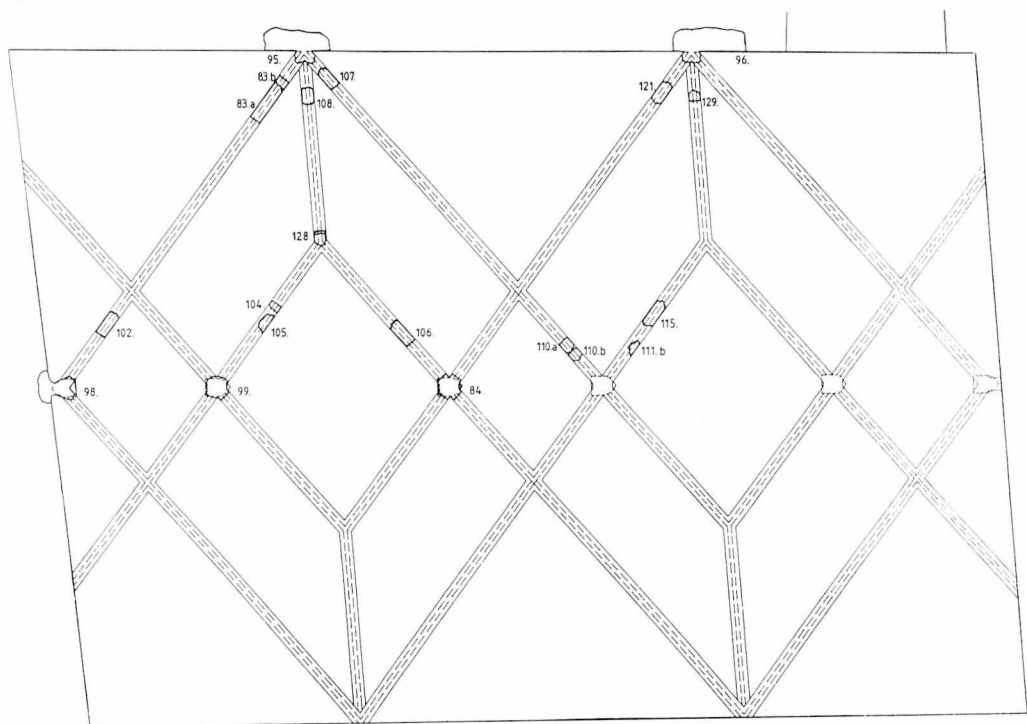
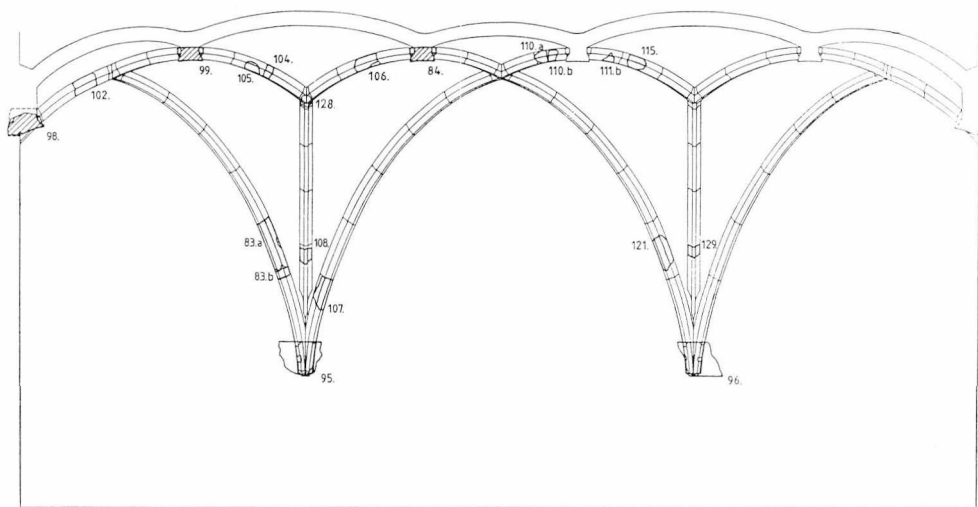
175. Az erődített udvarház területéről előkerült vaseszközök

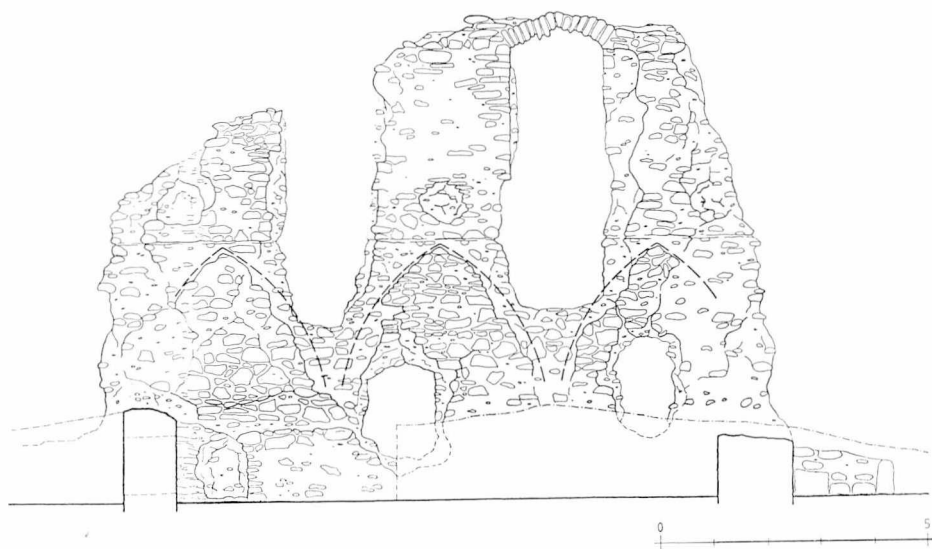
176. Az erődített udvarház elméleti rekonstrukciója (Máthé Géza munkája)

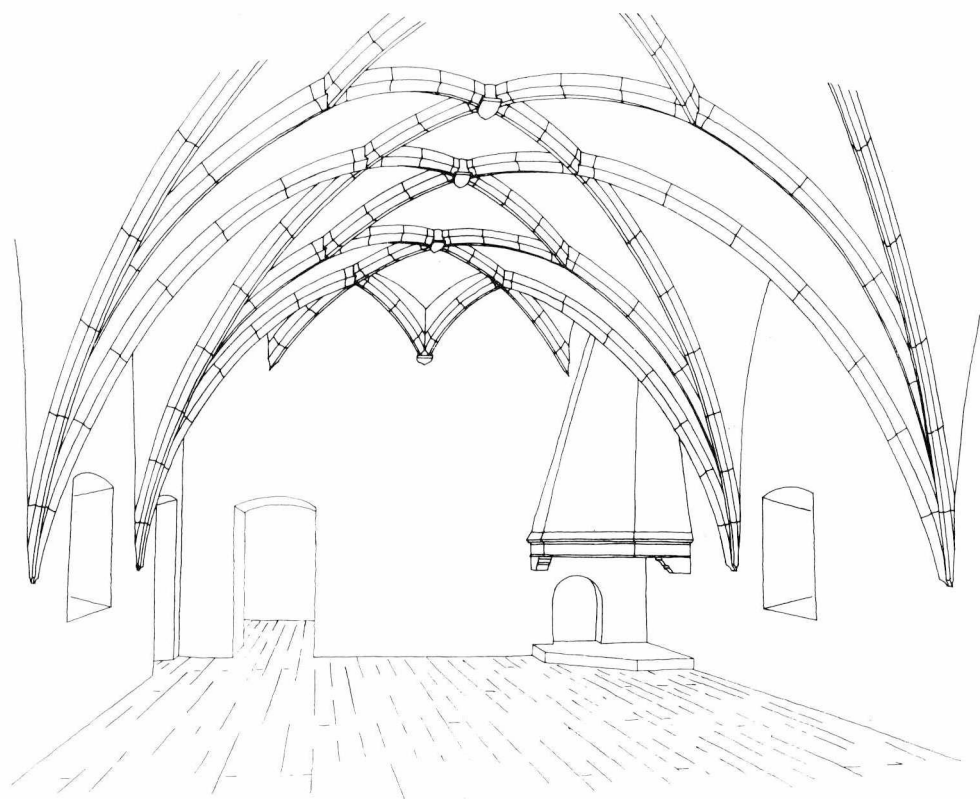
177. Az udvarház alaprajza és É—D-i metszete

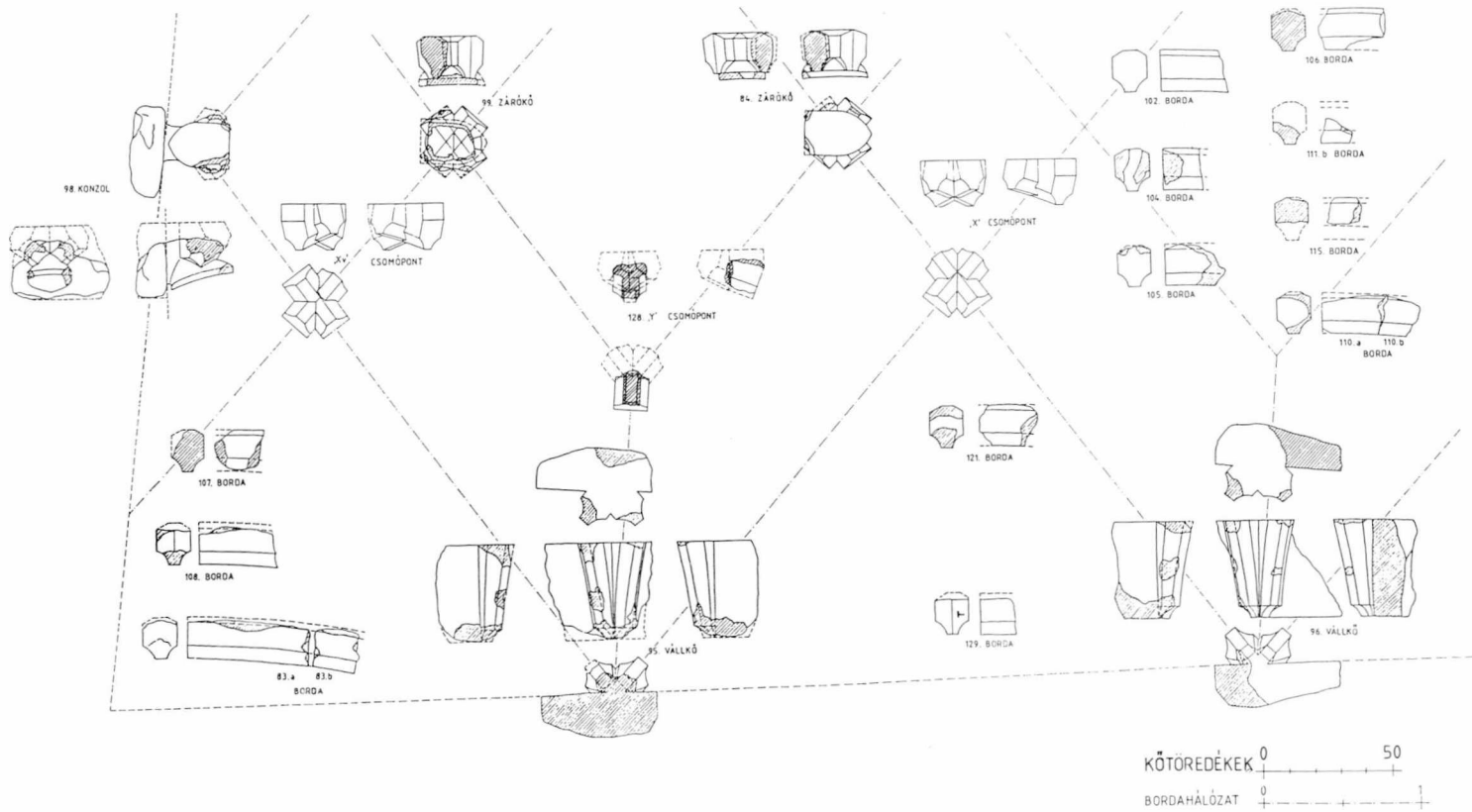
178. Az udvarház 1. sz. földszinti helyisége rekonstruált boltozatának alaprajzi vetülete és DK-i nézete

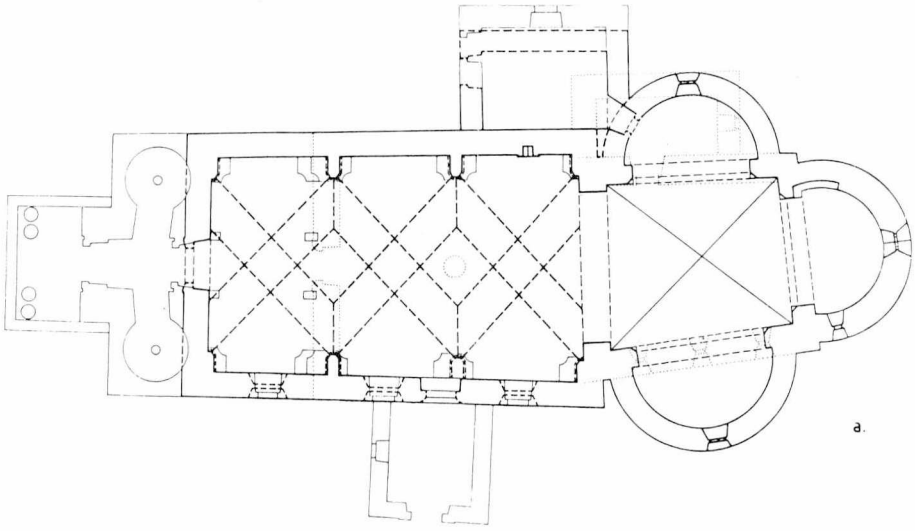
179. Az álló ÉNy-i fal a homlokív-lenyomatokkal és a rávetített rekonstruált keresztmetszettel

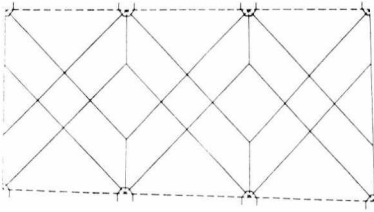
180. Az 1. sz. földszinti helyiség rekonstrukciója

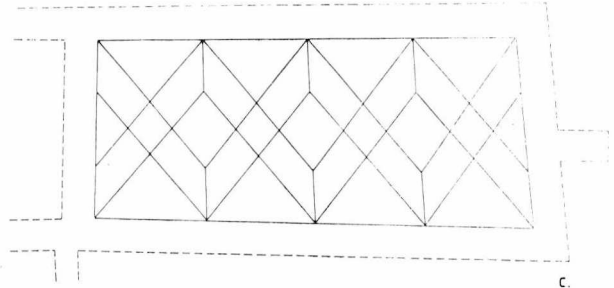
181. A feltárás során előkerült kötöredékek felmérési rajza

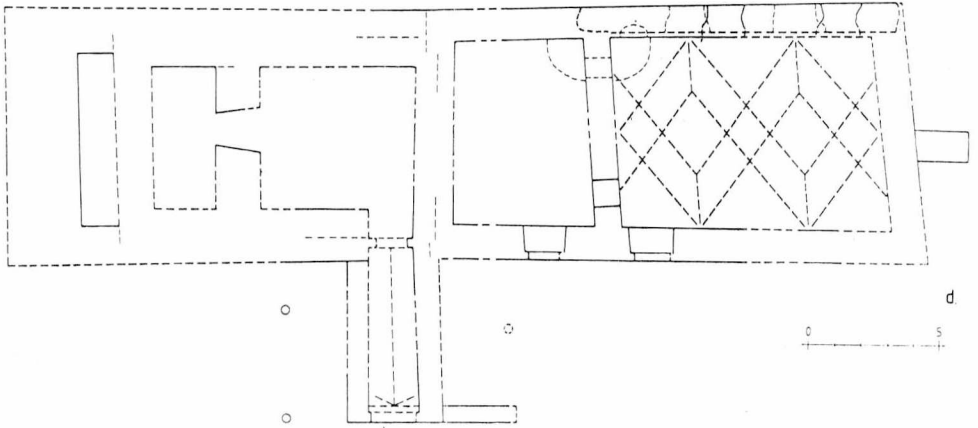
a.

b.

c.

d.

0 5

182. (a) a templomhajó Sedlmayr János által kiserkesztett boltozata, (b) a templomhajó „kiemelt” hálóboltozata, (c) az udvarház eredetileg tervezett boltozata, (d) az udvarház rekonstruált boltozata

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Zöld Ferenc
Budapest 1993
Nyomdai táskaszám: 21722
Felelős szerkesztő: Horváth Teréz
Műszaki szerkesztő: Csákvári András
Kiadványszám: I/123
Megjelent 13,9 (A/5) ív terjedelemben + 6,5 ív műmelléklet
HU ISSN 0324-7791

Ára: 363,- Ft 10% áfával

ISBN 963 05 6514 5

